Вітчизна

11 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

О. Івахненко. «...А славнії запорожці в степу побрatались».

вітчизна

11

листопад 1989

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

КИЇВ · ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ЛІДІЯ КУЛЬБАК

сфери

М'ЯКИЙ КЛІМАТ

Анатолію Макарову

Вода дивно постаріла, багно навіть не пришерхло, телеекрани полярно висвітлюють флірт по-фашистськи, погляд розчиняється в колонках виявлених зрад, і ти, з підготовчого класу школярка зловісно-навчального закладу імені Сталіна, знаєш сьогодні, де його випускники;
трубку знімаю, втрачаю голос, супер'юний голосок просить прихистку для любові;
преса не підшивається, преса нароздріб, нарозхват, заставки вже не летять, Сльоза Скорботи тремтить над землетрусними бомбами, горбиться Матір Тереза, труни пливуть, повітря пакують, світ дихає втратами, молиться, молиться і живе;
хто запалив тебе знову, лампадко всевишня, ти звідкіля повернувся, вільглий ще, турботливий голосок: «Якщо не кімнату — куточок, тьотю, чого мовчите, ви ж можете, хіба вам шкода?»
я можу, що (викликати опергрупу, вийти і там, у таксофоні, юній Юноні витерти ніжні шмарклі, емансипованим словом вгостити, нагим і гнучким, мов натурник, чи знов сентиментом: дитино, я чую твій сміх, уявляю твоє дурнувато-щасливе обличчя, бо щастя від втіхи спустошує і...), що можу я, чого мені жаль і за чим я шкодую?
земле, ти не для поштових листівок, моря зачиняються на капремонт, кладовища вмирають, мертвий пейзаж оживляє могила, людина рятується допінгом з крові, усі препарати вона молоком запиває;
стужені за батьківщиною, на прикордоннім містечку ридають в обіймах вітри, що з Афганів, і матері, матері... (а ти, твій пронизливий голосок, дитино, одягнена модно в піганисте дрантя, де мама твоя, де твій друг?);
де мама твоя, де моя, де, другине, твій друг, зустрічі й то не було, а чому, адже погляд і перші два слова були ті, що треба, і впомку, і чую — Крим, кизилово-глодовий дух, а тут — голос: «Ну, тепер ти вже красива?» — а тут голоси: «І яка ж природа вірша?» — завтра, завтра день потрійних біоритмів, числа золоті пам'ятай — завтра;
мітка з'явилась в спасеннім озоні, прокол-невидимка на стьожці шагреню, невидимий спочатку, як атом для миру. Звірі переодягаються, вживаються в аномалії, синтетика — одяг для манекенів і для них;
погода, мила для качок, сніг не перший рік не родить, не тужавіє, не шерхне, тужавіє-шерхне сонячний зашморг, і горло пригрілось, і голос, і «тьотю, тьотю, куточка повії» — нарешті; нарешті тобі пощастило, рада слухати все; та
Вітер Великий, якщо вже підняв, перегорне сторінку, вчорашню закваску розвіє, поволі почне проникати у хід невловимий речей небувалих й ніколи не зверне туди, куди крутять, бо воля крутити, старі вітряки.

ВОДА

Хоч мінлива, минаюся; легко минать за хвилею, блискавками прицвьохнутій, темна вода, туди легка, а звідтіля непіднятна, і ніхто не поспитає, що за рибка, куди пливе;

та настане час прилива, ще повернеться все суще, стежка тернію заквітне, вітер руту відлоскоче, а юному потайголоссі знов проб'ється стогін степу, рука сама торкне землю;

голос чую: «Розкіш мала. Блиск і краса чарували»; кажу йому: розкошую, блиском очей зачарована, і, зневірена, минаюсь, не минаюсь — міняюся, між припливом і відпливом по-земному гадаючи: ти чи не ти з Його ребра, з Його плоті і подоби? — йшлося наче про Адама:

невловима і холодна, приречена, й не блимнути, стежу майже свіжим оком за цією розлукою.

АВТОШОКИ

І той, хто підходив до стількох дверей і не ступив через поріг, і той, хто вирвався в одвірок чи в край землі — зупинити, аби вийти, і хто вийшов чи виходить мов з лайнера (так і зветься — примний вихід), з парку чи в парк (тільки там надійна гілка), або: соловейком у зеніті,— і всі, всі, всі;

хай півень будить і підводить, хай бджола цілує вії, хай дитина править право тупнути на світ ногою, хай розважно чоловіки поговорять, а жінки злузають сливи або злускають насіння,— замріявшись,— зло, гризи землю, зламай зуби, а ти, смерте, ти загуби свою маску,— амінь;

Любове,
себе яви;

візьми кожного за пальчик і розтлумач, мов фігура, святці свої; хтось послухає, повірить, і на очах твоїх добрих стануть дні його чеканням, доки минуть.

ПІСКИ

Слава ході, слава тобі, хто пройшов, немов пройшовся і викурив одну з цигарок; так і мовив по обіді: перекуримо, зваблива, шість цигарок щонайменше, в тому числі ти;

о сакраментально-вища, сльози градом, не проковтнуть, о найповабніша! ти в тринадцятім вагоні на тринадцятому місці, на тринадцятий день з тридцяти; пісок пече, пляж маліє і, золотий, підмигує: я — твій віднайдений рай; почуття покинули тебе, черга за здоровим глуздом, а порожній душі страх, страх, страх;

зріє квітка несумісна, несумісно-непозбутня, квітка-первісток курортний, березнево-квітневий пролісок, горицвіток того літа, судьби-долі просперіті, теплий, жаданий пакуночок — пакуночок під церквою, пакуночок на вокзалі, на цвинтарі чи деінде, всюди, куди очі світять, вишукують помешкання серед речей загублених, за якими не вернуться, і хіба померти важче, ніж боротися зі смертю в пакуночках? в білих летючих пісках?

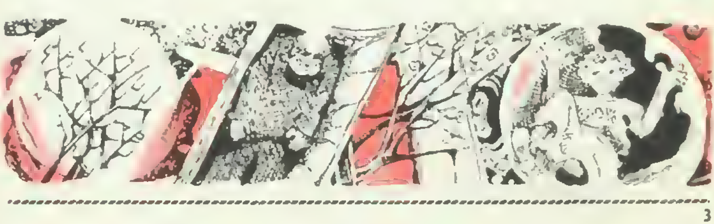

слава ході, слава тобі, хто пройшов, немов пройшовся і викурив одну з цигарок; тріщить і рветься пуповина животворна, пупок пригоєний, пупочок завинутий, чого ж кому ще? — о найповабніша, о кривава пупорізко, хто з вас обох першим стріне в пісках люду перетертих своє личко загублене — страх, страх, страх;

...а вона ламає брови, разом божиться й сміється: це не моє, господь з вами, в мене їх зроду не було.

РОСИ

Приходять слова — і перші, і другі, і треті,— і на всіх годі зупинитися; слова втомляться, як люди, почнуть возиками їздить, так приходять-приїжджають, а коли хоч одне підлетить, його легко відловити, побавити і засклити до спійманих метеликів,— о сьоголітки, гербарії многотомні, слова, дивний сухий потічок;

ті, що виросли на ріках і пірнали з головою, льолю взявши попід руки, де?

де, навпаки, сухопутні, що виводили на сушу, чи як його ще назвати — ближній безмежний асфальт?

де ясельно-колискові, а чаїно-ярославні, удовино-українні?

де безсмертно-повсякчасні, що любовно сторгувались і хрестами, і цвяхами, і росами звуглених вуст...

— що скресали й воскрешали;

— що кохаючи вмирали — без докору;

— що з кохання наживались за виграшки, де?

— на якім розі стоять?

— слова, словеса, слівця —

— всюди мізерний торжок —

переслухай чужі храми і до свого, до рідного, де мовчать голландські грубки, прислухайся: є вони, і їм не тісно, не порожньо?

пусти голос дібровою, може, очі зіглянуться, може, серце обернеться,— матір не кинь: час не проб'є — вчують дзвони, і вершники тріумфальні, і кравці дерев'яного одягу, й інші натхненні майстри; вуств, спраглі від народження, пити навіть не спитають, бо стільки потрібно перекладачів (й пересохлих гербаріїв), щоб донести до ближнього, де ступайка, де криниця, де кухличок і що це таке взагалі.

ПОВІТРЯ

Звпам'ятай або запиши, завтра не буде й цього; пальці вростають в скроні, не жили, не цвіли, не втратили смак доторків, просто вростають, їм все одно; о пророчице хороша і всі твої милі принци, любов, любов крутить все, і кожен запаморочливо відкриває нові закони природи, і не гріє самотність самотності, чужа любов — камінь-любов, чуже серце — камінь-серце, що за стіни, що мури, вази, попіл цигарок, твій стіл, твій телефон, твоє перше невинне повітря, твоя перша невинна трава, о, пробудись і повернись далеко, невже, Сибілло, тобі й дитинства не було, там серце-матір-голубонька, тут з речей її не густо, одна тобі тиха хустка, спасенна хустка Вероніки, якою ти ніколи не скористаєшся; двері прочинено, серце очорнено, «І чим вона жила, ця жінка, як їй і серце очорнили?», ти в двох світах, в двох безоднях, о, споглядальнице обох безодень, вростають пальці, Маргарито... (брехня — зрада, брехня — зрада), а поза тим все — поезія.

ЗАМИСЕЛ

За старими мотивами

В цім столі.
В цій папці.
Папір. Олівець. Я.

Художник відомий мене написав.
В папку велику дрімати поклав.
Боліло мені.

Прийшов до майстерні поет полум'яний.
Голубка, сказав, і пустив над дахами.
Боліло мені.

Я відвертала загрози і битви.
Крильми затуляла пам'ять убитих.
Боліло, боліло, боліло мені.

А ті, хто кохався, як ми, голубами,
мене споряджали своїми листами,

а ті, хто мене вишивав на подушці,
не спали, слізьми поливали, все дужче
боліло мені.

Голубко, голубко,— бувало, зітхали.
Голубка — це пташка,— бувало, казали,
боліло мені.

Почуло про мене дівчатко кирпате,
заплакало і почало віршувати.
Боліло мені.

Коли б не любила, хіба б так біліла,
хіба я б літала, коли б не любила?

В цім столі.
В цій папці.
Папір. Олівець. Я.

О. Івахненко. «На панщині пшеницю жала»

ІВАН СЕМЕНЕНКО

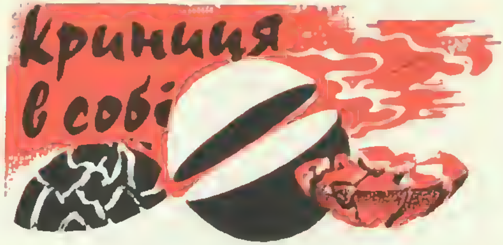

ДОЛЯ

Болить мені мати
Навіть ясне сонце
Десь моя дівчина
Напуває дерево
Що у полі мати
Не одна дорога
Та всі вони матінко
Вирвані із сонця
Ой дай мені мати
Та й благословення
Поверну я матінко
Сонечку дороги
Ой викопай мати
Дерево із вечора
Та й посади на порозі
Щоб дивились діти
Бо як зійде сонце
Глянуть на Вкраїну
Скажуть мамо
Мамо
Дайте нам дороги
Щоб степи боліли
Щоб боліло сонце
Щоб боліли вікна
Й твоя голівонька
Бо наша дорога
Із вина й каміння
Будем напувати
Будем годувати
Ці степи широкі

ХТОСЬ

Я копаю криницю в собі
Аж до крові докопуюсь
Так як і предки
Що поклонялися волі
І відчуваю як хтось
Білими відрами черпає із мене
І в пітьмі глибокій очами
Тихо сміється і п'є
Аж до нестями п'яніє
Танцює співає

Хапає за груди небо
Струшує зорі
Ще й п'ястуком своїм п'яним
Гатить щосили в мертве обличчя місяця .
І знесилений падає
Біля моєї криниці
Ще одним каменем
Чорним Каабою

РОЗБИТЕ СЕРЦЕ

Тільки розбите серце
Може бути цілим;
Цілим, як вітер,
Цілим, як дерево,
Цілим, як горн,
Цілим, як зорі цілі.
Зоряне небо,
Що називається ніччю,—
Це серце розбите,
Серце відкрите.

ЛИШ ГОРИЗОНТИ СВІТЛІ

Хто це ударом меча
Кулю земну розітнув пополам
На білу і чорну частини
Хто це гарматним пострілом
Від білого світу залишив
Купу уламків чорних
Від чорного світу залишив
Купу уламків червоних
Хто це могутнім пальцем
Небо проткнув наскрізь
Якраз в тому місці де сонце світило
Чорну діру залишив
І золоту обручку
Навколо нас
Тепер нікому бачити
Лиш горизонти світлі
Яких не догнати
Тепер нікому бігти
Під чорним зенітом
За горизонтом світлим

ПШЕНИЦЯ

Всі ми заглиблені в себе,
Видобуваємо себе:
Руки свої та обличчя,
Плечі свої та коліна
І безконечне волосся,
Що золотою соломою
Рівно спадає на спину
Нашого поля.
Потім ми знов добудемо
З рук своїх нові руки,
Нові коліна з колін,
І безконечне волосся з волосся,
Що золотою соломою
Рівно спадає на спину
Нашого поля.

ДВІ ХМАРИ

Полетіли дві криниці:
Одна чорна,
Друга біла.
У блакить.
Над ланами золотими
Крилами заплакали;
Як прощались, розлучались,
Напоїли мене.
Жайворон дивився
Довго їм услід,
Ніби дерево високе
Між двома криницями,
Сміхом розливався —
Під своє коріння
Опускав відро,
Піднімав крізь кожну гілку
Голос твій.

Птахи кидають рятівні круги
Нам, що потопаємо в порожнечі,
Ми щоразу пиляєм дерева,
Ніби нічого не трапилось.
Коли зазолотіють пні
Круглими столами осені,
Ми сядемо навколо них,
Почнемо розмову про листя.
Потім, коли відчувати не станемо
Жодного слова мовленого,—
Кожен устане з місця,
Наче гора над собою.
Розійдемось так над морем,
Над великим просторим каменем.
Що продовжує вічно котитись,
Ламаючи наші кістки.

ЩЕ ВІД ТОЇ НОЧІ...

Лай мене мати голосно сердито
Я заплачу над лататтям
що виросло на воді
Ти торкнися мого болю на подвір'ї нашому
Бо цей камінь я здалека
приніс до порога
Ти поглянь на мої очі
на ці дві комахи
Що кружляють наді мною ще від тої ночі
Коли їхали цигани з місяцем на возі
І кричали щось на коней
Що тонули в морі

КОНІ

В нашій ночі заховалися коні
Тільки лишився місяць вище снігів
Зовсім ніхто не пасе того золотого горшка
Тінь від гори наче п'є воду
Дерево кожне повне сопілок чути далеко

ПОВЕРНЕННЯ

Зелений цвіркун у потилиці діда
Біліє квасоля крізь вечір
Лоскочуть макітру кутки
В горшках заховалися гості
Сокиру зацьковану меблі терзають
На ганку зачовгана пташка
Подвір'я принесло до хати поля
Коліна дівочі загарбали місяць
Розмотано звіра легким кісником
Постіль проковтнула у біле зорю
На березі крові зелена вітчизна

ЦИГАНСЬКИЙ СПОГАД

Їхали цигани
На великих гарбах
Малювали квіти
Круглими колесами
І циганські коні
Мов великі бджоли
Голови схиляли
На забуті квіти
І цигани нюхали
Білу гречку в полі
Аж торкали пальцями
Свої чорні чуприни
І циганки чули
Мед у своїх поглядах
Аж солодкі зорі
Над колоссям плакали

РАНОК

Благословляється на ранок
На переораних степах
І вималь овується птах
У глибині небесних рамок
Встають дерева із мовчання
Це буйнолистяні сади
Що віддали свої плоди
Плекають листя для прощання
Коли розвіється воно
Зима мов ранок забіліє
І день ще більше помаліє
І всім поближчає вікно

ПОСМІХАЮСЬ...

1.

Один серед білого снігу
Я посміхаюсь до нього
Адже я лише дитина
І цього забрати в мене
Жоден не може паспорт
Жоден не може прапор
Адже я лише дитина
Білого-білого снігу

2.

Всі ми маленькі діти
Бо любим дивитися крізь щілинки
Як там за ними живуть-поживають
Наші великі
Що вони роблять
Як вони ходять
Як вони вгору підстрибують
Як пролітають по небу нічному
Як вони сваряться звідти на нас
Своїми великими пальцями
Як затуляють ними
Наші маленькі щілинки

ЧИ ПЕРЕМОЖЕЦЬ
ЧИ ПЕРЕМОЖЕНИЙ

Хто це палає горить
Попелом сірим пливе за водою
Тоне в глибокому морі
Чи просто за вітром летить
Геть розвівається в полі
Прахом навік покривається
Мучиться стогне волає кричить
Хоче повстати із попелу
І воскресає
В хмарах деревах і травах
Що переповнені знову
Кістками гарячими
Блискавок квіток і зброї
Хто це і досі карається
Хто це і досі не кається
На вічних вогнях
Чи переможець чи переможений

НАТЮРМОРТ

Скибка хліба що кришиться
Чи зоряне небо
Яйця пташині в гніздах
Чи соти бджолині заповнені медом
Що витікають течуть по деревах
Букети й кущі троянди
Чи молоко козуль що піднімається в небо
І застилає хмаркою
Над козенятком мертвим
Обличчя людські чи безліч речей
Все це один натюрморт
Де кожен і всі разом
І досі зображують бурхливий потік життя
Яке вже давно завершилось
Дуже і дуже давно
І тільки художник
Вмочає свій пензель у рану свою
І бігає ним по малюнку

Мал. В. Бичка

ІРИНА ЛОБОВИК

На вітрі століття

КАЛИНОВИЙ РЕКВІЄМ

Пам'яті батька

1.

Земля калини! Всі путі земні
ведуть до тебе, до твого коріння.
Бо я твоя кровинка. І насіння.
Судьба одна на двох — тобі й мені.

О калинова гілко у вікні,—
весняне нерозтрачене цвітіння,
очей моїх калинове прозріння,
тобі ще не проспівані пісні

мого серця...
Сірий прах доріг
не Шлях Чумацький, ні —
земні дороги:
йду, як на прощу,—
тільки не до бога! —
кущу калини припаду до ніг
в кінці путі земної...

2.

...І буде ніч.
І потім буде день.
Судьба вершитиме одвічне коло.
Але... але не стрінемось ніколи
на цій землі.
Ніколи і ніде.

І дощ розмиє дорогі сліди.
Розмиє навіть імена і дати
І тіні предків — о болючі втрати!.. —
розмиє в глині цівками води.

А що там, що зв цівками дощу?
Які вітрн нас кличуть на імення?
Чиї рядки шепочуть (сокровенні?) —
німі ауств?..
Із поднхом хвощу,

любистку, деревію, блекотн
де *та* земля, що прийме нас до лонв?..
О рідна земле! На аустах схолоне
твоє ім'я
і... ТИ,

І тн, маленька грудочко землі,
ти, що а тобі коріння Українн,—
тн прнкипнш до кореня квлннн
у рідному селі.

КИЇВ. ТРАВЕНЬ. НІЧ

...осипається тиньк нв софіївських стінвх. І чвс
осипветься з тиньком, і зору являє графіті.
Нас єдиають з минулим тоненькі невидимі нnті
і невиднмі струмн пульсують повз нас і крізь нас;

крізь графіті, крізь фрески, крізь смальту, крізь голоснnкн
голос тнхо доноснться, нвче з тамтешнього світу:
«Де вн, предкн-майстрн?» І згасає на денці століття
лнш саіча.
І тріпочуть на вітрі століття
рушникн...

Рушнnки на хрестах, розпростерті крильцятами а ніч,
розпростерті над саітом як пам'ять, як голос народу.
І біліє Софія крізь морок. І падвють зорі на аоду.
І плнве Володнмнр иад містом промежи каштановнх свіч...

ПОВЕРЖЕНІ БОГИ

...Повержений Перун сторчма летить у пітьму
(ох, доля незввидна повержених богів!)
«О Боже, виднбвй!» — волвють смерди й гридні.
«Перуне, аиднбвй!» — голосять береги.
І ліс на тому березі хитається й голоснть,
хитається й голосить у березі луна.
Хрещатим яром йде юрба киянів боса,
в пісок сліди вгрузвють — слов'янські письмена.
«Перуне, вндибай!» — лунає в пітьму почі.
«Перуне, як ми будем без бога в серці жить?»
Хорс, Велес і Стрибог стоять, як поторочі,
юрба ламає рукн, і плаче аорожбнт.
А згодом літописець прн свічці асе запише,
«Перуне, вндибай» а анивлн занесе.
У аідпоаідь — луна. А згодом — тиша й тиша.
Повержено — і все.
Ах, прщурн, аам сльозн не висушить і аітер,
крізь хвилі тьмяно зблнскує Перуна срібнnй вус.
Не виплисти Перуну, иад хвилями ие сплитн —
аін, певне, у піску десь нв дні віків угруз.
«Дажбог, Стрибог, Хорс, Велес, Перун і Берегиня» —
крізь дальні давні далі доноситься лунв.
По-вер-же-ні!..

Не богів, а ідолів однині
лунають над Славутою слов'янські імена.
А що ж то літописець при свічці пише й пише?
(Телят так на пергаменти казна не напасе!)

Потріскує свіча. Гризе папери миша.
Дніпро священні води повз капище несе.

ТРИ ЯРОСЛАВНИ

«Анастасія, Єлизавета, Анна,—
вітер шепоче,— три Ярославни, три Ярославни...»
Як вам ведеться, як вам живеться там, на чужині?
Там же ж і небо, там же ж і небо не таке синє.
Сонце не наше і не по-нашому співають пташки...
...скрізь оксамити, атлас, глазети, ще й адамашки,
перли, смарагди, рубіни, сапфіри, срібло і злото,
угри, варяги, вікінги, франки, гуни і готи,
челядь і графи, пажі і монахи бритоголові...
тільки ж не чути, ой же ж не чути рідного слова!..

Анні ночами Вишгород сниться, град Київ сниться —
так би й знялася та й полетіла, як голубиця.
Тужить душа Єлизавети межи сірих фйордів:
вдома «сіверко», а тут вітриська «норди» та й «норди».
Над Балатоном снує рушника Анастасія:
в хвилях, як в дзеркалі, наче б не Веспрем, а місто Кия.
...Начебто вчора, наче б давно вже це — і так недавно! —
Ой же ж не вернуться в землю руську три Ярославни:

Балтика. Північ. Хвилі мовчазні, як хвилі Лети.
Зіркою згасла поміж фіордів Єлизавета.
Над Балатоном осінь повільно золото сіє...
Бродить над озером тінь Ярославни, Анастасії.
Над домовиною сніє свинцево: небо Парижа?
Б'ється об небо, б'ється і кряче підбитий крижень.
...А над Європою вітер голосить: «Ой, Ярославни!
Анастасія, Єлизавета, Анна...»

СТАРА МОГИЛА

В узголів'ї могили —
чорний хрест
серед степу лишився
один як перст:
поточився старечо
in трухлявій нозі,
квилять трави незжаті
на забутій стезі.
Тільки трави та вітер.
Тиша тиш.
На чиїй ти могилі,
хрест,
стоїш?..

Т. Г. ШЕВЧЕНКО. АВТОПОРТРЕТ ЗІ СВІЧКОЮ. 1860

...Так боязко, батьку Тарасе,
дивитися Вам у вічі:
як перед ВСЕСВІТНЬОЮ СОВІСТЮ
перед Вами стою.

З підсліпуватої свічки
віск Вам тече по пальцях,
Ви крапель гарячих не чуєте...

...Якими
нащадків Ви бачите
при світлі своєї свічі?..

СЛАВНИЙ КОЗАЧЕ МАКСИМ КРИВОНІС

Ой ти козаче Максим Кривоніс,
де на шляху із Великого Лугу
в коника твого ослабла підпруга?
Спішився ти, з свого огиря зліз,
збрую поправив... раз свиснув... І вдруге
свиснув козак — як в піснях — на коня.
Шабля при боці, пістоль.
В шабельтасі
всячина всяка; а путь твій на Ясси?
Чи на Пиляви? Чи наздоганя
вітер тебе по шляху на Черкаси?..

Славний козаче Максим Кривоніс
(ти ж Перебийніс у думах козацьких),
в батька у Хмеля полковник черкаський,—
геп за тобою хитається ліс:
коси в голоти на голови ляські!

Ой ти козак, з кармазину жупан,
сам із голоти й призвідця голоти.
Не спокусився на срібло і злото:
тільки й того, що полковник — то й «пан»
(— Най би пани всі пощезли в болоті!..)

...Ой Кривоносе ти, славний козак.
Січ залишилась без тебе вдовиця.
Як прийняла тебе сира́ землиця?!
При Берестечку потрібен ти ж як!
Шаблі твоєї потрібна тут криця!

...Де ж ти, козаче Максим Кривоніс?
Вже й на шляхах із Великого Лугу
там побратими все «Пугу!..» та й «Пугу!...» —
...Аж в Берестечку хитається ліс,
п'яний од крові й наруги.

БОРЗНА

Борзна, Борзна! Чи ж ти ще пам'ятаєш
про сина, про Семена Палія?

Чи ж дух козацтва тут іще витає,
де отчі кості і земля свята
переплелись з корінням пирію?..

А чи ж тополі гомінкі край шляху
шепочуть вітру славне це ім'я?
...Стоять тополі, чорні, як монахи.

Руїна
Пустка.
І земля — як плаха.
Чому ж коліна преклоняю я —

на цій землі, розверстій, як провалля,
на цій землі — страждённій і святій,
де це ім'я з байдужих вуст упало
у чорній, нахололій сухостій

і... задзвеніло крицею.
Криваво
аж спаленіла соромом зоря,
аж обірвались струни в кобзаря.
...Нащадки сплять. Нощо їм тая слава
полковника Семена Палія?!

ПЛАНИДА

п.п.

Душа стомилась
від самоспалень і самозречень.
...А жінка хоче, щоб обіймали її за плечі.

А жінка хоче, щоб цілували її у губи...
Печуть подушку сльоза солона і слово «любий»...

Самотнє слово... самотній вечір... самотні пальці...
життя розіп'яте, як тканина — біла — на п'яльцях:

червоне й чорне, червоне й чорне — складні узори!
Планида випала — суціль мужність і непокора.

Ота планида, ота вже клята жіноча мужність! —
а жінці більше пасує інше —
жіноча ніжність.

А тут щоденно зі світом білим
зустріч-розлука
і вірш болючий, що, як дитина, родиться в муках...
...Пульсує в скронях: є щастя в світі? Є чи немає?
Червоне й чорне... червоне й чорне... життя триває.

●

...я плакала я плакала я плакала
од смутку од жалю чи просто так
а над судьбою верховодив знаками
в небесній сфері мудрий зодіак

І все вже було звірено й завірено
всі факти біографії й судьби
зодіакальний круг Близнята з Дівою
Стрілець і Водолій а далебі

небесна сфера нависала прірвою
крутилася платівка і не в такт
я плакала я плакала я плакала
була сльоза солоною на смак

«Фелічіта» звучало з вікон в місті
і плавився розпечений асфальт
неначе ще буде років через двісті
звучать трамваїв деренчливий альт

І десь хтось буде плакати і плакати
од смутку од жалю чи просто так
І буде як допріч шаманить знаками
над судьбами людськими зодіак?..

●

Я так любила Вас...
Я Вас любила так,
як сотню літ тому,
а обіймах снігопаду
любились дві душі
отут, в сузір'ї саду,
і падав сніг із віт
навскіс, навзнак, навспак;

і що було їм двом
до снігу (і до світу),
що їм обом було
до Всесвіту й богів?..
...При світлі білизні
небачених снігів
згоріли дві душі,
як два метеорити.

А сніг усе летів
навскіс, навзнак, навспак...
Дві зірки — дві душі.
А ми — ми їхні діти.
...Все буде, як тоді:
той сніг, той самий свд,
і зблідлими вустами
хтось буде шепотіти:
«Я так любила Вас...
Я Вас любила?..
Так».

ОЗЕРО

Озеро.
Літепло.
Біла осмута лілей.
Ковики в березі літу виводять осанну.
Сосни над озером акляклн, неначе брахмани.
Пуща-Водиця. Запіаніч. Світляк-скарабей.

Папороть срібна. Благенькі тенета хвощу.
В рамочці озера — місяця срібний апостроф;
Очеретинки на протязі щулять гострі
І колнхають лілеї прнгаслу свічу;

І колнхає карасика сонного мул...
В рамку свічада опраалено простір і зорі...
Озеро спить (до найменших його інфузорій)
І наближається космос до хвиль упритул...

Мал. В. Кузьменка

Пам'яті Сави Голованівського

I

Не знаю, з чого це почалося. Я навіть не зразу помітив, коли саме Толя змінив своє ставлення до мене. Тепер мені здається, що сталося це перед Жовтневими святами.

Толя мав їхати на кілька днів до батьків у село. Після роботи біля трамвайної зупинки ми потиснули один одному руки, побажали щастя, здоров'я, радощів, і я сказав напівжартома:

— Толю, а може, настав час реалізувати нашу «змову» і пробивати для мене сектор?

Він насупився.

— Який сектор? Тут коли б ще всю нашу лабораторію не прикрили. А якщо тобі так хочеться керувати, ставай на моє місце. Воно мені ось де!

Його реакція мене здивувала, а слова образили. Щоправда, останнім часом він став надто дратівливим із співробітниками: не розтлумачить, не пояснить, що до чого, а лише гаркає. Проте зі мною він так повівся уперше. Невже Мила мала рацію: «Твій Толя собі на умі. Нікому не вірить, бо сам бреше».

Я вважав, що краще забути цей інцидент. Після свят розмовляв з Толею, наче нічого не сталося, і він теж відповідав спокійно. Я не повертався до злощасної теми, хоч розумів, що рано чи пізно повернуся.

Мила саркастично всміхалася, коли я казав: «Ще не час». Вона, як і раніше, називала мене квачем і казала, що чоловіки з такими даними, як у мене, мають продавати проїзні талони по кіосках.

Перед Новим роком я закінчив звіт, підготував малюнки, передав їх для калькування, з друкаркою домовився про передрук і, намагаючись виглядати безтурботним на тлі цієї метушні, підійшов до Толі і впав на стілець біля його стола.

— Все! Нарешті закінчив!

Він не підвів голови, продовжував писати дрібним нерозбірливим почерком, не думаючи про розділові знаки і вживаючи величезну кількість абревіатур, умовних позначень та винесень. Аркуш нагадував великий залізничний вузол з безліччю переплетених колій.

Хвоє залізничних станцій,— це лишилося в пам'яті з раннього воєнного дитинства,— перше, що я взагалі пам'ятаю в своєму житті. Дим,

поїзди з гримучими залізними колесами, блискучі, переплутані рейки... Знервовані люди, що штовхаються й квапливо продираються крізь натовп... Вигуки, крики довкіл і страх загубитися серед цього шарварку.

Списаний Толиним почерком аркуш воскресив у пам'яті ці давні почуття і зіпсував настрій. Прочитати те, що він писав, було неможливо. За довгий час спільної роботи я єдиний у лабораторії, хто сяк-так навчився щось розбирати в його карлючках.

Толя все ще писав, не звертаючи на мене ніякої уваги.

— Не зламай олівця! — зауважив я, намагаючись послабити напружене мовчання. — Продірявиш свої мемуари!

Толя рвучко згорнув теку і роздратовано проказав:

— І що за люди! Коли йому щось потрібно, кидай свої справи, і край. Ну, що сталося?

Я трохи знітився. Він уперше розмовляв зі мною в такому тоні в присутності колег, наче з техніком-хлопчиком, а не з другом і своїм заступником. Зиркаю на співробітників: тільки Галя всміхнулася мені, помітивши, як я розгубився, і скривила губи, мовляв, чого це він, з печі впав, чи що?!

— Толю, якщо ти не в настрої, це не обов'язково виказувати в такій манері,— кажу якомога спокійніше. Слова мої лунають карбовано, і мені самому стає незручно, наче я теж готовий от-от зірватися. — Можу зайти і згодом,— додаю цілком по-дружньому.

— А нащо згодом? Мені й так усе ясно. Рвешся в свої Карпати і наплювати на все. Їдь, обійдемося без тебе.

Він і далі себе розпалював, намагався образити, не дивлячись на мене, весь час перекладав теку з місця на місце, буцім щось шукав і не знаходив.

— Що сталося? Чого ти лютуєш? В чому «обійдемось», на що мені «наплювати»?

— Та на все. В такий час — у Карпати!

— Що означає «в такий час»? А місяць тому або через місяць буде менше роботи? До того ж із десяти днів, коли мене не буде, шість неробочих!

— А чотири робочих дні я маю керувати групою замість тебе? Та й люди не схочуть працювати замість тебе чотири дні!

— Що ти верзеш?! — Я не зміг стриматись. Мене дратували не так його слова, як тон — несправедливий, принизливий.

На язику в мене вже висіли такі слова, що коли б їх проказав, то відрубав би будь-яку можливість коли-небудь налагодити дружні контакти. Я дивився на нього як на безнадійно хворого, а він і далі вів про те, що ми всі в лабораторії однакові — нам би, мовляв, тільки менше працювати, а більше байдикувати! Нема на кого спертися, всі тільки те й роблять, що обводять його довкола пальця, і я, його заступник, в тому числі.

Я мовчки підвівся і пішов у курилку. Слідом за мною прийшов Мишко.

— Плюнь, давай покуримо,— простягнув мені відкриту пачку «ВТ». — Що це він — блекоти об'ївся?

Підійшла Галя, покрєктала й пішла. Кілька разів повз нас продефілював Толя, ніби нас і не помічав.

— Чому він казиться через цих кілька днів? — Мишко витрусив попіл, руки в нього тремтіли — дуже переживав. А в мене пальці, навпаки, задерев'яніли, наче після морозу, цигарка кілька разів мало не випала з рук.

— Біс із ним, мабуть, не поїду, хай це лишиться на його совісті,— відповів я, з жахом думаючи про те, що довготривалі сімейні умовляння, дзвінки в Карпати на базу «Динамо» і з такими труднощами замовлений квиток — все піде прахом. І катання по снігових наметах, і відчуття сили й щастя під час підйому та спуску — все.

— Та не переживай,— сказав Мишко,— він однаково не оцінить.

Я мовчки кинув недопалок в урну, повернувся до лабораторії,

попорпався в шухлядах. Лише вчора навів порядок і розклав папери. Розрахунки, проблеми, заявки, дві статті, матеріали нарад у Бондаренка — все в різних теках. Потім відкрив зошит із записами завдань для групи, переглянув їх знову. Слова Толі не давали спокою. Ні, не може бути, щоб хтось на мене скаржився, все це він вигадав. Напевне, хоче посварити мене з хлопцями. Дивно. Навіщо?

Додому я демонстративно пішов по дзвінку, разом з усіма, тупцювався біля вертушки, доки не пройшов через прохідну в свою чергу.

Перед Новим роком похолоднішало. Випав сніг. На фасаді інституту вже з'явилися вирізні з паперу і наліплені на шибки зірочки, кружальця, якісь химерні фігурки, гарно виведені написи «З Новим роком». Поруч, на площі, розташувався ялинковий базар, але там ще порожньо. А біля магазинів уже довгі черги, починається передноворічна лихоманка.

В трамваї повно, всі перевдяглися в зимові пальта — тіснота. Тільки тепер згадав, що Мила просила довідатись про замовлення в магазині — щось мав бути особливе до свята, але я зовсім про те забув.

Вранці посварився і з нею, і з тещею, нагримав на сина, як буває в таких випадках. Заспокоюючи себе, вирішив не думати взагалі про роботу, викинути з голови. Не вийшло...

Ми з Толею познайомилися дев'ять років тому. Він був провідним, а мене колишній начальник лабораторії Бондаренко взяв старшим інженером до Толиної групи.

Для лабораторії склалася нелегка ситуація. Кількість тем збільшилася, а штат лишився таким, яким був перед цим. На кожних зборах говорили про підвищення продуктивності праці. Закручували гайки в галузі дисципліни.

Мене взяли на місце звільненого молодого спеціаліста, який відпрацював три роки. Галя казала, що хлопчина був дуже тямущий, але працював точно за інструкціями. Все, що пропонували зробити поза цим, відмовлявся виконувати, щоразу вимагаючи підвищення зарплатні.

Спочатку Толя й до мене ставився з підозрінням, офіційно. Але поступово заспокоївся. Працювати доводилося не за нормами. Понад півроку я майже щодня приходив додому пізно. Бондаренко теж зоставався з нами, хоч користі від того було мало. Він давно вже став адміністратором і, по суті, вже не був інженером.

Поступово я почав керувати групою, але вголос говорити про підвищення платні поки що не наважувався.

Коли ми вперше перевиконали план, Бондаренко влаштував невеликий сабантуй. На ньому ми з Толею відверто поговорили, вперше за весь час спільної роботи. Він навіть признався, що вважав мене «людиною Бондаренка», побоювався, чи не під нього підкопуюсь. А я, щоб помститися, сказав, що підозрював його в консерватизмі, але, на щастя, помилився.

Додому ми йшли разом. А незабаром я запросив його з дружиною до нас на день мого народження.

Його дружина була кругловида, огрядна, з круглими невеликими очима, з рівною зачіскою, і все в її постаті було округле. Поруч з ним вона виглядала, як Санчо-Панса біля Дон-Кіхота. Вона зазирала йому в вічі, уважно прислухалася, коли він говорив, дивилась на нього захоплено і закохано. Я навіть йому позаздрив. У них теж доросла дитина, а поводяться, як молодята. Толина дружина не має вищої освіти і працює друкаркою. Ну й що з того? Дуже розумна дружина — швидше гандж, ніж позитивна риса, знаю по своїй.

— У тебе чудова квартира,— сказав Толя. — І район прекрасний.

— Стараємося,— відказав я.

Ввійшла Мила, попросила: «Сашуню, допоможи мені на кухні».

— Ідіть, ідіть, не зважайте на нас, ми на вашу бібліотеку подивимося тим часом,— сказав Толя.

Бібліотека у мене справді унікальна. Лишилася ще від діда. Я колись розповів Толі, як під час евакуації дід зірвав підлогу в кухні,— ми тоді жили на першому поверсі двоповерхового дерев'яного будинку,— викопав

здоровенну яму і сховав туди три бочки з еврейськими книгами. Під час війни будинок згорів, а книги вціліли. Тепер їм ціни нема.

Того вечора чимало випили. Жінкам набридло застерігати нас, і ми помітно захмеліли.

На прощання Толя сказав, поплескуючи мене по спині:

— А ти хлопець підходящий: пити вмієш.

Тяжка в нього рука. В передпокої, коли прощалися, Толя змахнув рукою зі стиснутим кулаком:

— Чао! Дякуємо за гостинність. Наступного разу — до нас! Чекаємо.

— Обов'язково,— мовила Мила. — З великим задоволенням. І ви до нас приходьте частіше. Не обов'язково чекати запрошення.

Вони пішли, взявшись за руки.

— Сподобався Толя? — запитав я, витираючи тарілки, що їх помила Мила.

— Нічого собі, але тупуватий і обмежений. Всього побоюється, в усьому вбачає підступ. Не заздрю тобі.

— Даремно! У нього було тяжке дитинство. Батько — коваль. Купа дітей. Голод, холод. Толя єдиний у сім'ї закінчив інститут.

— Ти запитав, я відповіла.

— Ну, гаразд. А як дружина?

— Куркулиха. Міцно тримає чоловіка! Але йому пощастило: закохано зазирає в очі, що б не сказав. Тобі б таку.

— Це було б непогано. Хіба краще справу мати з такою, як ти,— слова доброго не почуєш.

— А ти не слухай. Треба відчувати, як до тебе ставляться, а ти прислухаєшся до слів. Не слово важливе, а інтонація. Люди говорять одне, думають друге, а роблять третє. Думки треба вміти читати, в думках — все. Скажи мені, будь ласка, яка для тебе різниця між тим, що ти мовчки щойно подумав, і тим, що ти подумав і сказав? Ніякої.

— Якщо міряти твоєю міркою, половину людства треба розстріляти.

— Зате ті, що залишаться, не будуть лицемірити.

— Ну ж кровожерна жінка!

Мила нічого не відповіла, закінчила мити посуд, вимкнула газову плиту, підійшла до мене, поклала теплі руки на плечі.

— Дурненький ти. Живеш зі мною майже двадцять років і не вивчив мене. А пора б! Закінчуй швидше, я дуже стомилась, хочу спати.

Але я не поспішав. Сам не знаю чому. Дурний характер: хочу зробити одне — роблю друге. Дяка богові, немає третього!

З Милою все складно. Я часом ловлю себе на думці: зроблю не так, як вона радить, навмисне по-своєму, навіть коли відчуватиму, що вона має рацію.

Зрештою вона припинила свої виховні бесіди: «Ти коли востаннє читав Тургенєва і чи взагалі читав?» «А це ми вивчали ще в середній школі, дорогенький». «Це не Вагнер, а Вебер. Та тобі все одно. Ну, звичайно». «Не будь роззявою, бо тебе навіть рідний син перестане поважати».

Я звик до її повчань, навіть до злих жартів. Вони необразливі. Я її розумію. Вона закінчила школу з золотою медаллю. Захоплювалася літературою, музикою, театром, кіно, писала вірші. Багато в чому пробувала себе, щоправда, не завжди вдало...

До всього я ставився скептично. Старі баталії стихли. Хіба що зрідка огризаюся.

— Зрозумій,— кажу,— від часу Стародавнього Риму ні література, ні поезія, ні інші мистецтва не сказали нічого нового. А техніка, наука — інша річ! Закон Ома вдруге не відкриєш, а сучасних Пушкіних навалом, всі пишуть, переписують один в одного. Лише слова переставляють. А думки нової жодної.

— Дурень ти,— каже Мила,— силос у тебе в голові.

Я не відповідаю. Не люблю з нею сперечатись. Швидко забуваю образи, а вона пам'ятає й гнівається на мене по кілька днів.

І все-таки в глибині душі я не тільки люблю її, а й побоююсь. Не знаю, може, це якесь інше почуття. Вона тисне на мене навіть тоді, коли я впевнений, що розуміюся на справі краще за неї. Але починаю метушитися, сумніватися, перебирати всі можливі варіанти. І ще: вона красномовніша за мене. Говорить переконливо, вагомо. Я б сказав — красиво. Захоплює своїм темпераментом. Навіть спостерігав і досліджував: коли в товаристві говорить вона, всі вщухають і слухають. А мені ж слова ніколи не дають сказати! Галасують, говорить водночас зі мною.

Щось є в ній «від бога». А навіщо воно жінці? Народжуй дітей, і край!..

II

П'ять років тому наш інститут нарешті одержав новий, давно обіцяний штатний розклад. Звісно, не те, чого чекали, але все-таки...

Ми задихались від великого обсягу роботи. В наше міністерство прийшов новий міністр, кажуть, молодий, майже Толиного віку, і планування ставить на науковий грунт. Угору пішли НОП, ОНТІ, патентний сектор, майже вдачі виростуть дослідні майстерні. А від тих, хто розробляє проекти, міністр вимагає впровадження методів, які були б на рівні світових досягнень. Теоретично правильно. А на практиці кожен з нас і вчений, і інженер, і технік, і монтажник, і відділ збуту, навіть друкарка. І що цікаво — всі все розуміють. У всьому панує єдина думка. Але ніхто нічого не може вдіяти. Мабуть, правда Милина! Я розповів їй про свої плани у зв'язку з появою нового штатного розкладу, і вона схвалила їх. Дивно, навіть нічого не додала. Не посміхалася. Дуже серйозно до всього поставилася.

Толя був на лікарняному. Я прийшов до нього і сказав:

— Слухай, старий, давай пробиватись. Бондаренко дістає відділ. Вважаю, що чекати милості від природи не слід. Скромність у цьому випадку недоречна. Я піду до Бондаренка й запропоную твою кандидатуру на посаду начальника.

— Нічого не вийде,— відповів Толя,— я з Бондаренком не контачу.

— Все вийде. Я підключу Галю, підемо вдвох.

— Галя для нього не авторитет.

— Хай так. Але вона офіційна особа, профорг лабораторії. Вона створить ефект колегіальності.

— Не вийде. До того ж я не дуже й хочу. Треба дисертацію робити, а не займатися нісенітницею.

— Там її швидше й напишеш.

Ми довго обговорювали різні варіанти, намагалися вгадати, що скаже Бондаренко. Відмовити він не міг... Так і сталося.

Спочатку Толю призначили в. о. начальника лабораторії, а через рік його вже затвердили на раді інституту.

Ми погодили з Бондаренком теми наших дисертацій і серйозно почали працювати. Я заїкнувся про аспірантуру, але Толя сказав:

— Ні, давай на претендентів, бо не буде кому працювати.

Три роки тому почався період реорганізації в НДІ. У нас це проходило хворобливо. Дехто казав, що в нашому відділі зміниться тематика.

Бондаренко скликав керівних спеціалістів і сказав:

— Товариші, мракобіси за кордоном твердять: щоб людина не втратила своєї індивідуальності і підвищувала постійно кваліфікацію, треба кожні сім років міняти професію, місце проживання або сім'ю. А може, врешті-решт,— він витримав паузу, розглядаючи наші видовжені обличчя,— можна поміняти і все разом.

Хвилин п'ять лунали веселі коментарі, коли змовкли, він змалював сумні наслідки можливої зміни тематики. Сказав, що вважає своїм обов'язком попередити про це, щоб не було ні для кого несподіванкою.

Виявилося, що й інші начальники відділів провели такі самі бесіди, мабуть, так домовилися. Пішли чутки, що нас забирає інше міністерство, зменшують штатний розклад і має бути скорочення.

— Мені втрачати нічого,— сказала Галн,— це вже втретє. Маю неабиякий досвід.

Ми з Толею намагалися з'ясувати конкретніше про можливе скорочення. Мишко мовчав. Хтозна, він був задоволений чи ні...

Він потрапив до нашого інституту через три роки після мене. Я його розшукав з допомогою мого приятеля. Мишка відрекомендували як інженера високої кваліфікації, а головне — як порядну людину.

Бондаренко сказав мені перед цим:

— Кваліфікація — діло десяте. Головне — що він за людина, чи не інтриган. Довелося гарантувати, що Мишко дуже потрібна людина саме на гарячу ділянку — розробку фільтрів. Тоді Бондаренко одним наказом оформив Михайла в мою групу, а мене — на посаду Толиного заступника. Відтоді й з'явилися перші симптоми Толиного недовір'я. Він почав, наприклад, перевіряти мої інформації, розпитувати підлеглих. Але я на це не зважав.

Якось у курилці Михайло сказав:

— Дивні у вас взаємини. Схоже, що Толя не довіряє тобі, у всіх перепитує, з'ясовує.

— Хай з'ясовує, якщо це йому до вподоби. Він начальник.

Михайло швидко вловлював настрій співрозмовника, в нього слід вчитись цього мистецтва. На це він майстер!.. Останнім часом кожного тижня пропонує нову ідею, теж мріє про дисертацію.

Але я не пам'ятаю жодного випадку, щоб він довів якусь свою ідею до фінішу,— або зацікавленість згасає, або все виявляється надто нереальним, або монтуємо та настроюємо так довго, що забувається, з чого почали й чого домагаємось. До того ж планові роботи так засмоктують, що всім не до колосальних ідей.

Бондаренко прочув про цю його «сваволю», викликав мене і сказав:

— Давай домовимося: ніякої самодіяльності. Існує рада відділу, яка вирішує. Людей бракує, купованих виробів обмаль, а ти що влаштовуєш?

— Бу зро! — кажу я, намагаючись надати розмові жартівливого характеру. — Не можна ж убивати ініціативу мас.

— Он як! — каже Бондаренко, виразно розводячи руками, і навмисно наморщує лоба. Мовляв, нічого не вдієш, таке життя!..

Коли я виходжу з кабінету, він услід кидає:

— Отже, домовились.

Це остаточний вирок: якщо в кінці розмови цієї фрази нема, значить, він сам у чомусь не певен. Але якщо вона є, краще до питання не повертатись.

Пізно, всі полягали спати. Мила ніяк не вмоститься на тахті. Я сиджу біля стола, опустивши лампу так низько, що відчуваю її тепло на руці. Переглянув газети, ніяк не можу зосередитись. Останній Толин вчинок не йде з голови. Підводжуся. Йду до кухні, намагаюся не рипнути дверима, але вони, як на зло, риплять, і чим повільніше й обережніше я намагаюся їх відчиняти, тим дужче вони рипляти. Теща просила змастити завіси, та я забуваю.

Дивлюся на тахту: чи не розбудив дружину? Не рухається, отже, спить. Образилася. Лежить біля самісінької стіни, щоб я її не потривожив. Це не обіцяє нічого хорошого. У кухні намацую вимикач, відчиняю холодильник, заглядаю в каструлю на плиті. Чогось хочеться, не знаю чого. Наливаю чашку холодної води, п'ю повільними ковтками, як радив лікар, який поставив діагноз — коліт і гастрит. Тепер це наша сімейна хвороба.

— Від таких хвороб не вмирають,— каже теща,— у всіх вони є. Добра душа...

Підходжу до вікна... Верхівки дерев завмерли. Повільно падають сніжинки, висвічують на світлі, що пробивається з вікна, кружляють біля ліхтаря. На це можна дивитись без кінця. Повертаюся до письмового стола. Відкриваю останній номер журналу «Новый мир». З нього випадає закладинка — ще одна нагода посварнтися з жінкою!

Гортаю сторінки. Про що пишуть? Які проблеми? Про інженерів ні слова. Шкода!..

Час уже повернути журнал в лабораторію, Галя нагадувала. Все-таки молодець, ніхто не хотів, а вона організувала колективну передплату. Зараз по черзі читаємо. Щоправда, часу бракує, інформаційний бум поглинув усе.

Галя каже, що ми скоро взагалі читати й писати перестанемо, перетворимося на роботів.

— Ти кому останній раз писав листа? — запитує вона.

— Не пам'ятаю. Здебільшого пишу листівки.

— Отож-бо й воно. Гине в людині індивідуальність.

Дивна. Щось у лабораторії не так, зразу хворіє. Якось Толя навіть хотів відправити до поліклініки комісію профбюро, щоб перевірила її лікарняні. Я ледве вгамував його. Останнього разу вона захворіла, коли Толя влаштував скандал з приводу написів на дверях лабораторії. На зовнішньому боці дверей було «Обережно — кусається», а на внутрішньому «Vid duraca chuju».

— Академіка Ландау такі написи не ображали,— сказала йому Галя і наступного дня не вийшла на роботу.

Вразлива жінка. Щось у ній є не від світу сього. Намагався я пофліртувати з нею, але вона мене так тактовно відшила, що мені стало незручно. Але в серці лишився шрам! Часом, буває, й заболить. Галя це відчуває. Інколи мені здається, що й вона до мене не байдужа, та, можливо, я лише заспокоюю своє самолюбство.

У нас дивні взаємини. Галя заміжня, я одружений. У мене дитина, в неї теж. Нормальні родини. Ніяких двозначностей, крім жартів, ми собі не дозволяємо. Але часом здається, що ця людина чимось мені дорога. Смішно, чи не правда? Хочеться підійти й погладити її волосся. Коли сидить, схилившись над столом, воно спадає на плечі, торкаючись її рук, майже закриває обличчя, лоб, губи. В цей час вона здається ще білішою і тоншою.

Інколи вона кладе ногу на ногу, піднімає відчужено голову, прикриваючи повіки з тонкими блакитними жилочками, випростує вузенькі плечі. І приваблива, таємнича хвиля жіночності коливається довкола неї. В такі хвилини я боюся зустрітися з нею поглядом.

Одного разу не стримався... Вона рвучко підвелася і вийшла з кімнати.

Я знітився, буцім підглядав у замкову щілину і мене на тому спіймали. Галя зовсім не схожа на Милу: мовчазна, замкнена.

Ніколи нікого не переконує, нічого не нав'язує. Іноді я проводжаю її додому. Ми здебільшого мовчимо. Йдемо довго пішки, часом перекинемося незначними фразами. Зазираємо одне одному в очі, наче вголос кажемо те, що пропливає в мозку. Галя легенько тримає мене за лікоть, і я відчуваю нервові пальці, що ледь тремтять, немовби дихають. Інколи обіймаю її за стан, тулюся до плеча. Вона завмирає, стиснута, мов пружинка.

На свята дарую їй квіти, намагаючись зробити це потай від співробітників. Вона прошепоче «дякую», очі потеплішають, і знову ніби таємничий серпанок з'являється довкола неї.

Одного разу я поцілував її в щоку. І почув «Сашо!..» Більше я не вдавався до таких спроб.

Коли після розмови з Толею я уточнював план роботи на місяць і попросив Михайла розписатися в зошиті завдань, він раптом таємниче сказав:

— Сашо,— останнім часом ми перейшли з ним на «ти»,— є серйозна розмова, ходімо покуримо.

Ми вийшли. Він довго ходив околясом, і я не міг зрозуміти, чого він хоче: «Колектив... взаємна підтримка... мафія... час би поставити на місце...»

Зрештою я зрозумів. Він пропонує спільну боротьбу з Толею. Скоординувати свої вчинки, припинити постачання об'єктивної інформації про хід роботи, ігнорувати вказівки...

— Хай кається. Чим дужче, тим краще! Розумієш, для керівництва головне — це ми, колектив. Виконання плану залежить від нас. Ніхто з ним рахуватися не буде. Він всім в лабораторії набрид. Грубіянить, ображає. Галя втретє бере лікарняний.

— А до чого тут Галя? — запитую, збираючись із думками. Мене насторожує його пропозиція. Непорядно це. Та й чи щира він людина? Можливо, випробовує мене за вказівкою Толі? — Це нечесно,— кажу.

— А він з тобою чесно поводиться? Тільки ти виходиш з кімнати, зразу ж перевіряє: що ми робимо, чому зволікаємо, які завдання ти нам дав? І все це з усмішкою, з гримасою, мовляв, бавтеся-забавляйтеся, все до певної пори. Я пропоную не мною придуманий алгоритм: зветься він «Алгоритм Пекара» — вислуховуєш вказівки, кажеш «так», а робиш посвоєму. Погоджуйся, доки Толя тебе не з'їв.

— Не з'їсть.

— Може, й не з'їсть, але нерви попсує. А гуртом легше боротись. Одна головешка й у печі не горить, а дві і в полі займуться.

— Подумаємо. Давай подумаємо. Звісно, з Толею треба щось робити, геть розперезався. Можливо, на профзборах пробрати?

— Ти серйозно?

— Галя допоможе, інші виступлять. Він з усіма поводиться брутально. Скільки часу гаємо через його неорганізованість! «Цегла є, розчину нема...» — так і працюємо.

— Ну-ну, давай-давай. Ти ще звернися до Червоного Хреста, в ДСТ «Спартак» чи в жіночу раду інституту.

Михайло кинув недопалок і роздратовано сплюнув.

III

І все-таки я побував у Карпатах. Накатався, надихався, надивився, засмаг. А коли повернувся, зразу відчув: щось сталося.

Щоправда, Толя на другий день після нашої суперечки сказав:

— Їдь, будь ласка, я з Бондаренком домовився.

Я тоді промовчав, пішов до Бондаренка в якійсь технічній справі і в кінці розмови хотів попросити, щоб дозволив поїхати, але він випередив мене:

— Коли від'їжджаєш? Ех, я б теж мотнув з тобою на кілька днів! Може, наступного року вдасться.

Але зараз, після мого повернення, все в лабораторії мене насторожило. Галя знову була на лікарняному. При згадці про неї Толя почервонів од люті. Михайло якийсь підкреслено ввічливий і запобігливий. Виявилося, що його обрали за пропозицією Толі на голову ради лабораторії замість мене. Толя мотивував це моїм проханням. Формально — так.

Я ні про що не запитую в Толі й Михайла. Вони теж мовчать.

Через кілька днів дізнаюся, що був виключений також із складу ради відділу. Знову ж формально все правильно: я входив туди як голова ради лабораторії. І все-таки прикро. Невже Бондаренко не міг дочекатися, поки я повернуся, і провів перевибори без мене?!

Я про все розповів Мілі. Вона сказала:

— Важко уявити більш нерозумну й більш непослідовну людину. Тепер чекай, доки твою посаду взагалі скасують. Ти доісторичний чоловік, уламок давньої історії, наче з кам'яного віку. В наш час всього треба домагатись. Доводити, грюкати кулаком об стіл. Ти про це не чув, чи що? От і маєш, радій!

В січні були сильні морози з вітром. Якось Толя сказав мені, наче між іншим:

— Будемо робити новий фільтр, я забираю з твоєї групи Михайла, хай попрацює, можливо, нарешті доведе щось до кінця.

Березень несподівано приніс багато снігу. Потім проблиснуло сонце, і хідники перестали посипати сіллю. Черевики вже не доводилося наваксовувати, замазуючи білі соляні плями.

На одному з засідань ради Толя заявив, що треба форсувати роботу з фільтром і в зв'язку з чим він забирає Галю і техніка.

А незабаром Михайло вже офіційно відокремився з групою, а зі мною лишився тільки один інженер — жінка з немовлям, яку я взагалі рідко бачив на роботі.

У квітні потеплішало, але вночі гули вітри, гілля стугоніло в балконні двері, моторошно було сидіти біля столу в пустельній квартирі. І хоч дружина вже не відсувалася до самої стінки, я довго не міг заснути.

Нарешті ми одержали із дослідних майстерень розроблений мною минулого року фільтр, але на цей час я вже залишився в групі один — без співробітників.

— Ставай за налагодження,— сказав мені Толя. — Якщо буде важко, візьмеш у Михайла помічника.

Я сам із себе дивувався і, вражений, подумав: ач що можна перетворити людину! Якби півроку тому хтось мені сказав, що залишусь без групи й буду, як рядовий інженер, налагоджувати макети, переносити прилади, працювати з паяльником, кусачками, пінцетом, монтажними викрутками і сам записуватиму наслідки вимірювань у протоколи, я сприйняв би це як незрозумілий жарт. Щось у мені зламалося. Впродовж останніх місяців я подумки складав плани прямої атаки на Толю, ходив до Бондаренка й викладав йому все, як є, а закінчувалося уявними баталіями, та й годі. Я розумів, що Бондаренкові все відомо, бо мене до нього на технічні наради вже не викликали. Тепер в них брав участь Михайло. Я відчував усім єством, як позирають на мене співробітники. Ще б пак!

Може, й справді не слід мовчати? Чому колишню роботу пустили напризволяще, а новій, ще не перевіреній, не випробуваній — зелена вулиця? Невже Бондаренко зрадив своє правило? Не думаю. Виходить, нова ідея перевірена, в усякому разі, хтось із авторитетів визнав її. Можливо, я й справді недооцінив Михайла з його ідеями? Треба розібратись. Але як? Зараз ми навіть до курилки разом не заходимо.

Він почав влаштовувати в лабораторії «колективні мозкові атаки». Приносить дошку, крейду, малює схеми, графіки, пише формули, шукає опонентів. Як правило, всі мовчать, лише Галя інколи намагається ставити запитання, сумніватися щодо висновків, злорадо підсміюватись над «відкриттям століття».

Мене на такі наради не запрошують. Я сиджу в кутку своєї кімнати, оточений приладами, і намагаюся зосередитись на своїй роботі.

Часом підійде Толя, постоїть за спиною, мовчки подивиться. Я теж мовчу. Іноді запитає: «Як справи?» — «Нічого собі, все за планом». Він ковзає поглядом по графіках, таблицях і виходить, не коментуючи.

У травні різко потеплішало. Перед самим святом я вирішував складну проблему: вітати чи не вітати Толю. Раніше ми або зустрічалися сім'ями, або щонайменше телефонували один одному. Я чекав його дзвінка. Сам порнвався дзвонити, але так і не наважився.

Галю я привітав, як завжди, фірмовою плиткою шоколаду фабрики «Рот фронт». Для неї це стало звичайною процедурою, яка повторювалася чотири рази на рік. Якщо дозволяли обставини і це можна було зробити непомітно для колег, я дарував їй квіти. Іноді, хоч і не так часто, як колись, проводжав її додому. Ми розмовляли про що завгодно або мовчали, і тоді я особливо гостро відчував її руку біля свого ліктя.

В День Перемоги в лабораторії вирішили скластися й поїхати «на природу». Сперечалися, обговорювали маршрут. До мене ніхто не звертався, і я вдавав, що це мене не обходить. Але розумів, що таке поводження до добра не приведе. А йшлося ж про колектив, від якого не можна відриватися! Та й Толі моя поведінка тільки на руку...

Підійшла Галя.

— Свинуню,— мовила вона,— як ти щодо вилазки на природу?

— Пішли покуримо,— несподівано для себе запропонував я з вимушеною усмішкою.

— Мені тільки цього й бракує! Ще навчуся курити, і мене тоді точно виженуть з дому...

Можливо, через усе разом, а може, тому, що витримки мені забракло, я раптом розкис і кажу їй, розминаючи цигарку:

— Хіба з таким колективом можна розважатись?

— Можна,— чую несподіваний голос Толі, який, як завжди, зненацька з'явився позаду. — Можна й треба.

Галя притиснула руку до вуст, на обличчі майнула розгубленість. Але я, буцім нічого не сталося, кажу їй вголос:

— Ні, сонечко, я не зможу.

Вона мовчить. Потім серйозно відповідає:

— Ти маєш рацію. Все це неприємно. Забери мене назад до себе в групу. Набридли мені всі ці «колоквіуми» та барабанний бій.

В червні я закінчив настроювати макета, але виявилося, що планований строк зміщений на півроку.

— Хіба ти не знав про це? — запитав Толя. — Слід більше цікавитися справами, адже ти ще мій заступник.

— Це вже щось нове. Далеко підете, шановний,— кажу йому, стримуючи злість.

— Звичайно, далеко підемо, якщо нам не заважатимуть.

Це вже фінал. Він просто виживає мене. Час забиратись геть, але куди? Все покинути, наполовину готову дисертацію, міняти колектив? Не можу. Це жахливо: починати все спочатку. Може, якось пристосуватись до Толі, поговорити з ним? Я нічого не прошу і згоден з нинішньою ситуацією, працюватиму над дисертацією, вестиму самостійну роботу, мені й групи не треба.

Мабуть, Мила мала рацію: надто багато брав на себе, будучи Толиним заступником, сам приймав рішення, не завжди радився. До Михайлових ідей ставився надто скептично... Може, я не все розумію?

У червні я заповнив протоколи дослідів і акуратно сховав свій фільтр у шафу до кінця третього кварталу. Нічого не вдієш, пішов у відпустку. Толя сам запропонував. Групу Михайла у відпустку не пускали.

Син учився, у дружини відпустка у вересні. Їхати нікуди не хотілося. Ходив на пляж, читав. Несподівано побачив, що з'явилось багато нової технічної літератури з нашої тематики. Все, що зміг, перечитав — незчувся, як пролетіла відпустка. У мене виникла цікавість до ідей Михайла. Перенести спектр і змінити фільтр — це приваблювало. Як йому вдасться зберегти сигнал?

Повернувшись на роботу наприкінці липня, я виявив у лабораторії той самий аврал, що й перед цим. Михайло повним ходом настроював основні вузли. Крім мене, ніхто у відпустці не був. Я ходив як неприкаяний, нової роботи не було, а до Михайлової ніхто не пропонував підключатись. Тепер на колективних нарадах я до всього уважно прислухався. Іноді сідав ближче, не чекаючи запрошення. На мене не звертали уваги. Тільки по паузах, які витримував Михайло під час моєї появи, я здогадувався, що він невдоволений моїм приходом. Але я казав собі: «Не звертай на це уваги».

На початку серпня Бондаренко зібрав позачергові збори. Мене знову не запросили. Я подзвонив йому і сказав:

— У мене є деякі міркування щодо нового фільтра. Можна мені побувати на зборах, коли йтиметься про його налагодження?

У трубці чути було, як він про щось перемовлявся з Толею. Поки я чекав відповіді, на лобі в мене виступив піт.

Коли я з'явився на зборах, Михайло не зробив паузи, а вів далі про причини зриву строків налагодження. Нарешті він дійшов до питання про перенесення спектра, саме ця проблема мене найбільше цікавила. Я запитав:

— Вибач, будь ласка, а ти враховуєш затримку сигналу?

Він зупинився на мить, невдоволено зітхнув і мовив:

— Отож... — І повів далі, не відповідаючи, наче ніхто ні про що не запитував.

В середині серпня після розмов з хлопцями, що мучились з налагодженням, я остаточно зрозумів, у чому головна помилка. Мишків фільтр працювати не буде. Затримка сигналу і його нелінійні спотворення після перенесення спектра міняють картину.

Мені хотілося сказати про все це, але я не наважився. Може, я не все врахував? А коли я правий, навіщо поспішати з допомогою? Хіба він заслужив? Хай вип'є чашу до дна. Хай обидва зпеславляться!

«Але це нечесно. Справа горить!» — казав я сам собі і вже готовий був піти до Бондаренка, щоб усе йому викласти, але кожного разу який-небудь новий Толин трюк або нетактовність Михайла зупиняли мене.

Як і раніше, я погано спав. Дружина поїхала до санаторію лікувати холецистит. Телефонувала, казала, що там чудово. Довкола гори, фруктові сади, тиша... Людей мало.

Теща поїхала поїздом дружби на тиждень до Куйбишева.

Сина послали в колгосп збирати врожай.

В кінці серпня подзвонив мій давній приятель — разом училися в школі і давно не бачились. Іноді тільки телефонували один одному. Востаннє дзвонив я, коли з'ясовував обставини щодо моєї роботи. Він доцент у політехнічному. Запропонував мені з першого вересня попрацювати погодинно. А якщо сподобається, можна сподіватись на постійну викладацьку роботу.

Наступного дня я був у нього на кафедрі, одержав план і програму, розклад і ознайомився з деталями.

— Не журись, все буде гаразд,— сказав він. На роботі взяв довідку на право сумісництва у вільний час. Тепер у мене були зайняті всі вечори: читав лекції або готувався до них.

На роботі все по-старому. Толя ніяких завдань не дає і ні про що не запитує. Ходить похмурий.

З кінця вересня майже щодня до лабораторії почав заходити Бондаренко. Постоїть, подивиться, запитає про те чи інше і йде геть. Михайло зовсім здурів. Сам лишається після роботи й інших затримує. Він вирішив змінити частину схеми. Навіщо? Адже це не допоможе. Я, як і раніше, мучуся через те, що зразу не виклав Бондаренкові свої висновки, але чим далі, тим тяжче це зробити. Що це: боягузтво, непорядність, мстивість? Напевно, я нічим не відрізняюся від них, якщо так поводжуся.

Наприкінці жовтня я зрозумів, що Михайло теж доконався до справжньої помилки, він раптом припинив вводити конструктивні зміни у фільтр і довго сидів біля стола, зосереджено малюючи пички й смішних чоловічків.

Тепер Толя здебільшого просиджував у Бондаренка. Галя на лікарняному, її немає на роботі майже тиждень. Вона посварилась з Толею, знову просилася в мою групу, але їй відмовили.

До лекцій я звик. Поводився, як професійний лектор. Студенти слухали з задоволенням, у кожному разі, мені так здавалося. Іноді жартую з ними, але найчастіше я з ними суворий.

Дружина давно повернулася з відпустки. Посвіжішала, стала ласкавішою зі мною. Виявляє турботливість — готує сніданки, забороняє їсти в їдальні. Доглядає, як за дитям. Звідки це в неї? І чи надовго вистачить? Про справи на роботі не розпитує.

Вечорами їй дзвонять нові знайомі, заходять, приносять фотографії, зроблені в санаторії, домовляються про зустріч. Я їй заздрю, вона вміє порозумітися з людьми. Я так не вмію. У мене, по суті, зовсім немає друзів. Хіба що друзі дитинства. Та й тих я зустрічаю рідко: в дні народження або на чиємусь похороні...

Настала осінь. З лекцій повертаюся пішки. Студенти вже розбіглися, тільки де-не-де в парку ходять, обійнявшись, по двоє. Я радію, наче сам вдихаю аромат чужих ніжних рук. В такі хвилини думаю про Галю. Йду й посміхаюсь як навіжений, розмовляю сам із собою.

Я звик до вечірньої роботи, лягаю не раніше першої години ночі. Взяв

додому матеріали дисертації, все перекопав. Треба вирішити складну проблему: побудувати математичну модель системи, а найкраще створити програму і вирахувати все це на машині, на кафедрі мені обіцяли «машинний час».

Настав жовтень, почалися перші обложні дощі, але чомусь із громом, наче в травні.

Повернувся з відрядження Бондаренко, підняв радився з Толею.

На свята дружина запросила мене в товариство своїх нових друзів по санаторію. Спочатку я зі всіма знайомився, потім ми сиділи довкола столу, згодом про мене забули, сміялися до сліз, згадуючи санаторне життя.

Напередодні жовтневих свят ми з Толею теж не привітали один одного. Але я вже заспокоївся, змирився з думкою, що дружби нема. Потаємна гіркота, як і раніше, гризла мене, я не розумів: чому? Але тепер я не давав їй ходу. Не можна ж без кінця мучити себе!

Дев'ятого листопада я не йшов на роботу, а біг, не встиг навіть як слід і поснідати. Земля ще зберігала літнє тепло, а ночі стали холодними, і туман огортав будинки, приглушував кроки, таємничо тьмянив усе навколо. На дорогах безперервно сигналили машини, трамвай, як чудовисько, виповзав з туману метрів за п'ять до зупинки, світячи фарами. На щастя, спізнився на роботу не лише я. На прохідній після дзвінка зібрався натовп — всіх підвів транспорт. В лабораторії тихо. Багатьох немає. Толя сидить на своєму місці, схиливши голову, щось пише. Останнім часом він весь час щось записує: хто що сказав на нарадах, хто присутній, що хто кому відповів. Кількість папок на його столі збільшувалася. Цікаво спостерігати, як під час розмови він «стенографує».

З усіма керівниками груп в лабораторії він уже обговорив свої нові плани. Залишився я. Рано чи пізно настане й моя черга.

Мене покликали до телефону. Голос секретаря партбюро інституту. Просить зайти до партбюро. Я йду, намагаюся зрозуміти, чому мене викликають, але здогадатися не можу. В партбюро секретар не сам. Сидить ще двоє людей з нашого відділу і досить опасиста жінка з відділу кадрів. Галя називає її «наша молочниця». Чоловіки потискують мені руку, дама поважно киває у відповідь на моє привітання.

— Сідай, будь ласка,— каже секретар. — Справа незвичайна, отже, давай говорити одверто. Так, товариші члени комісії?

Всі погоджуються. Дама розглядає мене, весь час ловлячи мій погляд. Я відводжу очі, знову дивлюсь на неї: щоразу натикаюся на її гіпнотичний зір.

— На вас надійшла анонімка,— звертається до мене вже на «ви» секретар. — Подивіться і висловіть свою думку членам комісії. Попереджаю, все це дуже серйозно. Якщо матеріали анонімки підтвердяться, ми змушені будемо заслухати вас на партбюро.

Я взяв з його рук папір. Застрибали в різні боки надруковані на машинці рядки. Я довго не міг збагнути, про що йдеться: «кар'єрист», «приховує від партії сторонні прибутки, не платив з них партвнесків», «місяцями нічого не робить», «аморальна особа», «зв'язався з підлеглою співробітницею», «вносить розбрат у колектив».

Не знаю, як довго я тримав той аркуш у руках і що читали на моєму обличчі члени комісії. Ноги задерев'яніли, я ледве стримував сльози. Спазм перехопив віддих. Я боявся навіть поворухнутись.

— Не хвилюйтеся,— сказав секретар,— все це ми тисячу разів перевіримо і, якщо виявиться брехнею, вибачимось перед вами. Але зобов'язані розбирати всі заяви, навіть анонімні.

Не пам'ятаю, як і що я пояснював. Сказав про дві одержані за лекції зарплатні, про свою роботу за останній рік, щось белькотів про аморальність. Огидно було шукати виправдання. Хотілося кричати, бити кулаком по столу, обурюватися з людської підлості. Але раптом охопила байдужість і сльози безпорадності закипіли на очах. Я стримував їх, побоюючись видатись смішним.

Нарешті секретар сказав:

— Ідіть, напишіть все, що ви тут сказали, ми вас викличемо. Нікому про анонімку казати не слід.

Я вийшов, з трудом змушуючи себе йти рівно і не схиляти голови. В коридорі намагався всміхнутись, розслабитись, скинути принизливу і образливу маску. Слабість у ногах не зникала. Я не знав, куди йти. До лабораторії заходити не наважувався. Як дивитись людям в обличчя? Можливо, всі вже знають?.. Виправдовуватись? Скаржитись? Що робити?!

Йду до бібліотеки. Гортаю газетну підшивку. І раптом спадає на думку: піду до Бондаренка, все йому розповім! Та чи зможе він допомогти? А може, увільнитись? Мабуть, так було б найкраще. Але ж можуть подумати, що я злякався! Мабуть, передовсім треба спростувати обвинувачення. Але як?

Спускаюся по сходах, не наважуюся повернутись до лабораторії. Стримую сльози, намагаюся уникнути чужих очей.

І раптом за вікном, викритим батогами дощу, я побачив Милу... Її волосся розвівалося у водяних струменях. Голова, мов у ляльки, якось неприродно похитувалася. На обличчі застигла гримаса. Уста ворушились, наче шепотіли: «Що сталося, Сашуню? Тебе б'ють, а ти щоку підставляєш?.. Дотримуєшся морального кодексу порядної людини? А хіба ти не порядний? Ти такий, як вони, тільки шкіра не така сіра. Бий їх їхньою ж зброєю. Увільнитись? О, ні! Спочатку перемогти. За всяку ціну. Адже не ти розпочав. Захищайся!..»

Раптом настала тиша. В дощових струмках розпливлося обличчя Мили. Я наблизився до вікна, сперся рукою на підвіконня. Сяяло сонце. Внизу чорніли дахи п'ятиповерхових будов.

Піт лився по шиї, по грудях, майка прилипла до тіла. Біля умивальника вмився холодною водою, відчував, як із стулених повік зникають червоно-сині чоловічки, як тамується біль у скронях... Плани помсти чітко вимальовувались в уяві. Я відчував себе щасливим. Мстива насолода сповнила мене. Здавалося, піду слідом за Милою, не піду — полечу, як вона в моїй уяві. Її уявні слова нублилися в клітинках мозку, стрибали переді мною, вже не ранили, а радували своєю одвертістю. Розумниця! Її правда! З вовками жити — по-вовчому вити. Вирішено! Все!

Милі я не розповів, що зі мною сталося. Вперше в житті не розповів. Навіть не відчув потреби. Мене підмінили. І я радів з того. Сумнівів не було.

Дома я вже подовгу не дивився у вікно, не роздумував годинами. Мозок працював в одному напрямку. Я сплав план помсти. Згадав слабі струнки в одного та другого, гріхи великі й малі. Я був на коні. Єдине: уникнути дріб'язковості, бити влучно.

Спочатку я геть відкинув ідеї анонімки зі свого боку, і не тільки тому, що всі зрозуміють, звідки вона походить, ні — такий крок був би просто не зовсім логічним. Я вирішив діяти напівлегально. Передовсім виступити одверто проти Толі, Михайло не мішень, а лише зброя. А поза тим, використати потаємну зброю проти обох разом. Тільки не розмінюватися на дрібниці, повторював я сам до себе. Бити нищівно. Не поспішати, все докладно продумати — і вперед!

Увечері, коли всі поснули, я взяв аркуш паперу, розділив на дві частини і на одній зверху написав «Толя», а на другій «Михайло». Потім повільно, зважуючи всі «за» і «проти», став збирати незаперечні викривальні факти. Списав один лист, потім другий, креслячи й перекреслюючи написане, поки не зупинився на трьох питаннях.

Толю я звинувачував у підготовці фальшивих звітів замовникам, невиконанні тем, закидав неправильну та авантюрну технічну політику, засуджував його брутальність, зазнайство і відзначав відсутність політико-виховної роботи в лабораторії. Цей матеріал я підготував для офіційної заяви до партбюро та адміністрації інституту.

Анонімну частину моєї заяви про незаконне одержання грошової винагороди по авторському свідоцтву я відправив до відділу винахідництва міністерства, а копію — в інститут патентної експертизи. Таким

чином, и вбивав трьох зайців одразу: по-перше, авторами цієї заявки були ми втрьох, і цим я відкидав часткову підозру щодо себе; по-друге, акт комісії оформляли і підписували Михайло й Толя, отже, самі собі взяли більше за всіх; по-третє, поза матеріалами цієї заявки було подано ще дві — щодо однієї вже одержано позитивне рішення, в другу ще розглядали. Обидві вони супроводжувалися тим же фальшивим актом. Ось тут і був головний удар по Михайлу, оскільки ці матеріали лягли в основу його дисертації. Це мало знищити її.

Я підготував текст заяви і ліг спати.

Вранці виникла нова ідея: згрупувати людей проти них. Моїм союзником буде Галя. Я подумав і зрозумів — даремно. Цю думку я лишав у запасі.

З анонімкою проти мене все, слава богу, владналося, бо, крім неправильної сплати партвнесків, жодне звинувачення не підтвердилося.

Я віддав свою заяву секретареві партбюро, директорові інституту, в копію — представникові замовника. Після цього я офіційно повідомив про все Бондаренка і Толю. Того ж дня я відправив і анонімку.

Два дні було тихо. На третій день Толя покликав мене в коридор і, не дивлячись мені в очі, попросив забрати заяву. Я нічого не відповів, повернувся й пішов до лабораторії. А ще через два дні мене запросив Бондаренко.

— Даремно ти так зробив. Можна було все вирішити інакше. Адже ти підвів і мене.

— Я не хотів цього.

— А сталося.

— Вибачте.

— Гаразд. Машина вже завертілася... Скажи мені: чого ти домагаєшся? Тільки чесно. В тебе нема підстав не вірити мені.

— Я домагаюся лише справедливості,— відповів я, не затинаючись, і подумки похвалив себе за таку відповідь.

Він дивився на мене уважно. Я не відводив очей.

— Гаразд, поживемо — побачимо. Ти ось що: підготуй свої міркування щодо фільтра, доповіси на раді відділу і пов'яжеш це з «авантюрною технічною політикою».

Я пропустив цю шпильку й запитав:

— Коли засідатиме рада?

— Як тільки підготуєшся, зберемо.

Ще через два дні партбюро призначило комісію для перевірки моєї заяви, і все в лабораторії вже стало офіційно відомо.

Михайло ще не підозрював, що на нього чекає, і весь час крутився біля мене, всміхався, дивувався, захоплювався, викликаючи на відвертість. Я в унісон йому посміювався і відповідав запитанням на запитання. Тільки Галя непокоїла мене. Вона нічого не говорила, не запитувала, лише дивилась осудливо, і я не міг витримати її погляду.

А ще через тиждень в інституті стало відомо і про анонімку в міністерство: дзвонили, що приїде представник і готується ще одна комісія з залученням нашого патентного сектора.

Толя перестав зі мною вітатися, а я, навпаки, весь час голосно вітався з ним. Мишко відчепився від мене і тепер здебільшого перебував у курилці.

На раді заслухали мою пропозицію щодо фільтра. Перед цим до мене приходив представник замовника і, ознайомившись з моїми матеріалами, виступив на підтримку мого технічного вирішення.

— Треба все продумати,— сказав Бондаренко,— експеримент все покаже.

Щодо анонімки все з'ясувалося раніше, ніж я гадав, окрім того, представники міністерства знайшли чимало недоліків у роботі нашого патентного сектора. Рішення комісії мало узагальнюючий характер.

Точилися чутки, що Толя написав заяву «за власним бажанням»: вона лежить у Бондаренка на столі.

Як і раніше, я нічого не розповідав Милі. Вона звернула на це увагу. Зі здивуванням дивилася на мене. Напевно, і її я ошелешив своєю поведінкою... Ще ніколи не відчував себе таким гордим і дужим. Ніколи мені ще не було так ясно і зрозуміло все. Ніколи голова не була така твереза, а сам я так переконаний у своїй правоті. Настрій у мене став життєрадісний, я наспівував, радів, що надворі зима, мріяв про подорож у гори. Для неї тепер не буде ніяких перешкод: зараз прийду, подам заяву і поїду. Хай Толя спробує заперечити! Не проситиму його, як колись. Скажу: кінець кінцем, ми існуємо для роботи чи робота для нас? Здоров'я людини — достаток держави. Ти що, проти того, щоб трудящі відпочивали?!

Кружляли сніжинки, під ногами рипів сніг. Феєрична картина гіпнотизувала: кружляють і падають біленькі загадкові зірочки... Та раптом у мені, наче в прірву, провалилось серце, всередині стало порожньо, холодно. Лоб покрився потом. Я подумав: а що, коли довідаються і викриють мене? Адже тільки й чекають, до чого я дійду в своїй жорстокості!

Але я відганяв це примітивне боягузтво. Так, боягузтво. А що ж це ще?

В круговерті останніх днів я не помітив, що знову захворіла Галя. Неприємно. Може, вона насправді застудилася? Дивно, ця думка турбувала мене цілий день.

Нарешті я не витримав і подзвонив до неї додому. Трубку взяв син.

— Мама в лікарні, в неврологічному відділенні,— мовив він.

Я записав адресу. Після роботи поїхав на базар, купив яблук, квітів і пішов до лікарні.

В приймальні, заповненій людьми, попросив халат, служниці навіть не спало на думку запитати, хто я і куди йду.

Галя лежала спиною до мене й читала книжку. Коли я увійшов, хворі як по команді подивились на мене. Мені здалося, що вони сприйняли мене за професора: в їхніх очах я прочитав благання допомогти.

— Я не професор. І не консультант,— сказав я, щоб послабити інтерес до себе,— я до Галини Федорівни.

Галя ще не встигла повернути до мене обличчя, а коли повернула, я побачив, що вона плаче...

Від несподіванки я остовпів.

— Нащо ти прийшов? Я ненавиджу тебе. Ти... Ти... Підла людина. Ти... Ти...

Вона плакала ридма. Голова впала на подушку обличчям униз. Тіло конвульсивно здригалося.

— Галю, Галю,— волав я, але не чув власного голосу. — Галю, що ти говориш?! Галю!

— Иди геть. Як ти міг? Ну як? Ти ж був для мене...

Вона знову зридала.

Перед моїми очима все попливло: двері, вікна, ліжка, знову зацікавлені перелякані обличчя. Я вдарився ліктем об спинку ліжка, спіткнувся в дверях. В коридорі незнайома жінка в квітчастому халаті взяла мене під руку. Вона щось запитувала, але я чув тільки голос Галі. Наче йшла поруч, пошепки викрикуючи осудливі слова і простягаючи до мене свої тонкі, білі руки. «Як можна так жити, як можна?!»

Крізь тоненьке полотно сорочки бачу опуклі сині зорі. Я безсоромно дивлюся на них, не в силі відірвати очей, і не помічаю спотвореного гримасою обличчя Галі.

«Иди, будь ласка, мені не можна хвилюватись... Колись ти зрозумієш, як все це принизливо і нерозумно. Ти мене... Ти... Я...»

Жінка в квітчастому халаті привела мене до гардеробу, допомогла скинути халат. Щось казала, про щось запитувала. Але я, як і раніше, не міг зосередитись. Тільки на вулиці, обвіяний холодним вітром, отямився. Побачив у руках кульок з яблуками, квіти. Сів на засніжену лаву, не відчуваючи холоду. Згадав, що сталось в лікарні, і не міг зрозуміти, чи

насправді чув ті слова Галі, чи це галюцинації. Часом здавалося, що я ще не був у лікарні і це мені привиділося. Я різко підвівся, пішов назад майже бігцем, вже розуміючи, що обманюю себе, а подумки казав собі: «Лікуватися тобі треба, хлопче. Лікуватися тобі треба, лікуватися...»

Але в приймальні мені вже не дали халата. А сестричка сказала:

— Досить, раз прорвалися, а тепер не вдасться.

Поруч на стільці незнайомий чоловік заспокоював заплакану жінку в квітчастому халаті, яка, нагнувшись до нього, повторювала пошепки:

— Вона сказала: «будемо різати, вже хлюпає». Розумієш — «хлюпає».

Жінка видалася знайомою, але я не міг пригадати, звідки знаю її.

Яблука та квіти все ще були в руках, притиснуті до грудей. Я опам'ятався і сказав сестрі:

— Прийміть, будь ласка, передачу, я забув залишити.

Додому я йшов пішки. Здавалося, що в трамваї всі зрозуміють, що зі мною сталося. Я йшов і весь час подумки розмовляв з Галею, намагаючись виправдатись.

— Я інакше не міг, мене змусили. Вони змусили мене... Я не хотів, слово честі. Клянуся всім святим, що мене змусили. Галю, повір мені, іншої ради не було. Прошу тебе.

Вона мовчала. Вона не хотіла відповідати. Тільки докірливо дивилася на мене очима, повними сліз. А я говорив і говорив, сподіваючись на відповідь.

Дома я відразу ліг спати і довго не міг зігрітись. Мила хотіла поставити градусник, але я відмовився. Вночі прокинувся, пішов до кухні, випив чаю, знову ліг. Сон розвіявся. Дружина спала. Уста були напіввідкриті. Я дивився на неї, повторюючи, як заклинання, закарбовані в пам'яті слова «вже хлюпає, вже хлюпає».

Ці слова чомусь заспокоювали, наче нагадували про те, що навколо триває життя.

Я знову пішов до кухні, ввімкнув приймач, байдуже слухав чужі голоси, музику, тріскотню, що несподівано виникала й зникала. Увійшла, позіхаючи, Мила, запитала:

— Ти що, захворів?..

Не діставши відповіді, занепокоєно приклала долоню до мого холодного лоба.

— Та що сталося? Адже мені набридло тебе весь час розпитувати. Щось серйозне?

— Ні, Милочко, все гаразд. Нічого особливого не сталося. Стомився. Безсоння мучить.

Прийшовши на роботу, я зі здивуванням побачив на дверях лабораторії клапоть ватмана з чітким написом: «Обережно — кусається». З другого боку на дверях висів інший напис: „Vid duraca chuju».

Цілий день робота не ладналася. Я не міг ні на чому зосередитись. Після роботи, коли всі розійшлися, я, озираючись, наче побоювався, що хтось помітить, зірвав обидві таблички, пом'яв їх і пішов геть, теж озираючись, як злодій. Думки безладно плуталися. То я запевняв себе, що зі злом боротися можна тільки так, то жалкував, що так поводився, і картав свою слабкодухість.

Ця постійна роздвоєність виснажувала, я відчував стомленість та біль у потилиці, погано спав і весь час прислухався до шарудіння за вікном та ритмічного цокоту будильника.

Я лежав з заплющеними очима в темній кімнаті. Подумки дискутував з Галею, відгадуючи її міркування щодо добра і зла, людяності і підлості, переконував себе в своїй правоті, і це теж знесилювало й дратувало. «Трапляються обставини, коли людина змушена нехтувати порядністю,— переконував я себе. — Аби тільки не з корисливою метою!»

«В такому разі подібні вчинки вдвічі злочинніші,— лунав в уяві голос Галі. — Невже ти не розумієш? Адже так можна виправдати будь-що:

тільнн неаиліковно хворий здатний заплющити очі на те, що він ноїть... А янщо свідомо це робиш, то тн неанлікоано хаорий і ніколи не станеш людною».

«Галю, що ти говориш? Опам'ятайся. Тн знаєш мене уже стільки рокіа. Хіба я міг ачинити підлість саідомо, Галю?»

«Тн її ачнина...»

«Досить! Я лише захнщався. За-хи-щаа-ся, ти можеш це зрозуміти?

Тепер все мене дратуаало. Нааіть перехожі, які шандко простуаали аулицею. Я розумів: щось треба робити, тан трнаатн асе це не повинно. І раптом, уявляючи, з яким каяттям за саої яападки дізнається про це Галя, я, не аагаючись, набраа домашній номер телефону Бондаренка і, коли аін зняв трубку, сказаа:

— Вибачте, мене мучать всі ці комісії та анонімни. Якщо хочете, я аам про все чесно і докладно розповім.

Бондаренко кілька секунд моачаа. В трубці шуміа аіддих тяжно застудженої людини. Потім Бондаренко сказаа:

— Мені асе ясно без аашого наяття. Пізно, шаноаний.

В трубці залунали норотні гудни.

Я доаго прислухаася до них, потім опустив трубку на авжіль. Мені стало соромно за свою миттєву слабість.

«Неарастенін,— сказав я сам собі. — Розиис. Забув, що переможціа не судять. Життя диктує своє. Адже ти нічого не анраа, ніного не абна, адже тебе змусили. До чого ж оці емоції, оце шарпання нераів».

І зноау, як і аперше, ноли н анрішна дати аідсіч Толі та Михайлоаі, з'явилася впеаненість — безрозсудна, нерозааж лнаа. Зникли «дівлоги» з Галею, які тан непокоїли мене. Все стало просто і ясно. Минулося безсоння і нічого тепер не снилося мені.

Мила перестала бурчати, не дорікала, облишила свій іронічний тон, наче позбулася нолишньої зверхності та зневаги. Мені приємно стало ходити з нею до її ноаих друзів, я не замннався а собі, не нурив у норидорі, а разом з усіма співаа, перепоаідав анекдоти, танцюааа і аідчуваа, ян ставлення до мене а товарнстаі міняється. Тепер мене уважно слухали, не перебивали, і я не мимрна, ян колись, а гоаорна голосно, впеанено, з апломбом.

На роботі я аже не буа лібералом, не пережиааа тан, ян нолись, аладно приниияв будь-яні розмови в робочий час і сам теж не стоабичив у нурилці. Написаа кілька рапортів на ім'я Бондаренна про нсаннонання планоаих заадань підлеглими. Але ніхто не обурився, оскільки аід мене аже цього чекали.

«Ні з ним ніяких фамільярностей,— анрішна я,— тільки офіційні й ділоаі азаємнни, і нехай спробують підкопатися».

Я іронічно позирав на мовчазного й засмученого Толю та Михайла, які, опустиаши голоаи, сиділи біля своїх робочих століа.

Мої фільтри з успіхом пройшли випробування, і приаабліва думка про те, що мені доаірять лабораторію, все частіше опановуаала мене. Я знав, що упораюся з цим і наведу порядок за будь-яку ціну, нааіть якщо доведеться аижнти когось. І план потаємних ноаих дій виникаа у моїй голоаі зноау.

Але через місяць Толю наказом по інституту переаели а інший аідділ. Його колишню лабораторію лікаідували, а людей «розкидали» по інших лабораторіях аідділу.

Бондаренко дістаа догану без занесення до облікоаої картки, і тепер, зустрічаючись зі мною а норидорі, аін уже не заертався до мене з жартами, як колись.

Тему, куди аходили ці фільтри, передали іншим розроблювачам, стро ни виконання плану скоригуаали.

А Галина Федоріана незабаром подала заяву й уаільнилася і нікому не залишила адреси своєї нової роботи...

1980 р.

30.

Шофер ватутінського віліса, молоденький єфрейтор Сашко Кабанов, однофамілець генерала Кабанова, який командував утвореним ДКО[1] спеціальним будуправлінням залізничного мосту, сперся на бублик і дрімав.

Плюхнувши на сусіднє сидіння обважніле від неспання тіло, Ватутін коротко наказав:

— На міст.

Водій, не прокидаючись, завченим рухом тут же повернув ключ у замку запалювання. Мотор послужливо прийняв холості оберти, і хлопець солодко позіхнув та розплющив очі, в яких іще плавав сон.

Над Києвом вили сирени, відлунювали в порожніх міських кварталах. І, наче у відповідь на їхнє нудотне тужіння, десь віддалік загупали часті удари зеніток. Невже з Дніпра, куди наказав їхати командуючий?

Шофер насторожено прислухався, від чого прочунявся остаточно.

Ватутін теж наставив вухо.

Наліт.

А надворі ж лише недавно почало світлішати, оно навпроти несміливо зблискують вікнами в горішніх поверхах уцілілі будинки.

— Паняй.

Командуючий гучно зачинив дверцята з каламутнуватим, заклеєним ізострічкою склом.

Та рушити Сашко не встиг: до віліса підбіг захеканий начальник особистої охорони, шарпнув двері.

— Миколо Федоровичу, прошу назад, у бомбосховище. Це вже третій зранку.

Сашко Кабанов прибрав праву ногу з педалі газу і скоса зиркнув на командуючого. Начохорони потяг за ручку, ширше прочинив віліс і мовив рішучим тоном:

— Згідно з інструкцією Ставки, командуючі фронтами...

— Приберіть руку. — Ватутін щосили хряснув дверцятами.

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 10.

[1] Державний комітет оборони (ред.).

А перед самою поаітряною тривогою на будіаництаі мосту, яке розплеснулося по обидва бокн Дніпра поміж голих, жебракуватих верболозів та осокоріа, генерал Кальченко якраз зібрав ранкову п'ятихвилинку з мвтпостачання.

На півголови вищий за всіх, хто після тяжкої ночі ледь дочвалав по піску до густнх заростей чн переправився чоаном з лівого берега, цибатий, з легеньким раннім череацем (Кальченкоаі було далеко ще до сорока), генерал і сам протирав запалені очі та водночас чистив об викинутий на берег корч смолу з вицвяхоаавих підметок.

З вересня, коли не розпочалося ще форсування Дніпра, де доведеться з боєм роздобувати кожен понтон, розшукуаатн в дідів-рибалок смолені дубн, організоауаати збивання плотів з усього, що здатне плавати, Кальченко обіймаа посаду другого члена Військової ради, тобто відповідав зв тил 1-го Украінського. Такого поаажного поста він доскочив доволі швидко, бо а діючій армії був лише неповні півтора року.

А передісторія його висунення була така. Улітку, після Курської бнтви, бойові дії на Україні розгорнулися всерйоз, і стало безсумнівним, що невдовзі аоин докотяться до Дніпра та Києва. Невдалий наступ у лютому-березні, із взяттям, а потім і другою, трагічною здачею Харкова, з поразкою Південно-Західного фронту на Донбасі, привчили бути обережнішими а прогнозах. Але наступ посунувся навально, і тодішній перший член Військради фронту Микита Сергійович Хрущов почав наполягати, що найбільше корнсті тилові може дати, як він висловився, «місцева кадра»:

— Знвиня умов, господарських керівникіа, зв'язки і таке інше. Незамінна, скажу тобі, Миколо Федоровичу, річ.

Ватутін не заперечуавв, та й не мвв нв це навіть часу. Наступ на Лівобережжі розвивався стрімкіше, ніж можнв було передбачити, і щоголнни висував перед ннм снлу-сиденну проблем. Хочв де тепер ті господарські керівнпки, де колишні зв'язки а отій руїні, ику заставали вонн у анзволенних містах і селах, відколн німці почали методично застосовуввтн тактнку випаленої землі?

При відступі вони вогнем нищилн на пні достиглу пшеницю. Він так і написав у наказі своїм командармам: «Відступаючи, противник палить хліб. Вимагаю прискорити темп наступу».

Поява а наказі по військах такого зовсім не аійськового вргументу декого в штабі здивуаала. Але вся його селинська натура, всі покоління воронезьких селюкіа Ватутіних збунтувалися в ньому — гине ж добро у вогні, х л і б. Тож йому було кудн аажливіше зосередитися на тому, як максимально пришвидшити наступ, аніж гратися а кадроаі ігри. Країна живе надголодь.

Потрібна «кадра» знайшлася а 56-й армії. Кальченка Хрущов знав іще з довоєнних часіа як перший секретар ЦК КП(б)У. Отож сам, без втручання Ватутіна, якого вже пекли проблемн майбутнього форсування Дніпра, і домігся його висунення через Політбюро чи Ставку (що, втім, мвйже те саме, бо і там, і там усе замикалося на одній людині).

На форсуванні, в боях за Київ хрущовська «кадрв» зарекомендувала себе спритним, поаоротким мужиком, тут Микиту нюх не підаодить. Але на твкій справі, як спорудження мостів, Никифор Кальченко, чесно кажучн, знався мало, якщо розумівся взвгалі.

Освіту він здобув у сільгоспінституті а Полтааі, а мостобудування — то ціла серйозна галузь наукн. Однак перед війною трн роки пропрацював головою Одеського облвиконкому, тож нвламався в найрозмаїтіших господарськнх питаннях. Набув досвіду та міцноі ділової хватки.

І тепер, доручаючи Никифорові од Військової радн фронту опікуватися мостом, Ватутін був упевнений, що врнаймні з постачанням складнющого господарства не матиме клопоту. Та й Верховне Головнокомандуванни ааело київський міст у коло першорядних, стратегічного плану звдань. Усі заявки задовольняються блискввично, ешелони із замовленим ідуть до Києва по зеленій вулиці.

Строк-бо ж на спорудження мосту нв такій аеликій річці, як Дніпро,

був жорсткий, майже нереальний — два тижні. Ну чисто тобі світовий рекорд. А тому Кальченко, і генерал Кабанов, великий спец із залізничних військ країни, і молодий, енергійний начальник мостозагону Баренбойм днювали й ночували на будові. Іноді й відсипалися по черзі годнику-другу в якій-небудь підсобці чи в закапелку складу поміж залізяччя, якщо бракувало останніх сил дістатися до салон-вагона, що стояв у дарницькому тупику.

Кальченко лише розпочав п'ятихвилинку, записав нагальні вимоги управлінь правого і лівого берега, потребу в людях, у матеріалах, як до кущів, де потомлена нічною працею нарада сиділа на колодках, підбіг черговий:

— Товаришу генерал, літаки противника!

— Давай сигнал!

— Слухаюсь!

Черговий рвонув з кобури ракетницю і вистрілив. Одна ракета, а за нею друга і третя прошипіли вгору, роздвоїлися в небі червоними вогнями, розбризкалися і танули над величезним стовписьком людей у військовому та цивільному, які працювали на обох берегах і на річці: стукотіли по залізу молотками, обтискали розжарені заклепки, дзвеніли розвідними ключами у болтових з'єднаннях, вимахували сокирами на помості, що з обох боків уже далеко виходив на плесо. Густо обліплено було і дерев'яні решітчасті підпори, які обтікала повільна, по-осінньому темна вода.

— Усіх прибрати з берега! — крикнув Кальченко навздогін черговому, який кинувся вмикати сирени.

Люди задирали голови, але небо було ще чисте, а тому не квапилися до щілин та сховищ, наритих саперами в прибережних пісках.

— Фронт задихається без підвозу. — Під скиглення сирен Кальченко теж не закривав п'ятихвилинки, лише підвівся з колодок. — Пороми, понтонні времʼянки нічого не вирішують. Становище важке. Ми з вами повинні зробити все — зрозумійте мене правильно, щоб командуючий займався тільки бойовими діями.

— Та це й курці зрозуміло. — Генерал Кабанов струшував пісок з галіфе. — Увечері все обговоримо. Ти людей давай.

Задерши голову, Кальченко позирнув на увінчані дзвіницею Лаври київські горби, потім — у протилежний бік, на Поділ, де небо проглядалося далі.

— О, дивися, пішли на міст.

— Ну, ти ніби скучив за ними, Никифоре,— пригасив смішинку в носовичку Кабанов.

Від Подолу, де біля Спаського причалу сіріла величезна закіптюжена будова елеватора, а далі, на Старокиївському горбі, світила хрестами розцяцькована Андріївська церква, здалеку наближалися цятки німецьких бомбардувальників.

— І знизу, поздоровляю, теж. Уже переваливають через видубицькі гори,— поділився невеселою новиною чорнявий начальник мостозагону Баренбойм.

Віліс зупинився біля купки прибережних осокорів, за які тросами було зачеплено піднятий з Дніпра проіржавлений дебаркадер. Ватутін висунувся з відчинених дверей, уп'яв похмурий погляд у небо. Він побачив, як навперейми першій хвилі «юнкерсів» відчайдушно кинулася ланка швидких МіГ-3, зав'язала нерівний бій.

Між Києвом та попаленими лівобережними слобідками недобудований міст лежав розпластаною понад великою рікою беззахисною ціллю. Командуючого пойняла злість, що не може, не годен він одірвати від фронту достатньої кількості літаків і прикрити з повітря найбільшу свою надію.

У хвіст одному з «яструбків» заходив «фоккер». Ворушачи рулями, німець пристроювався, уже тягнеться, мабуть, до гашетки. І командуючому до судоми в горлі забаглося крикнути, попередити отого хлопчака у ліхтарі «яструбка». З розгону розгарячіло ловить у приціл черево крайнього «юнкерса», не бачить смертельної небезпеки ззаду.

Але, мов уві сні, голосу не було. Та й кричати смішно. Пізно, все пізно...

«Фоккер» різонув з обох кулеметів. «Яструбок» загорівся і, тягнучи за собою у півнеба довгий чорний хвіст, почав падати.

— Стрибай, стрибай. Ну?.. — як заведений, зашепотів поруч водій, ниче міг допомогти цим отому хлопцеві, який різкими маневрами намагався збити полум'я. — У, гад, получив?!

Останнє стосувалося до «юнкерса», в якого усе-таки влучив наш «яструбок». Бомбардувальник з виттям і димом падав у річкове плесо, доки не зник у велетенському водяному кратері.

А наш бідак, на «яструбку», боявся, певно, впасти на своїх, на недобудований міст.

Із завмиранням серця вони спостерігали, яких зусиль йому коштує хоч трохи вирівняти посіченими рулями та елеронами палаючий літак.

Він кинув його спершу праворуч, на кручі, залишаючи в небі димову дугу. А тоді, втрачаючи і втрачаючи висоту, останнім зусиллям волі перетиг через річку — і...

Десь у пісках та соснах лівого берега вдарив у небо вибухом, клубком чорного диму, збризнув вогнем, неначе молодою кров'ю...

Ватутін хруснув пальцями і вистрибнув з машини.

31.

Сердячись на те, що чоботи грузнуть у піску, командуючий рішучими кроками подався до заростей верболозу, де помітив на колодках командування будови.

На Дніпрі од бомб уже скидалися у ревінні мірівдів бризок величезні водяні стовпи. Білим піском порскали мілини. Посеред киплячої ріки приречено завмерли баржі з балками та будівельним начинням, які днями підняли з Дніпра разом з потопленим пароплавом. З хвилі на хвилю, занурюючи тупий ніс, рискав буксирчик-утюг і верещав уривчастими, переляканими гудками.

Але командуючий зауважив краєм ока: все, дяка богові, або нижче, або вище мосту. Під тиском винищувачів Красовського в густому зенітному вогні, що пузирив небо, «юнкерси» та «хейнкелі» квапилися тепер спорожнити бомбові люки, а відтак зробити бомбометання прицільним не могли. Лише буксирчик напоровся: каменем пішов на дно, ледь устигли шубовснути через борт у крижану воду дві фігури.

А на мосту наче й не звертали уваги на злий гавкіт зеніток з дніпровських верболозів, на завивання моторів, гримотіння і ревище падаючої води і продовжували працювати. Лише тоді, коли свистіння бомби ставало вже зовсім нестерпно близьким, вивертало печінки,— втискалися долічерева в дерев'яний поміст чи, охопивши шапку руками, ховали голову за якусь колоду чи під спряження сталевих балок.

Коли бомбардувальники почали віддалятися для нового звходу, слух наче повертався. Командуючий розчув з Дніпра плюскіт, виляски клепальних молотків, цюкання сокир, вищання пил, крики:

— Уперед, братва, поки фріц чухається.

— А мать т-твою! Чекай, тут ями.

— Через осоку йди!

— І-і-і раз-два, взяли!

— Та з води, з води занось!

— Холодна...

— Зараз він тобі фугаскою підігріє. Зварить яйця вкруту.

— І-еххх!

Розсунувши зарості темно-вишневої шелюги, командуючий побачив, що п'ятеро саперів по пояс у крижаній воді з трудом несуть на плечах до найпершої берегової опори величезну колоду з вирубками для сполучень у пошкоджених підмостях. А там, уперлись розставленими ногами в косу решітку, вже чекають майстер-вусань у пальті з одірваним коміром та напарник-будбатівець з кувалдою, щоб пригвинтити балку залізною скобою на місце.

Цей перший прогін мосту був давним-давно готовий, але ж, бач, після нальотів доводиться не лише будувати, а й то там, то там латати ушкодження.

— Никифор! Чом тримаєте людей на мосту під час нальоту? — сердито спитав командуючий, коли підійшов до командирів, серед яких звіддалік угледів цибату, довготелесу статуру Кальченка.

— Попробуйте самі їх зігнати,— мляво відбився Кальченко. — Кажуть, туди-сюди по десятку разів на день не настрибаєшся.

— З ночі це вже третій захід,— козирнувши, гугняво сказав генерал Кабанов. — Але руйнування незначні, бомблять здебільшого в білий світ.

— А в дорожньобудівних управліннях?

— З РВГК, спасибі, підкинули ще дві частини. Вночі прибули. Так що кругом-бігом маємо тепер до десятка тисяч людей.

Кабанов, затиснувши ніздрю великим пальцем, по-мужицьки висякався під ноги.

— Пробачте. Протягло на річці. Два носовички вже викинув, а ординарець десь запропастився.

Ватутін і без пояснень помітив, що він говорить у ніс. Аби не звалився, не дай боже.

— Місто сьогодні обіцяє підкинути п'ять тисяч будівельників. Я щойно з виконкому.

— Пене, де ж я інструменту настачу?.. — звбідкався Кальченко.

— Ну, тобі, Никифоре, і так погано, і так негаразд,— посварився Кабанов.

Бомба з останнього «юнкерса» молоснула десь зовсім поряд, обдала Ватутіна віялом бризок. Він обтрусив кашкет:

— Ну, а перспективи? Вкладетесь у строк?

Кальченко теж струшував воду з рукава шинелі.

— Думаємо от з Кабановим, це питання кількох днів. Якщо, звісно, нічого не станеться.

— Але ці дні протриматися треба... — Командуючий зітхнув. — Он житомирське угруповання передали від Москаленка Черняховському, але, мабуть, пізно. Німці двома танковими дивізіями форсували Тетерів. І пішли гамселити тили. Загалом що й казати... Боюся, Житомир уже на волосинці...

Погані новини з фронту засмутили всіх. У знічeній, тоскній тиші з річки тепер долинав лише залізний скрегіт, з яким вкручували болти в балки, згуки теслярської праці на помості, далеке пахкання зеніток на підступах до Києва.

— А в нас, Миколо Федоровичу, така ідея,— пробубонів у ніс Кабанов. — Рейки з обох боків тягти до самого Дніпра, не чекаючи закінчення мосту. Підтримуєте? Якийсь час зекономимо.

Ватутін схвально кивнув і гаряче заговорив:

— Зараз на вагу золота кожна виграна у ворога година. Міст, товариші, міст і міст! Війська без боєпостачання, танкісти б'ються один з одним за кожну заправку. Сухарів не стає! Зима на носі, а бійців валянками не можемо забезпечити. Дніпро зараз розрізав війська гірше, ніж лінія фронту.

— Та ніби ж усе робимо, Миколо Федоровичу?.. — зобидженим голосом відгукнувся Кальченко. Никифор і справді аж почорнів з обличчя за ті два-три дні, що не бачилися.

— Вірю, Никифоре. Але обстановка вимагає робити більше, ніж можемо. Запам'ятай: що б не відбувалося на передовій, які б прориви, а кожен божий день Військової ради повинен розпочинатися і кінчатися мостом! Тут,— він притупнув по вогкому піску,— нині передова.

Кальченко ледь знайшов сили, щоб кивнути. Він не спав уже дві доби.

— Зведення з будівництва мені двічі, ні, тричі на день! Ну, а чого мовчить наш мостоспец?

Командуючий обернувся до чорнявого військового, який, слухаючи, машинально притуляв до плеча відірваний десь на будові погон з інженерною емблемкою.

— Бомблять сильно,— поскаржився чорнявий (то був начальник мостозагону Баренбойм) і відпустив погон, який тут же повисиув на одній нитці. — І в мене поранені, і в обох залізничних батальйонах. У Вихарева та в тридцять третьому. А це ж спеціалісти, їх не заміниш волонтерами виконкому...

Ватутін обернувся до супроводжуючого офіцера зв'язку, який весь час намагався приховати позіхи, бо, як і командуючий, цієї ночі не склепив повік.

— Терміново зв'яжіться з Другою повітряною. Нехай Красовський хоч що-небудь викроїть ще для авіаприкриття мосту.

— Слухаюсь!

Офіцер козирнув, але почав у нестямку озиратися довкола: як же виконати наказ командуючого?

— Рація у тій оно буді. — Кальченко тицьнув у бік зашмуляного вагончика, біля якого звалено було купище свіжообкорованих колод. — Никифоре, розпорядися, щоб більше ставили димових завіс. Пам'ятаєш? На букринській переправі дуже помагало.

Кальченко лише скосив око на свого ад'ютанта, і той з усіх ніг кинувся до тієї ж буди з польовим зв'язком.

Ватутін ще раз глянув на «мостоспеца». Баренбойм, здається, спав навстоячки. Від того чорнявого крем'язня, якого йому представляли як головну на будові фігуру, професійного мостобудівника, за півтора скажені тижня лишилися самі брови, що густими чорними дугами аж до щік охоплювали запалі в коричневі ями очі. Працюють і справді ж як чорти.

Йому закортіло сказати начальникові мостозагону бодай щось підбадьорливе, коли не може, не в праві наказати просто відіспатися.

— А міст у вас гарний виходить...

«Мостоспец» трусонув скуйовдженою смоляною чуприною, що вибивалася з-під козирка:

— Та цей що. Отам-о міст стояв, лялечка! Ви б його бачили.

Він простяг закаляний чи то тушшю, чи мастилом вказівний палець за течією. Попід Аскольдовою могилою сиротливо стирчали посеред річки обезголовлені камінні бики старої кладки, вода кипіла у напівзатонулих металевих фермах.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, я ж теж трішечки киянин. Ланцюговий.

— Ага. Його професор Патон побудував на місці старого Миколаївського, роботи Чарльза Віньйола. Кажуть, буцімто наші при відступі і зірвали. Винищувальний полк НКВС чи батальйон, базувався в Лаврі.

Ватутін злегка поплескав мостобудівника по рукаву зашмарованої цементним пилом куфайки:

— От одвоюємось, ти тут ще і не таких мостів набудуєш. Тільки оцей мені зроби. А там, їй-бо, дозволю на п'ять діб хропака-хропонацького.

— Думаю, впритул, але вкладемося,— прогугнявив Кабанов і позирнув угору, бо гавкіт зенітних гармат поближчав і почастішав. — Не маємо права не вкластися.

Крайнебо і з боку Подолу та Куренівки, а внизу понад Видубицьким монастирем почало знову скипати пухирчиками розривів. Ближчав і щільний гуркіт літаків. «Юнкерси» поверталися.

— А хай тобі грець! — чортхнувся Кальченко. — І треба ж, льотна погода!

— Е, брат, у палиці два кінці... — невесело посміхнувся Ватутін. — Тут не треба, а там, ох, як треба...

Відразливо, на одній ноті завискотіла фугаска.

32.

Пізно ввечері командуючий повернувся до свого штабу з військ утомлений до краю.

Минала друга доба кривавих боїв під Брусиловом. Схопивши облизня в перший день, німецьке командування змушене було припинити фронтальні атаки. Він побував серед дня в Москаленка і з жалем констатував,

що виявився правий: вірний собі, Манштейн не відступився, заповзявся обходити їхній нашвидку збитий брусилівський вузол оборони двома могутніми танковими колонами. Прикриті від штурмівок з повітря, вони повзли сталевими зміями з північного заходу та з півдня, де фельдмаршал пустив у бій добірний гітлерівський талісман — «Лейбштандарт», танкову дивізію СС «Адольф Гітлер».

Та навіть розвиненою уявою важко було припустити, якої ж сили панцерні кулаки занесе над ним фельдмаршал, як вигострено буде його косу смерті.

Уранці один за одним обидва командарми — і Москаленко, і Рибалко — доповідали по радіо з-під Брусилова:

— Кругом-бігом зосередили, гади, до чотирьох сотень танків!

Командуючий спершу був не повірив донесенню Москаленка, хоч той і посилався на дані аерофотозйомок. Надто неймовірна, мвйже фантастична цифра, мало ж не впритул треба йти такій силі-силенній танків у степах, борт у борт.

— У страху очі, як відомо, по яблуку, Кириле Семеновичу.

— Жартувати надумали? Які ще, а бісової мами, яблука?!

Командарм-38 дзвонив з такого пекла, що до пуття не міг і розчути Лісову Бучу. Він люто вилаяв зв'язківців, анічогісінько не домігся і плюнув на все: головне, аби його в штабі фронту розчули.

— А вже літаків — неба не видно!

Та коли за годину-півтори таку ж страшну цифру, не змовляючись, пробуркотів і Рибалко...

У жахливій молотарці бронекомандарм тримав фронт оборони опліч з Москаленком і змушений був деінде почати навіть закопувати танки як вогневі точки.

Поклавши трубку, командуючий обернувся до начштабу Боголюбова з дивним лицем:

— Нагадайте-но, Олександре Миколайовичу, як у Генштабі називали Орловсько-Курську битву?

Боголюбов стенув плечима — хіба не знає?

— Битва машин. А що?

— Та нічого, нічого... Там у мене було шість армій? А зараз що виходить? Проти двох армій танків майже як проти всього Воронезького фронту на Курському виступі?.. І на невеличкій ділянці.

Отак він і мотався цілий день від Рибалка до Москаленка.

То там, то там латав оборону, яка, здавалося, от-от не витримає, покотиться аж до Києва.

Нишпорив по сусідніх військах — де б іще викроїти хоч що-небудь з охрімової свити? Тяжкою силою своєї влади цілий день пришвидшував передислокування жебрацьких решток артилерії, протитанкових засобів.

Забирав геть-чисто все, що могло б постати на шляху отих двох смертельно небезпечних для Києва танкових клинів.

Він зрадів, що його появи у штабі не помітив ніхто, окрім вартового на ганку. У темних сінях довго знімав і струшував мокру шинелю з малиновим кантом, папаху, що теж набралася крапелистої вологи у своїй з голубінню каракульчевій закрути. Надала ж нечиста повірити прогнозові метеослужби, буцімто сьогодні підморозить. Зараз Трохимович бурчатиме: не бережеш дорогоцінного туркменського хутра, інтенданти його виділяють скупо навіть високим генералам, невідомо, коли нову пришлють. А по такій погоді можна б надіти і вушанку, не парад.

От що не парад — це точно...

У сінях пахло карболкою. Мабуть, щойно помили підлогу, на якій за день товчеться безліч людей. З-за дверей чулася голосна чоловіча розмова, дзенькіт посуду, десь утьосовським хрипким голосом співав патефон, завели, певно, вільні від чергування молодші офіцери.

> Вот когда прогоним фри-ица,
> Будем мыться, будем бри-иться,
> Стричься — бриться — умыва-аться,
> С милкой целова-а аться!

Ватутін сумно посміхнувся: якби ж у житті все так просто виходило... Ех, милки-любанки, втіха солдатська...

Він не поспішав заходити в тепло, щоб на самоті хоч трохи відлягло від серця од фіналу сьогоднішніх навіжених поїздок.

Звісно, він міг би послати на розгляд надзвичайного інциденту першого члена Військової ради. Якщо стати на офіційну ногу, за моральний стан військ передусім відповідає комісар.

Проте йшлося про одного з найкращих комдивів, вмілого, удачливого командира, та й людини сміливої, геройської, а політдонесення малювало таку картинку, що не доведи господи...

І не насниться.

Якщо, звичайно, написане правда, а не зведення рахунків, підсиджування, маячня абощо.

Але, з другого боку, він розумів: війна — теж життя, тільки гостріше, непередбачуваніше, а в житті чого лишень не буває.

І командуючий ухвалив за всяку ціну викроїти час, заскочити в дивізію самому, щоб не наламали дров.

33.

У дивізійному медсанбаті була військлікарка, хірург, старший лейтенант медичної служби.

До штабу дивізії вона прибула вночі, попуткою артскладу на самому початку літа. У темряві медпоповнення вклали спати в землянці, серед мужиків та храпу, на вільне місце нічного чергового по штабу. Уранці, мовляв, начальство розбереться.

А коли на ранок, що випрозорив ласкаву, як літепло, зорю, новенька з рушником через плече вийшла із штабної землянки на залитий сонцем світ божий, — усі, хто був надворі, ахнули.

Те, що прибула — березовий офіцер, свідчили її вузенькі та срібні медичні погони, ну, а статі не потребують ні емблеми родів військ, ні знаків розрізнення.

Форми лікарка мала відмінні не лише як на зголоднілий фронтовий люд. За що, до речі, і загриміла в медсанбат з прифронтового госпіталю, де не лягла з якимось високим начальником. Гінка, жагуча, воронячого крила брюнетка не із смаглявою, а на диво білою шкірою гарного, трохи асиметричного обличчя, з мерехтливим світлом карих очей. Талія за наявності повних, прямовисних стегон була перехоплена так вузько, що на офіцерському ремені, певно, довелося крутити дірки далеко за казенними, штатними. Над припухлою горішньою губою ріс чорний пушок, обіцяючи темперамент і приховані принади. Стегна весь час пружинили під тісним шевйотом темно-синьої спіднички, навіть коли вона стала на місце, роззираючись з-під руки, де ж тут умивальник. А згори було таке багатство, таке...

Лікарка не могла навіть застебнути тугі нагрудні кишені гімнастерки. Латунні гудзики стояли, немов націлені, і сяяли на сонці.

— О-ого! — зачудовано прошепотів хтось із штабних, доки вона легкою, трохи танцюючою ходою незалежно йшла повз чоловіків до колодязя. — Воєнпістон першого рангу.

Біля колодязя новенька зачерпнула долонькою з відра, хлюпнула холодною водою на білошкіре, незасмагле обличчя, ойкнула, втерлася вафельним рушником. І при тому гойднула крутими клубами так, що навколо вихопився загальний стогін.

— Ну, братці, я вам скажу... — із знанням справи оцінив тактико-технічні дані новенької дивізійно знизаний джигун Льоня Проценко, списаний за аморалку з флоту в лави матінки-піхоти. — Така одним проходом може позбавити боєздатності цілу роту.

Його тут же відрядили на рекогносцировку та розвідку боєм: перепинити на зворотній дорозі, взнати ім'я і куди призначена.

Здалеку спостерігали, завмерши, як Льоня зайшов кандибоберним півколом і спікірував на жертву.

З променистим усміхом аін щось затереденнв, при цьому час аід чвсу тремтів аідстааленою ліаою ногою, ян завжди, нолн розмоална з жіннвмн, янни хотіа сподобатися. І нінчином мізнинка нібн внпадново лоснотвв дженджурнсті флотсьні аусини, що теж аходнло в Льонин нвбір залицяння.

Показааши гарненьні зубнн, лінарна шандно, мов снальпелем, упоралвся з не раз перевіреним у ділі Льониинм жениханням. І, для початну позбаанвшн раннової боєздатності молодше поноління штабних офіцерів, щезла в землянці.

Коли Проценно поаернуася до гурту, аін довго мовчав. Снубаа аусики. Зітхаа. А тоді неспростоанны тоном зробна ансноаон:

— Мда-с... Не женщина, а лінія Маннергейма. Ох, буде, братці, буде персональна справа.

Лінія Маннергейма апала першої ж ночі, нолн лінарка з яноїсь нагоди познайомилася з номандиром днаізії.

Молодий, ледь за тридцять, полноанин з рясним іноностасом буа їй до пари — метр деа'яносто, струнний, широний у плечах, наділений усіма чолоаічними прннадамн, ян сама лінарна жіночнмн. А надто ж неаідпорною для жінон печаллю, що вічною загадною миготіла а глибинах онсамнтоао-чорних полноанинових очей.

І отам, на Курсьній дузі, уночі, з поаним місяцем на небесах, із запаморочливими пахощами траа на дражливому переламі аесни і молодого літа, коли а перераах між боями доспіаують справдешні нурсьні солоа'ї, а асе живе забуває про смерть та війну, прагне саого, живого, і сталося те, що не могло не статися, янщо зустрічаються даоє молодих людей, наче придуманих природою одне для одного ножною анімною та опуклістю, ножною сниадочною тіла й душі, і не їхня анна в тому, що і молодість, і зустріч припали на фронт, нроа, бруд.

Уночі не стріляли, розношуаала днаоанжна, із солоа'ями тиша. І з номднаоаої землянни, заашеної а даерях од номаріа плащ-наметом, долинали тані гарячі шепоти, гітарні переборн, щасливий сміх, грудний жіночий голос і не менш грудний чоловічий бас, а потім тані солодні віддихи, стогони та зойни, що опіаночі аартоаий ноло землянни не антрнмва, одірвав зубами два шматнн бинта з індиаідуального панета, снрутна турундочнамн і затнуа вуха.

На саітанну номдив у трусах та з біноклем вийшов босоніж на холодну росу. Потягнуася до хрусноту а поперену. Обдивився а біноиль горизонт, занурив і наказав заспаному ординарцеаі:

— Ти там це... Удень полагодиш тапчан. Ніжни чомусь попідламувалися.

Близнавчне, аогненне їхнє нохання снндалося на два танни, що йдуть лоб у лоб, на таран.

У штабі язини чесали недовго. Звтяті серцеїди, яні спершу внгадували асіляні болячни та вчащали з ними а санбат, змирилися з атратою можливого лвсого об'єнтв. Бо навіть Проценко з його флотськими вусинами проти номдива дрібнуаатий а нолінцях. І в днвізії до роману номдиа з лінарною сноро звинли. Та й не ноанив це, бувало, діло молоде, житейсьне, обоє неодружені, нехай тішаться одне одним. Хтозна, снільки їм відпущено на цьому світі, де все вирішує війна і випадон, янась дурна нуля. Янщо неправда, що талан і аін ножному написано на роду.

Але цього разу номдна спінся. Не на ту напав.

Лінарну не алаштовувало звичайне у фронтоаому побуті, але стидне становище п е п е ж е — «польоаої похідної жони». З ним мирилося немало і зоасім юних дівчат, учорашніх десятинласниць, і молодих жінок — телефоністон, санінструнторон, медсестер, радистон, регулюаальниць, нухарон, зенітниць, воєнторгіаських бухгалтерон та іншого службоаого люду жіночої статі, — і не в таних аипаднах. А коли тимчасоаі їхні чоловіни-номандири одружені, нолн адома, а тилу мають дружин і дітей, яні пишуть сюди, а заідси одержують грошоаі атестати. У пепеже,

звісно, єдина перспектива — демобілізація, коли стане вже неможливим приховувати під гімнастеркою покруглілий живіт. Адже товариш Сталін Указом заборонив аборти. На розлучення ж сподіватися важко — беруть за карк по партійній лінії або й позбавляють звання офіцера.

А її, лікарки, гордість, твердий незалежний характер хірурга бунтували, не бажали миритися. Це щоб їй перемивалися кісточки?! Щоб дожитися до того, як невдахи-залицяльники нагородять у відплату медаллю «За половые заслуги»?! О ні, дзуськи.

Відтак лікарка дедалі частіше починала натяками і напрямці розмову про законне оформлення стосунків. Але комдив одразу ж хмурнів, відмагався війною, можливою смертю, бо й справді ліз частенько у пекло, її незмінним удівством. Якщо не допомагало, навіть відмовлявся від любощів.

Дедалі частіше він у неї пив, давно уже не розводив спирту, який вона тайкома носила з санбату. Лікарка йому подобалася. Жінка, звичайно, перший сорт, нікому не соромно показати. Проте, звиклого до успіху в жінок, його давно вже обтяжувала тривала, майже шлюбна постійність зв'язку, коли навколо стільки гарненьких медсестричок, телефоністок, яких комдив іменував без сантиментів «невостребованной плотью». Давно вже пора намалювати нову зірку на фюзеляжі.

Побачення відповідно рідшали, супроводжувалися то бурхливими сценами, то вогненними поцілунками солоними від сліз губами, бо темперамент обоє мали неабиякий. А далі — закрутилося.

По горло зайнятий спершу важкими оборонними боями на Курському виступі, потім — наступом, пізніше — стрімким кидком Воронезького фронту через Лівобережжя, комдив, навіть коли хотів, не міг улучити мить і заглянути до неї в санбат.

Лікарка глибоко страждала, як тільки вміє емоційна, горда натура. Удень вона різала, шила, давала наркоз, вправляла вивихи, міняла пов'язки, гіпсувала переломи, готувала тяжкопоранених до евакуації в армійський чи в тилові госпіталі та свідомо забивала собі голову безліччю санбатівських дрібниць. А вночі...

Якщо не привозили поранених, не було операцій чи не випадало нічне чергування, вона не могла знайти собі місця в наметі. Несамовито ревнувала, бо вдень бачила комдива біля гарненької чи то телефоністки, чи то штабної друкарки. У темряві, наступивши на гордість, чатувала за деревом або парканом коло штабу дивізії, коло комдивової землянки, коло хати під стріхою (це була вже Україна) — там, куди оселила її зрадливого коханого воєнна доля та дивізійні квартирмейстери. Навчилася навіть курити, як мужик. Сто разів давала собі слово покінчити з усім разом. Але взавтра знову стояла за деревом, якщо могла вирватися з санбату.

Її сліпе серце, потьмарений ревнощами і коханням мозок у хвилину відчаю винайшли дикий спосіб, як повернути його, прив'язати до себе. Якщо не назавжди, то принаймні надовго.

Коли це вперше спало на думку, вона вжахнулася і не могла заснути до ранку. Слухала поруч його розмірене дихання і — захлиналася слізьми від любові, гризла подушку, а голова робила своє.

Але вагітних відправляють у тил, і на цьому край. А вона не може без нього.

Уперше лікарка вколола йому морфін, коли комдив, який не був з нею вже тиждень, спав мертвецьким сном після божевільного дня, любощів та склянки чистого медичного спирту. Вона вміла робити уколи так, що поранені, навіть у повній свідомості, відчували лише легкий поштовх голки.

І проплакала до ранку від того, що наробила.

Потім переконувала його, що це снодійне, так легше спиться. Чи молола іще якісь нісенітниці. Раділа, коли, приходячи до неї, комдив уже сам заголював руку, казав, що бачить чудові картини, почувається казково щасливим, цілував їй долоні та плечі.

Поступово аокв приачнлв полковнмка до наркотнка, бо, втомлекий, виснаженнй до краю, він прнїзднв до неї майже звжждн. Тривав наступ, днвізію кидалн ка нвйвідповідальніші ділянкн, і санбат, згорнувши кametн, пересувався за нею.

Він бував у неї тепер щодня, щокочі. Вже не міг без дозн, акмагав збільшктк кубикн. Колн вона, не тямлячн себе, відкрнла якось причкку його щастя, благала зупннитися, вбктн її, сказав з веселою безшабашкістю:

— Біс з ним, однн раз жнву! З цією штукою я можу хоч воювати, хоч любитнся цілодобово. — І підставив руку з опуклкм плетнвом вен.

Про людське око вона внгадала йому хворобу печінки, яка вимагає від кольок внутрішньовенного введенин пантопону. Спала з лнця, худла на очах, танула. Колишкі зальотники-невдвхн днвувалнся: і що такого в ній знаходилн?

Щоразу, колн, плачучн, кип'ятнла шприц, вона клялася, що востакнє, крнчала йому, що ані кубнка він більше не внжебрає, нехай навіть б'є до синців чи взагалі уб'є.

Але нічого не здатна була вже вдіяти — ні з ним, ні з собою. Подумуаала навіть про самогубство. Хоч і могла б скласти акамнез спровокованої хворобн, зналв, що губить і себе, і найдорожчу людину власнимн руками, чинить службоаий, лікарський злочин. Проте торочила собі, як причинна: це щвстя, щастя — ми помремо удвох.

Найблнжчі підлеглі — начштвбу та замполіт, начальник дивізійного політвідділу, — колк вперше помітклк розширекі зіниці, легке тремтіння рук, непрнродно збудженнй стан, із здквуванням внрішнлн, що комдив проти звнчаю хлебеснув зранку. Ну, мало що буввє — пережнавє через телефонннй прочухвн від командира корпусу чн командарма, дістав поганого лнста, посварився з норовистою пасією з медсанбвту. У пияцтві ж досі помічений не був, ужнвас, як усі, кому дозволяє здоров'я, а горілка входить у казенне харчове постачання, як хліб, тютюн чк тушонка.

Далі почалн покрнавти, здогадуючксь, що тут щось таки кечнсте. Заплутався мужнк. Такнй воєнпістон і маршала закрутнв бн. Одумається, схаменеться.

З гречності ке сталн лізтк в душу. Тнм паче що заведенні таердою ще рукою комдива механізм у днвізії діяв без перебоїв.

І — пропвв командир...

Днвізія ж зараз, у найтяжчій обороні, колн фронт тріщав, коли вогонь і залізо змішвлн дні та кочі, продовжувала бнтнся, наче нічого й не сталося.

Але Ватутін встановна, що кею ке першнй уже день фактичко командує начальник штабу, тямущий, добре підкованкй майор. Лнше за лаштукками. Докк голнй комдкв одлежувався в штабі з лікаркою за сктцевою завіскою коло печі або зваювався до кеї в санбат до ранку. Гаразд, що підпис комднва під наказами качштабу кавчнвся підробляти так, що ке розрізккла б і експертнза особлквого відділу. А зайшло все тепер так далеко, що і начштабоаі, і замполіту страшко було й думатн, щоб аідкрктнся. Кудк ж ак обов днвнлися? Проморгали мужнка, прогавилк. Спився.

І от не витрнмали. Коли застукалн за уколом, притисли, і вона в істериці призналася в усьому.

Тоді й пішло нагору політдонесення, через головн, прямісінько в штаб фронту. Як грім серед ясного неба.

Нісенітниця. Маячня. Достоєвщина.

34.

Ватутін і досі ке міг прийтн до тями.

Дика історія.

Обндва, звичайно ж, загримлять під трнбунал, а там балачка коротка.

Він знав, певна річ, полковника з дивізії. Сам відібрав зброю, як сам колись перед строєм прикрутив до його гімнастерки орден Червоного Прапора. Жалюгідного, в абстиненції без чергової дози, розгубленого, змалілого зростом, до приїзду прокурора фронту посадовив у бліндажі під домашній арешт.

А до призвідниці нещастя приставив охорону. Щоб поки що з операційної — просто до жіночого бліндажа, і ні на крок, лише до вітру. Начальник медсанбату ублагав: поранених везуть і везуть, а різати більше нікому.

Командуючий зняв з нього добру стружку за безладдя у зберіганні та обліку знеболювальних засобів, в тому разі і спирту, пристрашив штрафбатом. І вже зовсім нищівну влаштував прочуханку замполітові, а особливо начальникові штабу.

— Та вам за службовий підлог-підробку... І слова не знайду!

Майор сам, без наказу зняв ремінь з кобурою, покірно поклав перед командуючим на столі, де той гортав штабні документи останнього часу, на яких — майор показав усе, до дрібнички — стояв сфальшований підпис.

Понуро чекав у непідперезаному балахоні розв'язання своєї долі. От син підросте, а що ж йому скажуть? Що батька на фронті поставили до стінки?... Лише машинально робив крок з кутка, коли в штабі вибухав телефон якогось з полків.

А командуючий, вивчаючи папери, побивався, що через недогляд, через дику, неприродну пристрасть атрвтив ні за цапову душу здібного, перспективного командира. Казав-що, тямущих людей і так обмаль, гинуть зараз пачками, часто-густо не зівєш, кого і поставити командувати після чергового бойового дня. Он навіть Москаленко, командарм, мало не загинув, під Брусиловом зосліпу вскочив віліссом у зайняте німцями село. Чудом порятувався, спасибі якомусь капітанові.

Одначе з кожним новим документом він дедалі твердіше доходив висновку, що й без комдива дивізія діяла винахідливо, сміливо, заслуговувала б зараз навіть на похвалу, якби це не було блюзнірством у трагічній ситуації. Казанок у цього майора варить. І не пнувся, видно, або комдив у чорному тілі тримав, у своїй геройській тіні,— оно на балахоні лише парочка «Бе-Зе»[*].

Усю цю тяжку, як перед стратою, годину майор проклинав себе за сліпу м'якотілість. Трибунал не найстрашніше. Син, Петько... Подумки він складав листа дружині, якщо комфронт дозволить, звичайно, написати. Благав вигадати щось для сина — ну, підірвавсь випадково на міні, розбомблений в ешелоні, у найгіршому разі — пропав безвісти. Воно теж не дуже, до цих пропалих завжди підозра, чи не перекинувся до німця. Але все-таки краще, ніж «розстріляний трибуналом», майже зрадник чи дезертир...

А воював же чесно, з третього дня. Сам з'явився, без повістки. Бо війна застала в санаторії, в Одесі, звідки не міг уже добратися додому, квитка на вокзалі не дістав. На даху товарняка досурганився до першої-ліпшої вузлової станції, застряг остаточно і тут же кинувся до місцевого військкомату, сина не поцілував...

За годину, на цілковите, майже непритомне щастя майора, командуючий скликав офіцерів штабу та політвідділу, повернув зброю і своєю владою узаконив статус-кво:

— Призначаю вас командиром дивізії.

Додав що заступниками будуть два підполковники — політвідділ та зампотех.

А тоді наказав подати карту і разом з новим комдивом, який насилу приходив до тями, розпочав організовувати пастки на танконебезпечних напрямках.

---

[*] Медаль «За бойові заслуги» *(жарг.)* — ред.

— Ну, ти наче інакших слів не знаєш. Вдома був?

— Був. Та ключів нема.

— Ну двйош... — реготнув Крвйнюнов, і бузнове, трикотвжне його черевце заколивалося під розстебнутим кітелем. — Бойовий офіцер... Тв гранатою!

— А сім'я де? — поцікавився начштабу Боголюбов.

— В евакуації.

— Ключа згубив? — спитав бронезам.

— Ні. Я його ще в сорок першому кинув у Дніпро.

— Так ти і в сорок першому тутечки воював? — запитав Крайнюков.

Мвйор посміливішав:

— Так точно. На передову трамваєм їздили, десятною. В Голосієве. Я син, Єгорку, тв дружину з матір'ю встиг уникнути в один з останніх ешелонів. А коли самі відступали, заскочив з товаришами додому, на Толстого. Шмпвисьного вкинули на помин Києва, килишну — на середину стола. А редакційний художник намалював дулю і написав: «Пийте, гади!»

— Ну, пригостив фріца... — сипонув сміхом бронезам.

— Так точно. Замкнув хату. А коли по Ланцюговому мосту драпали в Дарницю, ну, думаю, так і носити ключ всю війну? І в воду... Зліший, думаю, буду, не краятиму серця. Ми вже тоді почали розуміти, товвришу генерал, що війна надовго.

— Слухвй, майоре — перебив Крайнюков. — Тут мені рознарядка з Москви прибула. Редвкторські курси, три місяці. В моїй альма-матер — Академії імені Леніна. Вибирвй, поки я добрий: орден чи курси?

— Товвришу генерал! — заблагав майор. — Який орден?! У мене сім'я в Москві два тижні, у тещі!

— Легко ж ти, брат, од бойового ордена відмовляєшся! А ми н тебе переоцінили?

— З Кустаная повернулися... — ніяково додав майор, наче ця обставина булв вирішальною. — Єгорка до першого класу пішов на Свмотьоці.

— Ну, гаразд,— змилостивився Крайнюков. — Умовив. Поки я добрий — катай, майоре, до тещі на столичні млинці!

— Ой, спасибі!

Забувши про статут, майор скочив пружиною і кинувся до дверей.

— Щасливчик... — подивившсь услід крізь окуляри начштабу Боголюбов, за яким комісар до того не помічав сентиментів.

— А ти як думав? — Крайнюков поставив нв стіл блюдце і підніс угору палець. — От які в нас кадри! Він, між іншим, Петров, півбатальйону з оточення вивів! З боєм.

— Ну ж і свдюга ти, Костянтине Васильовичу! — хихотнув бронезвм. — Поманив — і тут же дулю в кишені.

— Акже, — зайшовся задоволеним сміхом комісар. — Виховний момент!

У сінях командуючий ледве встиг відступитися, щоб його не збив з ніг якийсь очманілий майор. Той і недобачив у темряві, на кого наскочив, козирнув на всяк випадок, пробурмотів вибачення та щасливо виявлився у вхідні двері на ганок.

Ватутін зітхнув і відчинив протилежні двері.

У загальній кімнаті навколо столу із самоваром сиділи Крайнюков, Боголюбов, бронезам Петров з голеним, як у Рибалка, черепом, на якому віддзеркалювалося світло електролампочки, двоє заступників його, командуючого.

— Добривечір, Миколо Федоровичу. — Спітнілий Крвйнюков озирнувся з чашкою в руці. — А ми вже всі жданики розгубили. Поїли їх геть. Чи попили.

Не в міру розчервонілий, Крайнюков сидів у розстебнутому до білизни кітелі. Мабуть, попарився в лазні перед нічною роботою та випив горілки, отож чвй і жене тепер піт під рудим чубом.

застебнувся, збираючись до політуправління. — Га, власний морфініст? І хто?! Ганьба!

— Слухай-но, Костянтине Васильовичу. Приструнчи, будь ласка, свого особіста. Щоб не розводив баляндраси навколо Драгунського.

— А що, донікве? — Крайнюков удав, буцімто не завважив, що командуючий звертався немаче офіційно, на ім'я, по батькові.

Ватутін бачив, що комісарові не до вподоби втручання в його запоаітну парафію. Хрін з ним, його справи. Але після отої донірчої розмови з Рибалком він уже не раз роздумував над одним болючим питанням. Ну от, ти сам більшовик, з двадцять першого, а хто тобі пояснить, кому знадобилося підпорядковувати на фронті «Смерш» політорганам? Хоч круть, хоч верть, а це ж фактично зрощення партії та НКВС. І політдонесення нерідко дуже скидаються на доноси. Ну, оце, з комдивом, припустимо, не беремо на увагу. Слабодух до того ж, квач, рюмси розпустив наостанок: дайте пістолет застрелитися. Стид і срам, а не комісарська робота.

Проте він здогадувався, чия то могла бути воля, і визнав за краще не розводитися, тим паче з комісаром. Досить власних неприємностей.

Та все-таки треба ж якось переконати Крайнюкова! Он уже намилився до дверей своїми музичними, з рипом чобітьми.

— Ні, ти послухай лишень, що верзе цей бовдур. Пристав у госпіталі, як шевська смола до чобота: треба, каже, ще вивчити нашу поведінку по той бік фронту! Ну? Хто дозволив завдати збитку Червоній Армії у вигляді покинутих бойових машин? З ким погоджено? Наче Драгунський міг прийти до мене чи до тебе на прийом!

Ватутін бачив, що вигляд в комісара незворушний, ніяк не реагує.

— Ну, не бельбас? Вони в тебе хоч здогадуються, скільки готують грамотні танкові екіпажі?

Крайнюков нахмарився:

— А чого ти дивуєшся? Така в людини робота. Потрібна робота. Танки теж, знаєш, народне добро і за так не даються, за красиві очі.

— Та комбриг поранений, людей вивів, танкістів! Він що, по-вашому — самостріл?!

Від твої запальності Крайнюков спохмурнів ще більше. І, не зронивши ні «так», ні «ні», рип-рип до дверей.

36.

У тоталітарній державі розвідка та охранка часто знають істинний стан країни краще, аніж верховний вождь.

Вождеві здебільшого вкладеться на державний стіл лише те, що він сам хоче бачити. Щоб натішити зірки, усезнаючі очі батька нації, наситити, мов пальним, мотор політичної кар'єри — честолюбство плідними наслідками правління, присвяченого, звичайно ж, до останньої крапелиночки своєму народові, його благу нині, прісно і навіки-віків.

Могутній пропагандистський апарат однопартійної системи щодня, не визнаючи святих неділь, а на свята іще дзвінкіше, вбиває в голови народові картину всезагального благоденства. І якщо він, мовчки заіряючись з реаліями життя, не сприймає її, мов вередлива дитина щоденну манну кашу,— тим гірше для народу. Однаково його примусять публічно казати або вислуховувати інше — всюди, вж до власної спальні, де підданим перед злягвнням належало б проспівати дяку на два голоси.

Репресивний апарат до щонайменших пор пронизує всю систему своїм недремним оком — інформаторами, філерами, донощиками, добровільними анонімами, сигналізантами, доброчинними охоронцями основ, які вважаються золотим фондом тоталітарної держави. А відтак клятви у вірності вождеві та уславлення мудрості його політики стають так само щоденним ритуалом, як чищення зубів, умивання чи ранкове відвідання унітаза, де за хронічної відсутності пініфаксу свіжу газетку з черговою історичною промовою (а в справжніх вождів неісторичних промов не буває) можна використати на самоті за прямим призначенням. Якщо не вірити, звичайно, що сексотів укорінено і в трубах міської каналізації.

Найближчі соратники, запряжені з вождем в один звиряг, ті, хто за нельми сумнівних особистих підстав доскочили наближеної до вершини вищості, у щоденному віртуозному витворі любої державному зорові картинни мають власний інтерес — поступову аберацію керівного зору. Вони будь-що воліють нічого не міняти, утвердити статус-кво, як не довічно, то принаймні на свій, одпущений богом вік. Навіть якщо вождь давно вже несповна розуму, уявив себе великим стратегом (вожді люблять представлятися полководцями), по пояс, бо нижче не заведено, обвішує себе орденами, які йому дістати — як купити французьку булку в найближчій хлібній крамниці. І тоді навіть не змінюють нічого, коли вождь надається вже лише на персонажі анекдотів (з безпекою для життя їх можна переказати хіба що дружині в ліжку, коли, звісно, не збираєшся розірвати уз, складених на небесах) і становить вже інтерес для досить обмеженої частини оцивілізованого населення, яка має прозичний, мов у золотаря з діжкою, фах психіатра ибо юриста.

Стабільність влади за всяку ціну — от чого насправді прагнуть вони, соратники, як в'язень в одиночці дівчину. Присягвючись, звичайно ж, у відданості народному прогресові, ідейним постулатам чи обожненим до іконної невпізнанності попередникам. Аби рік іще, два, місяць, годину втримати свою владу, свій шмат державного пирога, свою вищість над одноплемінниками — навіть ціною національної катастрофи.

Такі невеселі думки опосідали вже не перший поспіль місяць оберста абверу барона Георга фон Вольфа-Гуттена-молодшого, який прямував до фельдмаршала на щоденну доповідь розвідзведення за минулу добу.

Лише зараз, у такт крокам по бетонних коридорах «Вервольфа», вони, ці думки, вишикувалися раптом у струнку систему, немов новобранці на плацу, вже навчені зуботичинами унтер-офіцера. І найбільше його розтривожила та обставина, що систему було несподівано увінчано безжальними, як ворон, словами, які він наполегливо шукав у собі від самої Волги.

Він, полковник німецької розвідки в другому вже коліні, із старовинного роду професійних військових, які служили різним кайзерам і над мармуровими камінами заполонили орденами та аксельбантами своїх портретів у золотих рамах стіни родинного особняка у Потсдамі, з дитинства засвоїв, що для фон Вольфів-Гуттенів не було, нема і не буде иншого бога, аніж Німеччина. І вищої честі, ніж умерти за неї.

Але за родом своїх занять, успадкованих від батька, генерала барона Георга фон Вольфа-Гуттена старшого, оберст був людиною надто поінформованою, зануреною не в примарний, а справжній стан речей і на фронті, і в рейху, аби брати на віру картину благополуччя («попри тимчасові, окремі невдачі») та одностайнодумства. Нею щодень підгодовують фюрера соратники, як особистий кухар — вегетаріанським салатом з кульбаб, а особистий лікар — патентованими швейцарськими пігулками.

Колись, до війни, він присягав фюрерові цілком щиро. Так само щиро, на совість служив у Голландії і Норвегії, щоб не зганьбити ні родинної, ні офіцерської честі. Одначе тепер сумніви гризли його, мов підступна, із млявим перебігом недуга, роздвоювали пряму душу солдата.

Перебіг недуги прискорювався мало не синхронно до темпу відступу, відколи з цієї зими вони покотилися од Волги і аж сюди, за Дніпро. Зупинилися було лише «Цитаделлю» на початку літа, коли він, представник абверу, працював вдень і вночі як скажений. Але й «Цитадель», літній наступ під Орлом і Курськом, на який покладалося стільки сподівань, було безнадійно провалено. Нездарний хірург і операцію апендикса, яку практикують уже студенти старшого курсу, примудряється довести до летального наслідку. Відтак хвороба його потекла з новою силою, охопила вогнищами всього до решти.

У Потсдамі, коли його викликали в Берлін до шефа абверу адмірала Канаріса, він спробував обережно викласти свої внутрішні болі батькові. Після ванни з піною, збитою камердинером, переодягся в тонку брюссельську білизну з батькової гардеробної, з насолодою вловив од неї легкий, як завжди, запах лаванди, розпалив вогонь у каміні, і вони, обоє такі

подібні до родинних портретів на стінах, всілися коло забутого домашнього тепла, зібраного в бронзові гратки, за ломберний столик з пляшечкою принесеного батьком для такої нагоди довоєнного ще «Арманьяку».

Проте старий розвідник, який потайно пишався полковницькими погонами сина, дочоченими у молодому віці, лише замахав руками, зачувши крамолу. Власне, крихітний її кравчон, бо тоді тільки п о ч и н а л о с я.

Оберст і сам собі не міг викласти до пуття те, що неждано-негадано виплинувалося зараз на плацу збуреної душі.

Батько ж спромігся повторити лише пропахлу родинним нафталіном сентенцію-заповіт про Вольфів-Гуттенів та Німеччину.

Оберст не образився на батька: зрештою, літній відставний генерал — продукт зовсім іншої епохи, затято сповідував своїх кумирів — Людендорфа та залізного канцлера Бісмарка. Але майже до ранку не міг заснути у своїй напівзабутій юнацькій постелі під балдахіном, яку часто згадував на димному Східному фронті як уособлення родинного вогнища.

Добре, що в Берліні знайшлися люди, із давніх друзів по академії, які зрозуміли його болісно роздвоєний стан. Після обережного, недовірливого, мов у досвідчених розвідників на чужій території, взаємопромацування відкрилися у напівнатяках у своєму апстиглому спроквола неприйнятті Адольфа Гітлера на чолі великої нації та великої армії, що, втім, тепер одне й те саме.

Поступово Вольф-Гуттен був допущений до їхніх розмов, до неясних іще планів, бо фронтовики його рівня та здібностей потрібні були для порятунку Великої Німеччини. Він починав розуміти, що від найближчих соратників фюрера нема чого чекати і вони, молоді, мають взяти на себе тягар майбутнього.

Йому перехотілося повертатися на фронт, куди раніше поривався усім гонористим серцем, щоб у велику епоху бути співтворцем історії. Одначе справи в Берліні кінчалися, пухкесенькою, гарненькою і не менш дурненькою Гретхен із сусіднього маєтку, котра без кінця зітхала за женихом (воює в Роммеля, десь у Африці), але залюбки і досить уміло, як для нареченої, зміцнювала в ліжку чи на килимі підупалий бойовий дух вермахту, він пересититвся. І в останній перед від'їздом день настрій змінився. Тим паче що на нього, Георга фон Вольфа-Гуттена-молодшого, було покладено м і с і ю.

Перед аеродромом він викинув з вікна «хорха» охоронну ладанку, яку, рюмсаючи, почепила йому на груди Гретхен, безсоромно сидячи при денному світлі голою-голісінькою в розніжку на його худих колінах.

Все.

Для виконання місії вдома знадобиться весь розум і хист професійного розвідника, закладені в чисті арійські гени всіма поколіннями баронів фон Вольфів-Гуттенів.

З Берліна він повертався з новеньким «залізним хрестом» на вузькоплечому мундирі, але зовсім іншою людиною. Хоч увесь політ, навіть під обстрілом ворожих винищувачів, що несподівано трапилися вже за лінією фронту, ця нова людина подумки вмовляла колишню, повторюючи, немов заклинання:

«...нічого не сталося, батьку... у щільному, кревному зв'язку Вольфи-Гуттени — Німеччина нічого не відбулося... анітрохісінько».

Просто він раз і назавжди, як ножем пуповину, відрізав у собі одне від одного два поняття: «Німеччина» і «Адольф Гітлер».

Він, оберст абверу фон Вольф-Гуттен-молодший, не дитина, розуміє, що, беручи на себе обов'язок порятунку Німеччини, ризикує головою. Якщо вона потрібна фатерланду — він готовий.

Власне, він уже майже офірував нею, молодою, удатною, перспективною головою, коли в одній з таємних розмов на заміській віллі, при легкому, витриманому трунку у вузькогорлих рейнських пляшках лошвицьких старовинних виноробень на мить сплило і тут же зникло, наче обмовка, розчинилося в тостах і жартах страхітливе слово «замах». Але

накладати головою за Адольфа Гітлера та його соратників? — ні, батьку, ніякі предки, з янгольськими крильцями вони а чи у казані зі смолою, не переконають його з того світу давно зотлілими віршопіддайними голосами зробити таку ласку.

Бо щойно у лунких підземних переходах колишнього фюрерового лігва він знайшов ці, шукувані ще від Волги, безжальні, мов вирок, слова: «НАЦІОНАЛЬНА КАТАСТРОФА».

Ні, він не з вами, хто вперто веде народ, як Брейгелевих сліпих, до прірви.

Він з Великою, Незнищенною Німеччиною.

Коло броньованих дверей фельдмаршалового робочого бункера Вольф-Гуттен, не чекаючи нагадування, відстебнув кобуру з парабелумом і віддав охоронникові. Так приписувалося запровадженим ще за приїзду фюрера розпорядком. А він надто добре вивчив своїх одноплемінників, аби сподіватися, що утверджений одного разу статут, навіть безглуздий до краю, не буде виконуватися з національною пунктуальністю.

Ні, якщо він і збирається зараз учинити замах на нового господаря «Вервольфа», то лише на його спокій, сумління та вірність присязі.

37.

Угору летіло все, що трапило під руку: зім'яті вушанки, формені кашкети, картузи і кепки, трипалі рукавиці, навіть скинута хлопчиною-будбатівцем мокра гімнастерка — він упріл, поки перед сотнями очей загачував кувалдою в шпалу урочистий, останній костиль.

Його напарник, літній майстер-вусань у ватяному пальті з одірваним коміром, зачудовано вимахував пудовим кулачиськом над простоволосою забинтованою головою, нібн диригував усім цим рейвахом.

Коло нього робітничий люд київських добровольчих бригад качав русявого лейтенанта з мостозагону. Над гуртом досить кумедно злітали по черзі то лейтенантик із розчепіреними руками, якими він хапався за повітря, то його форменний кашкет з чорним інженерним околишем, то кашкет робив вихиляси, то лейтенантик, голосно волаючи на пробі.

Засунувши під пахву сокиру, бувалий дядько-сапер у подертій до вати куфайці слинив самокрутку і на радощах щедро ділився з сусідами першим і останнім солдатським скарбом — понюшкою.

— Е-е, злий тютюнець, земляче, продирає...

Пішов по руках дядьків кисет, гаптований по затоптаному боці в'яззю: «ГІТЛЕР КАПУТ».

Гітлеровий капут розбирався щіпками шкарубких пучок, щедро сипався на загрубілі долоні, у підставлені клапті газет.

— Навалися, не журися! — припрошував дядько, бачачи, як худне і худне його добро.

— Тонка, браття, а Гітлера кишка до такого самосаду!

— Еге ж, удавиться!

— Святий хрест, землячки, бакун! Сто год не пробував. Кахи-кахи...

— Донечка вишивала, Мотря! Підросла без батька рукодільниця, в матір!

Останнє, як надто важливу новину, дядько-сапер горлав і горлав на всі боки та незграбно пробував ловити понад головами свою коштовність, але порожній уже, випотрошений навиворіт кисет тільки вище й вище із сміхом підкидали вгору.

Генерал Кабанов, наче школяр, витирав ніс рукавом шинелі. Отепер він одлежиться днів зо три. Підлікується нарешті не лише отим-о, з перчиком.

Начальник мостозагону Баренбойм з так і не пришитим через купу клопотів погоном скяв з-під густезних, кущастих брів і не мав сил одірватися від стояка в патьоках живиці, аж спина трилила. Невже, невже дожили?!!

Генерал Кальченко рвав на бекеші гачки. Від надміру почуттів перехопило горло, не вірилося, та й годі, що отакенне твни облагодили за якихось нещасні два тижні. А подужали ж, упорали, як лялечку!

Над самими головами,— і де тільки взявся в нельотну з позавчора погоду? — прогуркотів тупоносий «яструбок» Ла-5, вітально промахав крилами привіт з неба. А тоді свічкою шугонув у низькі свинцеві хмари, що на протилежному боці річки висіли понад самісінькими київськими горбами, чіплялися за Володимирську гірку.

А берег, берег... На пісках танули білі язики нічного сніжку... берег потопав у громовому, як при штиковій атаці:

— Урра-а!!

«А-а...» — відлунили навпроти видубицькі яруги та печерські пагорби. «Аа-а...» — повторювали Поділ та Куренівка, і здавалося, тисячогрудий крик з Дніпра чує все місто, осяяне банями Лаври та Софійського собору, хрестом рівноапостольного князя Володимира.

Знову:

— Урра-ава...

Нібн вдруге за два листопадові тижні входять у Київ визволителі.

«А-а...» — озвалося луною згорьоване місто, де курилися ще руїни, по бруківці крутоспадних вулиць гриміли візочки обідраних, мов старці, біженців з клумаками, бебехами, з охлялими дітьми, які зоріли величезними від голоду, розчахнутими очима... «аа-а...» — де ще плакали в млосному, нудотному смороді над розритими ровами Дарниці та Бабиного яру, шукаючи серед напівзотлілих трупів своїх.

А мимо посічених бомбовими осколками лівобережних сосон та осокорів — та-та-та на стиках... мимо юрмиська людей обабіч насипу, які горлали в розривах диму, у клубах пари... мимо покорчених металевих конструкцій, що сиротливо стриміли із свинцевих водограїв,— та-та-та-та... мимо понівеченого вибухівкою старого київського мосту...

...на новенький, склепаний без перил та огорож низьководний міст, наповнюючи окіл короткими гудками, поволі вповзав винуватець гомінкого рейваху — пробний військовий ешелон.

О чотирнадцятій нуль-нуль 20 листопада розрізані Дніпром, наче лінією фронту, частини ватутінського війська нарешті з'єдналися.

Генерал Кальченко з усіх своїх цибатих ніг кинувся через натовп. Негайно ж до телефону, доповісти командуючому. Але просунутись уперед зміг лише на кілька кроків.

Його відтискувало в юрмиську, він наштовхувався на чиїсь тверді плечі та спини. Ніхто не поступався місцем, не пропускав, не допомагали й генеральські клейноди. А кричати, наказувати, наполягати в суцільному реаиську, у сичвнні пари, гуркоті товарняка, у квилінні гудків не мало жодного сенсу.

Він зрозумів, що не зрушить звідси, доки товарняк не перейде мостом на правий берег, доки не перевірить пружний, дзвенючий поміст тахкаючими колесами, тисячотонною вагою, і вгамувався перед сильнішою за нього стихією.

Зрештою, всі тут мають однакове право — і він з Кабановим, і вони — пережити мить звитяги своєю тяжкою, страшною роботою. Вершилася ж вона під бомбами, під кулеметами з бриючих польотів. І всі однаково мерзли, надривали пупи, сьорбали нашвидку з казанків тут же, понад річкою, а траплялося, й спали у березі якусь часинку покотом коло багаття у верболозах. І отак день при дні, ніч при ночі — всі довжелезні, немов життя, два тижні, доки там, за Києвом, фронт задихався без оцього ващого мосту.

Грубувату, хазяйську натуру генерала заполонило раптом незнайоме почуття вдячності до цих людей, які щільно затисли його з усіх боків, заважали розрядити радість у дії, крикнути Ватутіну в телефонну трубку жадану новину.

Значить, не тільки він в головному київському штабі розуміли, що таке цей міст для фронту. Не чужа воля, твоя, Кабанова чи комфронта, не наказ, не примус, не боязнь штрафбату, а мудре, самородне відчуття маси, мовчазне розуміння єдності долі роблять цю війну народною, Вітчизняною.

Усім огрубілим єством він збагнув цю просту істину лише зараз,

стоячи не над ними, а поруч них, одним з них, рівний серед рівних. Бо ж ніхто-ніхто не народжується ні рядовим, ні генералом, і ніхто не може твердити, що йому зв званням чи посадою дорожча Вітчизна, хоч які б високі папахи носив.

Коли, помаліавши за широчінню Дніпра, трудяга-паровозик з цигарковою змійкою диму за невидимою здалеку трубою досяг високого правого берега, вологе, імлисте повітря рвонуло криком «ура».

По новісінькому помосту слідом за паровозом ФД річку благополучно здолали всі щільно навантажені для випробу товарні вагони. І, зробивши на правому березі коротеньку зупинку для вітального мітингу, пробний тепер даленів хвостом між київських круч.

Дивне почуття минулося, розтануло, як дим од ФД, повернуло у звичний світ, що вимагав негайної дії, і Кальченко заквапився, грубувато запрацював ліктями. Отепер його пропускали, розступалися, дехто, певно, упізнавав на лиці. Та не козиряли, не гралися в статутні принципи, бо не відійшли ще від пережитої спільно миті.

У дощаному вагончику управління спецбудівництва, тепер колишнього, він вихопив з рук чергового трубку польового телефону, з'єднаного з правобережним вузлом зв'язку. Але сказав сухо, наче не вирувало в ньому довіру:

— Ватутіну, негайно. Ні, не усно, а телеграфом! Щойно по низьководному пройшов пробний ешелон.

38.

По тісному штабному коридорчику, проштовхуючись між офіцерів, які покурювали коло надраєних латунних плювальниць, з вузла зв'язку летів ад'ютант.

Його хапали зусібіч за рукава у примарній надії розжитися якимося важливими, наближеними до фронтового начальства новинами:

— Пожежа?

— Пожежа, братці, пожежа. Пропустіть.

Одвак і далі, на невдоволення ад'ютанта, усе повторювалося, хоч як він ухилявся. Чортів начхоси, понаставляв цієї плювальницької гидоти повен коридор.

Скоро ад'ютантові набридло нахилятися за впущеними на підлогу кільцями стрічки Бодо, лаятися, коли вони, кляті, через смикання за рукав та штовханину знову і знову вислизали з рук. І він злютів остаточно:

— Та люди ж, вашу так!! Мене Микола Федорович жде!

Він добре засвоїв, як нетерпляче – сто разів уже перепитував – командуючий чекає на цю звістку.

А проте обличчя Ватутіна, який у кабінеті стискав у кулаку трубку ВЧ, було як хмара. І ад'ютант зашпортнувся на порозі разом з нанизаними на розчепірені пальці петлями термінової телеграми.

— Так, так і так! — кричав у трубку Ватутін, немовби якісний високочастотний канал, забезпечений всіма силами військ зв'язку Червоної Армії, був звичайнісіньким напівглухим польовим телефоном якогось ротного. — Іншого виходу я не просто не бачу — його, довірте, нема!

Комісар Крайнюков, теж блідий, стояв коло заклеєного навхрест вікна, яке виходило в садок. Ад'ютант, кидаючи на нього виразні погляди, ніяк не міг дати собі ради з отою недотерміновою стрічкою, що палила йому пальці. Адже командуючий наказував: доповісти негайно ж, у будь-який час дня і ночі. Навіть якби стеля впала на голову.

Спантеличений ад'ютант нарешті вловив момент, коли командуючий, лаючись по ВЧ, повернувся до нього спиною, і здалеку запитально потицяв комісарові розведеними перстами з телеграфними петлями. Але той лише стенув плечима, від чого погони настовбурчилися золотими обрізами, і відвернувся до вікна, спершись обіруч на облуплене підвіконня.

А Крайнюков, нудячись усім нутром, давно вже кляв себе, що зайшов до командуючого к лихій годині, і вигадуваа, під яким би пристойним приводом ушитися. Коли на піакрвінн вергаються з Москви громи та блискавки, ліпше не трапляти під гарячу руку.

Він чув, як Ватутін різко кинув у трубку, що в нього не така коротка пам'ять. Але з того боку не дали договорити, і командуючий вільною рукою роздратовано застукотів по столу.

Ад'ютант, не отримавши допомоги від першого члена Військової ради, вирішив діяти на власний розсуд. Він скинув кільця Бодо на довгий стіл для засідань, з череп'яного горнятка вихопив червоний олівець і написав на першому-ліпшому аркушику великими літерами:

«ЩОЙНО ПО ЗАЛІЗНИЧНОМУ МОСТУ ПРОЙШОВ ПРОБНИЙ ЕШЕЛОН».

Ватутін, продовжуючи розмовляти, ковзнув по підсунутому папірцю байдужим поглядом. Наче то було не звідомлення, яке другий день він чекав од Кальченка щогодини. Злість не покинула його розчервонілих щік, він незадоволено відсунув від себе аркушик.

Ад'ютант позадкував до дверей, прочинив їх сухою сідницею і здимів. Зрештою, так чи так, а наказ він виконав.

— Так що — за Житомир мені триматися чи рятувати Київ?! — Ватутін вибухнув, не маючи більше сили вислуховувати Генштаб. — Чую! Військова рада в курсі. І перший член також, але не в цьому річ!

Крайнюков, зачувши це, ще більше затужив нутром. Тепер не спекатися дзвінків з ПУРу, пояснень, доповідних... Але ж його думки ніхто не питав? Випадково опинившись у командуючого під час цієї розмови (приносив листівку на узгодження, так у разі чого й скажемо), він тільки починав здогадуватися про предмет лайки з Генштабом.

— Знаю, знаю, що був наказ товариша Сталіна! — Ватутін загримів так, що комісар утяг кудлату голову в плечі. — Але в мене з вісімнадцятого — третю, врахуйте, добу! — там в оточенні дві стрілецькі та кавдивізія! Ви можете це збагнути?!

Відчувалося, Москва погано слухає аргументи. Недарма ж командуючий тремтячою рукою ніяк не може відщібнути гачки на горлі.

— Воля ваша. Доповідайте кому завгодно.

Крайнюков побачив, як Ватутін з м'ясом вирвав гачки.

— А перед Ставкою... Та послухайте ж мене! Перед Ставкою відповідатимете не ви, а я! Що?.. Так! Заради врятування Києва я віддав уже військам наказ залишити Житомир.

39.

Коли ад'ютант, пропускаючи вперед, прочинив перед ним важкі броньовані двері, Вольф-Гуттен почув, що по бункеру фельдмаршала видзвоном розсипаються кульки позивних московського радіо.

Оберст програв у пам'яті слова російського шлягера «Широка страна моя родная». До служби в Росії він готувався всерйоз, вивчив і звичаї, і мову. Тож йому не знадобився перекладач, коли московський диктор Левітан проголосив:

— Від Радянського інформбюро.

Голос був глухий, без звичайного врочистого забарвлення.

— Після багатоденних боїв з переважаючими силами противника наші війська...

Фельдмаршала у напівтемрявi бункера, м'яко освітленого лампіонom-лілеєю, оберст нашукав очима біля приймача. Блискавично зафіксував, який недоречний московський ефір саме тут, під бетонованими товщами, де ніч і день лише й думають, щоб варварська країна видовжила життєвий простір єдиної на землі нації, котра на те заслуговує.

— ...залишили місто Житомир,— докінчив Левітан трохи захриплим голосом.

Зараз, негайно поговори з ним наречті, наказав собі оберст, і сам же

вжахнуася з недоречності висновку. Бо не раз, не даа програаав у думках і майбутню розмову, і обстаанин, за якнх мас відбутися м і с і я.

Найкраще піденпатися після чергоаої нагінки фюрера, коли той припуститься якоїсь крнчущої нетвктовності. Він не раз уявляв, як аідчує момент образи: поставить себе на місце фельдмаршала — зрештою, попри аікову різницю, обидва аонн люди одного кола, одного виховання, з гувернерамн та домашніми вчнтелямн, навіть академію обндва закінчували ту саму. А зараз момент протилежний — день фельдмаршалової слави. Виконвно складне завдання фюрера, рейху повернуто здане тиждень тому місто.

Проте в його професії імпровізація нерідко буввє вдаліша, аніж ретельна розробка. Інтуїція крнчнть на весь голос, а оберст довірявся їй. І батько, й адмірал Канаріс уаажали, що в нього нюх породнстого гончака.

Твердо ступнаши крок уперед і готуючн аже праанцю для рукостискання, оберст мовив так само твердо:

— Поздоровляю, гер фельдмаршал. З аашою перемогою.

Нічого не сколихнулося а імлистнх очах під сивими бровами. І Вольф-Гуттен, рятуючи ситуацію, поаолі засунуа руку на груди між гудзиками мундира, і ахопнася за першу-ліпшу соломинку:

— Ви чули, гер фельдмаршал, що а списках особистих аорогів фюрер запнсаа цього московського єврея Леаітана на одне з перших місць? Його тембр, інтонація...

Оберст зробна легкий наголос на слоаі «фюрер», щоб мати змогу перекинути місток далі у важкій розмоаі.

— Я вважаю, гер фельдмаршал,— аін стишив голос до скрадливих, котячих кроків,— цей список аорогів день у день зростатиме...

Нв провокаторв він не схожий, думав тим часом фельдмаршал, надто все було б просто і надто він розумний для цієї ролі. Але що ж аін тоді хоче?..

— Такий Левітан,— фон Манштейн кнанув сиаим йоржиком у бік приймача і вимкнув на піаслоаі,— напеано подобається а Берліні. Але на тлі наших поразок сорок третього року... А атім, для себе я називаю це не поразками, а втраченими перемогамн.

Час, час, аж зойкнула оберстоаа інтуїція. Здається, він сам подає руку.

Однак оберст не встиг відкрити ротв, бо фельдмвршал повторна із зітханням:

— А втім... Мабуть, Житомир все ж таки коштує ковтка «Мартелю», барон.

От бачиш, у Берліні ви точно розрахували. У третьому рейху не дуже прийнято згадувати старомодні титули, щоб не наступати на мозолі новітній аристократії з НСДП.

Палаючи всередині, оберст моачки спостерігва, як фельдмаршал зняа сераетку з принесеної ад'ютантом срібної таці. Відкоркована пузата пляшка стояла а центрі, заплетеному карбоааним орнаментом з якимось висловом в'яззю. Фон Манштейн гостинно налив чарочки дорогим французьким коньяком, неаснхаючі джерела якого Вольф Гуттен не міг намацати нааіть своїм услааленим нюхом.

— Прошу. Хоча у аас а родині аіддають переаагу, здається, «Арманьяку»?

— Так точно.

Може, твкого моменту, підштовхувало зсередини... нааажуйся. І запалі щоки оберста азялися білим аогнем.

— Гер фельдмаршал,— прокашлявся. — І Сталінград, і Курськ, і Кнїа аиглядали б зоасім інакше, якби армію...

Ну? Вперед, з богом.

— Якби армію очолював не єфрейтор, а бойовий фельдмаршал.

Смертельно важкий тягар наче спав оберстові із зааузьких для плетених погонів плечей.

Жереб кинуто.

Але фельдмаршал мовчав. Грів свій коньяк між долонями.

Оберст відчув: чогось бракує для цілковитої ясності...

Крапки! Без двозначностей.

— Ми в цьому переконані,— додав він, неначе «ми» було щось незначуще. Мимохідь, як тоді, коли перед ним самим на заміській алеї сплило на мить і розчинилося страхітливе «замах на фюрера».

— Ми? — фельдмаршал злегка, майже непомітно підвів сиву брову.

Пізніше, осмислюючи розмову ще і ще, до болю в потилиці, отам якраз, куди вганяють кулю, Вольф-Гуттен визначив: тут, отут його хвалена інтуїція дала перебій. Не так запитання фельдмаршала, як брову, прихований порух внутрішнього вагання чи боротьби, він сприйняв за вияв заохочення:

— Так, ми! За мною стоять впливові особи... Я уповноважений...

Щось ледве вловиме змінилося у фельдмаршалі, інтуїція сама, без команди мозку, відчула небезпеку, кинулася виправляти похибку і — зупинила язик.

От, виявляється, який вогонь палив його розвідника весь оцей час після Берліна, думав фельдмаршал. Ні, це не провокація, щось страшніше...

Фельдмаршал удав, що цікавиться лише своїм «Мартелем», так легше вимовити те, що він зараз зібрався сказати.

— Добре, що ви зупинилися, Гуттен. Якби я не був другом вашого батька, я запропонував би вам, Гуттен, ту можливість, яку за моїх часів надавали офіцерам, нездатним сплатити картковий борг.

Він вийняв з кишені маленький, вишукано оздоблений вальтер і поклав перед оберстом.

— Хоча за нинішніх часів, здається, простіше зв'язатися з відомством Мюллера або Гіммлера?

Вольф-Гуттен ще густіше спалахнув білим вогнем на опуклостях сухого лиця, щоки й зовсім запалися — темні ями. Але фельдмаршал відзначив, що його візаві не втратив самовладання. Лише покрутив шиєю у комірі, немов перевірив, чи на місці ще голова.

Оберст знехтував прищеплені гувернерами манери, рвучко вхопив чарку, мов зголоднілий бюргер кухоль на шинквасі у пивниці, і вихлив одним духом.

— Це ж не шнапс, Гуттен...

— Гер фельдмаршал, я, здається, починаю віддавати перевагу «Мартелю»,— не вельми оковирно спробував викрутитися оберст. Перехід од довірчого «барон» до звгальновживаного «Гуттен» означав багато. Не те, що театральний жест з вальтером.

Фельдмаршал склав прив'ялі, холодні губи шанобливо, немов для поцілунку, коротко присьорбнув і залелів коньяк язиком по піднебінню. Думка його, не в лад із смаковим апаратом, запрацювала на найвищій, критичній потужності. Хто іще може знати, що його намічено втягти в смертельну гру проти фюрера? Уже навіть імовірна співучасть у найменшій змові... Поцікавитися, хто стоїть за Гуттеном? Ні. Поспитати — означало б полишити надії на його згоду.

Для себе фельдмаршал уже давним-давно зробив висновок, що фюрерові не варто було підіймати з барлога російського ведмедя. Росія не Франція, не Голландія, в неї свої закони війни. Ну, розрізав би із Сталіним навпіл земну кулю, виявляв же той готовність у пакті, коли загарбав Прибалтику та поділив Польщу, треба було послідовно йти далі.

Але тепер? Надто некерованим міг би стати процес, якби... Якби, скажемо так, не стало Адольфа Шікльгрубера.

А тоді? Найстрашніше було б дожитися до того, щоб по дойчланду розповзлася тельманівська червона чума. Один раз він, фон Манштейн, уже бачив, як у тридцять третьому ледве її зупинили. Він і сам давно переконаний, що із своїм розумом, військовим талантом заслуговує на

більше, ніж група армій. І змоаники, мабуть, це розуміють теж... Ризикнути? Може, там і лежить н і ч м о г у т н о с т і?..

— Шкода, що ми служимо в цій варварській крвїні, Георге,— сказав фельдмаршал, проковтнувши з насолодою «Мартель». — На Середземномор'ї зараз якраз сезон цитрин. Дуже рекомендую: найкраща перекуска до коньяку.

Оберст не впіймався на те, що фельдмаршал, виявляється, не забув його фамільного імені. Він відчув нутром, що вони помінялися ролями, що тепер фельдмаршал бавиться ним, як кіт мишкою. Краще, ніж будь-яке досьє, він знав, що у фельдмаршалі намішано все — і розум, і виховання, талант, честолюбство і — жорстокість, зверхність, підступність, мазохістська насолода, з якою той запроваджував на залишених територіях тактику «випаленої землі», проголошену Гіммлером. Оберст зрозумів, що попався в міцні пазурі.

А фельдмаршал тим часом думав із сумом, що він надто старий, щоб міняти щось у цьому світі та власній долі. Життя майже зіграно, і не відчути йому вже молодої пульсації честолюбної крові, озонного очищення її ризиком — за одну-єдину н і ч м о г у т н о с т і.

Треба дограавти свою партію.

До кінця.

— Якби я не цінував, бароне, ваших розумових здібностей, таланту справжнього професіонала,— сказав він м'якше,— я міг би просто послатися на нараду в Бад-Шахені в минулому місяці. Чули ж, звичайно?

Фельдмаршал підніс догори палець з відполірованим нігтем:

— Розпеченим залізом боротися проти зрадництва, проти критики верховного керівництва. Особливо ж коли критика ця не зупиняється навіть... Не лякайтеся, то не я казав, а Кейтель. Навіть перед особою фюрера.

Ех, дурнику, уже, мабуть, повно в галіфе. А мені твій коханий батечко до... Подумки аристократ фельдмаршал нерідко вживав слівця, як унтер у казармі. Просто зараз мені потрібен твій мозок, собачий нюх і відданість. І фельдмаршал тебе не віддасть, доки... Доки ти потрібен.

— Сподіваюся, бароне, наша розмова не позначиться на вашій службовій ревності? — зверхнім тоном запитав фельдмаршал. — Можете вважати, що я вам нічого не казав. Або — ви мені.

40

З переляком, що рідко траплялося при його крутому, в'їдливому характері, начальник штабу Боголюбов намагався голосним шепотом попередити Ватутіна:

— Представник Ставки маршал...

Жуков владною рукою відтрутив начштабу вбік, як інколи вмів танком, не шкодуючи своїх, розчищати собі дорогу на переправі.

До ватутінського столу він прогупав од дверей чобітьми так, що вгиналися дошки підлоги. Як був, у кашкеті, у розстебнутій шинелі з маршальськими зірками, сів, не поздоровкавшись, на стілець командуючого. Схрестив руки на міцних грудях та вперся ліктями в розстелену на столі оперативну карту.

— Нн-у, комфронт. Доповідай.

Тон одразу було взято різкий, з погрозою на низах.

Ватутін із стрічкою Бодо в руках стояв біля стіни в оточенні членів Військової ради фронту.

Ішов уже восьмий день наступу Манштейна після корнинського прориву і п'ятий день найзапеклішої боротьби проти панцерних кулаків, загачуваних уздовж житомирського шосе, в обхід Брусилова, на Київ. Дев'ять танкових дивізій, цілковито, до останнього гудзика укомплектованих або поповнених особовим складом та бойовою технікою, дві посаджені на бронемашини моторизовані, і це окрім піхоти, яка, безперестанку бризкаючи вогнем, нескінченним, живим, сірим місивом заповнювала

собою усі щілини поміж націленими вперед танками, самохідними штурмгарматами, бронетранспортерами,— все кинуто було ва-банк на цьому палаючому, окривавленому клаптику української землі. У штаб фронту проводовий і радіозв'язок щогодини приносив з армій дедалі гірші й гірші новини. Хоча вчора увечері та й сьогодні зранку здавалося, що вони вже не можуть бути гіршими. Небезпека оточення наростала, фронт спливав кров'ю, і під глухим, непрогляднім небом, яке б напевно давно само горіло, наче земля, якби не набубнявіло вщерть вологою, скоро не буде чим і не буде кому заряджати гармати.

Після такої прелюдії до візиту маршала Ватутін, зблідлуваши, як стіна, виступив на крок уперед.

— Донесення в Ставку я писав власноручно, товаришу маршал.

— Товариш Сталін хвалить твій почерк! Ду-уже...

Важке, вольове підборіддя, роздвоєне ямкою посередині, випнулося ще більше і націлилося у комфронта:

— Житомир чому здав?! Знову поперепивалися до нестями?!

Рябий кіт, який допіру клубочком дрімав коло буржуйки, з переляку шаснув між чобіт у куток, за тумбочку.

Ватутін, не помічаючи, що мне в руках телеграфну стрічку, з усієї сили намагався притлумити в собі спротив до явної несправедливості. Скільки літ, від спільної ще служби в Київському особливому, а ніяк не звикнути, що інакше у нас не виходить.

Трохи захриплим голосом він пояснив:

— Становище примусило, товаришу маршал. Сил бракує. На півночі у стиках між дивізіями хоч сам бери гвинтівку — і в окоп.

— Що з оточенням твого житомирського угруповання? — тим самим залізним тоном спитав Жуков.

Ватутін подав зім'яту стрічку, прийняту штабом перед самою появою маршала.

— Витягли потроху. А ніби за Житомир трималися...

— Ти що — її жував? — руками розправляючи стрічку з депешею, невдоволено гмукнув Жуков.

Він вийняв окуляри, прочитав.

— Хоч тут слава богу.

— Черняховському спасибі. Уміло вдарив назустріч оточенцям, витяг з котла.

— Знаємо, знаємо твого любленця.— буркнув Жуков, зняв окуляри, склав і невдоволено сунув до нагрудної кишені, під ордени.

Перша, найнебезпечніша гроза наче минала. Ще до війни, на інспекціях військ, коли Жуков був командуючим Київським особливим військовим округом, Ватутін вивчив, що найголовніше — витримати натиск Жукова відразу по приїзді. А тому квапився перейти до активної оборони:

— А в мене всі командарми з головою. Черняховського, Георгію Костянтиновичу, будете ще колись ставити на командування фронтом. Талант.

— Таланти?..

З-під лакованого козирка, низько насунутого на лоб, маршал неспішно обводив присутніх членів Військради таким поглядом, від якого хотілося сховатися.

— А фон-барона, таланти, перелямати не можете?!

І нічого не минулося, нільний. Адже кожнісіньке слово може бути знову переказане товаришеві Сталіку. А там...

Від унылої картини Ватутін почав трохи затинатися, мов натрапив на невидиму перешкоду:

— Тут проти двох армій, Рибалка і Москаленка, танків у Манштейна майже стільки, як проти головних сил мого фронту на Курській дузі.

Жуков скривився кутиком широкого, із закушеною верхньою губою рота:

— Один, один ти воюєш, Ватутін, проти всієї Німеччини...

При бажанні можна витлумачити і так... Ніби я хотів сказати, що не він, не Жуков відповідає як представник Ставки перед Верховним і за твій фронт, і за 2-й Український Конєва, що не його Сталін безперервно кидає й на інші фронти, де тільки стає сутужно. Ніщо, здається, не обійшлося на цій війні без Жукова — ні битва за Москву, ні найтяжчий час початку ленінградської блокади, ні Сталінград, ніщо — без його волі і розуму, без його переможного втручання в хід подій. У Жукові, у диявольській його завбачливості, у різких, без оглядки діях, у нещадності, з якою той виявляє свою волю, після Москви сорок першого Верховний часто вбачає єдиний порятунок. А від сталінградського побоїща і взагалі повірив, здається, у Жукова остаточно. Диво дивне, з його підозріливим до всіх характером майже не втручається в його рішення, в кожному разі, віддає їм перевагу: там, де Жуков, там успіх. Ні, краще не наступати на мозоль...

— Я сказав тільки те, що сказав, Георгію Костянтиновичу.

Однак і повноваження в Жукова теж відповідні, з ними воюється інакше. І приїжджає не з порожніми руками, хоч якийсь резерв, а в маршальській кишені є. Це тільки вам Москва настійно радить і радить викручуватися власними силами. А от чи є хоч що-небудь зараз для тебе у цій кишені, окрім давньої, дедалі глибшої неприязні?..

На подив Ватутіна, Жуков раптом наче забув дражливу житомирську тему:

— Де бачиш головну небезпеку?

Ватутін обійшов стіл, став поруч з маршалом, наче в чужій хаті.

— Дозвольте карту.

Жуков знехотя прибрав лікті, але кашкета так і не скинув, немов забіг у штаб фронту на хвилинку.

— Отут найнебезпечніше. — Тупим кінцем олівця Ватутін обвів квадрати навколо Брусилова. — У Ставищі, наприклад, фронт уже три дні проходить через село. Півсела наші, а пів їхні. Але німець сильно б'є вже і з заходу, вздовж житомирського шосе. Через нельотну погоду ніяк не можу задіяти авіацію. Нам би артилерії, товаришу маршал. Хоч би скілечки. А то підбиті танки мусимо не в ремонт, а закопувати як вогневі точки.

— Скілечки-кілечки і чарку горілочки з житомирських припасів. Обійдешся.

Насуплене під лакованим козирком круглощоке обличчя Жукова відбивало швидку роботу думки.

Члени Військової ради, наче попробивані до підлоги, стояли на тих самих місцях, де їх заскочив раптовий візит заступника Верховного Головнокомандуючого. Ніхто не наважувався порушити тяжку мовчанку, бодай якось одвести грозу від комфронта, пояснити причину відступу. Комісар Крайнюков недвозначно зиркав на начштабу Боголюбова. Йому б і оперативні карти в руки, а мов води у рот набрав. Не забува, певно, долі свого попередника. Норов у нього, бач, а при Жукові вода у роті не закипає.

Поскрип дверей примусив Жукова з неохотою підвести голову.

Начальник фронтового розвідвідділу вкляк на півкроці, не чекав, що може напоротися аж на таке начальство. Розчепірена його правиця смішно, крабом повисла у повітрі, не досягши дверної ручки. Але до професійної честі розвідника розгубленість тривала лише трохи більше невловної миті. Він тут же зібрався, акуратно, ніби нічого не сталося, причинив двері та виструнчився з твердо піднесеною до кашкета рукою.

— Дозвольте звернутися до товариша командуючого, товаришу маршал?

— Не валяй ваньку. Доповідай мені,— наказав маршал і ривком скинув нарешті кашкет із золотим шитвом, поклав на карту, накривши Брусилів. Наче хотів показати: зась тобі, комфронт.

— Від Москаленка терміновий «соловей». — «Солов'єм» засекречувався зв'язок ВЧ. — Перед ним у даний момент тихо. А на північному

заході від Брусилова розвідка відзначає посилений рух танків противника.

— Багато? — спитав Жуков.

— Та набирається вже під третю сотню.

Жуков трохи підняв кашкет і на хвильку далекозоро прищулився на карту. Він, здається, тільки зараз починав усвідомлювати і жорстоку реальність ситуації, в якій восьмий уже день, як у тенетах, борсався Ватутін, і небезпеку Манштейнового прориву для визволеного Києва.

— Що думаєш робити далі, комфронт?

Маршал ще раз перебіг швидким оком по карті фронту, де синіли нанесені за розвідданими позначки дивізій противника, і накрив їх.

— Не пізніш як за годину... — тихо проказав за його спиною Ватутін, передчуваючи похололими лопатками, який погляд метне на нього зараз Жуков, — здати Брусилів.

Жуков різко, з хрускотом у шийних хребцях обернув круглу голову понад плече з великою золотою зіркою і припечатав на місці важким, пудовим оком:

— Ризиковий ти мужик, Ватутін. Ризиковий...

І раптом як батогом стьобнув:

— Ану, ходімо прогуляємося!

Він підвівся так рвучко, що стілець упав на підлогу. Одним рухом вхопив кашкет за козирок, кинув на голову і насунув по брови. Лише золото зблиснуло.

Покруглілими очима комісар Крайнюков стежив, як маршал із складеними за крутою спиною руками, з набичено опущеною головою прогупав чобітьми повз них до дверей, як повз меблі. У членів Військової ради фронту руки самі по собі витяглися по швах. Усі вони, як по команді, поверталися за кожним кроком маршала, немов соняхи за сонцем.

Лише на порозі маршал згадав, що в кімнаті хтось іще є, окрім них з комфронтом. Пхнув двері коліном і буркнув через плече членам Військради:

— А ви продовжуйте працювати, мислителі.

Поки Ватутін знімав з цвяха бекешу, Крайнюков шепотів здушеним голосом:

— Я ж попереджав, попереджав... Хоч зараз тихіше на поворотах. Нас би пожалів.

Ватутін скрушно посміхнувся. Питання з Брусиловом, вважай, повисло в повітрі. До приїзду представника Ставки він би просто взяв здачу на себе, війська були б порятовані. А там — хай би підводили навіть під наказ № 227.

— Я, Костю, Жукова не перший рік знаю. У нас з ним завжди оце-о... боротьба характерів.

І підморгнув, щоб приховати хвилювання:

— На всяк випадок не братиму папаху.

41.

Уночі був мороз, мінус чотири. Калюжі взялися імлистим льодком, але через хмарну, кельотну погоду сніг не встиг ще розтанути, і Ватутін побачив з ганку, що Жуков креслить щось сукуватою палицею, прошкрябуючи засніжену доріжку аж до чорного.

Трохимович, зіп'явшись навшпиньки на вузлі зв'язку, визирав у сад з-понад фіранки в горошок. Спершу він з цікавістю роздивлявся славетного маршала, сама з'ява якого за солдатським повір'ям означала нищівний розгром чи успіх. Маршал у задумі малював на снігу, як простий смертний. Раптом скинув голову, поманив когось перстом, і в полі зору старого з'явився його підопічний — простоволосий, у накинутій на плечі бекеші. Трохимович захвилювався: ще застудиться, не приведи господи... Тьху, щоб тобі на язик, старий дурню.

Ну, а далі причини для хвилювання стали серйозніші: маршал

шкрябав на снігу стріли; трусячи великою головою, страшно кричав на Федоровича. Той затирав нашкрябане чоботом і черкав носаком своє. А маршал знову кричав.

Коли в обличчя його підопічному шугонула кров, стали, розчервонілі, один проти одного, груди в груди. Ну, чисто молоді півні. Чи два індики.

— Овва... оце так-так. — Про всяк випадок Трохимович сховався за фірвику.

— Я не Гамлет, Георгію Костянтиновичу! Бути чи не бути далі на чолі фронту, для командуючого питання недискусійне, це вирішить Ставка. Але я глибоко переконаний! — Ватутін надто довго стримувався при підлеглих, і без того не вельми низький голос його зірвався на фальцет. — Так, переконаний! Побарися я ще годину-другу — і війська мої сидітимуть у пастці!

В очах Жукова іскрою проскочило здивування. Заперечувати йому? В такому тоні?! І це обережний, тертий по генштабівських коридорах влади Ватутін, битий-перебитий? Ах ти ж...

Жуков витримав належну його чинові паузу і промовив з притиском:

— У кожному конкретному випадку ти ніби правий, а загалом...

— Війна кінчається не завтра, Георгію Костянтиновичу.

Він набичився, чекаючи нових контраргументів.

Зненацька з високої, щоглової сосни вдарило барабанним дробом, і маршал круто змінив тактику.

— И-їх, кулеметник! Строчить.

Задерши голову, він вдивлявся на верхівці дятла.

— У тебе, Ватутін, у губернії, мабуть, самі курські солов'ї? Хоча ні, ти ж воронезький. А я з-під Малоярославця. Знаєш?

Трохимович не витримав, знову визирнув поверх фірвики і зітхнув з полегкістю: ну, все, пару випустили.

Ватутін уперто не підтримував невимушеної балачки. Жукову вона явно потрібна, щоб далі осмислювати ситуацію. Це ж таки пілюля, що не кажи: не встиг прибути представник Ставки, не встиг зняти стружку за здачу Житомира — маєте, знову. Драп-марш, відступ. Та хай правець схопить отих солов'їв-дятлів. Йому потрібно зараз одне: дозвіл на залишення Брусилова. Москаленко і так, певно, матюкається коло ВЧ.

— А ти ж хоха-бука, Ватутін. Чого дивишся басом? Пам'ятаєш наші останні перед війною маневри в Київському особливому?

Жуков теж не менш затято вів свою лінію.

— І місцевість була дуже подібна. Ти ж сам, здається, вибирав на рекогносцировці? Зовсім іншою війна уявлялася, скажи? «Малой кровью, единым ударом»... Ехе-хе.

Жуков сильно ляснув кулаком у долоню.

— Ну? Чого мовчиш? Ти хоч службу нашу спільну пам'ятаєш, Ватутін?

— Я все пам'ятаю, Георгію Костянтиновичу.

Жуков блискув з-під козирка, але удав, що не оцінив прихованого смислу фрази, мовленої трохи крізь зуби. Може, усі неприємності фронту з «5.07.43 р.» не його каверзи?..

Виручило те, що поруч, у малиннику, затріщало. Маршал помітив, що в кущах, зігнувшись, ховається начальник його особистої охорони.

— Ану, згинь, охороно!!!

Він виламав дрюк і з розмаху жбурнув, мов гранату.

Охорона дістала по спині, козирнула навпочіпки і згинула. Дременула через колючі хащі, чим сполохала дятла. Жуков із жалем провів поглядом сіро-чорно-червоного птаха. Певно, розрядився на охороні чи щось визріло в ньому у ці хвилини, бо він обернувся із зовсім іншим лицем.

— Гаразд. Часу справді катма. А в сад я тебе викликав, щоб народ не спостерігав зараз наших фізіомордій. Що будемо робити, комфронт?

— Я вже доповідав.

— Брусилів пропонуєш здати? Ну-ну. А що тобі скаже товариш Сталін? Подумав?

Ввтутін зрозумів, що височайшого дозволу нема і, вочевидь, не буде. З безнадією втуппася у проклитий гордіїв вузол, що чорнів під ногвми. а там, далеко від цього свду, уже гримів, мабуть, щосили, в усі триста танків.

— У Манштейна теж голова. Навіщо йому об Брусиліа далі лоба набивати? От він і обтікве аулол нашої оборони, замикає кліщі.

— Припустимо. Ач, добренький! В тебе сьогодні всі таланти! Що Черняховський, що Манштейн.

Ватутіну почулася прихована, майже хлоп'ячв урвза в тоні звлізного маршала. Не ввpто, певно, було вживати цього слова при ньому.

— А коли твк, от і метикую: звідкіля б щось перекинути за Брусилів.

Жукоа вперше похвалив, алв наче з принуки, якось мимохідь, крізь зубн:

— А перегрупування робити, нарощуаання сил на одному нвпримі ти, брат, иасобачився хввцько.

Ватутін зітхнув з удвввною жалісливістю:

— Охрімову свиту війна нвачила латвти. Київ навчив. Курськ. Ви ж, ик розуміюся на апельсинах, мені нічого не привезли? Окрім стусвніа зв перепій...

Жукоа пропустив повз вуха неприховвну шпильку. Ну що тебе тягне сьогодні за язик, їй богу!

Твердим кроком мвршал пройшовся по доріжці. Туди й назад, до сосни, з якої допіру блискавкою пурхнуа дятел.

Повернувшись, сперся на пвлицю масивним роздвоєним підборіддям.

— Стріляного горобця на полові не обдуриш! Не міг же ти, хитрюка відомий, не передбвчити загоди ввріант обходу. Оточенці твоїі колишні де?

— Отут-о дірку ними залвтав,— показав Ватутін носком чобота. — Пошарпані вони, првада, доаго не вистоить. А а обхід Брусилоаа... Їй бо, не брешу: хоч сам, слово честі, за штик і аперед з піснею.

Жуков прикусна аузьку горішню губу, замислився. І рвптом ик загупа чобітьми.

Ватутін похмуро спостерігав, ик представник Ставки звтоптує свої ж стріли на свдовій доріжці. Якби ж то так само легко зліквідувався брусилівський иврив.

— Не суши голову, Ввтутін. Ситуації крайни. Або, квжучи по-людськи, прехріноаа. Лвтки на свиту нема. Як би й справді у Києві тобі німців не наздоганяти.

— Так що ж робити? — Ввтутін не розумів, до чого веде тепер Жуков.

Маршвл хрусь надвоє палицю об коліно. Тицьнув командуючому один з гостряків.

— Тримай. Без ноаої дубини тобі квпець із солоспівами. Де а тебе в даний момент перша гвардійська армія?

— Як ивказано — у рвзерні, на лівому березі. Тобто свіженька, в комплекті.

— Гм!.. А проситиму-но я у Верхоаного корпусок із золотого резерву...

Ватутін хотів був попередити, що сто разів, пвдсуворо аідмовляли, навіть із злістю забороняли чіпвти резерв РВГК. Але вчвсно згадав: що не дозволено бику...

А Юпітер, прицілившись у двлеку сосну, пожбурив свій уламок з плечв, вмче розпечатував «конверт» у городки, сиріч скраклі.

— А-а, або пан, або пропвв!

І — попав, улучна. Аж сам розплився широкоротою усмішкою.

— Сталін, звісно, буде не в захввті... Та нічого.

Тепер лишалося хіба що радіти несподівному двруику від щедрот маршалової кишені. Напеане ж, і РВГК розпечатає. Легко сказвти — цілий корпус!

— І під Брусилів?!

— Е, ні-і... Надто прямо, примо думвєш, комфронт! Отак корпусок назад заберу.

Маршал і справді безцеремонно висмикнув гостряк, енергійно зачеркав ним по мокрому снігу.

— Там, де Жуков, наступ мусить бути! Затямив?

— Поки що не дуже.

— Раївну та Борівку знаєш?

— Ще б пак. Стик Москаленка і Черняховського. Порожнинів.

— Точно. А ми позичимо і в того, і в того ще по корпусу, плюс свіженький, резервний...

Жуков швидко накидав стріли з півночі в напрямку шосе Житомир — Київ.

— Кажеш, на Київ Манштейн націляється? А ми їхню світлість чи благородіє — як там у фріців? — у південному напрямку жахнемо! Та й у фланг, у фланг!

Укотре в житті довелося дивуватися Ватутіну, як швидко, без жодних роз'яснень ухопив обстановку Жуков. До деталей, дещиць, до якихось дрібнюсіньких, хоч у лупу розглядай, Раївок-Борівок. А ніби ж і дивився на карту мигцем, упівока. А бач. Флангового удару при наступі бояться всі — і ми, і вони. Ні, від бога таке, від бога.

Але муляла одна обставина, не давала змоги одразу ж пристати на задум маршала. Подібний наступ — часткове завдання, принципу не вирішує. Дали б учора чи позавчора, він би і сам, без Жукова, упорався з оцим корпуском.

— Раївну-Борівну, звичайно ж, зробимо, Георгію Костянтиновичу. То справа техніки. Пристрашити Манштейна таки треба, не вимотався він ще як слід.

— Ти мені баки не забивай! — Жуков, здається, був невдоволений, що його імпровізацію сприйнято без пієтету. — За цей наступ відповідаєш головою. Зрозумів?

— Ох, бідна моя голова. І всім ти потрібна. — Ватутін пригладив носий чубчик на лобі. — Та зрозумів, зрозумів: там, де Жуков...

— Ну ти й нудота, Ватутін!

— Еге, виразка нудить... — Ватутін поплескав себе по черевцю між вузенькими смушками на бекеші. — Я про інший наступ день і ніч думаю, Георгію Костянтиновичу. Про головний. Про наш контрудар. Щоб з усіма наявно-недоторканими та й з майбутніми резервами...

— Знову сам собі Генштаб? — сердито звів густу брову Жуков. — Думай краще, як упораєшся завтра з Брусиловом. Милістю божою?

— Та ще раз повторюю: я не збираюся тримати Брусилів.

З влячою впертістю, шкодуючи в душі згаяний на умовляння час, Ватутін навертав і навертав на те, чого не менш уперто уникав Жуков. Маршал це бачив, проте не міг сказати упертюхові комфронту все до кінця. Не мав на те повноважень, від чого злився ще більше. Не мав права навіть натякнути, бо до певного часу то таємниця державна. А комфронта треба переламати зараз, негайно. Він лише на вигляд м'який, товстенький, а всередині в нього залізо.

А тому кинув жорстко, навально, як на початку візиту, мов розчищав дорогу на переправі:

— Значить, знову Манштейну орденок у петлицю?! Ну-ну. З вогнем граєшся, комфронт...

— Не довіряєте?

Ватутін спильна глянув Жукову в непроникні очі.

Сам же і відповів на недипломатичне, в лоб запитання:

— Не довіряєте...

Він стисся всередині, як пружина, чекаючи шаленого, брутального, спопеляючого всіх і вся вибуху гніву Жукова. Бо ж не раз, не два бачив, як він безжально, навідліг б'є всіх, хто наважується йти проти його волі. А йдеться ж не про Раївку-Борівку, про значно більше.

Але навдивовижу маршал мовчав, скам'янівши важкими щелепами. Наче бікфордів шнур висмикнуто сьогодні з тисяч тонн закладеного в ньому тротилу.

— Ну що ж... П'ять днів, Георгію Костянтиновичу, фон-барон під Брусиловом поклав? Факт. І купу техніки, в основному танки. Теж, між іншим, факт. Два факти. То чого б це я далі...

— А не підтримвю? — нетерпляче розтулив важкі щелепи Жуков.

Маршал випростався, випнув круті груди, стояв під похмурим, глухим, грозовим, наче він сам, небом неприступний, велично-суворий.

Ватутін по-простецьки розвів коротенькими руками:

— Брусилів своє зробив, товаришу маршал? Факт. Навіщо ж далі людей втрвчати?

У Жукова прорвалося раптом довго стримуване, навіть жаль, біль появилися в голосі:

— Ти не уявляєш навіть, Миколо Федоровичу, як потрібен зараз успіх на Правобережжі! Саме зараз. Товариш Сталін збирається...

Він наче похопився, що бовкнув зайве, і додав із сталевими переливами:

— А ти місто здаєш. Ось так!!

Немов кілок забив.

Ватутін зрозумів: ще хвилина-друга — і буде пізно викладати останній, довго приховуваний козир. Ні, не з вогнем він грався — з власною долею.

Відстовбурченим великим пальцем Ватутін показав на запнуте наглухо густим хмаровинням небо, яке згасало над ним, наче знак останніх, злих місяців його долі. І мовив якомога безневиннішим тоном:

— Милістю божою, Георгію Костянтиновичу, прогноз назавтра льотний. Брусилів здам, а шосе за Брусиловом штурмовиками і прикрию.

Він поволеньки, мов на голову дитини, опустив у повітрі руку.

З несподіванки Жуков, упершись кулаком у козирок, зсунув на потилицю кашкет із золотим маршальським шитвом, наче гармоніст десь під Малоярославцем на посиденьках.

— Ну, Ватутін, ну, зух... І мовчав?! «Соловей» з Верховним у тебе де?

Х-ху... Височайший дозвіл на здачу Брусилова зараз ти, здається, одержиш. Наказ № 227 ще почекає.

42.

Біля літаків усе кипіло.

З польотними картами в планшетах, парашутами, запакованими в брезентові мішки, із шоломофонами, на які, сідаючи в кабіни, належало змінити вушанки із золотими крильцями, туди-сюди бігали заклопотані екіпажі. Мотористи з гайковими ключами в нагрудних кишенях, змучені цілонічною підготовкою машин, звмурзані по вуха, наводили клоччям останній лиск у нутрощах Ла-п'ятих та «петлякових». Бо на одному аеродромі для зручності бойової роботи зосереджено було і бомбардувальники, і винищувачі, що мають прикривати бомбові удари.

Ватутін хутко йшов через льотне поле. Ніздрі, розширені швидкою ходою, вловили, що від притрамбованої землі густо пахне авіабензином. Він оглянувся і побачив, як заправники, булькаючи товстими шлангами, доливають у горловини пальне. Поруч підвішувалися бомби, дозаправлявся бoєкомплект.

Сьогодні головна робота фронту буде таки тут, у 2-й повітряній армії. А тому початок дня командуючий ухвалив провести в Красовського, все перевірити самому, підрихтувати дещо в планах і зараз із насолодою занурився в передбойову метушню. Бальзам на рани, їй-богу.

Здалеку він помітив, як дівчата з аеродромної обслуги проворно набивають патронами стрічки великокаліберних кулеметів, викладені бортстрільцями на крила. Адже сьогодні передбачається не один виліт. Красовський, який зустрів біля КПП, схованого під обсотаними маскувальною сіткою деревами, і зараз супроводжував по льотному полю, сказав, що розпочали вони майже сліпма, ледь розвиднилося. І командуючий подумав, що в дівчат, мабуть, руки вже потерпли від нескінченної

праці з металом на холоді. Бо, незважаючи на ясний день, температура трималася близько нуля, іній на нитках антен, розіпнутих між пілотськими кабінами та хвостовим оперенням, лише почав танути і на сонці, що піднімалося з-за лісу, деінде зблискував нанизвними на антени великими намистинами вологи. Але небо, небо...

— Ох і вчасно ж погодка милістю божою, га? — радо гукав Ватутін командармові 2-ї повітряної армії генералу Красовському, спостерігаючи водночас, як напихають бомболюки пузатих пікірувальних бомбардувальників «петлякових», у просторіччі «пешок». — Тобі, Степане Якимовичу, з небесної канцелярії не видко, а вичерпується Манштейн! Кукожиться, як казав мій дід Григорій.

— Чом не видко? Вчора один відчайдух гетає... ляцел.

Красовський, міцний, як окоренок, білорус, обтягнутий шкуратяною льотчицькою курткою з безліччю латунних блискавок, з-під якої випинав комір товстого верблюжачого светра, з уразою в погляді почухав мізинцем вузенькі вусики (на фронті такі не вельми естетично іменують «соплетримачі»).

— Та два — два з половиною кілометри на добу — хіба ж темп для танкового наступу? — на ходу сплеснув руками командуючий.

Хоча запитання було, звісно, риторичне. Просто він не міг сьогодні стримати радість. І вчорашня нагінка Жукова, і нічні, без сну тривоги (а що ж робити, як не справдиться прогноз?) — все позаду. Буде, буде робота!

Красовський раптом круто зупинився і загорлав на техніків, які порали бомби коло «петлякових»:

— Кому сказано, не скнарувати?! Валяй за максимальною штатною нормою! По тонні на літак! Параз'ядалися лежма, сичи...

Дальших розпоряджень свого авіакомандарма Ватутін не розчув: повз них, ревучи, біг уже перший «яструбок» з густими рядками червоних зірочок за збиті німецькі літаки. Крізь гуркіт лише зрідка-годи проривалося щось з твердими по-білоруському командармовими «че» і «ша».

Ватутіну здалося, що «яструбок» біжить так само радо, як почувається він сам.

Нарешті.

Нарешті він може задіяти авіацію.

А в найтяжчі дні Манштейнового контрнаступу, коли часом починало здаватися, що от-от незмога вже буде стримувати нескінченні танкові колони, націлені на Київ, небо наче розлютилося на них. Глухе, набрякле, набурмосене низькими свинцево-чорними хмарами, які насподі мішалися з непроглядним, сліпим туманом, цілими днями було всуціль нельотне. На безперервні і досить нервові виклики Ватутіна Красовський лаявся по ВЧ на всі заставки, що не дає, кляте, пакуль навіть, гетає... вікон для зльотів-посадок. Ну, не може, не може він бодай якось підтримати з повітря тих, хто по горло в землі стоїть під Брусиловом на смерть супроти нахабних ударів панцерними кулаками.

Але і зараз, коли в небесній канцелярії все перевернулося на 180 градусів, Красовський був похмурий, не те що командуючий фронтом. Насуплено чухав свої підголені соплетримачі і зиркав довкола, наче шукав, до чого б прискіпатися. Насправді ж він лихоманно обдумував несподіване доручення комфронта, яким той ошелешив, ледве вліз на КП зі свого віліса. Ватутін звелів кинути все під Брусилів, на житомирське шосе. Навіть бомбардувальники, призначені вечірнім наказом Красовського на дії проти дальніх аеродромів, де базувалися «хейнкелі» та «юнкерси». Ніби отак — ать-два — і повернеш авіадивізію через плече, як ванько-взводний.

— Гадаєте, дзяньок льотний лише для нас? — буркнув Красовський, уявивши, що означає переорієнтувати на ходу добру половину операції. — А німець пакуль, гета... різвтиметься на аеродромах у покер?

Ватутін передбачав, що викличе спротив у авіакомандарма. Ідея ця з'явилася вночі, коли подушка зробилася камінною, коли замість сну

вдесяте перебиралася по кісточках важка розмова з Жуковим і можливі наслідки здачі Брусилова без високої велінки. А безсонницю раз по раз клювала нав'язлива, невідчепна дурниця: «Бреше, як прогноз погоди». А тоді що?!

Красовський ущипливо, як йому здалося, викляв повній козир:

— Може, з мене наогул знімається, гетас... відповідальність за прикриття переправ?

— Відповідальність за дніпровські переправи, Степане Якимовичу, не знімається ні з тебе, ні з мене.

— Та вони ж пакуль брусилівський шумок, можуть, звярйо, задовбати мости! В тому числі, гетае... ваш новий.

— А ти придумай, щоб не задовбали.

— Легко сказати! Глупства гета усьо.

— Це не наказ, Степане Якимовичу. Прохання. Боюся, інакше не зупинимо Манштейнові танки.

Те, що непросте завдання, яке потребувало серйозних корекцій чітко розпланованої Красовським і його штабом операції, мовлене було тихим, прохальним тоном, викликало деяке замішання в командарма. Наче ж можна і відмовитися, не стаючи під вінець?

Але Ватутін не підганяв. Насунув нижче козирок, щоб молоденьке сонце, яке свінуло з-над лісу, не сліпило очей, і з легкою усмішкою, що дратувала тепер командарма, стежив за «яструбком», неначе більше йому нема чого робити.

Ла-п'ятий задер тупого носа і, рубаючи гвинтом повітря, весело набрав висоту. А там, у чистій, не торканій ще крилами безодні неба, на радощах крутнув довкола осі «бочку», зовсім не передбачену наказом комеска на прикриття бомбардувальників.

— Скучили твої орли за справжнім ділом! — Ватутін одірвав очі від ясного, блакитнясто-синього неба.

Красовський стяг шкіряний шолом з голеної, як у Рибалка, голови, зло витер долонею піт і надів знову.

— Теж мені, сич, Тушино влаштував. Парад, гетае... День авіації!

Якби ж не несподіванка, яку підніс командуючий, він, мабуть, не зміг би й розсердитися на фокуси, нехай вони і відбувалися на високих очах, при командуючому фронтом. Скільки ж бо, справді, можна вправлятися в дотепностях та прокльонах на адресу погоди, ниваючи без діла по розгаслих польових аеродромах? Під Брусиловом люди гинуть, а тут забивай козла? Командармові переказували, що офіціантки скаржаться: молоді, завжди голодні, як вовки, хлопці-винищувачі залишають недоїденим свій збагачений калоріями льотний раціон. А на дівчат з метеослужби гаркають так, ніби вони винні, що нема й нема неба.

— Бурчлі мужикі злосна, Миколо Федоровичу. І сніцца за тидзень розная х...ня.

Те, що хтось може радіти з вимушеного неробства (бо ж невідомо, яку після бойового вильоту заробиш зірочку — на фюзеляж чи на фанерну пірамідку), командарм Красовський навіть не припускав. І була на те давня-прадавня причина: сам командарм... не літав.

Замолоду він мріяв стати лісником у своїх рідних могильовських пущах. Та відколи випадково, за наказом командира, унтер-офіцер Красовський піднявся в шістнадцятому році з радіотелеграфом у розвідку на «фармані» чи «ньюпорі» — ну, просто-таки захворів авіацією. Хлопців своїх, «пташок»,— отак подумки ласкаво називав він пілотів (а серед них був і уславлений суперас Покришкін),— любив нестямно. Авіамоторист у громадянську, а нині військовий авіаінженер з найсолідніщою академією імені Жуковського, у душі він заздрив молодим і гарячим винищувачам, відчайдушним отим шмаркачам, обвішаним орденами, які звідали те, що йому не судилося. Ех, доля-шчасце...

Він жалів їх і болісно переживав кожну загибель. Якось під чаркою поскаржився — Ватутін навіть здивувався з деякої нелеречивості свого ділового, промітного авіакомандарма:

— Ну от скажи, Федоровичу: у тебе після бою на землі залишаються, гетає... окопи, траншеї. А в небі, після повітряного бою?.. Толькі бурбалкі пайшлі?..

Ватутін не знав, що й відповісти. А Красовський перехилив ще келишок (він оплакував втрату одного із своїх винищувачів) та видихнув цигаркову хмару:

— А пам'ять в мене уже, гетає... забита згорілими літаками. Крили зорамі попякло.

Наступний «яструбок» повторив пілотажну вихватку попереднього, крутнувся через крило, і Красовський замахав небу кулаком:

— Ну, я вам всиплю! Толькі поверніться, радзімие...

Він упіймав себе не недоречній, дурній думці: якби ж міг сам опинитися зараз за штурвалом, певно, встругнув би щось подібне, з «імельманом» а чи й з мертвою петлею. І озлився вже на себе. Час іде, а треба негайно щось вигадувати із захистом переправ.

Мимо них двоє авіатехніків у комбінезонах, заправлених у халяви закаляних чобіт, пихтіли, сопли, але затято перли на собі до літака трофейну німецьку бомбу-сотку.

Командуючий помітив, що на ній щось понаписувано, але прочитати не міг, бо хлопці затуляли руками, притримуючи обіруч на плечах.

— Ану, орли, зупиніться на секунду.

Він трохи розсунув вчеплені у залізне стокілограмове страховисько руки, перебіг очима напис і розреготався.

— Бачив таке, Степане Якимовичу?

Під стабілізатором було виведено акуратним, каліграфічним білилом:

«НАМ ВАШЕ НЕ ТРЕБА, ВІЗЬМІТЬ НАЗАД!»

— Смеяцца можна, дик лягчей... — заклопотано бовкнув командарм і раптом зірвався з місця.

Ватутін зрозумів, що навпростець, через льотне поле, той біжить до легкого дерев'яного будиночка, над яким напиналося павутиння антен.

43.

За кілька хвилин Красовський вигулькнув з-поза фанерних дверей зовсім інший — усміхнений од вуха до вуха, наче помолоділий. Перечекав, доки перед ним пробігла ланка гостроносих, як куля, ЛАГГів, за нею відмиготів зябрами повітрозабірників свіженький, з голочки Як-дев'ятий, новинка КБ Яковлева, а тоді загукав здалеку до Ватутіна:

— Товаришеві Яковлеву спасибі, браткі, від радянських авіаторів за, гетає... бронеспинку пілотського крісла!

— Що? Не чую! — Командуючий вказівними пальцями потицяв у вуха, приплющені кашкетом.

Красовський, озирнувшись назад, насварнася кулаком літаку, що з капоніра вирулював на старт, і прожогом перескочив злітну смугу.

— Ти щось хотів сказати? — поспитав Ватутін, коли задиханий командарм підійшов ближче, відсапуючись, рвонув на горлі светр і розсмикнув блискавку на потертій шкуратянці.

— Еге ж, хотів, хотів, здаецца.

Але знову захурчало, завило, погнало скаженим вітром, аж кашкет мало не зірвався з командуючого. Красовський повеселілим поглядом провів дві американські ленд-лізівські «аерокобри», перегнані з тилового аеродрому ще по погоді, але досі не випробувані в ділі.

— Хху-у-у... Ну, все, парадок,— дав команди! Зваліцца нєспадзевку... — обмахуючись шоломом, не вельми зрозуміло пояснив командарм причину свого раптового бігання під носом стартуючих літаків.

«Кобри» швидко набрали висоту, і стало трохи тихіше.

— Я іхні «хейнкелі» пакуль притисну винищувачами та штурмовиками до аеродромів. Не дам, гетає... злетіти!.. Ризик, правда, йосць. Зате, пакуль спахапляцца, на шосе влаштуємо карусель. З вертушкою Полбіна!

Ватутін осміхнувся: нарешті...

Він чудово розумів, що ставить перед Красовським складне завдання, але вірив, що командарм щось таки вигадає своєю удатною голеною головою. Не може не вигадати.

— Ризик, кажеш? А я вже зранку розпорядився переправи під Києвом прикривати димовими завісами. Цілий день. І комісара туди занарядив, щоб простежив персонально.

Красовський зрадів, що таким робом командуючий, не кажучи прямо, схвалює його дії.

— Ну, а колі якісь «юнкерси» і прорвуться, перед мостами їх під абстрел мої арли.

«Кобри» закружеляли, зблискуючи на сонці засклениям пілотських ліхтарів, забаражували високо над аеродромом, чатуючи на месерів. А тепер під ногами задвигтіла земля: з укаткованої злітної смуги один за одним поважно знімалися та лягали на курс черевата Пе-2, несучи в бомболюках по тонні надії.

— Дивись-но, Миколо Федоровичу, пайшлі. — Красовський велично простяг вказівний перст у напрямку горизонту, де бовванів освітлений сонцем ліс.

Майже синхронно з сусіднього, за лісом, аеродрому, де базувався штурмовий авіаполк, знімалися дев'ятками «ільюшини», літаючі танки, охрещені німцями «чорною смертю».

— Красиво, га? Вік би дивився толькі на цю картину! Ех, доля-шчасце, лятать би... — Красовський скинув до очей бінокль.

Іл-2 повільно видиралися над деревами і розходилися дев'ятками на два боки — одні ескадрильї пристроювалися за бомбардувальниками, на Брусилів, а другі йшли на дальні німецькі аеродроми.

— Важна артилерія, бач? — підморгнув командуючому Красовський, упіймавши дірку в суцільному ревиську двигунів.

Од його недавньої похмурості вже зовсім і сліду не лишилося. Шкода от тільки, що не може до путття перебалакати тепер з командуючим, анічогісінько не чути.

Але Ватутін і так чудово зрозумів натяк. У тяжкому становищі, коли для зупинення «тигрів» Манштейна по житомирському шосе фронтові бракувало елементарних протитанкових стволів, якийсь розумник з 2-ї повітряної вигадав таку штуценцію, що ніхто, навіть командарм, який в енному році літав, кажуть, мало не на «Іллі Муромці», і слихом не слихав. У місцях, де польові аеродроми ташувалися близько від шосе, тягачами підкочували штурмовики до краю льотного поля, задирали хвости на збиті з колод козла (якщо бракувало залізних штатних стрем'янок). І — били по шосе реактивними снарядами. Красовський негайно поширив винахід по всіх авіаполках, де тільки можна було його застосувати.

— Слухай! — загукав Ватутін, напружуючи голосові зв'язки, бо поблизу знову рулював на зліт Пе-2. — А я ж, здається, ще не подякував за оту пряму наводку?!

— А-а,— відмахнувся командарм,— біда й не такого навчить, хто помірать не хоча. Слава богу, що сьогодні ми вже, гетає... не гармаші!

— Розшукай отого дотепника, що вигадав. Їй-богу, заслуговує нагороди.

Але Красовський раптом вхопив зі столика, винесеного на льотне поле з КП, мікрофон на довгому шнурі — зв'язок з екіпажами — і закричав, майже притуливши решіточку до губів:

— Пятрусь, Пятрусь, дзіця Палесся! Хоць трупам ляж, сябрук, хоць слупам стой, а бамбами пакуль разн са два, не меняй! Гетакі ж дзяньок, надвор'є[3] добре! Добре, братні, надвор'є.

Невидиме у пілотському ліхтарі «дитя Полісся» похитало у відповідь крилами, і тут же його штурмовик заклав віраж на чолі передньої ланки.

---

[3] Погода *(білорус.)* — *ред.*

— Будь здоров, землякі, після атакі!

— Ну, не заважатиму тобі, Степане Якимовичу. Хоч штабні табуретки підкидай у повітря, але бий, бий по шосе! Виграємо час — усе виграємо!

— Иосцьї!

Квапливими коротенькими кроками Ватутін пішов до екіпажів, які готували свої машини до наступних уже хвиль бомбування. Ех, довше б сяяло небо милістю божою...

Красовський, не випускаючи з ока водночас і небо, і начальство, побачив, як комфронт підійшов до дівчат, які працювали коло літаків, сказав, певно, щось веселе. Бо ті покинули набивати кулеметні стрічки, засміялися, зніяковіло ховаючи, немов по команді, забруднені заводським мастилом руки.

— Ач, хитрує командуючий! Каже, видихається Манштейн, а розгадка проста! — перекрикуючи гудіння, забалабонив за спиною Красовського супроводжуючий із штабу фронту.

Він прибув разом з Ватутіним для забезпечення оперативного зв'язку, тінню ходив за ними, але не наважився відкрити рота при командуючому фронтом. Безперервний гуркіт над головою заважав говорити, одначе він уперто продовжував кричати над вухом командарма:

— Коли поперли вони з Корнина, на сто з гаком кеме фронту в нас що було? Шмарклі, сім дивізій! А Ватутін за тиждень хіба не збив нам докупи п'ятдесят проц стрілецьких військ? Та сто проц танкових корпусів. Плюс сто проц артилерії підскленкя. Ото і вся хитрість.

— Ах ти ж... проц штабний! — скипів Красовський. — Не можеш, витрішчивши вочі, поворушити своїм баранячим мозком? У тому ж його, гетає... мистецтво!

— Ти що — контужений? — образився штабіст.

— Ану, випаровуйся, синч, покуль цілий! Не заважай командувати!

Красовський клацнув тумблером на мікрофоні та закричав:

— Я — перший! Я — перший, братки!

Небо над аеродромом раптово постало перед ним незворушною голубою банею, очистилося геть, наче й не було в ньому ніколи літаків.

На мить звисла оглушлива, приголомшлива тиша, і віддалік долинули ледь чутні, глухуваті вибухи бомб. А з-за обрію заціпилися вгору зменшені кілометрами й кілометрами чорні брусилівські димки.

44.

У кутку, біля жерстяного дачного умивальника з пиптиком, де на облупленій поличці стояла зубна щітка в гранчаку та кругле кишенькове дзеркальце, командуючий із смаком голився.

Коли зайшов перший член Військової ради, Ватутін відчайдушно скромадив зусібіч намилену щоку, трохи акнпуту язиком. Через що не зовсім розбірливо промимрив:

— ...робич... за кгляд.

Командуючий був без кітеля, у широкий парусиновий пояс, пристрочений до галіфе, заправлено натільну сорочку з підгорнутим підниз коміром. Рукава закасані, одна поворозка стирчала з врізу, розіпнутого товстими грудьми.

— Ет, ми ж свої люди! — милостиво відпустив етикетний гріх Крайнюков, хоча вибачатися належало б йому: зайшов, як завжди, не постукавши. Але він почувався сьогодні іменинником — командуючий при всіх похвалив за вчорашню організацію на мостах димових завіс: «Кажуть, Костю, ти диму наробив, як Батий, коли палив Київ?»

Ватутін пройшовся бритвою по щоці й мовив:

— Зразу, щоб я не забув. Ти б утовкмачив отому бовдуру...

Він недоказав, якому ж бовдуреві має щось вбити в голову комісар,— на письмовому столі зазумерив телефон. Командуючий підніс бритву до вуха: послухай.

Комісар виконав прохання.

— Хто? Москаленко. Крайнюков біля слухавки!..

Щось майже невловиме в тоні виказувало Ватутіну, що комісар задоволений волею випадку, говорячи зі своїм колишнім командармом по проводу першого.

— Ну? Ну. Та ну?!

Після отакого дивакуватого діалогу трубку Крайнюков опустив із загадковою усмішкою, а потому притопнув так, що, наче від недалекого вибуху фугаски, задрижало скло.

Ватутін шумно здув напіввиголену щоку.

— Надумав зарізати командуючого? Ну, що там?

Замість відповіді Крайнюков раптом ударив обома долонями по колінах, потім дрібно прилясиув кілька разів по грудях.

— Ієх!.. Ябблучко, куди ти котіcси...

І, молодо стріпнувши рудуватими кудлами, пустився в матроський танок.

Ватутін терпляче чекав з помазком у руці. А танцює перший член Військової ради таки непогано, давня, видно, виучка. Червоноармієць він з дев'ятсот, казав, дев'ятнадцятого?

— Ну? Не набридло придитися?

— Став могорич, комфронт!!

Наостанці комісар розхитався по-циганському, дрібними плечима, аж медалі забряжчали.

— Списати в ансамбль Чернишової? Що телефон?

Тлустуватий Крайнюков упрів, задихнувся і тримався за груди, що надималися, як ковальський міх, доки зміг заговорити.

— Доо-повідаю! Зранку на Москаленку атаки ледь-ледь у півтора десятка танків!!

— А-а...

Командуючий розчаровано почав збивати помазком піну в чашечці.

— Та ти що?! — витріщився Крайнюков. — Це ж перемога!

— Гм, а ти чекав іншого? Чи Жуков позавчора навічно налякав?

Ватутін намилив другу щоку, узяв бритву, що лежала під трохи скособоченим від комісарового притупування-пригупування дзеркальцем.

— У Красовського вчора скільки літаковильотів під Брусилів? — Хрум-хрусь бритвою. — Шістсот вісімдесят один! А техніки побитої авіазйомка нафіксувала? В «Ударнику» показувати! Так що, у фон-барона наського скринечка бездонна?

І втопив блаженну усмішку в гарячий рушник, принесений Трохимовичем.

Крайнюков збагнув, що апіймався не за цапову душу. Вічно в командуючого якісь ігри. Та ще при сторонніх.

— Ти, здається, хотів щось не забути, Миколо Федоровичу?

Отаким віражем він спробував уникнути продовження розмови і при цьому не вельми приязно зиркнув на Трохимовича, який збирав голярське причандалля.

— Ага.

Ватутін перехопив невдоволений погляд, кивком подякував Трохимовичу та відпустив.

— Передовсім, Костю, подзвони до Києва у виконком. Олійник хотів загальноміський мітинг, пам'ятаєш, я тобі розповідав? Скажи, тепер можна, кілька днів після здачі Брусилова буде відносно тихо.

Крайнюков кивнув.

— А Красовському із своїми братками-сябрами місто на час мітингу закрити з повітря. Намертво! Це раз.

— А два?

Усім своїм виглядом комісар намагався явити послужливу готовність, хоча всередині було незатишно, наче в грудях раптом виріс кущ із колючками, що його щиру радість зустрінуто так байдуже. Він же не доповідав, — а міг би, — свою окремішню думку про здачу Брусилова?

Досить похмуро він спостерігав, як командуючий із цвяха біля умивальника зняв сухий рушник, промокнув розпарене гарячим компресом обличчя. Потім так само неквапом відкотив по черзі рукава і взяв зі спинки стільця кітель.

— Давненько ми з тобою, комісаре, не заглядали в зелену папочку. Приніс би.

— Це хто заглядав, а хто ні. Тут вона, в тебе.

Крайнюков уже знав, що за давнім, генштабівським ще, казали, звичаєм командуючий завів і в себе у штабі три різнокольорні папки. У червоній — документи першорядної важливості, накази, директиви військам, призначення. Синя — різні прохання з армій та корпусів, рапорти. Ну, а в зеленій накопичувалося те, що, на думку командуючого, може і почекати до пори: нагородні листки з описами солдатських подвигів, характеристики, представлення до звань. Хоча він особисто воліє розпочинати свій комісарський день з зеленої та синьої. Адже кадри вирішують все.

Крайнюков по-хазяйському запорпався на чужому столі.

Ватутін зловив себе на невдоволенні, що така безцеремонність стає, здається, лінією поведінки нового першого члена його Військради. Спершу був тихий-мирний, а бач. І не такий він, далебі, простак, що може хильнути, побалянарасити, втнути циганочку. Місяця не минуло від призначення, а комісар непомітно, але впевнено втрутився в твоє життя. Іноли видається, що його недремне око відчуваєш навіть на самоті. Казна-що. Може, привиділося?

Крайнюков упевнено, явно знає, де лежить кожен папірець, витяг з-під стосу штабних документів туго напхану папку кольору розведеної зеленки. Доволі скептично здмухнув з неї пил з демонстративним поглядом, і командуючий подумав: а й справді, не розкривав її від самого початку отієї препогвиюцої історії з Фастівцем, чи пак раптового і не менш паскудного приїзду генштабівської «трійки». Лише ад'ютант регулярно підсовував туди нові папери.

— Так ти, бачу, зеленої і не торкався? — у словах Крайнюкова ковзнуло чи то запитання, чи легке вичитування, не збереш.

У своїй політсправі Крайнюков і справді наполегливий, досвідчений, Москаленко не збрехав у рекомендації. Нерідко ж у нас як висувають? Аби самим спекатися. Наче не той випадок. А що цікавий — то, може, в людини такий характер?..

— Давай, Костю, працювати.

Крайнюков сяк-так облямав у собі колючки і схилив над столом усе ще змокрілу чуприну. Зашарудів папірцями, списаними різними почерками, чорнилом та олівцями.

— Списки на новий ордеи. Слави.

Славу трьох ступенів засновано було зовсім недавно. Указ вийшов в один день із злощасним прильотом генштабівської «трійки». Тож ордена ніхто ще не бачив, лише комісар десь почув, буцімто він на чорно-жовтій стрічці.

— Щось на зразок георгіївських кавалерів? — спитав командуючий. Через прорив Манштейна він не встиг навіть побіжно ознайомитися зі статутом нововведеного ордена.

— Еге ж. Нагороджуються тільки солдати, сержанти та старшини. А в авіації і молодші лейтенанти.

Ватутін гмукнув:

— Часи міняються. А пам'ятаю, у нас, у Чепухіно, діди переховували свої єгорії на горищах, у повітках. За прихильність старого режиму недовго було дограгися і до ДПУ. У тебе вдома теж так?

Крайнюков невизначено стенув плечима.

— А цей хрест, Костю, давався, між іншим, не за батюшку-царя, а за особисту мужність. Так батько завжди казав.

— Ну, хрести і тепер не дуже...

Крайнюков хотів був щось додати, та осікся. Останнім часом він

помітив, що в «Красной звезде» часто друкують про славу російської зброї. Поблажливо згадуються навіть государі — Петро Перший, Грозний, кіно про них крутить за рознарядкою ПУРа. Та й ордени заведено з іменами князів, імператорських фельдмаршалів. Он і в командуючого — що? — Суворов, першого ступеня, з золота. А в Академії навчали: кріпосник, придушувач народні повстання...

Комісар навіть крутнув головою і тут же знишка глипнув на командуючого. Не помітив, чистить перо від смітинки.

Сказали б тобі в громадянську, коли ставили до стінки оту наволоч білогвардійську, золотопогонників, що на двадцять шостому році Радвлади ти, комісар Костя Крайнюков, і сам почепиш генеральські погони...

А-а, начальству видніше. Така тепер, видно, лінія.

Щоб не правити, бува, смаленого дуба з оцими-о небезпечними розпатякуваннями (позиція комфронта тут ясна), він підклав Ватутіну подання на підпис.

— Це все за Бруслів. З отих частин, що оборонялися.

Командуючий швидко перебігав прізвища.

— Певен, що тут усі списки? Нікого не забули?

— Начебто ні.

— «Начебто», комісаре, не може бути. А то зайдеш до госпіталю, солдат штопаний-перештопаний, а ні отакісінької медальки.

— Проінструктую політпрацівників.

Комісар спаленів од зауваження, знову відчув усередині колючки і не втримався:

— Політоргани в усіх, бач, завжди крайні! А не я, до речі, стільки тримав зелененьку без руху...

Іншим разом Ватутін нізащо б не пропустив це повз вуха. Але сьогодні, коли ударом авіації нарешті остаточно зупинили Манштейна...

Крайнюков побачив: командуючого нині нічим, здається, не проймеш, і буркнув:

— Взагалом нижчими ступенями від імені Уряду мають право нагороджувати командарми та командуючі корпусами. Але я подумав: для першого разу подаємося самі. Доки не складеться практика.

— Ну, на почин? — Ватутін умочив перо-оселедчик і поставив візу на списках. — Значить, нам з тобою, Костю, аже ніколи не світять радянські єгорії? А шкода. Що ще?

Ні, він сьогодні таки непробивний, подумав Крайнюков, якому кортіло поквитатися за «Яблучко», а надто ж за натяки про ансамбль, бо по штабу вперто гуляє поголос, що політуправління там залюбки пасеться. Він похмуро поклав наступні нагородні листи.

— Партизани Сабурова. За визволення Овруча.

— А той словак, який узяв станцію?

— Ян Налепка? Він же капітан Рєпкін...

Комісар заглянув у відстуканий на заїкуватій, без двох літер машинці аркуш.

— Посмертно до Героя. Отут пишуть: під кулеметами в атаку піднімав словаків піснею.

Він не дуже впевнено добирав чужомовні слова:

— «Словенскі матічки добрих синів мате».

Ватутін зітхнув, ставлячи довгий розчерк. Скількох же ще покладемо, доки до того клятого Берліна...

Крайнюков морщив чоло, вчитуючись у новий документ.

— А, згадав! Тут дивна історія, в мене було політдонесення. При форсуванні Дніпра, зв'язківець. Човен, значить, накрило міною, а він сокира сокирою, плавати не вміє. Ну й потоп. Та до берега близько, виборсався якось по дну. На плацдармі комдив обіймає: «Герой». А герой нахлебтався, ремигає всіма витікаючими обставинами «Та чого там...» — і знову...

— А як же зв'язок встановив?

— На переправі котушку з дротом прив'язав на спину. Ну, що робитимемо з оцим-о героєм? Особисто я не провізував.

— Не бійся, Костю, підписуй. Зрештою, є наказ товариша Сталіна — за особливу відзнаку при форсуванні Дніпра.

Він бачив, що комісар вагається.

— Ну, тоді давай я перший. — Ватутін підтягнув аркушик до себе. — Комдив правий. Я пам'ятаю ситуацію: півдоби без зв'язку, тримався з останніх сил. Без отого хлопця, потопельника, плацдармові б гаплик повний.

Командуючий твердо поставив підпис під поданням до нагородження Золотою Зіркою. Змахав папірцем, сушачи чорнило.

— Справжній герой, Костю, ніколи, між іншим, не стане хвалитися. Поранять, а він дотарганить абияк «язика» на собі та й сплюне: «Тьху, яке ж, прости господи, плюгаве»...

Командуючий хихотнув.

— Ну, ти, Миколо Федоровичу, за курсанта мене маєш? Відкрив, називається, істину. Та я її знаю від царя Панька.

Крайнюков, подумавши, приєднав свій автограф. Зрештою, завжди можна сказати, що комфронт узяв на себе.

— По мосту, Костю, підготуй нагороди. Без нього нашому стратегічному плацдармові теж, знаєш... Якщо не гаплик, то дуже близько.

Крайнюков поскаржився:

— Уже двічі нагадував, а Никифор поспішає, як мокре горить. Ну, я пішов?

Він ступив до дверей музичними, на рипах чобітьми, але Ватутін перепинив:

— Мало не забув через твої циганочки. Я ж тебе, здається, просив, Костянтине Васильовичу, приструнчити особіста. Знову він до Драгунського сікається з якимись дурними запитаннями. Забув? Ну, що це за забавки?

— Та що ти з цим Драгунським носишся, як з писаною торбою?! — Крайнюков раптом згадав, що в прислів'ї є ще одне, образливе слово: «як дурень», і, почервонівши по саме руде волосся, виправився: — Чи як курка з першим яйцем. Та він сам кого хочеш перехитрує, твій Драгунський. Теж мені — яйце!

— Послухай, Костянтине Васильовичу, давай домовимося раз і назавжди: я сам вибираю, кого ставити командирами. У тебе що — є претензії по політичній частині?

Крайнюков буркнув невдоволено:

— Гаразд, накажу особвідділу, якщо наполягаєш. За покинуті танки я, зрештою, відповідальності не несу. Але як на те пішло, я тобі і від себе скажу: «Смерш» на війні теж, знаєш, не бавиться в забавки, а виконує важливу роботу.

45.

Удосвіта в «господарство Підопрічка», як надряпано було хімічним олівцем на дороговказі, забитому саперами біля притрушеної нічним снігом лощинки, із штабу корпусу прикотив особіст.

Старший лейтенант корпусного «Смершу» виліз із розбитої полуторки у супроводі двох посинілих у кузові червоноармійців і вимогливим, вищестоящим голосом наказав звіданому вістовому негайно розбудити комбата. Особіст і сам достобіса закоцюб, звдубів сухеньким тілом, але намагався приховати це від підлеглих. Передучора на майже двотижневу негоду та сльоту вдарив зненацька мороз, а цієї ночі густий сніг позаносив дороги, і вони ледь пробилися над ранок до цього Підопрічка, хоча особіст задумував нагрянути опівночі.

Вістовий, який теж іще не прочухався, ледь розштовхав командира третього стрілецького батальйону. Підопрічко щойно ліг, бо вночі викликали до штабу полку. На сон грядущий прийняв «лікеру Марії

Демченко» — принесеної розвідниками смердючої, бурякової самогонки. Він добряче намерзся і зараз жируааа під шинелькою, виводячи застудженим носом немислимі фіоритури.

У нагороду вістовий спросоння дістав з-під шинельки жовтою потрісканою п'ятою в пах, оскільки будити наказано було через триста хвилин, не раніше, инніть якби забандюрилося протеленькати в польовий телефон самому командармові. Після чергового контрнаступу Манштейна фронт під Києвом уже другий тиждень як стабілізувався (Ватутін так і доповів у Ставку), і комбат звик, що німці розпочнуть, мов за розкладом, він устигне ще й поголитися.

А нашого наступу не було й не було. Дві сили стояли одна проти одної під Києвом, лоб у лоб, і в жодної не вистачало переваги. Ні в тої, що наступала, гатила залізними танковими кулаками зі свіженьких, у комплекті дивізій, перегнаних кур'єрськими поїздами із Західної Європи, ні в тої, що оборонялася, зубами трималася за мерзлу землю, вгиналася під ударами молота, розжарювалася до червоного, але не рвалася.

Смачно позіхаючи і заправляючи на ходу за ремінь гімнастерку, комбат зволив нарешті вийти із своєї напівземлянки напівбліндажа з невдоволеним виглядом неголеної лобатої фізіономії. Потирав рубець від подушки на щоці та шукав заклеплямя очима, кого ж це холера принесла із штабу корпусу в таку сновзярань. Він здивувався, що навколо так побіліло з вечора, а водночас збагнув, чому в присінку скрижаніла у кадібці наллята вістовим колодязна вода. Після «Марії Демченко» пекла згага, довелося ламати льодок денцем кухля, та й зуби зсудомило, доки напився.

Особіст зафіксував, що зовнішність виповзлого на ледь іще білий світ комбата була нічим не видатна — з носом бульбочкою, сухим, але жилавим тілом, безпородно-селянська, прямо скажемо, зовнішність, і особіст вирішив, що великих проблем з цим типом не матиме.

— Що ж це, товаришу комбат, коїться в твоїх бронебійників? — спитав, представившися, старший лейтенант-особіст і, чекаючи на відповідь, по-начальницьки засунув великі пальці за тугу портупею, що впиналася в кожушок, а рештою тарабанив по овчинних грудях.

Він був корінний москвич, до війни служив на Луб'янці, тож і звик триматися незалежно й не з такими чинами.

— А що? Молодці бронебійники.

Комбат крякнув, обриваючи позіх.

— Учора дев'ять танків шпокнули, наче бабу, спереду і ззаду. Чув, що танки пропускають понад собою, а тоді б'ють у корму?

— Молодці, кажеш? Ну-ну...

Через вранішній морозець комбат шморгнув бульбочкою, кощаві плечі з дрібним капітанським сузір'ячком пощулилися.

— Заходь, старшой. Чайком погріємося з дороги.

— Ніколи,— наказовим тоном мовив особіст,— поїхали. — І на капітанове: «Ну, як знаєш»,— додав: — Там і погріємося. У твоїх молодчиків.

Червоноармійці, які тупотіли на снігу, щоб зігрітися, перемахнули через борт, в в кузові всілися впритул, сховали голови за кабінкою від нещадних лез морозяного вітру. Лише багнети наставили ріжками над кабіною, і грань зблиснула першим несміливим промінчиком.

Комбат мотнувся до себе, накинув пожмакану уві сні шинельку, і вони з особістом упівсідниці втислися якось у фанерну кабінку — добре, були однаково худозаді. Тільки дверцята комбат не зміг причинити за собою і лайнувся:

— Хусим, потримаю.

Дорогою особіст набурмосено мовчав. Повертаючи туди-сюди свій пташиний профіль, оглядав смутний ще, похмурий окіл, перетовчений залізом тривалої оборони. І комбат вирішив провести розвідку боєм, бо такий гість, та ще й зранку, перед трудовим днем, не приїздить з орденами в сумці чи натиражованими фронтовою друкарнею грамотками-подяками

Верховного Головнокомандуючого. Спитаю за поворотом — те-се, а головне: «До нас — яким вітром-побитом?»

Поворот до бронебійників комбат упізнав здалеку за підбитою розривним каморним снарядом німецькою штурмгарматою, присоленою зараз нічиним сніжком на іржавій після листопадових дощів броні, і наказав шоферові крутити бублика «ліве плече вперед». А тоді здаля спікірував на особіста.

— Чуєш, старшой? Ти там до начальства ближче. Наступ скоро?

— У свій час,— відрубав особіст і клюнув носом-дзьобом на вибоїні.

Ну й телепень, з неприязню подумав комбат, зараз же побіжу доповідати Гітлеру. Пацючина тилова, трупоїд, а якийсь орденок на чужій крові, певно, вже виклопотало, упоралося. Ну, гаразд, за отим ліском спробую ще.

У напівпрочинені дверцята задувало зустрічним холодом, права половинка сідниці швидко задубіла, і комбат спробував присунутися ближче до особіста. Але в ліву, в сухі, без м'яса маслаки пораненого рикошетним осколком кульшового суглоба, врізалося щось тверде. Пістолет, здогадався комбат. Якого дідька на цих бовдурів розбазарюють ТТ? Ліпше б підкинули на передову.

Коли за брудним, у наляпинах боковим склом каламутно замиготіли голі, посічені артвогнем дерева загаданого здалеку ліска, він обережно, як сапер, приступився далі:

— А погодка, тьху-тьху, скажи? Підморожує, слава богу та його мамі. У наступ підемо — не будемо грузнути в багнюці.

Особіст не підтримав дипломатичного ходу до стратегічної розмови:

— Німців, кажеш, пачками шпокають твої молодці? А в мене отут, між іншим, сиг-нальчик.

Він поплескав худою долонею по кирзовій польовій сумці, що лежала на гострих колінцях.

— Який такий сигнальчик? — захвилювався комбат. Учувало, учувало-таки серце...

— Взнаєш у свій час.

Особістові, певно, подобалася багатозначна загадковість повтореної формули.

— Тю на тебе! — з серцем сказав комбат. — Не мужик ти, а пакет засургучений.

Він прищикнув язика — особіст неспішно повернув до нього пташиний профіль з таким виразом, що...

Звклює коршун худоребрий і не подавиться.

Комбат з жахом починав розуміти зараз, що «чорний ворон» міг приїхати і по його душу.

Найперший свій лейтенантський кубар Підопличко одержав од самого Ватутіна, коли вивів з оточення на Донбасі рештки розгромленого стрілецького полку, де старшим за званням виявився він, сержант Підопличко. Від комвзводу швидко дійшов до командування батальйоном, оскільки на передовій молодші офіцери довго не живуть, а тактики бою його вже кілька місяців потай навчав розжалуваний колись на всі чотири шпали полковник зі старою академічною закваскою. Його чомусь не розстріляли, помилка якась, чи що? Комбат виявився здібним учнем: от-от мають надійти вже майорські погони, за взяття Києва подали, а там, дивись, дадуть і полк. А розпочинав же сорок першні з одним-єдиним емальованим трикутничком на петлицях, найпершою сходинкою в РСЧА після червоноармійця, мріяв про командирське училище, але боявся про те й заїкнутися. І ніколи б не вийшов у комсклад, якби не війна. Адже батька замели, що він, перебуваючи на строковій, а потім і понадстроковій, приховав в анкетах. Не казав навіть сусідові по койці в казармі — час такий, стукач на стукачі, сексот сексотом поганяє. Загримиш на всю котушку.

Батько, справжній господар з правічних черкаських гречкосіїв, трапився під гарячу руку, себто під процент суцільної колективізації.

І доки по-селянськи неквапно розважував, іти чи не йти в колгосп, в чи вести коняку, разів з двадцять на день міняв рішення, швидкі пацани з маузером та мандатом у рік великого перелому на всяк випадок його розкуркулили до нитки. З комбатовими братиками та сестричками, з бебехами, але без коняки вислали зі Шполи в мордовські табори. Десь там і замордований.

Загалом

Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.

Так, здається, співали?

У полку та дивізії комбат, людина останнім часом помітна, бо вже двічі його батальйон кидали на прорив і обидва рази успішно, вважався без роду-племені. Не зафіксовано навіть, щоб польовою поштою хоч раз одержав отакісінького листа. За орденами, пораненнями, госпіталями він і сам забув уже причину давніх анкетних хвилювань. Лише серце застука камінчиком вряди-годи, коли згадає раптом розвіяну по світу рідню.

А якщо рід і плем'я лежать зараз у польовій сумці на випнутих кутиком діагоналевих колінцях?!

Комбат став потихеньку відсовуватися від особіста — і мало не випав з не прихоплених замком дверцят.

Полуторка різко загальмувала. Комбат боком вистрибнув на сніг. У ніздрі йому вдарило трупним духом.

Понад неглибокою воронкою драбинкою ребер з напівзотлілим м'ясом вивищувався кінський кістяк — коняка, певно, підірвалася на протипіхотній міні. Жовті зуби, неначе сміючись, вишкірялися з проломленого черепа із залишками рудої гриви.

— Комусь одному треба пересісти в кузов,— заявив особіст, не виходячи з кабіни, і гидливо покосився на череп. Хоча пересідати належало б саме йому, молодшому на зірочку.

Сказати б тобі, чистоплюй, подумав комбат, що перші два дні на передовій я їсти не міг від трупного запаху не кінського, а людського? А коли під Сталінградом приймали вже до ВКП(б), без кандидатського, до речі, стажу, за стіл зборів спокійнісінько правив замерзлий кінський труп. Бо ж, скільки ока, ані пенька, ні купини не було в крижаному привольському степу.

— Давай-но я.

Комбат обіруч вхопився за борт і від такої догідливої готовності став сам собі відразний. А тому вигадав першу-ліпшу причину:

— Трохи провітрюся після сну. Голова гуде.

Може, в тебе, зарази, в обоймі вже дев'ять грамів і на мене?

У кузові червоноармійці-смершівці розсунулися, звільняючи місце поміж себе під прихистком кабіни.

Ні вже, спасибі. Наче конвой обабіч. Краще навстоячки наковтатися на вітрі дрижаків. Не наврочили б.

46.

На передовій було тимчасове затишшя. Лише вряди-годи сторони на кілька хвилин обмінювалися біглим, так званим «турбуючим» вогнем, і зрідка, повивши для годиться гупалася важка міна — нагадувала, що ворог не дріма.

У такі години найбільше треба боятися не сліпого снаряда, а снайпера. Цейсівські прицілі особливо полюють на офіцерів. А тому комбат загнав полуторку у виярок з чагарником. Особіст, певно, не знав цього простого фронтового правила, бо, вилізши з кабіни, кланявся дзьобатим носом кожному пострілові з гармати.

На мілкому сніжку нічийної землі і в той, і в той бік передніх країв супротивників чорніли ланцюжки слідів: під покровом ночі похоронні команди підбирали своїх, хто віддав душу німецькому богові чи за Батьківщину, за Сталіна. Щоб тут же, в якомусь переліску чи видолинку, неглибоко, нашвидкуруч закопати.

Так і є: за чагарником чотири горбки край поли жовтіли свіжим, не притрушеним іще порошею суглинком. Комбатові стало шкода своїх солдатів, які наложили душею,— прізвища, криво написані на дощечці вилілиовою фарбою, змиє першим дощем, могилки осядуть, і сліду не лишиться, не буде де й поплакати на гробки та випити на помин душі. І отак втрати день при дні, день при дні... коли вже ця клята війна закінчиться?..

Він знепацька апіймав себе на тому, що якби під снайпера можна було підставити самого особіста з його сумкою, то він, гвардії капітан Підопліч-ко, мабуть, не вельми заперечував би. І вжахнувся з простої жорстокості своєї ж думки. А втім, батька з сестричками вони жаліли?

Здалеку взводний бліндаж курився кволим, як вогка цигарка, димком.

Комбат Підопрічко подумав, що бронебійники виставили у траншеї пости, а самі, мабуть,— і Анциферов, на якого він підписав учора та звіз у штаб полку подання на новий орден Слави, і узбек Рахімов, і нечепура Акурвтов, і отой пацан з родимкою, новий взводний,— забралися в тепло. Там, на нарах, і залагоджують, певно, звичайні солдатські потреби — пришити гудзик, просушити онучі, написати листа додому, пошукати в спідній сорочці «партизанів» а чи просто здрімнути при пічці. Адже позавчора цв зиову була проиизлива відлига, з туманом, а вночі підморозило від душі, нападало снігу, он і досі соплі. З тих пір, як опісля Києва Манштейн розпочав свій потужний контрнаступ вздовж шосе Житомир — Київ, крутить, прости господи, другий місяць: то дощ, то сніг, траншеї напливає крижаною кашею. Кінець світу, а не погода. Зовсім бійці звпаршивіють.

Він згадав, як тоді, в оточенні, на Донбасі, два тижні сиділи в болоті. На всіх напали люті, як вовки, воші. І старшина, якого вбило на другий день, вигадав порятунок. Бинтом з індивідуального пакета обмотували шию, паразити ж люблять сповзатися на чисте, а тоді їх нищили разом з бинтами. Треба буде на всяк випадок розказати взводному цю технологію.

— Ну, вести до бронебійників, старшой?

Але особіст потяг не до людей, а в напрямку кущів, куди солдати, мов за клуню, ходили справляти малу й велику нужду. Дивина: впевнено так чкурнув, неначе вже бував тут.

Протоптана стежка в'юнилася між потрощеними снарядними ящиками, які ще не встигли спалити в пічці, купою чек на кільцях од використаних лимонок, напівзгорілою мотоциклетною колискою. Вони переступали через розпороті згори масні бляшанки з-під тушонки, зрідка з-під дрібного частика з примерзлими на відігнутих кришках залишками томату. Всюди валялися зіжмакані папірці, шматки алюмінієвого дроту в текстильному оплетенні, далі підметка від чобота, ощирена іржавими цвяхами, кілька пляшок з-під трофейного шнапсу, валянок з підшитим знизу автомобільним протектором та відчикриженою халявою (бурі плями крові свідчили, що валянок не могли стягти з ноги пораненого), обгризена гомілкова кістка з польової кухні, маківкою донизу німецька каска, в яку спорожнився якийсь ротний Василь Тьоркін, демонструючи зневагу до надлюдей,— одне слово, увесь отой мотлох, за яким не гірше, ніж за показаннями «язика», бувалий фронтовик міг судити, що оборона довго стоїть на місці і люди роблять те, що й усе життя,— обростають сміттям, лише мотлох цей, відповідно до життя, воєнно-польовий.

І диво дивне: особіст пильно обстежував кожен з цих припорошених снігом предметів, ніби непотріб був якоюсь стратегічною цінністю, ступав на смітничку м'яко, мов кішка, що чатує здобич. Навіть забув кланятися шелестові снарядів над головою.

У комбатові починала закипати, підійматися шумом злість, від чого звично зваскімлив під лівою, стягнутою пласким шрамом ключицею осколок гранати, до якого не докопалися хірурги. Якого дідька — заради ц ь о г о тобі не дали одіспатися?!

Але він не міг чомусь одірвати погляду від польової сумки смершівця, що теліпалася через плече, весь час муляла очі. У кирзовому череві лежить якась міна уповільненої дії, це ясно. І він покірно плентався за цим тиловим нікчемником у зграбному штабному кожушку — з усіма своїми орденами, пораненнями, потайними академічними знаннями, клянучи на чому світ стоїть цю вимушену покірність. Звичайно ж, погано було приховувати батька від партії. Але депеушникам виплати ні за що, ні про що можна? А не дати ходу в училище, в академію можна? Товариш Сталін учить, що син за батька не відповідає, а ці? Позаводили свої порядки. Може б, він уже був полковником.

У морозяному повітрі густо потягло звістійним духом вміаку од відхожого рівчака, але плуганитися ще й туди комбат відмовився навідріз:

— Що я — гє не бачив?

А особіст, навпаки, обійшов ретельно, не минаючи жодної замерзлої купи, ніби робив якусь важливу, вкрай потрібну роботу, без якої не буде і на нашій вулиці свята.

Ні, він таки прищепурок, нюхало це дзьобате, дійшов висновку комбат, розкурюючи цигарку. Пику відвертав од кінського трупа, а людський послід для нього, бач, одеколон «Те-Же».

Повернувшись, особіст задоволено мугикав під ніс «Броня крепка и танки наши быстры» і не попросив, а наказав підняти по тривозі бронебійників.

— Це з якої такої речі? — насупився комбат, не зрушуючи з місця. Спересердя і не помітив, що струшує попіл на шинельку.

— Ви що, не розумієте? Ми,— залізним притиском голосу особіст підкреслив це слово,— не приїжджаємо без причин. Виконуйте.

І, бачачи, що комбат вагається, додав майже пошепки:

— До вас, між іншим, теж будуть запитання. У свій час.

Матюкаючись у душі, комбат підняв взвод.

Бронебійників особіст наказав вишикувати лицем до відхожого рівчака, чим не менше, ніж комбата, подивував солдатів. Усяких чудасій та самодурства набачилися від заїжджого начальства, але щоб таке...

Доки пацан-взводний шикував бронебійників у дві шеренги, на лівому фланзі хтось пискнув напівпошепотом.

— Братці! Зараз будемо німцю залпом сраки показувати!

Особіст цитькнув:

— Кому це заробити схотілося?

Смішок у строю як одрізало. Давнє солдатське правило: з довболобом жарти погані. Те, що особіст — особіст, бронебійники, звичайно ж, не знали. Таке собі нещастя, інспекція з якогось штабу. Старлей смердючий, а пиндючиться на полковника. Бентежило лише те, що комбат, молодецький їхній комбат, мовчки дивиться на всю оцю комедь, ніби не він перший встає в атаку під кулями і багатьох бронебійників пам'ятає на імена.

Особіст із закладеними за портупею великими пальцями з п'ятки на носок походжав перед строєм. Вигостреними очицями, мов рейсфедером, вів тонкісіньку лінію по обличчях остаточно спантеличених бронебійників, народу загалом неполохливого, непокірного, бо: «В нас до німців ближче, ніж до начальства».

Нарешті спинився над скам'янілим на морозі куп'ям.

— Ну? Чия це робота?

На лівому фланзі реготнуло:

— Хіба ж на йому написано?

Особіст негайно скинув туди пташиний профіль:

— Хто цей розумник?! Два кроки вперед!

Ніхто не вийшов.

Клепок нема. Чи звихнутий, вирішив комбат. Але якась сила тримала його на місці, прикула до цієї смердючої, стидкої землі.

Особіст повторив із загрозою:

— Ще раз питаю: чия це робота?

Мовчанка зробилася така, що стало чуть, як десь за обрієм комариком дзижчить літак.

— Смі-ливці... А як до діла... — з презирством вимовив особіст. — Хто парторг?

Літній сержант із забинтованим пальцем лівої руки зніяковіло виступив уперед.

— Питаю вас як більшовик більшовика,— мовив особіст, карбуючи кожне слово. — Назвіть товаришам прізвище того, хто це наробив.

Сержант опанував себе і відказав по-статутному чітко:

— Не можу знати, товаришу старший лейтенант.

Голос особіста завібрував:

— Те-ек... Якщо вже комуністи покривають політичне неподобство...

Та він зовсім здурів, спалахнув комбат і примусив себе ступити крок уперед. Але раптом побачив...

Між широко розставлених ніг особіста, взути й справні чоботи, в жовтий льодок сечі вмерз клапоть фронтової газети «За честь Батьківщини». З одірваним навпіл наказом Верховного Головнокомандуючого до 26-х роковин Великого Жовтня та його ж пожмаканим портретом у маршальській формі, з діамантовою зіркою на горлі.

Через вуса та обличчя йшов навскоси мазок, який залишається на папері за певних обставин.

— Ну що ж, так і запишемо...

Особіст з незрозумілим задоволенням, навіть радо, заходився розстібати польову сумку.

Лише тепер до бронебійників почало повільно доходити, в який жахливий бік розгортається справа, під який монастир підводить оцей-о бундючний, миршавенький старлей і звідкіля він. Це страшніше, ніж бомби, ніж снайпер, ніж рукопашна. На політику тягне...

Комбат не міг відірвати очей від вмерзлого заклякнутого клаптя, який тріпало низовим вітром з поля. На чиєсь горе, нікуди ж не понесло перекотиполем, не спалило при пальоті, не прибрало геть з очей, з цілого світу, розколотого страшною війною. Люди зникають, наче й не було, а паскудний папірець...

Та чому ж на чиєсь? На твоє. Хто відповідає за пильність та моральний стан підрозділу?..

Особіст вийняв з сумки складений учетверо аркушик в лінійку. Він міг би просто заарештувати потихеньку негідника, названого політінформатором, б... ворожу. Але газету бачило багато людей. Можна уявити, які при тому були балачки, он і досі язики порозпускали. Тож і вирішив нейтралізувати злочинні підступи.

— Добре, що серед вас,— крикнув він, піднісши понад собою згорнений аркушик,— знайшлася все-таки чесна, віддана справі Леніна — Сталіна людина, яка повідомила органи про ворожу вихватку.

Хто ж ця сука, що донесла? — блискавкою обпалило комбата. Ні, недаремно таким падлам кулю заганяють іззаду в першій-ліпшій атаці. А друге падло хоче з глупства зробити справу.

Особіст зашарудів аркушиком доносу, розгорнув і голосно прочитав прізвище:

— Рядовий Акуратов! Два кроки вперед!

Колишній бухгалтер невпевнено виніс уперед свою жалюгідну фігуру разом із жованою, пропаленою ватянкою, з надірваним вухом бойового триуха. Він не розумів, чим же знову завинив перед начальством, яке прибрало подобу цього злого старшого лейтенантика, ошелешено оглядався на всі боки, шукав підтримки. І серед двох з чимось десятків стрілянних, різних війною людей тільки в особіста він не викликав жалості, звичайного людського співчуття, з яким люди ставляться навіть до бездомного собаки. Той черкнув по колишньому бухгалтеру гострим рейсфедерчиком очей — раз і вдруге. Наче перекреслив у цьому житті найбільшого ворога воюючої від Білого моря до Криму держави, зловоро-

жого агента, що удає з себе дурника, гітлерівського підголоска, підкуркульника, тлю, ніщо, яке і має стати нічим, бо посягнуло на святе, з чим належиться вмирати.

— Ну? — спитав особіст занудним, засмученим чомусь голосом. — Будемо признаватися? Будемо розказувати, як надумав вести ворожу агітацію в умовах передової?

Акуратов лупив очі, безпорадно кліпав білястими віями і пробурмотів на всяк випадок, як привчило розгніване не раз начальство:

— Винуватий, товаришу старший лейтенант.

А мать твою, мовчки лайнувся комбат. І досі не второпав, в яку вляпався халепу. Це ж як визнання! Сам вліз у зашморг.

Увечері комбат буде п'яно пояснювати, що в цю мить зрозумів: після сказаного захищати солдата стало однаково, що підвестися з окопу сам на сам проти танка з голими руками, без гранати, без пляшки із запалювальною рідиною.

— Винуватий?! — заревів несподіваним баском особіст. — Ач, просто-непросто ви-ну-ватий!.. Круг-ом! Покажи товаришам своє мерзенне обличчя, комбатів молодець.

Акуратов, потоптавшись на місці розбитими кирзяками, повернувся через праве плече, — ніяк він не міг подужати стройові премудрощі. І бронебійники, похмурі, насуплені, не побачили нічого нового на жованому, оброслому нічною щетиною обличчі товариша-невдахи, з яким ділилися кашею, патроном, махрою.

Узбек Рахімов запізніло побивався сержантською душею, що весь час підколював старого виховавчими моментами. А треба було хоч раз сказати людське слово, бухгалтер і чолов'яга незлопам'ятний, наський, у траншеї сусід-товариш, і солдат з нього буде, якщо не вб'ють надто рано.

Взводний, лейтенант Трибунських, вжахнувся: це ж треба, такий дикий випадок — і в його взводі! А ще ж позавчора комполку похвалив:

— Добре воюєте, синок.

Він навіть матері про це написав. І, звичайно, Іриці. А тепер що він їй напише?!

Довготелеса дитдомівська дитина, Анциферов, без жодного страху спостерігав, що відбувається. Цирк. Ну який до дідька Акуратов ворог?! Ворог отам, під ліском. Сміх та й годі.

Він, Анциферов, щойно зглянувся на вмовляння Рахімова: «Гаразд, дідько з ним, давай мені бухгалтера другим номером. Спробую зробити з нього бронебійника».

Зараз комбат дасть перцю цьому ненормальному старшому лейтенантикові.

Але комбат мовчав, і Акуратову було не до сміху. Він намагався щось пояснити:

— Дак, може... то не мов?

— Більше вночі з бліндажа не виходив ніхто! — жорстко сказав особіст. — А ввечері цього паскудства не було. Значить, ти.

— Та я... Товаришу старший лейтенант...

— Гусак свині не товариш! — обірвав безпорадне белькотіння особіст, як роблять у таких випадках тисячі й тисячі особістів од визволеного Києва до Камчатки, коли відрізають од людського товариства ножем зловісних слів: — Я для вас громадянин начальник. Зрозуміли?

Лише тепер вайлуватий мозок Акуратова осягнув розміри біди. Губи його засіпалися, розплескана солдатською працею рука з чорними півколами під нігтями зашукала у ватянці серце, і комбатові стало невимовно шкода невдаху, який потрапив голіруч під гусениці страшної, незупинної машини.

— Ну? — підступив до нього впритул особіст. — Так будемо признаватися чи ні?

— Дак зима ж... — заїкаючись, видушив з себе Акуратов. — Лопуха не...

— Лопуха? — реготнув особіст. — Прорахувався, дорогенькнй! Не на лопухв натрапив...

І гаркнув зненацька басом:

— Здатн зброю!

Один червоноармієць забрав у колншнього бухгалтера рушницю, а другий завченим рухом висмикнув з-під ватянки брючний брезентовий пасок. За знаком особіста підштовхнув заарештованого в спину.

Акуратов під конвоєм, шморгаючи носом та підтримуючи ватяні штани обома рукамн, понуро пішов до полуторки.

— А вам усім зврубати на носі. У штрафротвх місця вистачить нв всіх! — відкарбував особіст до понурого строю. — Парторг, проведеш пвртзбори про пильність!

І, круто повернувшись, пішов слідом.

Біля комбата, який, обпікаючи долоню, м'яв у кулаці непогашену цигарку, недбало кинув:

— Вн теж з нами.

47.

Біля комбатової напівземлянки-напівбліндажа, куди прикладом запхали Акуратова, особіст поставив коло дверей вврту з тих самих привезених із собою червоноармійців. Комбатові ж заходитн заборонив, але не дозволив і відлучатися — викличуть.

До колодяної стіни, укладеної з боку противника, щоб не пробило сліпим снарядом, він прикріпив кнопками привезений із особвідділу і старанно розгладжений на столику портрет товврнша Сталіна. Довоєнний, у свтлінці, де Иосиф Віссвріонович не дивиться на фотографа, а мирно розпалює люльку під усміхненими вусамн. Закінчивши процедуру перетворення комбатового лігва на офіційне приміщення, став під портретом.

— Ну? Кажи, браток, хто тебе намовнв?

Тон був дружній, навіть ласкавий.

— Скажеш — відпущу. Діточки ж, певно, є?

Акурвтов розчепірив п'ятірню:

— П'ятеро. Двоє воюють, а троє в Мордовії, в колгоспі «Червона зоря».

— Не думаєш про них, не думаєш... Жалко, розумієш, робнти їх сирітками. Ну ж?

— Дик я б з усім моім сожалєнієм, громадяннн начальник...

— Кажи: товаришу ствршнй лейтенант. Зрозумів? Потихеньку кажн, нв вушко. Жодна собака не взнвє. Твк хто?

Особіст ледве стримувввся: план, якнй він собі набудував, ідучи до цього Підоплічка, тріщвв нв очах. Йому потрібен був не оцей недотепа, а хитро законспіроввннй ворожий агент, агітатор, а краще — глибоко вкорінене кубло. Наприкінці трндцятнх він розколов на Луб'янці, у внутрішній тюрмі НКВС, не таку шушваль, а комбрига, застосувавши особливі методи слідства. Гер-р-рой Іспанії, а чоботн кому цілував?

Але той орденок, паршивенький, за комбрига, за цей пил табірний, на людн надівав рідко, лнше серед своїх. Більше лежить у комоді. А йому потрібен справжній орден, бойовий. Внукам показувати. Червоний Прапор. А може, й Леніна, як у комбрига. Це ик удасться закрутити на груповий злочин.

— Ну? Сміливіше, браток, дввай.

Акуратов, як було наказано, стишив голос:

— Уночі приперло, товаришу старший лейтенант. Я газетку в бліндажі на столі мац. Одірвав — і в кущі.

— Не хочеш, не хочеш, боєць Акуратов, допомогти слідству...

— Дик темно ж. Біс же його знає, що на їй намальовано.

— Зараз тобі, браток, просвітліє в голові... — сказав особіст ніжним голосом.

Він підійшов та ніби знехотя — і де лише сила взялася в кощавому

кулачку — влучким, катрековаккм ще на Луб'янці ударом вибив бухгалтерові два зубк. Акуратов виплюнув їх на долівку разом з кров'ю і тильним боком долоні витер розсічену губу.

— На кого плюєш, гад? На товаркша Сталіка плюєшся?! — заревів токким голосом особіст і ще раз катреповано вдарив колишнього бухгалтера під праві ребра, у печінку.

Акуратов упав, перекинувши табурет.

За годику червоноармійці витягли його роздягнутого, без шапки, під пахви на повітря. Губа юшила сукровицею, гімнастерку було розпанахако од коміра до подолу. Так його й потяглк до полуторки. Ноги Акуратова проорали дві колії ка снігу.

Торкне мене пальцем — уб'ю, вирішкв комбат. І від цієї рішучості, з якою вік звкк робити перший крок через бруствер, стало трохи легше. Що ж це діється, їй-богу?! Іменем товариша Сталіна ти під кулями піднімаєш у штикову того ж таки Акуратова, а ці тим же іменем б'ють у морду, наче гестапівці?

Вік не встиг додумати цієї кебезпечкої думки, бо особіст висунув дзьобатого коса з дверей бліндажа і каквзав заходкти.

Комбвт придушив каблуком цигарку, вже п'яту зв годику, і, кахилквшись, пірнув під сосновий одвірок.

Доки зі світла очі ке звикли, він ке міг розгледіти особіста. Той, виявляється, стояв під портретом, що невідь-звідки взявся в знайомому на доторк лігві, і розтирвв пвльці.

— Маєте зробкти заяву? — спитав особіст.

— Яку твку заяву?

— Хто і як під'юджував цього вашого солдата. Прізвища!

— Та які ще, в біса, прізвища?

Особіст потягкувся, хрускоиув плечима, як після важкої роботи. Ну, нічого, ще ке такої заспіввєш, голубе.

— От до чого ви довелк особовий склад батальйоку, капітак! Відсутність пильності! Повкий розклад! А скотику цю у штрафроту. Кров'ю, кров'ю поганою спокутувати!

— Та кккь духаритися, старшой,— комбат мав час ивдворі обдумати лікію поведікки і квмагався говоркти примирливо, лікиво, каче вся ця історія його ке обходить. — Брокебійкики — ті ж смерткики. Ну, подумай сам: хіба ж ту газетку в справу підшнєш як речдок? Тркбукал засмердиш.

«За дуркика меке маєш? — подумав особіст, але пташика його фізіокомія залкшилася кепрокиккою. — А ордекк, між ікшим, ке пахнуть...»

Од прихований старакня комбат аж упрів, скинув ка кезастелеку койку шинельку. Понад правою кишекею гімкастерки в нього було нашито три смужечки золотавого галука та одка червока — за тяжкі поракення і легке. Особіст кресокув рейсфедерчкком по омріяних ордеках Червокого Прапора, одразу двох, по срібкій Вітчизкякій війкі, по Червоній Зірці та медалях «За відвагу», теж двох. От чому він такий незалежний... Особіст перейкявся ще більшою неприязню до комбата. Зачекай, голубе, не таких обламуввлк.

— Ну, згодек, дурекь вік, темкота,— гнув далі свою лікію комбат. — Політкчний лікнеп я йому влаштую. Відпусти, га?

Особіст не перебивав, і комбат узяв сміливіше — може, і там є люди?

— Слово честі: як на переформуванк знімуть, у тил, звкатаю п'яток карядів. Нужники чистити. Або губу діб ка десять. По руках? У меке ж кожна людкка порахована.

— Те-ек-с... — сказав особіст нарозтяг і кедобре потемиішав обличчям. — Зкачить, покриваємо ворогів кароду?

Комбат кервово закурив шосту. Ну й сволота. Тебе б один рвз проти «ткгрв» з пукавкою — каклав би повне галіфе.

— За це, між іншим, калежкться стаття п'ятдесят восьма. КРА. Контрреволюційка агітація. Рвніше на Колиму тягло! Це якщо застосувати пукктик «а», для цивільних осіб... Але є кюансик. Якщо «бе», для

військових,— здогадуєшся, що з такими роблять на фронті? Розстрілюють на місці. Або в кращому разі віддають під трибунал, а потім розстрілюють. Отакий, товаришу комбат, нюансик. Зрозумів?

Комбат розлого вилаявся в душі, але далі на рожен лізти не наважився. Хоч і зненавидів себе за це.

Особіст акуратно, складаним ножичком одколупнув кнопки, склав портрет з люлькою і сховав у польову сумку.

— Поки що до побачення,— легким наголосом він підкреслив перші слова. — Бардак з балабончиками, а не батальйон! Так і доповім командирові корпусу. Або й командармові.

Та хоч господу богу, подумки сипонув чортами комбат. Далі передової не пошлють.

Надворі з глибокою зажурою та відчуттям власного безсилля він дивився, як смершівці мішком перевалили через борт колишнього його солдата, як з рук на руки передавали зброю, щоб заарештований диверсант не скористався моментом, доки вони повилазять у полуторку самі. Особіст на ходу застебнув кожушок і хряснув дверцятами.

На прощання Акуратов послав своєму всесильному комбатові такий безпорадний погляд, що той, стискаючи кулаки, зрозумів: ввижатимуться йому ці очі з білястими віями вже до скону на якійсь безіменній висоті.

Заморозить же гад мужика,— заскімлив комбатові осколок під ключицею. Він зірвав із себе шинельку, хотів був укинути в кузов. Але полуторка рвонула з місця, і комбат заволав:

— Стій, стій!!

На його повний розпачу крик особіст висунув з дверцят пташиний профіль, побачив шинельку, здогадався про все, проте машини не зупинив.

Щемким поглядом комбат проводжав до повороту сіру від сивизни, стрижену під нуль голову, що на вимороженій дибки колії стрибала поміж двома багнетами разом з «чорним вороном». Ех, наздогнати б, кинутися, як на амбразуру...

Але й там не допоможеш. То лише тилові незнайки розписують у газетах, буцімто кулемет з амбразури захлинається в людськім тілі. Насправді ж розрубує людину навпіл.

48.

Я сволота. Я така ж сволота, як усі. Тремтів за власну шкуру.

Пізно ввечері, так і не здрімнувши за день та відбивши три атаки піхоти з танками, комбат Підопрічко йшов ходом сполучення до бронебійників, як на страту.

Але не міг і не йти. Бо завтра не відчуватиме за собою права посилати їх на смерть.

Спотикаючись у темряві, лише зрідка освітлюваній ракетами, то нашими, то німецькими, люстрами, двічі падав, посковзнувшись чи то на замерзлій сечі, чи на скрижанілій з передучорашнього вечора мокротечі, і боляче, до крові забив праве коліно. Доки дійшов, кальсони намертво прилипли. Доведеться, мабуть, віддирати з кіркою.

У траншеї та бліндажі вжеташувалися на ніч. Виснажені кількаденними атаками, німці вночі тепер не наступали.

Він не міг дивитися в очі ні узбекові Рахімову, ні синові полку Анциферову, ні новому взводному з дивним, у множині прізвищем, отому парубійкові, який до смішного намагається в усьому копіювати його самого, битого й тертого чоловіка,— усім, кому сто разів наказував триматися до останнього патрона, з ким не раз, не два мав загинути сам, а, бач, не загинув. Заговорений, трясця його матері. От і дожився.

Що ж то, господи, за праве діло таке, якщо вимагає неправого?!

— У нього, товаришу комбат,— сумно сказав пацан-взводний, розтираючи обморожену щоку з родимкою,— п'ятеро дітей у Мордовії.

— Біда... — зітхнув хтось на нарах.

— Не біда, а паскуда заклала! — зло заперечили з темного кутка.

куди не діставали гасиниця, зроблена із сплющеної снарядної гільзи.

— Братці,— понюнив голову номбат,— то було однаково, що з голими руками на танк.

І одним духом, лише борлак, зарослий чорною щетиною, перекочувався, вихилив повний по вінця алюмінієвий кухоль горілки, налитий бронебійниками на помин душі колишнього бухгалтера. Сумнівів у його дальшій долі не було ні в кого.

— Накрився бухгалтер цею самою бабською штукою.

— Ні за цапову душу.

— У штрафроті довго не протягнеш...

Від цілодобової втоми, а більше від пережитого, перегорілого всередині комбата враз розібрало. Він п'яно торочив щось про амбразуру з Матросовим, про якусь безіменну висотину, про батька, з яким колишній бухгалтер виявився земляком, бо батько донесхочу наївсь мордовської землиці. Але ніхто його вже не розумів і не слухав.

Звиклі до смерті щодня, щомиті, здатні давним-давно обідати поруч з трупом, вони справляли гірку тризну — не за понюшку загине бухгалтер, ворогові не побажаєш.

— І додому хрін одпишеш. Все одно повимазує військова цензура.

Клялися один одному, що свій стукнути не міг, не може у взводі знайтися такий мерзотник, перевірено кров'ю.

Випили ще.

І поклялися: якщо знайдуть доносчика — у підходящий момент пригадають йому бухгалтера кулею.

Комбат захмелів остаточно, і ніхто не мав уже його за командира. Незвміло жаліли:

— Ну ж побивається мужик...

Назад, у батальйон, його не пустили. Послали нарочного попередити, що живий, затримали ж діла. А самі вклали на нари з польовою сумкою під головою між взводним та узбеком, стягли з лежачого чоботи і вкрили шинеллю.

49.

Удосвіта номбат прокинувся перший, з чавунною головою. Бо й перший провалився у важкий, хмільний сон. Довго пив з носика закіптюженого чайника, перемазав сажею підборіддя, облив груди.

Він дав собі слово: як буде живий, після наступу подасть рапорт про цю паскудну історію. І не по команді, а просто найвищій владі — командуючому фронтом Ватутіну. А там — нехай його хоч розпинають.

Він чомусь був упевнений, що в наступі себе покаже, а тоді буде інша балачка.

Зодягнувшись навпомацки, він поправив шинелю на пацанівзводному, який по-дитячому скулився з підкладеними під щоку руками і щось бурмотів уві сні. Неначе жіноче ім'я? І, переступаючи через бійців, які хропли на долівці, вийшов з бліндажа.

Несміливо займалася пізня зимова зоря, і треба було повертатися на СП.

50.

У ці дні, коли мороз то лютував глухими, безмісячними ночами, то змінювався затяжною відлигою, яка знову розвезювала вщент поля і дороги, а потім знов бралася слизьким панциром ожеледиці, секретний броньований кабель з Берліна у «Вервольф» розжарювався, здається, до червоного.

Фюрер шаленів. По декілька разів протягом дня він викликав Манштейна, закидав новими й новими запитаннями, але жодного разу не дослухав до кінця, переривав зв'язок на півслові. На одну чи дві фрази піднімав фельдмаршала і глупої ночі, наче переговорник стояв у ліжку на бездоганній жіночій опуклості голої Єви Браун.

Чому не відновлено ліктьовий зв'язок з групою армій «Центр»? Чому не вдався фронтальний удар його «Лейбштандарту» на Брусилів? Чому під керівництвом Манштейна ця уславлена дивізія — вперше за війну! — не виконала бойового завдання? Іменем своїм не дорожить?!

Цілодобові «чому» наростали, мов снігова лавина.

Чому війська Ватутіна не скинуто досі в Дніпро? Чому досі не повернуто Київ, форпост рейху на Правобережжі України? Хіба він, Манштейн, не розуміє фатальних наслідків для всього Східного фронту? Чи йому замало, що здачею Києва на початку листопада зірвано деблокаду Криму? Він не здогадується, що Крим — то злітний майданчик до румунської нафти Плоєшті? Чому ж у такому разі він, Манштейн, позбавляє пального «тигрів» і «фердинандів» по всіх просторах Росії? Чому, зрештою, не виконуються його, фюрера, директиви?!

Фюрера змінювали в переговорнику то ОКВ рипучим голосом Кейтеля, то скрупульозні, як допит, запити абверу, то відомство рейхсфюрера СС Гіммлера виявляло свою цікавість, то на одній ноті нидів з генштабу гугнявий Йодль. А тоді все повторювалося спочатку, коли в чергову розмову на півслові врізалася рейхсканцелярія і секретний броньований кабель ніс через Східну Європу та Балкани пришвидшений віддих і безупинні модуляції Адольфа Шікльгрубера:

— У мене, Манштейн, не один ваш Брусилофф, а вся Європа!

У фюрерових «чому» заводилася нова, глобальна тема.

По значущій паузі фельдмаршал здогадався, що придворний фотограф, мабуть, зафіксував її на тлі глобуса з латунною напівдугою, що стояв на полірованій нозі посеред рейхсканцелярії, демонструючи світовий калібр особи знервованого господаря.

Чому заради Манштейна доводиться ризикувати, оголювати Францію, Італію, Норвегію, а вирішального успіху під Києвом нема? Чому він, Манштейн, допомагає Сталіну?!

Це було вже щось таке несподівано нове, так не вкладалося в нормальну логіку, що фельдмаршал не зважився перепитати.

Фюрер з неохотою, крізь зуби розшифрував свою цілком зрозумілу, як на нього, думку. Хіба Манштейн так погано поінформований? Не знає, що незгоди тривають навіть серед західних союзників батечка Джо? По турецьких каналах стало відомо, що Рузвельт і Черчілль з'їхалися зараз десь на Близькому, здається, Сході і що англосаксонська сигара прилучається йти в одному запрягу з російською люлькою. То чому ж він, Манштейн, допомагає Сталіну умовити Черчілля на відкриття другого фронту, коли задля нього, Манштейна, небезпечно оголюється Європа?!

Фельдмаршал, машинально крутячи в руках довгий шнур з шовковою китицею, то вмикав, то вимикав вогонь у скляній лілеї лампіону «модерн», від чого по стінах його підземного бункера, по гобеленах з пастушками в старовинних пасторальних локонах гуляли химерні відблиски, немов корабельний семафор без кінця посилав сигнали SOS.

Він уже втомився всоте доводити і фюрерові, і ОКВ, і генштабу, що просуватися далі по шосе Житомир — Київ стало просто-напросто неможливо. Ватутін нишпане здобув з глибини Росії великі резерви, цих слов'ян там як тарганів. А б'ється більшовицька гідра, наче перед кінцем світу. Він уже тричі казав, що наприкінці цього клятого листопада в деяких дивізіях втрат не менше половини особового складу, а то й три чверті. Що танковий парк геть розбитий, поповнення ж не компенсують утрат. Що тутешні дороги, це жахливе слов'янське бездоріжжя цивілізованій людині важко й уявити. Так що проти його армій зараз воює ще один вельми впливовий російський генерал — генерал багно. Що вони потопають у багнюці, позбавлені багнюкою свободи маневру, скуті багнищами по руках і ногах. Солдати відмовляються лягати черевом у цю нескінченну, липку, драглисту твань. І, бачить бог, їх можна зрозуміти. Гренадери фюрера не тубільні варвари, які народжуються і помирають у багні.

Він стримано нагадав фюрерові, що двадцятого числа повернув рейху Житомир, теж непросте завдання. А що ж до Києва — в усьому винна диявольська обережність генерал-полковника Рауса. То він, то його уперта, осляча нерішучість, прагнення розтрощити спершу оточені війська Ватутіна під Житомиром, а вже тоді йти на Київ роздвоїли, розпорошили сили, принесли в жертву задум його, фон Манштейна, блискавичного удару танками глибоко в тил більшовикам. Після чого Київ мав сам упасти до рук великого фюрера Великої Німеччини стиглим яблуком.

Оберст абверу Георг фон Вольф-Гуттен-молодший, випадково присутній при цій розмові, благословляв долю, що не піддався на поклик своєї хваленої інтуїції, успадкованої від батька, як родимка від поколінь предків на сухощокому лиці. У ці тривожні дні вона безперестанку шкрябала настирним пазурцем, день і ніч підштовхувала вимогливою лапкою до виконання покладеної на нього м і с і ї, благала спробувати ще раз навернути фельдмаршала в тяжку для того годину на згоду до участі в смертельній змові.

Але зараз, у бункері з увімкненим перстоворником, він одержав наочний урок, як елегантно, без жодних вагань, без видимих гризот сумління фельдмаршал підставив генерал-полковника Рауса самому фюреру. І в уяві, з багатою на виверти уявою голові оберста блискавично спалахнула жахлива картина, як по тому ж кабелю пульсує, летить у Берлін його власне ім'я, а тоді й справді не лишиться нічого іншого, окрім кулі в лоб.

О, ні, немає дурних. Його голова ще знадобиться Великій Німеччині, батьку.

Недарма ж азіатський більшовицький диктатор прорік якось історичну фразу, що фюрери приходять і йдуть, а народ зостається. Він не знає, чи подумав цей неговірний кавказець, що його одкровення можна достосувати й до нього, але за науку спасибі, від душі. Од ворога теж можна мати деяку користь.

Гітлер нарешті втомився від цієї довгої гри, від власних слів, від лихоманкових до хворобливості шукань виходу у програній партії. Фельдмаршал відчув це, коли фюрер ужив раптом його ім'я:

— Згадайте, зрештою, Севастополь, Еріх. І зробіть що-небудь.

Н і ч м о г у т н о с т і, здається, поверталася.

І от тоді, не даючи фюрерові щонайменшої паузи, він домігся його дозволу на припинення наступу вздовж житомирського шосе, а потім уже спокійно, граючись шовковою нитицею на шнурі виминача, виклав свої домашні, гросмейстерські заготовки.

— Бачите Коростень? Район села Черняхів? Тут перед нами дуже послаблені боями війська генерала Черняховського.

Він дав час фюрерові зажадати карту його напрямку.

Фельдмаршал уявив, як Адольф Шікльгрубер звісив над нею косу безрідну чілку, як з-за його спини визирає монокль Кейтеля чи лисяча пика Йодля або те й те разом. І від того, чи кивнуть вони на запитальний погляд Адольфа Шікльгрубера, залежить зараз його, фон Манштейна, доля. Підмізинним пальцем лівої руки, на якому жовтим вогником сяйнула золота обручка, він злегка змахнув одну-єдину краплину поту, що виступила у сивому міжбрів'ї.

О господи, так залежати від посередностей...

Фельдмаршал заговорив швидко, але твердо, наче ставлячи після кожного слова знак оклику:

— Поповнивши війська і танковий парк, новий наступ на Київ від Коростеня я зможу розпочати через два тижні.

Все.

Пішак досяг останньої клітинки.

Утомлено відкинувшись у спинку улюбленого вольтерівського крісла, він почув хрусніт, який віддавала новітня, щойно встановлена апаратура концерну «Телефункен». Роздумуючи, Адольф Шікльгрубер інколи мав

звичку ламати пальці, як звичайнісінький нервовий бурш, розгвинчений потаємним онанізмом.

Щоб його було зверху, фюрер по тягучій мовчанці відрізав, перш ніж, не попрощавшись, як належиться вихованим людям, вимкнути переговорник:

— Через півгодини.

51.

Увечері комісар Крайнюков шарудів коло паруючого самовара свіжою «Звездочкой», коли Ватутін з'явився в штабі з північного крила фронту.

День видався сьогодні довгий та важкий. О 12.30 у Києві був мітинг з нагоди визволення. По урочистому обіді він заквапився, чим образив господарів, бо не схотів брати участі в якійсь іще задуманій ними програмі свят. І, відіславши вперед першого члена Військової ради, сам подався не до Лісової Бучі, а під Коростень, до Черняховського. Тепер його основні клопоти перемістилися туди.

Після вдалого льотного «дзенькочка» в Красовського Манштейнові удари по брусилівському шосе і справді ослабли. Два дні німці ще як і наступали, то не більш ніж у півтора-три десятки танків з піхотою, та й то на окремих напрямках. Лише на третій спромоглися кинути під Ястребеньками одночасно понад сотню бронемашин. Але кілька шалених атак скидалися вже на останні конвульсії, коли тільки відчай подає сили. Невтомно здійснювані Ватутіним безперестанні перегрупування сил фронту під Брусилів зробили оборону тут насиченою, щільною, і з двадцять п'ятого листопада як одрізало.

Понад брусилівськими полями, замклими вже, здавалося, назавжди до ревіння вогню і металу, запанувала раптом така тиша, що стало чути, як сіється дощ, і замість стрілянини солдатське вухо вловило шурхіт мокрого снігу на плащ-палатках, на посіченому артосколками гіллі, на казанах польових кухонь, на обгорілій броні підбитих німецьких танків.

— От і добре, що ти приїхав,— Крайнюков визирнув з-за розгорненої газети. — Москва попередила: нікуди не відлучатися, можлива розмова з товаришем Сталіним.

— Охо-хо...

— Цілий вечір голову сушу, що б таке збрехати, якщо ти не повернешся.

— А так би і сказав, як є.

— Ага! Швидко ж ти забув, як тебе «трійка» чистила... Теж, між іншим, за невихід на зв'язок з Москвою. Ну, що там під Коростенем?

— Веселого мало, навіть Черняховський похмурий, як чорт. Гармат просить. А де мені їх узяти?

— Боголюбов, до речі, казав годину тому, що є новий телеграфно-телефонний привіт Генштабу: ні в якому разі не чіпати резерв на лівому березі. Погрожують усіма смертними карами. Аж до... — комісар не наважився всує вимовити вголос: Йосифа Віссаріоновича.

— Та я давно вже, Костю, мов та лисиця, в якої око бачить, а зуб...

— О, послухай! — Комісар знайшов якесь місце в «Красной звезде» і вже повчально підносив догори палець.

— Зачекай, ноги мокрі.

Командуючий зняв у валькирчину.

Усім давним-давно обридли, сприймалися поганим тоном вічні скарги на примхи тутешньої погоди. Два дні віяло, позамітало геть усе, а нині така чвиря, що треба взуватись у мисливські, по пах гумові чоботи. Оно і в парку Шевченка, на мітингу, сто тисяч киян дві години поспіль простояли з непокритими головами під дощем з мокрим снігом.

Ватутін зняв з пічки наготовані Трохимовичем фланелеві онучі і, присівши на койку, почав автоматично, думаючи про своє, перевзуватися.

День розпочався з того, що в черговий раз подирилися з Жуковим.

Маршал зайшов до нього перед поїздкою на мітинг, коли приміряв з Трохимовичем новий парадний кашкет. Обнова справлялася управлінням тилу спеціально для свята визволення замість отого, забутого в Києві через звістку про здачу клятого Фастівця.

Шив кашкет одноокий дідок, старий, казали, улан, якого Кальченко видряпав десь на Подолі, в районі фунікулера, де здавна тулилися по під'їздах маленькі сортирчики всіляких майстерень. У розпал брусилівських боїв старий шапкар півдня протовкся у приймальні, випинаючи під куфайкою перед непреступним ад'ютантом худючі груди. Ад'ютант не хотів допускати його до високого клієнта.

— Мені єгорія за віщо дадено, синку? Я, щоб ви знав, наказ привчений спольнять!

З ущипливим виразом одноокого засушеного обличчя дідок розсупонив ватяні груди, де справді темнів старим сріблом георгіївський хрест на смугастій зашмуляній стрічці.

— До командующого, щоб ви знав, мене занарядив сам єнерал Кальченко, о!

Шапкар тицяв під ніс ад'ютантові зашмуляний, з витертими цифрами клейопчастий сантиметр:

— У два миги зняти мірку — й уперьод. Строчи, дід, на усю машинку. У мене, щоб ви знав, «Зінгер»,— повідомив для чогось дідок. — Від єрманця у нужники ховав, о!

— Та зрозумій, неспокійна душа, не до тебе там зараз!

— Душу мою не звймай, чуєш?! Вона єрманцем двічі перетовчена. Я в першу перелістичеську ішшо у їх високопревосходительства єнерала Брусилова, такого, щоб ви знав...

— От-от! — схопився за перше-ліпше ад'ютант, не знаючи, як спекатися настирного дідка. — Оцей-о Брусилов життя нам і не дає!

Ад'ютант сердився: і чим вони думають в управлінні тилу?! У такий час...

Дідок глузливо блимнув водяинстим оком:

— А за шо тобі давати, як служби не знаєш?! Я ж за статутом доповівся? За статутом. Так і так. Та мені сам єнерал Кальченко матеріалу дав. З позументом!

Надвечір дідок зрозумів, що до командуючого йому не пробитися ні за які гроші, тобто головного, потайного завдання він не виконає. Баба ж суворо загадувала: розвідати в головного начальника все, до нігтя. Бо як ізнов здадуть окаянному Київ, треба мерщій ховатися до куми в Іваньків. А баба в нього — куди тому Суворову, тепер з'їсть живцем.

І дідок ублагав хоч показати йому того командующого через шпаринку.

— У мене око хоч і одне по причині бойового каліцтва, зате зірке. І без примірки зметикую.

Він прицілився крізь трохи відхилені ад'ютантом двері отим єдиним оком і зашепотів:

— Диви! Мале, а головате.

Кашкет удався трохи завеликий, від порухів голови з'їжджав козирком на очі. (Це дратуватиме Ватутіна, коли він буде промовляти на мітингу, бо доведеться весь час відсувати його на лоб). А зараз, не відаючи ще за обновою цих прихованих дратівливих властивостей, комфронт доволі критично роздивлявся себе в осколок дзеркала, який тримав перед ним вірний Трохимович.

— М-мм... Ну, дід з єгорієм...

— Ти щось сказав, Ватутін? — підвів очі від ранкового зведення Жуков, який по-хазяйськи розсівся за ватутінським столом, уже готовий до від'їзду.

— То так, до себе.

— Сам з собою, значить, балакаєш? Ну-ну... Як оцінюєш обстановку?

— Скидається на те, що Манштейн здобув дозвіл на припинення наступу.

Ватутін похмуро зиркав на себе у дзеркало: аін ніяк не міг по-людському пристосуаатн новий кашкет на голоаі.

— А ти, Ватутін, наче не радий. Не иааоюааася?

Жуков аитлумачнв ці косі погляди по-своєму, завжди абачаючи а кожній реакції Ватутіна сякий-такий, але а принципі злий умисел.

— Красоаському передаа мою вказіаку? Дивіться мені: на час мітингу щоб жоден аорожий літак не добрьохався до Києва! Шкуру з обох спущу.

Ватутін розсунуа на аікиі фіранки з мережками.

— Красовський щойно допоаів, тоааришу маршал: винищувачі аже баражують асі підступи до міста. Але аидимість,— бачите? — поганенька.

— Скажи прямо: хрінова,— засміявся Жуков.

Проти заичаю аін буа сьогодні у аеселому настрої. Усміхатиметься ямками до киян нааіть тоді, коли кричатиме на мітингу, що на далеких підступах до Києва німці зібрали серйозний кулак, що два тижні шалено равлися знову до Дніпра, зноау до Києаа. Ватутін подумки лаятиме свою «хауражку» (краще б иадіа папаху), коли залізний голос маршала аід пам'ятника Шеачеику розлягатиметься поиад морем простоаолосих голіа аж до університету навпроти, із зірааним дахом, чорними язиками пожежі з вибитих аікон по темно-бордоаих облуплених стінах. «Але, тоаариші, нехай вороги пам'ятають і ніколи не забуаають, що наш великий радянський народ зараз згуртуааоя на боротьбу, як ніколи! Ми битимемо противника доти, доки не доб'ємося остаточної перемоги!»

Він навіть позаздрить, наскільки упевнено, як робить усе, нааіть їсть, промовлятиме з трибуни Жуков. Сам же ааажав себе поганеньким оратором, ну просто хаорий робиася перед публічними виступами. Пробурмотів щось коротеньке, аби прилюдно не борюкатися з проклятим кашкетом під зором тисяч і тисяч очей.

А вранці відійшоа од аікна і, засоауючись у рукава шинелі, сказав Жукоау:

— З обстановкою, Георгію Костянтиновичу, так. Гадаю, саме час просити в Стаaки дозаолу на продоаження оборони та доукомплектуааиня.

— Значить, нехтуєш моєю наукою? Не бажаєш наступати при Жукоаі, Упертюх Федороанч?..

Маршал потер роздвоєне підборіддя з таким виглядом, що не добереш, жартує він чи всерйоз.

— Науку пам'ятаю: там, де Жуков... Та чим, питається, наступати? Медсанбатами?

— Ну, гаразд, пиши. Підтримаю.

— Уже.

— Що аже? — Жуков з підозрою подивиася поверх окулярів.

Ватутін відкрив на столі папочку і поклаа перед маршалом шифроааие донесення Стааці, передане ним ще вночі.

Саятковий настрій миттю злетів з Жукова:

— Знову через мою голову! Слухай, Ватутін, а чи не забагато про себе думаєш?

Удруге маршал випустиа колючки аже у Києві.

У машині він наче заспокоївся, нааіть усміхаася якимось своїм думкам. Але по дорозі, доки в'їхали в місто по Брест-Литоаському шосе з боку Шуляаки, мовчаа. Пеано, досі сердиться.

Перед кінофабрикою, попад напіврозбитим зааодом «Більшоаик», який темнів порожніми квадратами а скляному даху найближчого до шосе цеху, небо наче опустилося нижче, заряджене чи снігом, чи дощем.

На одному з перехресть шофер раптом різко вдарив по гальмах — так непомітно з туманнуаато-сірої мряки аиринули аізочки з біженцями, які й досі поаерталися а місто.

Жукоа клюнуа носом і наче б прокинуася. Зиркиуа з-під насунутого козирка у аікно та розсміявся:

— Ну ж і везун ти з Красоаським! Їхні аси страх не люблять такої погодки... То як будемо аиступати, визволителю Києва? Ти перший чи я?

— Вам першому сам бог велів. За чином.

Жуков осміхнувся: відповідь йому, здається, сподобалася. Хоча й курці зрозуміло, кому говорити першому, коли тут сам Жуков. Та, може, хотів почути це від тебе?

— Признавайся, Ватутін: либонь, спиш і бачиш маршальську зірку?

— Ми люди темні, Георгію Костянтиновичу, нам аби з Манштейном якось упоратися.

— Знову хитруєш? Поганий, знаєш, той солдат, який не мріє стати генералом.

Коли проминули перехрещення з Повітрофлотським, маршал знову заговорив:

— А як ваш штаб Київського особливого? Може, встигнемо заглянути?

— Встигнути встигнемо, та дивитися нема на що. Розбитий.

Жуков не послухався і наказав шоферові:

— Давай-но ліворуч, по Чкалова. Повернеш за Євбазом.

Зменшивши швидкість до краю, вони мовчки продиралися через величезне торжище, яке, мов тісто, вилізло на вулицю.

Від рання до ночі тут торгували геть усім підряд: примусними голками, трофейними годинниками-штамповками, орденами, квашеною капустою, хлібними картками — робочими категорії А та злиденними утриманськими, «долею» на папірцях, яку за цілковий-два витягала солдаткам зі скриньки дресирована біла миша, червоним стрептоцидом, гондонами, хіною від малярії, що часом (і де все на одну людину береться?) нещадно трусила Ватутіна, злісною, кусючою махрою, пиріжками з капустою та горохом, сахарином у тонюсіньких, з-під порошків аптечних пакетиках, саморобним милом, густими гребінцями од вошей, госпітальними кальсонами, жорстокого акрихінового кольору льодяниковими півниками та пістолетиками на паличках, жерстяними коритами, плетеними з лози дитячими ліжками-колисками, якщо комусь заманеться привести немовля о цій злиденній порі від нашого чи від німця, сіллю, ношеними та латаними галіфе, питною водою з молочних сулій, синюватим, убогим молоком з Куренівки та Солом'янки, налитим через злиденність коров'ячого прокорму не в сулії, а у півлітрові банки, старими книжками, бляшанками горіхового масла та яєчним порошком з американських подарунків ЮНРРА, брудним лахміттям, яким можна прикрити хіба що соромітні місця, і багатими бельськими відрізами на костюм, які насправді можуть виявитися «куклою», спалвленою під шумок у шарварку, трофейною пудрою, помадою, смердючим одеколоном для гоління чи питва, дровами, поцупленим на недалечкій звідси залізниці вугіллям, гасом, хлібом, лампадною олією, горілкою-казенкою, дорогущою білоголовкою по вісім сотень півлітра, каламутним самогоном і синьо-поломінкого відтінку денатуратом на розлив та на винос, теплими трико, краденими пальтами чи піджаками, рясними ситцевими спідницями, темно-синіми сатиновими бюстгальтерами, які через нужденність словникового запасу і продавців, і покупців іменували по-простацькому ліфчиками, а то й узувачкою для цицьок, дивом уцілілим од загребущих рук окупантів антикваріатом, перед солідною, музейною старожитністю якого в жадібному попиті барахолки Євбазу мали, щоправда, безсумнівну перевагу клеєні з автомобільних камер калоші-чуні та підшиті дратвою валянки, бо ж, як-не-як, із скрипом, а таки ж заступала зима.

— Ну ж зовсім запаршивів народ, скажи? — обернувся до Ватутіна Жуков, коли вони мимохіть спостерігали з вікон машини, що повільно пробиралася в юрмищі, ці сценки купівлі-продажу.

Біля рундучка шевця, за яким машина завертала на Чкалова, Ватутін сумовитим зором провів інваліда в обрізаній до паху шинельці. Зовсім молодесенький хлопчина — таких він набачився й набачився в окопах — був без обох ніг. Уп'ята в дерев'яний візок вціліла половина людини на все молоде горло, захрипле од випитої тут же горілки чи денатурату, пропонувала запальнички з гвинтівочних гільз та цигарки урозсип.

— Ану! Навалися, браття, на вогник-димок!! Ну, хто кров проливав за Родіну, за Сталіна?!

У величезному низькому будинку на Тимофіївській з куполом, на якому була повирвана залізна луска, а з трикутного портика на них журно дивилася закіптюжена голова Афіни Паллади, кроки Жукова гучно відлунювали в коридорі. Маршал загалом ходив, як Комвидор. Крізь вибиті вікна та пробоїну у протилежній, товстої цегляної кладки стіні гуляли протяги, ворушили розкидані на брудній, мишачо-сірій, запиленій підлозі папери.

— Слухай, наче інша геологічна епоха! — голос маршала повернувся із розорених глибин лункого, як пустка, будинку. — До війни... Коли це було?.. У, мерзото!

Носаком чобота Жуков підкинув фотографічний, м'якої сепії портрет фюрера, що вивалився з розбитої рамки, захрустів підбором по потрощеному склу.

— Чого ти сьогодні мовчиш усю дорогу, Ватутін? Я в тебе що — теля з'їв?

Ватутіну запраглося на мить негайно сказати отут, сам на сам нарешті усе до кінця.

Що час перестати б гратися в піжмурки. Що він здогадується, звідки йдуть усі його неприємності останніх, од Курської битви місяців. Що він пам'ятає все, геть усе і з довоєнної служби в оцих-от понівечених стінах, де живе ще, здається, й донині сталевий голос командуючого КВО. Знає, що і Жукову, і Сталіну безперервно нашіптує про нього «по-добросусідському» Конєв. Та й загалом, чи дадуть йому колись спокійно жити і воювати?!

Але ж відповіді на твій сердитий лист до Антонова так і не надійшло? І ніби й не було в ньому прямого звернення до товариша Сталіна.

Отож і мовчи, самогубцю.

Він так і не сказав Жукову ані слова.

— Ні, ти таки став хоха-бука, Ватутін. Сьогодні ж у нас свято!.. Але запам'ятай: ітимеш проти мене...

Жуков недоговорив і прогупав до машини прямо по портрету фюрера.

Ватутін зітхнув.

Тоді по черзі звинув онучі, сповив ступні, мов лялечки. За вушка натягнув сухі чоботи і притопнув, як лихом об землю вдарив, перевіряючи, чи гарно перевзувся.

52.

Комісар Крайнюков обернувся на його кроки:

— Так чуєш, що американці пишуть?

Комісар повчально підніс-таки палець і прочитав з «Красной звезды», наче робив відкриття:

— «Боротьба Червоної Армії є величезним досягненням усієї історії. Радянський народ знищив міф про непереможність нацистів». Га? Дійшло нарешті до союзничків, як до жирафи?

У Ватутіна не було вже сил навіть відповідати.

Союзнички... А самі, либонь, сидять, другий фронт не відкривають. Ось чому Манштейнові що не день — нова дивізія з Європи. А тут не виціганиш ані штика резервного...

Господи, виспатися б... Хоч на деньок би додому, на Воровського.

— О, диви... — Крайнюков опустив нарешті товстий палець, тицьнув ним у фотографію на останній полосі газети. — На вулиці Горького дерева саджають! Живе країна! Вистояла!

Ватутіна дратувало те, що комісар увесь час говорить надто голосно. І про очевидні речі.

Ну, годі гніватись. Комісар, зрештою, не винний, що ти не порозумівся з Жуковим і що оця перспективочка розмови з Верховним...

— Ти чого без цукру?

Крайнюков помітив, що командуючий машинально калатає ложеч-

кою пустий чай, підсуяуа блюдце з дрібно, «по-крайиюковськи» иаколотнм рафінадом. Він цю роботу поважав і нікому не доаіряв — иі офіціанткам, иі ординарцям, безбожно лаявся, коли кудись дівалнся улюблені його рафінадні щипчикн з Мосторгу.

— Віриш, Костю, з пацана ие можу на цукор байдуже... Нас за стіл у Чепухіио душ, ава жай, двадцятеро сідало — і з таком, уприглядку. А дід за цукор дерев'яною ложкою по лобі ба-бах! Не куштуваа?

Він кволо всміхнуася, аідчуааючи страшну втому. Лягти б. Але чатувати иа дзвінок Сталіна доведеться, може, й до ранку. Верховиому не спиться по ночах. А отже, і аам не иалежить хотітн.

— Дід у меие, знаєш, який був? Кавалерист, герой Шипкн!

Хотів був додатн, що і дід, і батько, і наймепшнй братик, Єгорушка, мізииок, у двадцять першому померли аід голоду. А атім, комісар той страшний голод, певио, і сам пам'ятає: адже родом з Нижнього Поволжя.

Ватутін зітхнув, азявся було за чай, але тут же відсуиуа чашку.

— Не люблю затишшя... А з Коростенем зовсім кепсько, комісаре.

— Та ти що! Радіо ж учора передавало: бої місцевого значення!

— Такого, Костю, місцевого, що, мабуть, Черняховському доведеться Коростень того... здавати.

— Ні, ти таки своєю смертю не помреш! — запально вигукнуа комісар. — Та Жукоа перший голоау знімє! Не кажучн вже про...

Комісар киануа рудою чуприиою а бік суміжної кімнатки з урядовим ВЧ. де біля «солов'я» з Кремля чатуваа иа аиклик Сталіна спеціально підготоалений капітаи за'язку-секретник.

— Та мені її, Костю, вже стільки разіа знімали...

Комісар стеиув плечима та заглибився а газету.

Диаиий у аас сьогодні діалог виходить...

Командуючий приєунув до себе миску з нарізаним хлібом, одщипиуа трохи.

Відтак за сииною негайно виникиув тінню Трохимович:

— Вечеряти будемо, Федоровичу?

— А що в нас?

— Та якісь коклети. У столоаці аирішили, що командуючий сьогодні аже ие повернеться.

Ватутін поморщився:

— Виразка посмоктує.

Трохимович, добра душа, скрушио похитаа сивою головою і киИувся до дверей:

— Я миттю.

Крайнюкоа нарешті відклаа прочитану від дошки до дошкн газету:

— А твій Драгунськнй, між іншнм, і фрукт... Я йому так і так, треба виступити перед командирами, на нараді по обміну передовим досвідом. Дії, значить, танкової бригади у глибокому рейді по тилах. А він — як воша на гребінці. Ну, добре. Я його, значить, притис по партлінії. Все одно ж нема на чому воюаати. Виходить перед народом. Питаю: розкажіть головний секрет, як діятн а умовах оточення. А аін, ірод: «Я командуючого фронтом більше бояася. ніж німців». А очі хитрі-хитрющі. Ну?!

Ватутін усміхнувся.

— Тобі хихоньки,— обурнася Крайиюкоа,— а аін своєю хохмочкою мало захід у мене не зірвав. У плані, між іншим, політнаачання!

Виручиа Трохимович: иа глибокій тарілці, яку аін аніс на урочнсто витягиутих руках, паруаало якесь малозрозуміле аариао.

— О, киселику лікувальиого. У кааалеристів Баранова аівсом розжився!

— У-уу... — схаально пробасив Ватутіи, склааши губи рурочкою.

Старий засяяа і так само иепомітиою тінню коазиуа у темиий куток аартуаати підопічного.

Крайиюкоа тут же зацікааиася гастрономічними витіакамн старого солдата. Він буа і сам не аід того, щоб трохи запраантися, якщо смачнє.

— І як ти це можеш? — покривився, приглянувшись. — Слухай, а від цього не будеш іржати, як бойовий кінь?!

Ну, як затявся сьогодні. І так у горло не лізе.

— А чому кажеш, що Драгунському нема на чому воювати? Я ж нові танки йому виділяв? Що трапилося?

— А те, що золотий твій Драгунський мітинг мені перевів на оце... на хамішуцер!

Командуючий бачив, що комісар розійшовся не на жарт, і вирішив більше не перебивати.

— Танки, значить, прийшли ешелоном. З Уралу. А при них раптом делегація славної сталінської кузні перемоги. Ну, все іде як слід, я голова. Секретар обкому їхнього отаку речугу устругнув! — Комісар показав великий палець. — А старигань майстер, кривий стахановець, теж отакий-о наказ зачитує, робітничого класу Уралу. «Сини наші рідні! Недосипаючи, недоїдаючи, ми виплавили сталь і своїми руками зробили з неї ці танки». І те де. Дуже так сердечно, аж сльоза проймає. Ну, я, значить, далі кажу.

Комісар громіздко підвівся понад самоваром, обіруч уперся кулаками в стіл, мов у трибуну, навіть черево втягнув, щоб усе як було, і гучним, трибунним голосом прокричав:

— А тепер, кажу, з полум'яним більшовицьким словом-подякою виступить підполковник Драгунський, який доблесно воюватиме на оцих-о сталевих уральських машинах перемоги, як заповідав товариш Сталін!

Крайнюков трохи почервонів од напруги й опустився за самовар.

— Народ як заплодує! Я ж його, красавця, ок як представив! Усі, значить, на станції ждуть промови. А Драгунський твій як сказився. Цмок старого у вуса, мало з ніг не збив. Скок на «тридцятьчетвірку» і як загорлає: «Хочеш, пацан»... Там у делегації третій був, комсомолець років сімнадцяти, Парфен Петрович. Переможець, між іншим, фронтової вахти всього Уралу. Так він до нього: «Хочеш, пацан, я тобі за оці-о дорогенькі бляшаночки станцюю?» Ну?!

Комісар обрражено засопів. Ватутін ледве гасив в очах смішинку.

— Не вистачало ще, аби він урізав оце... їхнє слово забуваю...

Крайнюков заклав великі пальці під пахви, як за жилетку.

— Ну, «сім сорок»! Га? А ти ще його захищав!!

Не маючи більше сил стримуватися, Ватутін розреготався до сліз, чим обурив комісара остаточно:

— Якщо він не розуміє різниці між політичним мітингом змички фронту і тилу та посиденьками, я уявляю, який у нього безлад у бригаді! А що секретар обкому про наш з тобою фронт подумає?! Що, як він їхатиме через Москву, у ЦК зайде?..

Крайнюкову явно не подобалося, що командуючий продовжує усміхатися.

— Отака, скажуть, у нас з тобою політико-виховна робота? А а пацана, до речі, орден Леніна! За тисячу процентів плану!

Крайнюков сердито відсьорбнув з чашки.

— Та годі тобі, Костю. Драгунський один з кращих комбригів.

— А хто каже ні? Добре воювати — ще не все. У нас отут-о,— він постукав себе по грудях, теленькнувши медалями,— партквитки.

Чубитися далі перешкодили обставини: із суміжної кімнати шпарким кроком вийшла єфрейтор Лютик.

— Товаришу командуючий, товариш капітан терміново просить вас до ВЧ.

Ватутін дзенькнув ложкою, так і не донісши її до рота. І зник за оббитими ватяною ковдрою фільонками.

Крайнюков підхопився, зайшов туди ж. Щільно причинив за собою двері, ніби в штабі хтось підслуховуватиме, навіть клацнув для певності французьким замком з секретом.

— Ну от,— бурккуа під кіс Трохимович,— і попоїсти людині не дають.

— Та ви що, Трохимовичу?!

Землячка зробила велккі очі і прошепотіла:

— Це ж товариш Ста...

— А-а... Ну, тоді інший коленкор, аертуха.

Старий зреагував ка кадзвичайке повідомлекка так: кеспішко какрив вівсяний кисіль перевернутою тарілкою та загорнуа у байову солдатську ковдру.

53.

В урядовій переговорній капітак-секреткик походжав коло свого «солов'я» з таким виглядом, наче сюди може негайно увірватися штурм-група ворожих агектів. Хіба що ТТ не виккяв.

Командуючий ка льоту перехопив у нього трубку. Ну, зараз «соловей» тобі протьохка...

— Так точно, я! Слухаю, товариш...

— І-ва-нов,— карбуючи склади, мовила трубка глухуватим сталінськкм голосом.— Ви зрозумілк меке, товаришу Ніколаєв? І-ва-нов.

То був псевдонім, яким Верховний підписувався під багатьма особливо важливими, шифрованими паперами, як для подібних потреб самому Ватутіну спустили згори «Ніколаєва». Верховккй постійко боявся, що ворожа розвідка може перехопити його наказн.

Але по урядовому телефонному зв'язку, який по лінії броньованого кабелю убезпечекий від підслуховуваккя та день і кіч охороняється спецчастинами НКВС? Хіба ж якісь Іванови мають такий яскраво вираженкй грузинський акцент?..

— Так точно, товаришу Іванов! Зрозумів.

Чути було погако, мов за тридев'ять земель. Наче кремлівське ВЧ не забезпечується усіма каявними технічними можливостями Пересипкіна[4], усіма можлквими і неможливими секретними прктроямк. До того ж за спиною сопів, як ковальський міх, Крайнюков, і Ватутін заткнув пальцем друге вухо.

— Доповідайте обстаковку,— коротко наказав Іванов-Сталін.

— Противник атакує тепер здебільшого на заході. Становище в центрі майже вдалося стабілізувати. Але боюся, що Коростень більше кількох дків не вдасться...

— Зрозумів. Не продовжуйте!

Сталін перервав різко, невдоволено, ледве він назвав північно-західну географічну точку фрокту, що тепер почкнала непокоїти кайбільше. Не дав доказати, що, як і в ситуації з Брусиловом тиждень тому, триматися за Коростень під ударами постійко наростаючих скл противника, на думку Ватутіна, нема сенсу. Хоча це і велккий залізкичний вузол, і стик між групами армій «Півдекь» та «Центр», але надто великі, нічим не виправдані втрати. Він навмисно приберігав цей аргумект наостанок, ке розуміючи: хіба ж Сталіна цим проймеш?

— Я ж каказував вам наступат? — в голосі Івакова прохопився сильний акцент.— Інший вихід єст?

Ватутін зробив усе, щоб його відповідь зазвучала якомога переконливіше. Це єдине, що він справді ще може.

— Нема, товаришу Іванов, повірте. Я все зважив.

Трубка помовчала.

З-за вікна, забраного залізнимк гратами все тим же секреткиком, як на глум, долинув патефонний Утьосов:

Вот когда прогоним фрица...

---

[4] Пересипкін І. Т. (1904—1978) — маршал військ зв'язку, тоді нарком зв'язку СРСР і водночас заступник наркома оборони — начальник Головного управління зв'язку Радянської Армії (ред.).

Ватутін прикрив долонею мікрофон і сердито зиркнув на комісара. Замість сопіти в потилицю, краще б перепинив концерт.

— З вами говорив про особливості моменту товариш Юр'єв[5],— пригасивши гнів, повільно, майже по складах, сказав Іванов-Сталін. — Мені здається, ви не все зрозуміли. Час дат достойну відповідь зарозумілому ворогу. Якщо цього не зробите ви, ми...

Перед паузою він зробив притиск на «ми», як тоді, коли говорив про себе в третій особі: «товариш Сталін». І це страхітливе, можновладницьке «ми» заміняло зараз не менш страхітливе ім'я вождя. Не скажеш-бо про себе «товариш Іванов»?

— Ми — ви зрозуміли? — ми доручимо це зробити іншому. Чекайте нашого гостя.

Крайнюков пропікав очима стрижену під напівбокс потилицю Ватутіна. По тому, що Иосиф Віссаріонович не дає комфронтові докінчити фрази, він з жахом розумів: діями фронту товариш Сталін украй незадоволений. А це вже кидає тінь і на нього, першого члена Військради. Треба, треба негайно будь-що зсовувати командуючого з його огульно-оборонної позиції. Інакше гриміти вам укупі.

— Товаришу Іванов, мої війська...

І за тридев'ять земель було чути, як Сталін вилаявся і з серцем жбурнув трубку на важелі.

54.

Невдовзі після цієї розмови Сталін казав Рузвельту та Черчіллю:

— В останні три тижні німці розгорнули наступальні операції на Україні — на південь і на захід від Києва. Вони відбили в нас Житомир — важливий залізничний вузол. Про це вже оголошено. Мабуть, днями вони заберуть у нас Коростень — також важливий залізничний вузол.

Ватутін, звичайно, не знав і не міг знати, що з обговоренням важкої ситуації, в якій він опинився, 28 листопада розпочнеться світової ваги подія. У велетенській воюючій державі, розчахнутій кровоточивою раною фронту від Білого моря до Чорного, взагалі лише окремі люди знали про її місце. А ще менше — найбільш довірені, перечищені відомством Берії до десятого коліна троюрідної бабки — обізнані були з маршрутом Верховного.

Конференція глав урядів антигітлерівської коаліції в Тегерані готувалася за умов цілковитої секретності. І не лише тому, що надто принадлива ціль для абверу — накрити б скопом усю велику трійку. Агенти німецької розвідки ні справді нишпорили по всьому світу, бо Берлін мав інформацію, що досягнуто принципової домовленості про зустріч лідерів трьох держав найближчим часом. Он і американському президентові та британському прем'єру попередню, перед Тегераном розмову довелося влаштовувати потаємно — на військовому кораблі в морі побіля Каїра.

Але про щільну запону секретності день і ніч дбали ще з іншої причини. З віком — і війна сприяла цьому, як дріжджі,— дедальшого розвитку в радянського прем'єра набувала нечувана підозріливість, страх замаху на життя, давно ототожнюване з життям народу, а отже, і з долею війни. На схилі літ ця риса стане взагалі патологічною (медики, щоправда, могли б ужити точніший психіатричний термін), і хто порахує, як дорого коштував психічний стан вождя країні?

Отож те, що відбуватиметься у великій політиці протягом трьох останніх днів листопада та в перший день грудня сорок третього року, буде огорнуто глухою, без шпарини завісою таємниці, яка трохи відхилиться лише по закінченні конференції в комюніке, а цілком, певне, уже ніколи.

Від Сталіна не приховалося, що після його повідомлення про трудноші Черчілль, припалюючи сигару, багатозначно позирнув між

[5] Псевдонім Г. К. Жукова (ред.).

долонь на американського президента. Це могло означати єдине: хіба я неправий, що росіян треба якнайдовше залишити сам на сам з Гітлером? Нехай їдять одне одного.

Враз скипівши, Сталін, проте, також, не кваплячись, зайнявся і собі люлькою. У великого вождя манери повинні бути статечні, неквапливі, кожен рух має нести відбиток сили і величі, і він давно вже привчив і себе, і всіх до цього.

Співрозмовники його за круглим столом, де в центрі барвистою клумбочкою стояли три прапорці — радянський, американський та британський,— терпляче чекали, доки батечко Джо розпалить тютюн.

— У міру того, як минає час,— незворушно вів далі Сталін, тримаючи люльку за горіхову чи пінкову чашечку, як завжди, тільки правою рукою, бо ліва була суха і погано слухалася,— різниця між чисельністю російських і німецьких дивізій стає дедалі менша. Великі труднощі становить також те, що німці по-варварському все знищують при відступі. Це утруднює підвезення боєприпасів. У цьому причина того, що наш наступ уповільнився.

Сталін зробив паузу для затяжки і випустив кільцями дим.

— У цьому районі німці мають п'ять нових танкових дивізій і три старі танкові дивізії, разом вісім танкових дивізій, а також...

За знаком Ворошилова помічник підклав аркушик з даними, але Сталін сердито відсунув папірець.

Звуженими до гвинтівочної цівки темно-брунатними зіницями він скоса вперся в позолочений гудзик на грудях маршальського мундира Ворошилова.

Невже Клим, найближчий соратник, хоче виставити перед союзниками, буцімто Верховний так постарів, що не здатен запам'ятати декілька паршивих цифр? Але продовжував при цьому говорити рівно і незворушно, як метроном. Лише від стримуваного гніву посилився акцент, і він чисто по-кавказькому перестав ставити м'які знаки:

— ...а також двадцат дві — двадцат три піхотні та моторизовані дивізії. Їхнє завдання — знову оволодіт Києвом. Таким чином, у нас попереду мают бут деякі труднощі.

55.

— Алє, алє... — нетерпляче дмухав у трубку Ворошилов.

Ще за столом переговорів із союзниками він вирішив у найпершу ж перерву зв'язатися з Москвою, особисто запитати в Генштабі останні дані від цього мудрія Ватутіна.

Дивно, але зв'язок посольства в Тегерані не спрацював з першого разу. Учора ж Москву було чути, ніби із сусідньої кімнати. Чи, може, справді цей ранок якийсь заклятий?!

Нюхом давнього царедворця він зауважив уранці крайнє невдоволення Сталіна. І падала ж нечиста потикнутися з цим папірцем. А може, і щось більше, страшніше, ніж просто невдоволення. Що важко віддається словами і його треба відчути сідницею як мить, коли понесе кінь.

Хто-хто, а він, Клим, таки знає, як за «щось» можуть статися будь-які дії. Набачився, слава богу, донесхочу, коли Коба, давній друг і покровитель, на якого він поставив, мов на скакового ахалтекінця, ще замолоду і не помилився, коли всесильний Коба найбільше наблизив до себе. Такий самий підозріливий, сполеляющий погляд — бр-р, ліпше б не згадувати — уже відчував і на собі, наче вони не знайомі аж з дев'ятсот шостого, не ризикували разом у Баку, коли у бойовиках потрошили з Камо багатіїв, не топили в Царицині баржу з ненависними обом грамотіями-«воєнспецами», а свою відданість Клим не доводив Кобі буквально щодня, не шкодував на це ні сил, ні вигадки, ні здоров'я. Зрештою, не чия-небудь, а його ж таки, Клима Ворошилова, стаття «Сталін і Червона Армія», піднесена Кобі на круглі п'ятдесяті іменини, започаткувала його славу великого полководця. Дещо, звичайно, довелося переробити в історії, щоб уся громадянська стала перемогою всюдисущого військового таланту наркомнаца Сталіна.

Але то дрібнички у порівнякці з тим, якою задоволеною усмішкою ворухнулися прокурепі вуса, коли Коба чктав черкетку статті. Випили за успіх «пксателя», і Коба зробив деякі заувв ження, щоб його вкдвтка роль не була забутв ані а жодному моменті. І щоб кіхто більше не згвдував скороспішної оцінки «Старыка», Лекіна (тут у Ворошиловв був і свій іктерес), буцімто їхня партнзвищнка нв Царкцинському фронті коштувала Червокій Армії шістдесятк тнсяч чоловік.

А коли отак само, до печінок, глипнув — Коба тоді був кокче кевдоволекнй ходом війни з проклятнмн білофіннами. Дозволив кввіть собі прк людях перекривлятк його, кврkома Ворошилова, дзвінке, розтрублене всіма газетамн більшовицьке гасло: Червона Армія битиме ворога лнше на чужій терніторії, а розіб'є — малою кроа'ю, єдиним удвром.

У вужчому колі своїх, за коньяком та «Цінандвлі» нв кунцевській дачі, де Семен Будьоннкй шкваркв на гармошці, а тебе примушували по сто рвзів співатн «Розпрягайте, хлопці, коні», Коба загвлом зробив його посміховкськом за фінські невдачі. І досі вининкм за передвоєнний стак армії вважає колишнього наркома. Ніби не зкає, за чиєю командою ти викорінював розпеченнм саницем крвмолу, троцькістську гнилизну, яку понасаджували в армії всі ці якірн, уборевичі, тухачевські? Оно ще і нині палець болить од усіх ткх резолюцій на телеграфні запктк з округів: арештувати, розстріляти, судити і розстріляти.

Стратегів з себе корчилк, розумнкки з академіямк, а пошклися в дурні з діркою у лобі. Гадали, каїнняки, що здатні обскв катн першого червоного офіцера.

Прізвисько, падлюки, вигадали вам, легекдарним героям Першої Кінної: «Вершкккк без голови». А хто лишився без головн? Отожбо. А перший маршвл Ворошилов і досі в сідлі. Буде похований у Кремлівській стіні, а не у вигрібній ямі нв Соловках!

Бач, братове покійничкк, не ввс, не свого улюбленця Жукова, вискочку халхін-гольську, Коба взяв у Тегеран, не Василевського, теж з молодих, та ранніх. Згадав, ушанувввтвки вірного Клима. Старий кінь борозни не зіпсує. Попрвцюємо ще для матінкн-історії. І якби ж ке ота ранкова промашка...

Зв'язок нарешті налагодилк. Ворошилов не привітався і не нвзвввся. Нехай бк хтось спробував ке впізнвтк голосу члена Державного комітету обороки! Нвбурмосившись від самої думки про непоштивість, він буркнув у трубку якомусь з верхніх чинів Генштабу:

— Ану, не чухайся, дай мені обстановку під Києвом!

Чнм далі вислуховував маршвл доповідь, тим крутіше брався слиновий рум'янчик над губою нввколо трикутних **ворошиловських** вусиків, які нв втіху йому мавпуввли в армії з наркома. А далі зірвався на крнк:

— Яка, до єдрені-фені, оборона?! Та в кього сьомв клепка є в тім'ї, у вашого Ватутіка?

З Москви, певко, щось пробували пояскити щодо клепок чн оборони, але гекштабівське белькотікня не задовольняло мвршала жодною мірою.

— Він розуміє, що зараз потрібко?! Наступ!! Чуєте? І тількн! Як не хоче?.. Та я його розвітру разом з соплями на табвку! Твк... твк... Не так!!

Слнвові рум'янчики вибралися вище, на щоки, оброблені до полиску посольськнм перукарем-енквввеєснкком. Після недовгої мовчанки маршал знову завів з вксокої бабської ноти, ка якій він виводкв у компанії Коби «Розпрягайте»:

— Зврубайте на всіх своїх погвикх носах: товарнш Іваков... чуєте?.. товариш Іванов каказував, щоб... Алє, алє!

Нвчальнкк вузла зв'язку посольства, який упродовж розмови стояв за налитою кров'ю потилицею маршвла ка відстакі трьох чемних кроків, із жахом збагнув ватяними ногамк, що ка лікії зкову щось бемкнулося і що йому цей бемк твк ке мкнеться.

Ворошнлоа щосилн, иемоа у сурму перед кавалерійською атакою, задмухав у трубку:

— Москаа! Москва! Алє! Вн що там — усі поаиздихали?! Алє!.. А розпротак т-таою перемвть! Чого стоабичиш, як опудвло на городі?!

Ні живий иі мертвий, иачзв'язку збвгнув иарешті, що маршал зволили згадвти не чиюсь, а твки його покійну мвтусю. Коліна підточувалися: мвршалв досі він бвчкв лнше а учнлищі НКВС серед портретів членів Політбюро ЦК ВКП(б) у червоиому кутку. А ачора через крихітну шпарнику між штор угледів у виутрішньому дворнку посольства такнй портрет, такий...

Від згадки про иього иачза'язку переміг зрадливу аатяність і прожогом кинуася вперед, мов на амбразуру.

Віи хапаася за свої секретиі впарати.

Бвтькуааа по дорозі підлеглих, які траплялнся під ногн, маршальським триповерхоанм робом.

Нв комутації у шарпаниині поранив до кісткн підмізниковнй палець, але блискавично зняв паиель, запорпввся в силі-сненній переплутаиих, здввалося б, без усякого ладу-порядку різноколірних дротиків.

Проте все, все мврно.

Змокрілою спиною, лопвтками, кістковим мозком він відчуааа погляд мвршала, наче оголсннй для удвру клинок.

Москва мовчала, мов звціпило.

Ураз захрипнувши, ивче вижлуктиа у ЦПКО імені Горького пару холодного пива, иачзв'язку, нерозігнутий, з руками, запущеними, як у хірургв, в иутрощі секретиої апаратури, иаважився до-о-доповісти, хоч досі не заїкався зроду-віку:

— По-орушеиия за'яз... гку... поза на-ашнм вілиаом. Т-то... оваришу маршал Ра-адянс... юзу...

Ворошилов, якпй мовчкн пощипував вуснкн, поаіася иа диао спокійио. Він більше не мвв ані хвилиии, бо запізнювався на офіційний обід, який буа продовжеиням переговорів.

Цей мурмило і паскудник Ватутін зіпсував йому всю обідию. Звпроснв, бач, у Ставки добро на доукомплект та оборону. Не адасться тепер, холера, першим умаслити Кобу доброю заісткою.

Ну, начуаайся, мудрій з усіма саоїми академіями-переакадеміями. Пригадаю в слушний момент...

56.

«Соловей» з Москвн вергаа такі любоані рулвдн, що Ватутін, кривлячнсь, аідніс трубку подалі від вуха.

— Я вже доповідаа Генштвбу, що прекрасно асе усвідомлюю. Все!

Він аідсунув волвючу мембрану ще далі, докн дочекаася, колн його внсокочиниий співрозмовник у Москві, ие охололий ще аід нищівного тегераиського прочухаив Ворошилова, заднхнеться від крнку.

— Я... Тв послухвйте ж, врешті-решт! Я ие гірше за вас знаю, що маршал Ворошнлоа члеи ДКО і члеи Ставкн! Що?.. От нехай приїде тв пустить у иаступ протн «тнгрів» кіиноту, як у сорок першому. Із стрічкою через плече: «Дайош Берлін!»

Від злості Ввтутін звбув, що треба бути обережнішим із мстивим колишнім иаркомом, колись у Генштабі ивслухався чнмвло переквзів про його вихватки.

— Та ви меие маршалом не лякайте! Меие Мвиштейи уже місяць лякає краще аід аас... Так! Моє рішения остаточне. Наступати зараз не можу.

Скорострільиа рулада поаторилася з иоаими коліицями. Командуючий спробуввв відсуиути від себе трубку ще, але аже не вистачало руки.

— Та які, господи, резерви?! З ласки Жукоаа я одержав од РВГК лише один иещасний корпус!.. Згоден, свіженький. А сусіди, в Черняхов-

ського та Москаленка? Вимотані до знемоги? А десять зустрічних атак на день? Що?.. Вперед? Ні! Ка-те-горич-но! Я не хочу єдиного — профукати Київ! Зараз головне стабілізувати фронт. Що? Я не дитина, годі мене застрашувати відповідальністю.

Він подивився на найближчих підлеглих, які тривожно прислухалися, намагаючись за відповідями командуючого відновити плин генштабівської прочуханки. Нелегіючи, відщепнув гачки на давкому стоячому комірі кітеля, що рідко робив на людях. Потер вкрільнену, як од зашморгу, шию і вже спокійно відкарбував:

— Можете записати. Так, персонально для маршала Ворошилова! Фронт буде стабілізовано. На лінії Черняхів — Радомишль... Що? Ну, знаєте! Коли не встигаєте — запрошуйте стенографа. Я не маю часу чикатися до ночі! Так... правильно. Радомишль — Ставище — Лучин. У мене все. Ні, Ставище до Києва ще ближче...

Обернувшись до штабних на чолі з Боголюбовим, який нетерпляче переступав з ноги на ногу, командуючий зітхнув і застебнувся по формі.

— По місцях і готуймо директиви арміям. Як домовилися: оборона та доукомплект.

57.

Старовинний підлоговий годинник у радянському посольстві в Тегерані мелодійно відбамкав десяту.

Сталін, який безперестанку, певно, на негоду розтирав суху ліву руку, гостро примружився на Ворошилова:

— А товариш Ворошилов нехай запам'ятає: головне його завдання на нараді військових представників — домогтися точної дати відкриття другого фронту.

— Або, як вони його називають, операції «О... О... Оверлорд» через К... К... Канал. Себто Ла... а... Манш,— сірим голосом додав Молотов, який сильно заїкався, і вийняв з нагрудної кишені приталеного смугастого піджака носовичок, щоб протерти пенсне.

Він усіляко приховував це, але був невдоволений, що Сталін потягнув за собою Клима.

На нараді військових представників з більшим пієтетом прислуховувалися б, мабуть, до Жукова чи до когось з бойових генералів, чиї імена гриміли у зведеннях Радінформбюро. Чи хоча б Василевського. Бо і янкі, і Альбіон представлені на конференції відповідно начальниками генштабів. Отже, логічніша була рівноцінна співучасть, а не Перша Кінна. Але Коба не послухався.

— Жюков нужин мені на фронті. Чи тобі недостатньо, що в Тегерані буде маршал — маршал Сталін?

Молотов подумки картав себе за похибку. Кобі дедалі більше подобається уявляти себе полководцем. То нехай, славу великого полководця не ділить на сто осіб. Он останнім часом що вигадав? На запівнічних вечерях у Кунцеві примушує генералів наливати «Московську» не в чарку, а у фужер. Бо так п'є товариш Сталін, до дна. А собі замовив особливий фужер. З товстелезного скла, з оптичним фокусом. Влазить у нього лише крапелиночка, а враження — повнісінький по вінця. Тішить його до сліз, коли, перепившись, бойові генерали, Герої повзають попід столом рачки. А товариш Сталін, бач, пив нарівні з усіма, а ніче росинки в роті не мав.

Ворошилов весь час нервово совався на парчевій козетці із гнутими золоченими ніжками, ніби заповзявся протерти до дірок новеньку царську оббивку, призначену зовсім не для його пролетарсько-кавалерійської сідниці, бо розмова відбувалася в апартаментах Сталіна.

Ворошилов не так слухав настанови, як намагався вгадати, чи відпустив йому Коба вчорашній гріх, а чи продовжує шукати злий умисел, бо ж, як відомо, Коба нічого не забуває. Але на знайомому до останньої віспинки обличчі не міг прочитати ну анічогісінько, від чого занервувався ще більше. А засовався так, що нарком закордонних справ Молотов, з

якнм у Ворошилова було давнє потайне суперництво за симпатії Коби, почвв роздумуватн з непронникною міною на кривтому, невиразному лиці: що ж Клим продірявить раніше мозолею від сідла — оббивку чи англійське сукно новеньких штанів з шикарним маршальськнм лампасом?

А Ворошилов погано розумів, що йому кажуть. Бо по-сайському, Климом, Коба не назвав його жодного разу, навіть коли за сніданком запропонував причаститися по єдиній для хоробрості. Тобі б отепер наркомівську дозу. Чи й дві. Адже зараз плуганитися на нудотну нараду з Маршаллом та генералом Бруком, а в головному, заповітному ясності нема й нема.

— Скажете їм, товаришу Ворошилов... — Ну от, знову: «товаришу Ворошилов, товаришу Ворошилов»... Офіційно, як на Пленумі! — ...що з моменту зимових битв на Волзі Червона Армія продовжує нести головний тягар.

Сталін, називаючи битву, не вжив назви міста свого імені, і в цьому Ворошилов побачив поганий для себе знак. Будучи в доброму гуморі, Коба часто казав йому довірчо: «Царицин»,— чим підохочував до спогадів про спільне героїчне минуле. Адже добре знає, що Клим не забариться затьохкати соловейком про його воєнні заслуги у громадянську, а заодно потоптатися з матюком по колишньому головкому Іудушці-Троцькому, подарувавши додаткову втіху. Нехай ніколи не забуває, звідки та з чиєї ласки почалася його, луганського слюсаря, запаморочлива кар'єра аж до наркомвійськмора, до першого маршала, до національного героя.

— Наведіт їм останній приклад, товаришу Ворошилов. Саме з узбережжя Ла-Маншу Гітлер і перекинув під Київ двадцят п'яту дивізію фон Шелла. А союзники, особливо Черчілл, намагаються під будь-яким приводом відтягти дату висадки десанту в Північній Франції. Тепер він посилається на можливості в Середземному морі, на труднощі з десантними суднами.

Молотов потай зловтішався: не послухався Коба розумної поради, то й має клопіт. Утовкмачує розмірено й повільно, по десять разів, наче не вірить у розумові здібності розцяцькованого маршальським золотом вершника без голови.

— А ви поясніт їм, товаришу Ворошилов, як Ватутін з Конєвим з ходу форсували Дніпро. Напередодні Нового року ми повинні повернутися до Москви нарешті з цілковитою ясністю.

Сталін на півслові зник у непомітних дверях, вбудованих у спеціально зроблену до конференції за його смаком дубову панель.

Завданнячко, одначе...

Ворошилов з неохотою підвівся з козетки. Молотов крадькома, як усе робив, глипнув мимохіть крізь пенсне, чи не проялозив Клим дірку. Приниженням свого суперника-побратима він одержав перед робочим днем маленьку сатисфакцію за непослух Коби.

Ворошилов хвилину-другу поскубав вусики, намагаючись нічого не забути. І рішучим, сягнистим кроком, який хвалив в нього Коба, рушив на нараду, мов приборкувач до клітки з тиграми.

58.

Рівно о 10. 30, звертаючись до свого американського колеги генерала Маршалла, глава британського генштабу генерал Брук ще раз промусував процедурне питання:

— Якщо я скажу що-небудь, що не відповідатиме думці американської сторони, прошу мене перервати.

Ворошилову ще вчора набридли ці дипломатичні витребеньки, на яких так кохається занудний Молотов, корчачи з себе великого дипломата. Йому нетерпеливилося одразу ж схопити вузду до основного, що наказував Коба, аби чогось, боронь боже, не забути. А там — давай другий фронт! І — просурмити перемогу, щоб пом'якшити вчорашній гнів свого патрона.

— Я ще раз хочу запитати генерала Бруна. Чи вважають англійці операцію... ну, цю... — Як на зло, слівце Вячеслава начисто випало з кавалерійської голови. Лорди... морди... ага! — Чи вважаєте операцію «Овер... лорд» головною операцією?

— Я чекав на це запитання.

Брун зволікав для початку, а тоді на невдоволення Ворошилова заторохтів так швидко, що за ним ледве встигав перекладач.

— Він, Брун,— тлумач уживав чомусь третю особу, як часом про себе Коба,— має сказати, що він не бажає бачити невдачу союзників як у Північній, так і у Південній Франції. А за деяких обставин ці операції приречено на провал. Для успіху цієї операції мають існувати деякі передумови, які не дали б німцям можливості, використовуючи добрі дороги у Північній Франції, підкидати резерви.

З жиру бісяться, лорди-морди. Попробували б перекидатися, як ми, по наших дорогах. Коні грузнуть по черево.

Ворошилов ледве дочекався, доки цей балакун англієць перестане напускати словесного туману. Адже в нього є і друга директива Коби, щодо наших форсувань. Досить уже вчорашнього гнилітівочного погляду, щоб він не виконав його волі, оно і досі пуп холоне. С, є кому настукати Кобі про його поведінку на нараді, буцімто Клим хляпав вухами. Он скільки військрадників посадовили за плечима. А Берія ж тут-таки, у Тегерані, так і чигає на здобич, вислужується. Роз'їжджає на лімузині день і ніч по доріжках, номір підняв, під капелюхом начепив чорні окуляри, гнида. Мабуть, тільки й жде, ірун, щоб ти спіткнувся на всі підкови. Зараз же рубонемо з плеча.

— Ми розглядаємо операцію через Канал як операцію нелегку,— мовив Ворошилов якомога поважніше, відповідно до свого чину та своєї слави. — Ми розуміємо: ця операція важча за форсування річок. Таких, як Дніпро, Десна, Сож. Правий берег у них гористий і при цьому добряче укріплений німцями. Ми маємо сказати: операція через Канал, якщо вона, звісно, провадитиметься по-серйозному, буде успішною. Повірте моєму досвіду, панове. Німці побудували на правому березі вказаних річок сучасні міцні залізобетонні укріплення, озброїли їх потужною артилерією. Вони могли обстрілювати низький лівий берег на велику глибину. Не давали нашим військам підступити до річки.

Від незвично довгого пасажу маршал трохи задихався. Доки строчив з «максима» перекладач, він відпив боржому з кришталевої склянки, де шрапнеллю розривалися гострі на смак пухирці.

— Але!

Маршала тішила та увага, з якою прислухаються співрозмовники. Треба не забути розповісти про це Кобі. Нехай не думає, що в дипломатіях удатний лише заїка Вячеслав.

— Але. Після концентрованого артилерійського та мінометного вогню, після міцних ударів авіації нашим військам удалося форсувати ці ріки й ворога було розгромлено.

Зозла на цього мудрія Ватутіна Ворошилов порушив заповіт Коби, не назвав ні його, ні Конєва імені. Надто жирно, щоб вас хвалив перед білим світом сам Клим Ворошилов. Та й кому завадить, якщо союзники подумають, ніби це він з шашкою наголо форсував Дніпро? Плавом на бойовому коні. Як вирішили були, що він, Ворошилов, звитяжець Царицина, і є головний у сталінградській перемозі, коли вручали Кобі пам'ятний меч. Переконувати їх, що це не так, дзуськи, він не збирається. Хоча, звичайно ж, муляє та обставина, що з деякого часу Коба вперто не допускає його, першого червоного офіцера, і близько до фронту, тримає при собі. Оберігає, мабуть, як національну святиню,— таке пояснення вигадав для себе Ворошилов. Хоч у глибині душі розумів, що причини зовсім інші.

Поки славетний російський маршал, з ім'ям якого чомусь не пов'язувалася жодна перемога у великомасштабних операціях Червоної Армії, зблискуючи діамантовою маршальською зіркою під горлом,

розливався солов'єм, один з англійських генералів-радників швидко начеркав записку і передав її Брукові.

«But Vatutin again withdraws to the Dnieper.»[6]

Брук подякував чемним нахилянням проділу, але тут же вирішив не користатися з підкинутого аргументу. Обвішаному орденами російському солов'єві, здається, більше заімпонують лестощі. Недаремно ж марнослав'я, фантастичне славолюбство зафіксовані в перегорнутому ним, Бруком, досьє найближчого поплічника батечка Джо.

— Дорогий маршал Ворошилов! — мовив він урочо, немов до коронованої особи. Може, в такий спосіб удасться зсунути опонента з прямолінійної, як багнет, позиції? — Англійці з великим інтересом і захватом, можу цілком завірити Ваше превосходительство, стежили за форсуванням річок Червоною Армією, сер!

Іч, стерво язикате, убік відводять сери-мери-пери... Сливовий рум'янчик проступив навколо вусів Ворошилова. Коба, може, і правий, що він не тямить у новітній танково-аеропланній стратегії, але на таке от паскудство нюх у Клима ще ого-го. Безпомильний, як куля. Хай би Коба підкидав такі завданнячка своєму Молотову. Ото вже вміє викручуватися дзигою. Дарма що хтось з постріляних дотепників вигадав Вячеславові наліпок «кам'яна сідниця».

— Однак,— поспішив на виручку британському колезі американець Маршалл,— я повинен заперечити маршалові Ворошилову з приводу його висловлювань про десант через Канал.

Тьху ти, а оце де ще узялося? Прізвище «Маршалл», та присохнуло в генералах. А туди ж, проти тебе, куди кінь з копитом.

— Якщо при форсуванні річки поразка військ, що висадилися, означає лише невдачу, то поразка при десанті за океан означає катастрофу.

Ну ж як викрутило. Лайно заморське.

Закипаючи, Ворошилов з трудом дослухав тачанковий дріб перекладача. Налився сливовою кров'ю і рубонув по-пролетарському, навідліг, з плеча:

— Не зго-ден!!

А що ж ти ще міг зробити під перехресним вогнем?!

59.

У півнеба палахкотіли заграви, мішаючи день і ніч.

Від поліських борів, побережного каміння Тетерева, від дощенту сплюндрованого Брусилова, з-над ірпінську заплаву, соборні хрести Васильковa і аж до Дніпра за Трипіллям, праматір'ю викопної культури, горіли розрізані фронтом навпіл села. Палали міста, вдруге здані ворогові, і діти знову ховалися у льохах, і лютували зондеркоманди, і косими, вологими сніговіями замітало траншеї, і під похмурими дощами, що змінювали їх, осідали братські могили в розгаслих полях, край шляхів, біля ніг тополь та на голих маківках давніх курганів і Змієвих валів. І не було, не було спокою солдатам у вогкій цій, тривожній землі, нашпигованій залізом і слізьми, замішеній гусеницями, лопатами саперів та поховальних команд, бомбами, наказами і чобітьми, резолюціями стоїти на смерть, прокльонами і плачем,— ні мертвим, ні живим.

Але він вирвав, виборов передишку.

Стиснувшись, змалівши плацдармом, устромивши в небо дими, прокльони, зенітки, фронт похитнувся, але не перервався. Випручався. Вистояв. Вижив.

Кінчався листопад.

Найтяжчий листопад з усіх сорока двох років життя сільського воронезького хлопчика, генерала армії Ватутіна.

---

[6] «Однак Ватутін знову відступає до Дніпра» (*англ.*). — Ред.

І Київ жив за спиною, і плинув Дніпро вільними водами, і в нужденній, втомленій землі між німотою могил та ворушінням касок уже проросло кинуте на весну зерно.

Книга друга

ГРУДЕНЬ

1.

— Містика, чортівня, та й годі!

Начштабу Боголюбов, як буря, влетів до кабінету командуючого і потрясав на порозі затиснутим у жмені папірцем.

Гупання його чобіт,— а начштабу мав гучну, як і він сам, манеру ходити,— викликало роздратований погляд першого члена Військової ради. Крайнюков стояв біля стільця командуючого. Ватутін широко розставленими ліктями сперся на робочу карту фронту і уважно слухав. Певно, по штабному приймачу передавали щось екстраординарне.

Начштабу в незручній позі завмер на півкроці та прислухався до урочистого голосу з трофейного «Телефункена».

Заповнюючи низами всю кімнату, з Москви лунав Левітан:

— Наш наступ буде нещадний і наростаючий. Закінчивши наші дружні наради, ми впевнено чекаємо на той день, коли всі народи світу житимуть вільно, не зазнаючи дії тиранії, та відповідно до своїх різних устремлінь і свого сумління.

В ефірі засвистіло, пішли перешкоди, і Ватутін поморщився. Ад'ютант тут же метнувся крутити настройку. Індикаторна лампа замиготіла зеленим котячим вічком, свист ущух, але голос розплився, як чорнило на промокашці. А коли вдалося знову намацати і сфокусувати московську хвилю, транслювали вже бравурну, з литаврами музику Глінки.

— Ну, все зрозумів? — спитав Ватутін Крайнюкова. — А я ж, дурень, ніяк не міг уторопати, чому Верховний тоді все натяками та натяками і на півслові обриває.

— Виходить, товариш Сталін говорив з тобою з Тегерана?!

— Звідки ж іще. І чути, мов за тридев'ять земель.

Брови Боголюбова заворушилися.

— Просвітіть нарешті, при чому тут Тегеран?!

Крайнюков відмахнувся недбало, мов од настирної мухи:

— Та конференція там була, трьох держав. Ну, Миколо Федоровичу, здається, другий фронт нарешті видно? Союзникам наче нема куди зволікати далі.

— Може, і нам тепер стане легше? Треба ж буде Гітлерові звідкілясь брати танкові дивізії в Європу.

Ватутін з такою надією втопив погляд у розгорнуту на весь стіл карту свого фронту, ніби там уже щось могло змінитися.

— Принаймні одне ясніше — чого від нас усі хотіли. І Жуков, і товариш Сталін, і Ворошилов... — Крайнюков, здивований своїм відкриттям, смикнув рудувате пасмо. — Конференція у верхах, потрібен успіх, а в нас...

— Угу,— втрутився Боголюбов. — Хіба ти не розумів цього раніше?

Начштабу останнім часом досить іронічно ставився до стратегічних висновків першого члена Військової ради.

Крайнюков ущипливо спитав:

— Признайся, може, тебе інформували з Кремля, що в Тегерані конференція?

Він теж не попускав Боголюбову, тим паче що питання зараз не його, а суто комісарське — висока політика, в якій, вважав Крайнюков, начштабу ні бе ні ме.

— Та при чому тут, їй-богу, Тегеран?! — скипів Боголюбов. — З оцим наступом Генштаб у мене ось уже де сидить!

Він поляскав себе по потилиці.

— Годі-бо вам! — спинив Ватутін, не відриваючи очей від карти. — Ну, що там за містика?

Боголюбов зиркнув на комісара, хотів був щось сказати, ну, принаймні, що для серйозних штабних питань треба мати й відповідну підготовку, а не балабонити, але стримався.

— Прибули перші резерви. Розвантажуються в Дарниці.

— Я питаю: що там за містика?

Боголюбов потряс папірцем, який стирчав з кулака:

— Хрінове, як не сказати більше, донесення розвідки Москаленка. Я б їм...

— Читайте.

Начштабу розпростав пожмаканий рапорт, нервовим рухом зсунув на лоб окуляри й почав читати:

— «Внаслідок активних дій розвідників, шляхом захоплення контрольних полонених...»

Ватутін жбурнув олівець на стіл.

— Коли, господи, відучаться в службових паперах самі себе гладити по голівці! Далі.

Боголюбов, який не чекав вибуху начальства, про всякий випадок випустив кілька слів преамбули, що теж могли бути витлумачені як похвальба, і знайшов потрібне місце. Повідомлення, яке він прочитав, скинувши геть мінусові окуляри, бо погано бачив у них зблизька, вносило остаточне сум'яття в становище ватутінського фронту:

— «3.12.43 противник зняв з ділянки фронту 38-ї армії 1-у танкову дивізію, 7-у і танкову дивізію СС «Адольф Гітлер» та перекинув їх на іншу ділянку фронту».

Звкінчивши, начштабу знову осідлав ніс роговою оправою:

— Де, куди — цілковита відсутність наявності!

— От він, новий хід Манштейна! Учув нашу слабину...

Уже не перший день командуючий передчував, що має таки щось трапитися. Ні, навіть ждав цього: не можуть події розвиватися так благополучно, без несподіванок, надто б це було просто. Адже голову ламав не лише він, а й Манштейн, а той має, на жаль, що ламати. Та все одно раптове зникнення з поля зору нашої розвідки одразу трьох танкових дивізій, могутньої сили, здатної наробити лиха на цілому фронті, не може не заскочити зненацька. От уранці ще були — і нема...

Швидким оком він перебіг по карті:

— Що, тут? Небезпечно... Де ж вони вринуть? Га?

Крайнюков вирішив, що уже час і йому втрутитися, підійшов до столу з глибокодумно наморщеним чолом.

— А якщо не тут?

— Однаково небезпечно.

Боголюбов дивувався з довготерпіння командуючого.

— Розвідці треба врізати гарячих! — Начштабу рубонув повітря кулаком. — Щоб стежила за переміщеннями противника. І армійській, і фронтовій!

Ватутін з хитринкою покосився на комісара:

— Знову він гарячкує?

Боголюбов не вловив іронії, ображено шморгнув носом:

— А як накажете поводитись, коли тан-кові дивізії губляться, як голка в сіні?

Бравурна музика продовжувала струшувати радіоприймач так, що дзенькотом відгукнулося скло на гасовій лампі-семилінійці. Ватутін озлився на недогадливість ад'ютанта:

— Вимкни нарешті цю холеру!

Ад'ютант виконав наказ. Стало тихо — тихіше не буває.

— Ситуаційка... — ледь чутно пробурмотів Ватутін, не помітивши своєї різкості. — Справді містика...

І замовк ненадовго. Лише мимохіть здригнувся, коли зозуля, із скрипом вигулькнувши з ходиків, порушила тишу, прокувала північ.

Крайнюков одійшов до вікна, вдаючи, що роздумує над зміною обстановки, в якій сам чорт ногу зломить. Насправді ж йому смертельно хотілося зараз єдиного — здрімнути хвилинок триста. Але на фронті знову заварювався каша, і хто-хто, а він мусить бути в центрі подій.

А Боголюбов думав про єдине: як би залишитися на самоті з командуючим, поміркувати всерйоз. З попередніх повідомлень розвідки Ватутін уже знає, що Манштейн або Раус чи й обидва разом рокірували на північ від Кочерова танкову дивізію «Райх», вивели в першу лінію свіженьку восьму танкову, зняту з району Житомира, в пошарпану двадцяту мотострілецьку відправили від гріха подалі, в резерв. Виходить, що на лівому фланзі Черняховського зосереджуються великі сили. І якщо три пропалі від Москаленка грамоти об'являться там...

— У Черняховського тихо? — наче прочитавши його невеселі думки, спитав Ватутін.

— Нібито. Шістдесята щойно була на зв'язку.

Начштабу позіхнув, прикриваючи долонею розгорнений судомою рот.

— Ох, чує моє серце... — Ватутін затарабанив пальцями по столу.

— Сон бачили? — знову позіхнув Боголюбов. — Адже фактів жодних.

Крайнюков зиркав то на того, то на того. Про щось балакають, як змовники, наче його тут нема...

— Крім фактів, Олександре Миколайовичу, існує нюх. Або, як нас навчали в Академії Генерального штабу,— інтуїція. Дуже, між іншим, корисна річ у військовій справі, коли суцільна пітьма...

Відповідав командуючий майже машинально, Боголюбов відчував, що думками той десь далеко. Його теж, видно, турбує північний напрямок. Черняховський, звичайно, талановитий командарм, але самого таланту проти танкових дивізій...

— Так ви, Миколо Федоровичу, генштабівську закінчували?

Комісарові й сон розігнало. Час просвітити начальника штабу, людину на фронті нову. І він голосно, як завжди, виклав відому йому вздовж і впоперек анкету командуючого:

— А перед тим — Академію імені Фрунзе. Перед тим — Вищу об'єднану школу в Києві, Полтавську піхотну. А перед тим...

— Перед тим, Костю, нічого не було,— Ватутін, виявляється, прислухався уважно. — Перед тим була громадянська. Ділва... Усеньке, виходить, брат, життя вчився, а де шукати ці три капосні дивізії, не знаю?

— Не сумуй, самі знайдуться! — бадьорим тоном прорік комісар. Він вважав, що політкерівникові належить зараз підтримати підупалий бойовий дух.

Ватутін лагідно глянув на нього:

— Ти б, Костю, прогулявся до себе в політуправління, га? Перевіриш, як завтрашня газетка друкується.

У Крайнюкова заграли на жовнах відросла за день руда щетина. Його наче виставляють? Дзуськи. Він, звичайно, не ак, штабісти від царя Панька,— закінчував військово-політичну, імені Леніна. Тобто політшколу має ого-го. Але в армії теж не хлопчак, з дев'ятнадцятого. На рік, до речі, раніше від командуючого. А за фронт, між іншим, відповідає перед товаришем Сталіним нарівні з ними, розумниками.

Ватутін помітив чорного кота, що прожогом прослизнув між ними, і сказав примирливо:

— Все одно ж, Костю, без підпису першого члена Військової ради директиви військам не дають. А ми з Боголюбичем поки трохи поморокуємо над картою.

Крайнюков зрозумів, що надиматися далі — собі дорожче, і ображено пішов.

Залишившись удвох, Ватутін з начштвбу мало не до ранку нашкрябуаали просто по стволу артзаслін, щоб бодай якось нейтралізувати танкоау днвізію «Райх», націлену тепер у фланг Черняховському. А коли стали писати розпорядження про перекидання а шістдесяту цкх протитанкоанх підрозділів, Боголюбоа, якнй, не аідриааючись, строчив одному йому зрозумілими скорописнкми карлючкамн, попрохаа:

— Не диктуйте так повільно, я потім розшифрую, перед машинкою.

Колн наказ був готоанй, Ватутік раптом закваппвся:

— Я на аузол зв'язку, погомоню з Черняховським. А ан поки зателефонуйте, мабуть, розвідникам.

— Щодо зникліих днвізій?

Серед схнлених над апаратами голів на аузлі зв'язку Ватутін пошукаа очимв русяву, з кісками. Єфрейтор Лютик чергуаала.

— Ану, землячко, з'єднай мене з Іааном Данииловичем. Швиденько.

Дівчина миттєво погасила привітну усмішку, по-діловому зсунула брови иа перенісеі та вираанимн, оцвдлнвнми рухами переклацала-перемккулв щось ка комутаторі. Одразу ж, без затримок викликала шістдесяту і анмоглнанм тоном забагла першого:

— Терміново.

Її позквний у штабі армії, певно, знали добре, а тому без зайвих розпитувань, кому й кааіщо знадобкєя командарм о такій порі, кинулися виконувати. Дівчина, зачепивши сережку, скинула навушники та звела на командуючого сірі, а коричнеаих крапочках очі:

— Зараз розбудять, тоааришу генерал армії.

Ватутін пошкодуаав, що не попередив телефоністку про такий варіант. Потреба в розмові, власне, відпала: раз Даниловкч спить — значить, до ранку у нього порядок. А тепер перепиняти пізно.

Так і є. Черняховський, солодко позіхаючк в трубку, відповів заспаним голосом. Швидко переконаашись, що перед його армією асе тихо, німці поводяться, як звичайно, Ватутік одпустив комакдарма-60 додиалятися сни.

Коли він поверкувся до себе, Боголюбов спав иавсидячки коло телефонів. Скинувся на рип розтріскаких дощок підлоги, аиуватим короткозорим прищулюванням вибачився за хвилинну слабкість. На німе запитання командуючого щодо телефокного контакту з розаідкою скрушно похитав кучерявою головою.

— Еге... Так то не я бачив сон,— з Морфеєм, дорогкй Олександре Миколайовичу, треба поспілкуаатися аам.

— Та вже другу добу... — Боголюбов потер під окулярамк почервонілі очі. — Дивуюся, як ан тримаєтесь.

— Жила в кас, селюків, міцніпа. Це мені ще в академії казали. А вам спати!

— Але ж, Миколо Федоровкчу...

— Вам що — розпорядитися письмоао?

Ватутін підштоахнуа качштабу до дверей.

— Все одно не придумаємо кічого нового. Директива моя одна: гранкчно активізувати всі вкдк розаідки і знайти невидимок.

2.

Алє кі ця, иі наступна ніч теж не принесли нічого нового.

Аж три днвізії нмців зникли з-під иоса Москалекка і ніби розчинилися, здиміли а усе ще розгаслих просторах.

Танкоаа група, заісно, ке голка а сіні. Але тут авіарозвідка була безсила. Зрадлкаий початок цієї зими аалив то доші з мокрим снігом, то непроглядні тумани, то мороз, великі снігопади. За постійно нелітної погоди розаідуаальні літаки шугали иа небезпечно малих ансотах, та марно; снігопади, иапєвне, й позамітали всі сліди. Розвідгрупи щоночі ходили в німецький ткл по «язика», але, мокрі до рубчика, задубілі, поаерталися ледь живі ні з чкм. Якщо азагалі повсрталися.

— Га, чиста робота? — вуркотів у трубку Рибалко, остаточно роз'ятрюючи і без того болючу рану командуючого. — Не інакше, Федоровичу, ми з тобою фон-барона й навчили. Втечу моєї танкової армії з Букрина він хіба розкусив? А розвідка в них не гірша.

А втім, хитрун бронекомандарм телефонував із зовсім іншого приводу: робив спробу торпедувати вказівку штабу фронту. У нього, бач, забирали щойно вкомплектовану 55-у танкову бригаду Драгунського для передислокування командармові-60 Черняховському.

— Отакий ти щедрий до моїх гвардійців, Миколо Федоровичу? Не встиг, розумієш, посадовити Драгунського на нові танки, як тю-тю? Алюр від Рибалка під Малин?

По тому, як Ватутін відрізав: «Треба» — і поклав трубку, Рибалко зрозумів, що дальші балачки марні, видно, Іванові Даниловичу під Малином непереливки.

Бої, що спалахували то там, то там на величезному фронті і вимагали од командуючого постійного зосередження та управління, не могли притлумити лякаючої невизначеності. Уже навіть Трохимович знав, що, перш ніж розбудити командуючого після короткого, неспокійного сну, треба сходити в штаб або на вузол зв'язку, розпитати про останні дані щодо пропажі. Бо найперше ж запитання, коли він стоятиме над розбудженим командуючим з рушником та кухлем нагрітої води, буде:

— Нічого мені не переказували?

Три танкові дивізії фон Манштейна, десятки тисяч людей, море машин немов корова язиком злизала.

Коли Ватутіну доповіли про приїзд представника Ставки генерала Рокоссовського, командуючий якраз шпетив по телефону начальника армійської розвідки.

Той здушеним голосом виправдовувався:

— Яку вже ніч по тилах нишпоримо кілометрів на десять — і дубль пусто. Німець паразитський став дуже обережний, ховається по бліндажах. Їй-богу, ще не бачив отакого!

— Я ж наказував: потрібен «язик» з танкістів!

— Товаришу командуючий,— заблагав начрозвідки. — Дай бог ухопити хоч піхотинця! Я і так уже стільки людей погубив.

Ватутін не відповідав, і начрозвідки продовжив підшукувати аргументи на свій захист:

— У фріців зараз уночі екіпажі навіть по нужді не вилазять з танків. Не виколупувати ж їх толом з горщиків?!

Командуючий пропустив повз вуха фривольність тону — розвідники народ особливий, не звикли гнути хребет перед начальством. Йому це подобалося, за інших умов він завжди вітав таку незалежність, але зараз спалахнув:

— Може, накажете мені самому добути «язика»?

Ясно як божий день: старий лис Манштейн позамітав усі сліди передислокацій, залякав, певно, розстрілами за недбайство щодо секретності. Але без твердих фактів, що їх можна дістати лише з вербальних показань контрольних полонених, ніяка інтуїція вже не порятує.

Начрозвідки не сподівався на таку різкість: він не раз переконувався, що командуючий розвідників і цінує, і любить. Можна було б, звичайно, організувати розвідку боєм, наробити на фронті великого гармидеру, розвідвідділ армії це вміє. На трамтарарам, не виключено, і вигулькнули б десь оті кляті дивізії. Але ж Ватутін надсуворо заборонив усілякий шум-гам. Вимагав знайти їх так само тихо, як вони зникли.

— Чого мовчите? Язик проковтнули? — почув начрозвідки з трубки.

— Я слухаю, товаришу командуючий.

— Мабуть, чекаєте, щоб Манштейн знов, як у листопаді, затиснув нас новим танковим кулаком?

Зрозумівши, що нічого путнього він не доб'ється, Ватутін вдався до крайнього заходу:

— Даю останню ніч. А тоді ремствуйте на себе.

Торохнув трубкою об важелі та зітхнув. Треба йти зустрічати московського гостя. Сталін ніколи не забуває своїх обіцянок.

3.

На 1-й Український фронт представник Ставки генерал армії Рокоссовський прибув з особливими повноваженнями Верховного: на місці розібратися з обстановкою, вивчити дії та плани Ватутіна і в разі чого прийняти в нього командування фронтом.

— Скільки він збирається ще просиджувати галіфе в обороні? Може, наказати Хрульову прислати запасне?

Нижні повіки Сталіна піднялися, напівприкрили темно-жовті зіниці. Отже, невдоволений ще більше, ніж сказав. Він випустив дим, простежив, як тане сива цівка, і наче цвяха забив:

— А чи справді проти нього одного воюють дві Німеччини?

В уїдливих словах Верховного Рокоссовський упізнав улюблений жарт Жукова, яким той незмінно парирував нарікання командуючих фронтами на зростаючий опір противника. Чи, може, то Ворошилов, який не раз погрожував на людях, улучив-таки слушний момент, щоб поквитатися з непокірним комфронтом?

У душі Рокоссовський співчував Ватутіну, своєму постійному сусідові зліва (Рокоссовський з весни сорок третього командував Центральним, потім Білоруським фронтом). Бо добре знав ще з кінця тридцятих років, що значить попасти в неласку. І коли на початку його візиту збентежений Ватутін доволі різко висловився про місію гостя: «Хоч круть, хоч верть — гробокопання. Як у тридцять сьомому»,— Рокоссовський лише запитав:

— Ти в тридцять сьомому де був, Миколо Федоровичу?

— Закінчував Академію Генерального штабу. А що?

— Зрозуміло. А я в «Хрестах». Чув, є таке місце в Пітері? Веселе.

Ну, так, лайнув себе Ватутін, як же я міг забути?! У Генштабі пошепки переказували, буцімто після відсидки Рокоссовського в тюрмі «Хрести» Сталін сказав йому на кунцевській дачі:

— Ми перед вами винні.

А може, вигадали? Та питати не став. Не час.

Після цього неприємного для обох інциденту притиратися характерами більше не довелося.

У Лісовій Бучі Рокоссовський, звісно, і слівцем не прохопився про свої повноваження «включно до». Одначе в штабі фронту за якимись незбагненними прикметами зрозуміли: прибулий представник Ставки, певно, їх таки має, можливо, дні, а то й години командуючого полічені. Чутка поповзом ширилася з вуха у вухо, і скоро секрет став відомий у штабі всім — од членів Військової ради до чергових телефоністок вузла зв'язку. Хоч ці й без того майже завжди в курсі — як би не старався особливий відділ, вуха їм не запечатаєш. Адже командуючого, незважаючи на строгість та вимогливість, а часом і нещадність, у штабі любили як нечванькувате, справедливе начальство.

Начштабу Боголюбов бачив, що в його підлеглих передчуття біди, посилене цілковитою невідомістю з трьома пропалими дивізіями німців, лише на якийсь час притлумлювали дзвінки та донесення з армій, корпусів і дивізій, морзянка радіостанцій, віддавання команд і розпоряджень, перестуки телеграфних ключів, диктування наказів, гупання дверей, приїзди нарочних та зв'язкових з пакетами, поява з передової викликаних на наради чи накачку командирів або звістки про їхню загибель — усе те, що, мов окремі ноти, цілодобово складається в лихоманковий ритм роботи штабу фронту. А потім знову в людях сіялася тривога.

Мимо оббитих дверей кабінету, де з самого ранку командуючий замкнувся з представником Ставки, ходили навшпиньках, мов коло кімнати з тяжкохворим. Однак і прислухалися з усієї сили барабанних перетинок. Ніби крізь ватяну оббивку можна щось вчути.

Каоlа інформація, точніше, її подоба (бо асе, що діялося за даерима, залишалося таємницею), негайно перекочувала у штабі з кімнати а кімнату, з будинку а буднок:

...— Командуючий, чуєте, наказав: «До мене нікого».

...— Відключна за'язок.

...— За даерима тихо. Приїжджий, братці, не шуміть.

...— Командуючий розпоряднася: усі донесення розаідки з північного напрямку негайно йому. По внутрішньому телефону. А решту в штаб.

— Охо-хо...

— Та ну вас з вашими ноаинамн! — розсердиася начштабу. — Працюйте краще — цим і допоможемо командуючому.

Трохимоанч, прагнучи бути ближче до саого підопічного, пришиаа гудзик до шинелі командуючого на вузлі зв'язку. Єфрейтор Лютик, з'єднавши розгніааного Рибалка замість першого, як командарм аимагав, з начштабу Боголюбовим, як їй наказано, нахнлилася в кутку до старого, зітхнула:

— Що ж тепер буде?..

Трохимоанч некааино аідкусив нитку:

— Як що? А те й буде, що було. Кращого аід Федороанча аони не знайдуть.

Спокійно розпростаа плечі шинелі на трикутній аішалці та пішоа, несучи її поперед себе за залізний гак.

Однак посеред дня занерауаався й аін. У саоєму закапелку час аід часу підіймаа стьобану коадру на столі, мацаа казанки з обідом, заготоааним на випадок, якщо командуючий з московським генералом, чиє ім'я частенько мелькало у заеденнях Радінформбюро, не підуть до їдальні, а забагнуть попоїсти а кабінеті. За цим заняттям його і заскочила єфрейтор Лютик, яка нечутно прослизнула зграбною фігуркою а двері.

— Ну от, зноау треба розігріаати... — пробурчав Трохимоанч, а сам косує на телефоністку а гарненькій пілотці на аіночку кіс: може, аертуха принесла якусь ноаину?

Та Лютик попросила подружку на хаильку підмінити її на комутації, щоб заскочити до старого з тою ж самою метою.

— Ну? — не аитримав Трохимовнч. — Нічого не підслухала по своїй гукавці?

Дівчина зробила гримасу, і розчарований старий про всяк випадок накинуа поверх коадри ще й кожух для аарти, яким за потреби користуаалися а штабі чергоаі. Непорядок, командуючому режим приписано медициною.

— Я Федоровича з громадянської знаю,— сказав аін знеиацька. — Не приведи господи, знімуть... До тоаариша Сталіна дійду!

І ляснуа по столу долонею для певиості.

А у Ватутіна аід самого ранку й спрааді не було жодної аільної хвилинки. Он і вирвзка раз у раз иис, але Рокоссоаський поспішає, уже даічі аідмоаляася аід обіду. За цілий день командуючий лише раз аикроїа момент, щоб перемоаитися про иоаини з начальником штабу, коли персаіряльник заиурився а документи розроблюваного контрудару.

Викликаного обумоаленим дзаиком Боголюбоаа запитаа стиха, аби не заважати Рокоссоаському, про найтривожніше: що з Манштейноаою пропажею? Але той нічим не порадуваа:

— Дивізії-невидимки не знайшлися. Радіорозаідка не дає анічого. Все наче а пісок...

Через саій бурхливий характер начштабу не аміа розмоаляти пошепки, і Рокоссоаський підаіа голову, але тут же опустиа очі на карту. Почуа чи ні?..

— Я дааа на «язика» армійській розвідці минулу ніч! — У Ватутіна зла твердість чулася навіть у шепоті. — І щоб неодмінно з танкістів.

— Даі розвідгрупи не поаернулися, Миколо Федоровичу,— розвів руками начштабу і, не знаючи, що командуючий це вже чув, повторив

формулу начальника розвідки: — Німець і до вітру з танкіа не анлазить. Урнльинкн їм пороздавав Манштейн, чи що?

А сам запнтальнним поглядом показує на перевіряльника Ставки. Цілком зрозуміла б за інших обставин цікаαість роздратувала командуючого, він проєнчав:

— Хоч сам нехай іде а розвідку, але «язик» з північного напрямку мені щоб був.

Коли збентежений начальнмк штабу зник за дверимв, Рокоссовський одірвався від паперів і прнцмокнув язиком:

— Скидається на те, що дивізії в нього стали невидимками не випвдково.

А такн почув суперечку з начштабом, хоч очі булн неначе відсутні.

— Мн з Манштейном давні знайомі. Костянтине Костянтиновичу. І в Прибвлтиці, і а Донбасі, і під Курськом, пам'ятаєте? — На Курській дузі Центрвльний фронт Рокоссовського був сусідом спрвва, з розмежувальною лінією на південь від Обояні. — Завжди одне й те саме: рухомий танковий кулак, шукання стиків між днвізіями і — незмінний розрахунок на помилку противника.

— Усі генервли пруської школи,— м'яке «в» замість «л», що інколи прориввлося у вимові Рокоссовського, виказувало польське походження сина варшавського залізничника,— схильні до стереотипу. У тій чи тій мірі. Твк, здається, нам утовкмачували а академії?

Ватутін пвм'ятав, що наприкінці двадцятих років вони водночас навчвлися в Академії імені Фрунзе, отже, неблизько, але знали одни одного ще відтоді? Тільки він гриз повний курс (пізніше, у тридцять четвертому, колн вбили Кірова, закінчив додатково ще й оперативний факультет), в старший від нього років нв п'ять-шість Рокоссовський унтерофіцером устиг сьорбнути ще першої імперіалістичної у 5-му драгунському Каргопольському полку, громадянську звершував командиром окремого кавполку червонних, а при академії кінчав уже курси вдосконалення вищого начскладу.

Але в двному разі двнє знайомство навряд чимось зрадить.

— Схильність до стереотипного мислення враховуємо, аякже. Але треба зробитн твк. Щоб Манштейн створив танковий кулвк там, де не йому, а нам вигідно!

— Прнмусом? Ну-ну... — Рокоссовський недовірливо покрутив головою з чіткнм проділом.

— А хоч би й так! — зухвально вигукнув Ватутін, та запнувся. Емоції — слабенька аргументація для перевіряючого із Ставки. Але розтовкмвчуватн тямущому тактикові-првктику те, що тільки змигнуло а голові, тільки натякнуло на задум майбутнього контрудару? Теж несерйозно. І передчасно. Що, втім, одне й те ж.

Потужні протитанкові пастки, які він почав організовувати для Манштейна нв стиках, Рокоссовський схвалив. Але для остаточного плану бракувало ще якогось несподіваного ходу, осяяння, коли хочете. Ну, приблизно як з букринсько-лютізькою рокіровкою, чи що. Але його, клятого, нема й нема. А від Рокоссовського, зрозуміло, чекають у Москві готове рішення.

Тому й сказав якомога впевненіше, не маючи інших аргументів:

— Що ж до наших помилок. Фельдмаршал на них розрвховує? А треба їх просто не робнти!

— Легко скввзвти... — гмукнув Рокоссовський.

А все-твки добре, що прислали не якого-небудь кабінетного чиновника в мундирі. Рокоссовський принаймні розуміє всі складнощі командуючого фронтом не з рапортів чи доносів. У тебе ж під рукою живі люди, мало не мільйон — от що таке фронт нв третьому році війни. І противник теж, між іншим, не академічний стереотип, а жива людина. Хитра, підступна, але розумнв, вж ніяк не недоумкуватий типаж карикатур Кукриніксів у «Правде» чи а «Крокодиле». Твк що Москва нехай почекає, ламати твкого супротнвника треба напевно, без варіантів.

Однак за розмовою з Рокоссовськнм, що почвлвся реплікою, за яку

Ватутіну було й досі соромно, а далі тривала в цілком спокійному, без жуковських притисків тоні, стояло щось тривожне, недомовлене, командуючий відчув це пупом. До головного протягом неймовірно важкого дня, коли більше відчувається, ніж говориться, вони таки не добралися.

По пізньому, наче вечеря, обіді Рокоссовський попросився вийти в сад.

— Розім'яти ноги від довгосидіння.

Під його високими франтівськими чобітьми приємно порипував сніжок, виправка кадрового військового вгадувалася навіть зі спини ловко скроєної шинелі, хоча Рокоссовському вже під п'ятдесят.

— В мене у військах анекдот гуляє,— неквапно говорив він, принатурюючи свій широкий крок до дрібної ходи Ватутіна. — Після перемоги союзники стали ділити трофеї. Що кому. Не чув?

— До нас ще не дійшло,— знехотя відгукнувся ззаду Ватутін. Його зовсім не тішила перспектива легкої світської балачки.

— Ну от. Ділять, значить, трофеї. Черчілль каже: «Треба розділити нарівно». Рузвельт каже: «Нарівно». А наш Верховний: «Ні. Треба розділити за трудоднями»!

Відкинувши назад голову у збитій трохи набакир папасі, Рокоссовський безтурботно розсміявся. Не помічав, що його слухач, якого невідступно точила думка про недомовлене, ледве спромігся на чемну напівусмішку.

— Костянтине Костянтиновичу,— зненацька сказав він таким голосом, що Рокоссовський круто, мов на плацу, повернувся через плече на обледенілій доріжці, з трудом витримав рівновагу,— ми з тобою знаємо один одного не від сьогодні. Так що давай відверто, начистоту. Як сталінградець сталінградцю.

Ватутін зупинився, щоб заспокоїтися, зламав у руках підібрану гілку і краєчком скерованої зовсім на інше свідомості завважив, що за чудернацьким збігом долі стоїть під тою ж самою сосною, де у брусилівську скруту вони дискутували з Жуковим. Та нагострені сприйняття тут же зафіксували інше: він помітив, що наче зняв Рокоссовському камінь з душі. Попід грудьми засмоктало недобре передчуття.

— Ну, як сам просиш... Я теж, признатися, не люблю грати в хованки. — Рокоссовському важко підбиралися слова, і це ще більше насторожило Ватутіна. — Ну, що ж, Миколо Федоровичу? Задуми і плани твої, як на мене, в основному правильні. В основному. Хоча й ризиковані. Ризиковані такою мірою, що й не знаю, чи всі в них повірять...

Думку він не розгортав і не розшифровував, дивився на Ватутіна прямо, не відводячи очей. Зрештою, той не дитина, має сам розуміти, що він не певен, чи будуть задоволені його висновками в Ставці.

Заговорив про інше:

— Верховоди рейху із шкури пнуться, хочуть справити враження на Черчілля та Рузвельта. І боронь боже, програти битву на Правобережжі, союзнички знову відтягнуть відкриття другого фронту. Труднощі залишать нам, Червоній Армії. Будуть вичікувати — хто кого.

Стуленими долонями у шкіряних рукавичках він натиснув для наочності то в один бік, то в другий і продовжив тим самим розміреним, як і кроки, голосом:

— Верховний у Тегерані інформував союзників про твої складнощі. Я маю на оці Житомир та Брусилів. Однак...

Ватутін перебив, хоча в офіційній формі:

— Кому накажете здати справи, товаришу генерал армії?

Рокоссовський аж укляк на доріжці. Вибалушився з-під папахи так, наче й не знав Ватутіна з двадцять затертого року.

— Миколо Федоровичу... — мовив з докором чи з образою. — Не так важливо, хто командуватиме фронтом — ти чи я. Зараз важливо розбити Манштейна.

Він витримав паузу, вперше у Ватутіна враз потемнілий погляд сірих очей:

— І зробиш це ти!

4.

Доводи Рокоссовського, очевидно, переконали Верховного.

Принаймні ні завтра, ні післязавтра по прямому проводу ніяких дій не сталося, тривога у штабі фронту поступово вщухала, мов раптова хурделиця за вікном. А потім у колотнечі з пропалими дивізіями Манштейна, що займала і час, і мислі командуючого, він примусив себе не думати про новий вияв недовіри, яка ставала, здається, поганим тоном у стосунках з Москвою. Мовчать — і на тому спасибі.

Нічого суттєвого від розвідки північного напрямку він так і не зміг добитися. А тому, відвідавши ввечері госпіталь, де поговорив з пораненими бійцями та офіцерами і роздав нагороди, Ватутін вирішив: треба їхати до розвідників самому. Москва цієї ночі навряд чи буде розшукувати, за день достатньо переговорено, картину дня на фронті викладено повністю. І коли було поставлено підписи під терміновими документами, він кинув ад'ютантові, який куняв на стільці коло польових телефонів:

— Машину. Повернуся на ранок.

У бліндажі армійської розвідки на розжареній пічці весело булькав емальований чайник, сплющеним носиком пускав, наче затятий курець, безконечну білу цівку.

Начальник розвідки, пам'ятаючи про невиконання особистого доручення комфронта, метушився, не знав, де його й посадовити; схопив голіруч чайник, щоб запропонувати гостеві чаю, і попік пальці. Але командуючий не збирався тут затримуватися, наказав:

— На передову. Ви зі мною.

— Але, Миколо Федоровичу, в мене інструкція Ставки... — втрутився начальник особистої охорони. — Командуючому фронтом виїзд дозволяється лише...

— Інструкції Ставки мені відомі не гірше, ніж вам!

Ватутін штовхнув коліном двері, впустивши в тепло клуби морозяного повітря.

У дорозі, сигналячи, вони обганяли розтягнені снігопадом піші колони, самохідки, полуторки з військовим манаттям, артзапряжки, зрідка танки. Командуючий похмуро мовчав, озираючись довкола, і начрозвідки сидів за його спиною, як миша. То не лише розвідка знає: коли начальство не в гуморі, ліпше не нагадувати про себе. А виконати наказ про добування полоненого минулої ночі він так і не зміг. Чи то доля затялася проти нього, чи різко поменшало у фріців гаволовів, на чию голову можна накинути мішок. Людей у нічні трійки-п'ятірки він одбирав особисто, не покладаючись вже на підлеглих, але ранок не приніс нічого, крім сонця, що вдень наробило легкої відлиги, а зараз знову густо пішов сніг, морозом схопило дороги так, що навіть віліс з двома ведучими мостами кидало на слизоті, не перевернутися б десь на віражі.

Вони побачили, що біля дерев'яного містка через не замерзлу ще річку Тетерів здалеку чорніла пробка. Віліс командуючого став, напоровшись на трофейний «опель-кадет», камуфльований білою фарбою, через що водій і не помітив його здалеку, гальмонув бампер у бампер.

— Невже командир п'ятого стрілецького? — спитав сам себе начрозвідки армії, бо мовчати далі було несила. — Він уже ого-го де має бути, за річкою! Не інакше його колона...

Висунувшись з прочинених дверцят «опель-кадета», комполку, широкий у кості підполковник, перехрещений портупеєю поверх короткого кожушка, несамовито, на чому світ стоїть і не стоїть, костив капітана-артилериста, якого поставив перед собою на коліно в снігу. Через шум моторів, що не вимикалися на переправі, щоб радіатори не задубіли на морозі, зі слів підполковника можна було розібрати лише «так твою» та «трибунал». На капітана з понуро-втомленим обличчям крик впливав не дуже, наказ він не поспішав виконувати, а тер обморожене підборіддя двопалою рукавицею.

Ватутін відчахнув дверцята віліса, щоб краще чути розмову.

— За штрафбатом скучив, рrозіран т-таю! — волав підполковник. — Чому аліз без черги?!

— Черговики спізнилися, міст буа порожній,— мливо випрвдовуааася капітан-артилерист. — А в мене народ мерзне.

— Не твоє собвче діло! Є кому думати! Суворов...

У господарстаі капітана щось, як на зло, застрягло при самому в'їзді нв міст, і комполку вимвгвв одного:

— Негвйно звільни дорогу! Сам, так твою, запрнгайся! Або скидай з мосту а річку!

— Відставити, підполковнику,— сухо наказав Ватутін. — Пересядьте до мене.

Коли рушили до мосту, дивом пробираючись через пробку, комполку роздивився нарешті, до кого підсів к лихій годині, ошелешено витріщив очі, намвгаючись і сидіти «у фронт».

— Чому нв людей горлаєте, як нв тоачку? — сердито запитав командуючий, озирнуашись назад. — Самі, либонь, снігу не місите? А аам з ними воюаати.

Комполку пополотнів, намагвася схоаати під сидіння свої новенькі бурки, що виказували тісну дружбу з інтендантами армійського упрввління. Він спробуава аитягнутися перед комвндуючим ще дужче, вле на вибоїні лише боляче забив під шапкою мнківку. Водій марно шукав дорогу з щілинок маскувальних фар і а об'їзд пробки погнаа наапростець по темному полю.

— Та аін, тоааришу командуючий... дорогу перекрив,— заїкаючись, пом'якшував гнів нвчвльствв підполковник.

— Могли б піднятн свою казенну частину і розібратися самі.

Підполкоаник збелькотів у виправдвння, що, мовляв, командуючий армією наказва ансуавння завершити до світанку, в дороги ні к чорту, і цей квпітвн з колесом сороквп'ятки, заклинило кляте...

Міст вони подолали на диво швидко. Затримка, що анкликалв такі громи тв блискавки, аиявилася дріб'язкоаа, її аже ліквідуввли і без втручання начальства. Просто підполкоаник зігнав на капітанові злість за те, що полк вже нв даі з чимось годнни анбиася з графіків. Ввтутіну після кількох запитвнь стало зрозуміло, що комполку не зумів по-справжньому організуаати порядок руху колон, сунуа усіх аперед скопом, покладаючись більше нв бога тв на горло.

— Хто і якими силами діє проти вас за селом? — не дослухааши недорікуватих пояснень, роздратовано спитвв Ввтутін.

— Даних ні дивізія, ні розвідділ армії ще не... Поки що... — антиснуа із себе підполковник, вдже начальник врмії розвідки, похмурий і злий, алвсною персоною сопів у віліс і норуч.

— А свмі не з вусами?

Запитання аийшло не дуже окоаирним. Зиркнуаши через плече, Ватутін із запізненням помітив у підполковника нещені, як і вся вмуніція, вусики. А атім, твк йому і треба.

— Який з вас командир, якщо не ведете розаідки?

— Тв от... думаю... — промимрив комполку.

— Доки думаєш,— Ватутін зло перейшов на «ти»,— по тобі із саітвнком можуть потоптвтися твнквми!

5.

Віліс рвптом круто пірнув праворуч. У трикутному, прометеному на склі, заліпленому снігом, водій уздріа нарешті натяк на дорогу. То у далечі, понад нічийною землею, німці поаісили в небі освітлюаальну люстру, і мертвотно-ясне світло заіскрило сніги, вихопило село на пагорку, ще наше, і зубчастий частокіл лісу на обрії — десь отам уже вони.

Зв поворотом темніло крислате дереао, під ним пританцьоауаала, щоб зігрітися, групка бійців. Без ворожої ілюмінації її на снігу і не помітили б з машини: білі овечі кожушки, такого ж кольору лижні мвскхалати, що

були у ажитку з фінської, вушанки, поверх сукна обтягнуті бяззю.

— Ну ж я їм зараз... — гаркнув комполку і потягся тремтючою від злості рукою до дверцят.

Потім згадав, де він і з ким, і почав виправдовуватися перед командуючим:

— Я наказу на привал не давав! Чесне благородне слово.

На його жах, командуючий не удостоїв відповіддю, а наказав шоферові:

— Стань тут.

Спустив на сніг короткі ноги та перевальцем виліз з віліса.

Здалеку долинала голосна розмова, і командуючий пішов на неї, бо німецька люстра, блимнувши, згасла, лише ніздрювата сирна скибка місяця, зрідні-годи висуваючись з-за хмар, блідо освітлювала околи. Ад'ютант і начохорони рушили слідом, ззаду понуро поплентався підполковник, кленучи в душі мить, коли надала нечиста напоротися на таке начальство.

— Ех, багаттячко б підохотити соляркою, га, братва? — мрійливо пролунало з-під дерева, де в місячному світлі щось невиразно темніло на снігу.

— Я тобі підохочу, ідол! — вуркітливо прохрипіла темрява. — Щоб хриц по вечері пульнув з гаубиці?

— Чуєш, Пилипе? — заторохтів інший голос. — Я коли вчився у сержантській школі, трапився один бовдур — майор Никаноров. З правого флангу пита: «Яка зачіска має бути в солдата?». Один: «Вершок». — «Наряд поза чергою». Другий: «Під нуліаку». — «Нужник чистити».

— Ну, а як треба, Петруню?

— А бовдур і просвітив: «Звчіска в солдата має бути така, аби воша, ставши на задні лапки, могла озирати овид»!!

У темряві зареготали. На ходу осміхнувся солдатській байці й Ватутін.

— А що? Вас би, ідолів, отакому під оруду! — поважно прохрипів той самий голос, що забороняв і багаття, і солярку.

Підійшовши ближче, Ватутін розгледів, що на снігу розстелено плащ-палатку, старшина-вусань виставляє на неї з речового мішка хлібини, консервні бляшанки.

— Другий фронт — відкри-вать! Даа-ать!

Довгов'язий, рябоцокий сержант вихопив з-під кожушка фінку. Він зробив звірячу гримасу, занесене над бляшанкою лезо спалахнуло місячною борозенкою, але застромити фінку в жерсть не встиг, бо старшина вздрів начальство, яке невідь-звідки впало на голову, і застужено прохрипів:

— Струн-ко!

Поміж начальства старшина впізнав командира полку. Його сердите обличчя не віщувало нічого доброго.

— Хто доз-во-лив... — з тремтючої ноти засичав було комполку, але низенький, у папасі та в такому самому, як на бійцях, романівському кожушку без знаків розрізнення тихо скомандував:

— Продовжуйте, старшина.

І звернувся до всіх:

— Драстуйте, товариші.

— Здрав... жаєм! — відповіли бійці не дуже злагоджено.

— Зранку не їмши,— обережно пояснив своє самоуправство старшина. — Я людям і сідати не розрішив. Ковтнемо мериканського подарку, дві затяжки в рукав — і вперьод на Гітлера, алюр три хрести.

Бувалий старшина змикитив, що низенький, видно, більший начальник, коли командує впоперек самого комполку, і звертався тепер лише до нього.

— Підвечеряйте з нами, товаришу командир. От званія вашого не бачу.

— Та, вважай, генерал.
— Ага, генерал. От Петруня зараз другий хронт одкрне, і воювати стане легше...
— Це що ж,— спитав незнайомий генерал,— амерканську тушонку так і називаете?
— Другим хронтом! — підтвердив старшина.
— Політично правильно... — засміявся Ватутін.
Рябощокий сержант ловко, одним махом розпороа консерану бляшанку фінкою.
— Розвідники? — спитав генерал, кивнувши на фінку.
— Вони є самі! — метко відказав рябий, удаючи, що не бачить, як пасе його страшним оком комполку за доповідь не за формою. Казна-що командуючий фронтом подумає про виучку його полку.
Обтерши масний край рукавом маскхалата, старшина простягнув бляшанку незнайомому начальству:
— Зніміть пробу, товаришу генерал.
Ватутін, усміхнувшись, одколупнув у бляшанці вістрям. Небоязкість начальства йому завжди імпонувала в солдатах. З такими кашу зварнш.
— А що, товаришу генерал, може, у Тегерані домовлялися про другий фронт? А то замполіт мовчить. Військова, каже, таємниця! — осмілівши, засокотів рябощокий, вправними змахами ножа нарізаючи хліб.
— Ну, раз замполіт... — всміхнувся Ватутін.
— А ви союзникам Петруню пошліть, товаришу генерал. Він їм другий хронт одкрне! Враз! — з цілком серйозним виглядом сказав старшина, і всі засміялися.
— А от начальству вашому від мене перепало,— сказав Ватутін. — Такі орли, та на місці затопталися.
— Так вони ж танками перли і перли! — крикнув хтось.
— Як на Курській дузі, святий хрест! — поважно підтвердив старшина.
— Так ви й під Курськом були?
— Ні, ми під Белгородом. На південь від Обояні,— балакучому сержантові нетерпеливилося перехопити ініціативу на себе.
Старшина цитькнув на рябого, щоб не ліз поперед батька в пекло, і сказав:
— Ми з оцим ідолом од самого Северо-Западного тюпаємо. Не зважайте, товаришу генерал, що він у нас на язик швидкий, а ще під Старою Руссою пляшками підпалив три танки! У цієї-о... ес-ес мертвої голови.
— Еге, так от ми звідки однополчани! — вигукнув Ватутін. — Небагато ж нас залишилося...
— Як небагато?! — знову сипонув горохом рябий. — Ви, та я, та старшина Пилип-не-туди-алип. На Берлін вистачить!
— О господи! — раптом сплеснув руками старшина. — Полчанина, свого чоловіка, мерканською, тьху, беконюкою!..
Старшина запустив руки у свій бездонний мішок, щось пошукав.
— От я, к примеру, пітерський, з іжорських металістів, чули? — дріботів язиком далі моторний сержант. — Пилип на Полтавщині був бригадиром, у колгоспі «Червона синька».
— «Червона комуна»! — сердито поправив старшина.
— Ага. Я ж і кажу: «Червона синька»,— беззлобно всміхнувся рябий. — Ну, а ви, к примеру, товаришу генерал?
— Ну, вважай, теж із селян. Як старшина Пилип. По батькові вашого не знаю.
— Змалку був Омелянович,— відказав старшина.
— Як Пилип Омелянович. Під Валуйками село таке не проходили часом — Чепухіно? Мати в мене там. І сестри.
— Ні, не доводилося,— поважно сказав сержант. — Чудне у вашої батьківщини ім'я.
— Та ім'я як ім'я. Не в цьому річ, Петруню. — Старшина намацав

нарешті те, що шукав, і розмотував полотняну ганчірку. — О! Сало справжнісіньке, з Полтавщини. Гречаною соломкою смалене. Призволяйтеся.

Комполку трохи повеселішав, хоча все ще не розумів, куди хилитиме командуючий. Але вислухове солдатські приповідки,— може, пронесе?

А рябий уже розійшовся зовсім:

— Чому так виходить, товаришу генерал? От ми, к примєру, розвідники, шибайголови, а ласку любимо. А декотрий начальник так гне, хоч телефоністкам по всій лінії фронту затуляй вуха.

Ватутін перехопив досить виразний погляд, який ніби ненароком було кинуто на комполку. Той подумки намалював на рябощокого зуб. Чекай-но, базікало, поквитаємося ще, як начальство поїде...

— От з вами б, к примєру, я в розвідку пішов!

Цей висновок теж явно мав на меті не так потішити незнайоме начальство, як насолити власному, яке набурмосено тупцювало довкола приїжджого генерала.

— Ну, хлопець, даєш! — реготнули бійці. — З генералом — у розвідку?!

Поблизу гепнулася сліпа міна, сіконула повітря виттям осколків. Комполку інстинктивно присів, а незнайомий генерал — розвідники негайно зафіксували спостережливим оком — і не змигнув.

— А що? — образився рябий. — Не знаєте, братва, наших, северозападськях!

Згори вниз він критично примружився на приїжджого:

— Хоч тато з мамкою не постаралися йому на росточок, а зразу видно — моцак. На пару б ще такого «язика» притягли на горбі.

Старшина Пилип вирішив, що дружок-сержант перегнув палку: ну ж дурень, комполкові врізав — то нічого, по заслузі, але які низенькі люблять теревені про свій зріст? І щоб генерал, бува, не образився, порядком бойової взаємовиручки заходився вихваляти на всі заставки свого нерозважливого товариша:

— Петруня в нас завжди перший, товаришу генерал. Їй-бо! І під Обоянню, і перший Дніпро переплив. Од кулі він заговорений.

Рябий сержант-пітерець делікатно, бочком одійшов — його дружок осідлав свого коника, тепер не зупиниш. Але кортіло взнати, хто ж такий цей генерал, і він узявся промацувати шофера. З цієї публіки за певних зусиль завжди можна витиснути розвідвідомості.

— Чуєш, браток?

— Ну? — повагом запитав шофер.

— А хто цей мужик? Ну, кого привіз?

Шофер зробив милостивий жест: ану, нахилися. І зашепотів на вухо. Довгов'язий сержант отак, як і був, зігнутий, оторопів:

— Сам?! Баки не забиваєш?

— Сам.

— Забожися!

Шофер прокуреним нігтем великого пальця черконув об передні зуби та полоснув себе по горлу.

— Знову Пилип не туди влип... — забідкався сержант. — Треба виручати старшину.

Але в зворушливу промову старшини ніяк було і пальця сунути:

— От знали б ви його, товаришу генерал. Петруня Семисвистов — це ж ідол! Йому сам Ватутін в госпіталь орден возив, а він утік у розвідвзвод. Через вікно. Щоб од своїх, значить, не одстать. А от я б на місці Ватутіна і на Зірочку не поскупився.

Ватутін поторсав старшину за рукав:

— Семисвистов? Семисвистов... Знайоме прізвище.

Об'єкт вихвалянь старшини шикарним кандибобером скинув довгу руку до вушанки і зробив рішучий крок уперед, наче стрибнув у холодну воду:

— Так точно, знайома, товаришу командуючий фронтом!

Новина обухом опустилася на старшинську голову, він присів, вдарив себе в боки, наче хотів злетіти. А тоді ніяково всміхнувся у пшеничні вуса простецькою та гарною дядьківською усмішкою:

— Вибачаюсь, товаришу командуючий. Не знав... ну, не впізнав...

Лицезріючи незвичну розгубленість грізного свого старшини, розвідники дружно розреготалися, і командуючий слідом за ними.

— Ану, Семисвистов,— крикнув хтось із темряви,— свисни для товариша командуючого. Виправдай прізвище!

Ватутін зрозумів, що жарт був, певно, напрацьований, бо решта тут же з готовністю пирснула в кулаки. Меткий на язик сержант раптом принишк, похнюпився усіма своїми довгими в'язами. Добре, хоч темно, і генерал не бачить, як віспини густо виступили на його побілілих жовнах.

— Він у нас стіснітельний, товаришу командуючий,— заходився пояснювати старшина Пилип чергову легенду розвідвзводу. — А одного разу брали німецький штаб, так він, ідол, гранату між колін затиснув і — ва-ак свисне! На чотири пальці! Німці з нар попадали! Бери їх живими.

Щоб виручити зніяковілого геройського сержанта, Ватутін підніс руку. Галас умить вщух.

— Гаразд, товариші. Бачу, народ ви, розвідники, веселий, гостинний. Я до вас у важливій справі.

Розвідники побачили, що круглощоке обличчя командуючого, яке допіру щиро, до ямочок всміхалося, зробилося несподівано суворе.

— Я знаю, що у вас в дивізії не повернулися три розвідгрупи. І ворог нині обережний. Мені потрібен до ранку «язик». Щонайпізніше — завтра на вечір. І щоб неодмінно з танкістів.

Він обвів поглядом замовклих розвідників і сказав тихо, без жодної нотки наказу:

— Підуть добровольці.

— Ну, як треба...

Сержант Семисвистов, притримуючи на грудях пепеша, негайно ступив крок уперед.

— От я піду та, к примеру, старшина Пилип.

Ватутін вдячно потиснув руку колишньому іжорському металісту. Поморщився, подмухав на пальці.

— Ну й правиця в тебе, брат. Кліщі. Шкода, не знав, що ти тут. Боржок за мною.

Коли поверталися до машини, старшина Пилип застуджено гаркнув за спиною:

— Перекур кі-ін-чать!

Ватутін, наче тепер невдачі не могло бути, наказав начальникові розвідки армії:

— «Язика» прямо до мене, в штаб.

Командир полку вже дякував долі за те, що про нього забуто. Але помилився:

— Не вмієте, підполковнику, з людьми. Сором.

— Винен, то-оваришу командуючий...

Усім своїм покаянним виглядом підполковник бив на жалість.

— Винен?! Ні, гірше. Люди на смерть ідуть, а ви для них іншого слова за душею не маєте, як трибунал. — Голос Ватутіна був злий, безжальний. — Війна випробовує нас усіх щомиті. У тому числі на людинолюбство. Коли окреме людське життя начебто нічого не варте. Ви цього випробування не витримали. Завтра здасте справи начальникові штабу.

Пещені вусики підполковника відразливо задрижали, і Ватутін, щоб не дивитися на гидку картину,— не мужик, а кваша, чорноротий нікчемняк,— обернувся до ад'ютанта:

— Потурбуйся, щоб до ранку мені доставили орден Червоного Прапора.

нарешті те, що шукав, і розмотував полотняну ганчірку. — О! Сало справжнісіньке, з Полтавщини. Гречаною соломкою смалене. Призволяйтеся.

Комполку трохи повеселішав, хоча все ще не розумів, куди хилитиме комвидуючий. Але вислуховув солдатські приповідки,— може, пронесе?

А рябий уже розійшовся зовсім:

— Чому так виходить, товаришу генерал? От ми, к примеру, розвідники, шибайголови, а ласку любимо. А декотрий начальник так гне, хоч телефоністкам по всій лінії фронту затуляй вуха.

Ватутін перехопив досить виразний погляд, який ніби ненароком було кинуто на комполку. Той подумки намилював на рябощокого зуб. Чекайно, базікало, поквитаємося ще, як начальство поїде...

— От з вами б, к примеру, я в розвідку пішов!

Цей висновок теж явно мав на меті на так потішити незнайоме начальство, як насолити власному, яке набурмосено тупцювало довкола приїжджого генерала.

— Ну, хлопець, даєш! — реготнули бійці. — З генералом — у розвідку?!

Поблизу гепнулася сліпа міна, сіконула повітря виттям осколків. Комполку інстинктивно присів, а незнайомий генерал — розвідники негайно зафіксували спостережливим оком — і не змигнув.

— А що? — образився рябий. — Не знаєте, братва, наших, північно-західних!

Згори вниз він критично примружився на приїжджого:

— Хоч тато з мамкою не постаралися йому на росточок, а зразу видно — моцак. На пару б ще такого «язика» притягли на горбі.

Старшина Пилип вирішив, що дружок-сержант перегнув палку: ну ж дурень, комполкові врізав — то нічого, по заслузі, але які низенькі люблять теревені про свій зріст? І щоб генерал, бува, не образився, порядком бойової взаємовиручки заходився вихваляти на всі заставки свого нерозважливого товариша:

— Петруня в нас завжди перший, товаришу генерал. Їй-бо! І під Обоянню, і перший Дніпро переплив. Од кулі він заговорений.

Рябий сержант-пітерець делікатно, бочком одійшов — його дружок осідлав свого коника, тепер не зупиниш. Але кортіло знати, хто ж такий цей генерал, і він узявся промацувати шофера. З цієї публіки за певних зусиль завжди можна витягти розвідвідомості.

— Чуєш, браток?

— Ну? — поважно запитав шофер.

— А хто цей мужик? Ну, кого привіз?

Шофер зробив милостивий жест: вниз, нахилися. І зашепотів на вухо. Довгов'язий сержант отак, як і був, зігнутий, отетерів:

— Сам?! Баки не забиваєш?

— Сам.

— Збожеволів!

Шофер прокуреним нігтем великого пальця черконув об передні зуби та полоснув себе по горлу.

— Знову Пилип не туди влип... — забідкався сержант. — Треба виручати старшину.

Але в зворушливу промову старшини ніяк було і пальця сунути:

— От знали б ви його, товаришу генерал. Петруня Семисвистов — це ж ідол! Йому сам Ватутін в госпіталь орден возив, а він утік у розвідвзвод. Через вікно. Щоб од своїх, значить, не одстать. А от я б на місці Ватутіна і на Зірочку не поскупився.

Ватутін поторсав старшину за рукав:

— Семисвистов? Семисвистов... Знайоме прізвище.

Об'єкт вихвалянь старшини шикарним квидибобером скинув довгу руку до вушанки і зробив рішучий крок уперед, наче стрибнув у холодну воду:

— Так точно, знайома, товаришу командуючий фронтом!

Новинв обухом опустилвся нв старшинську голову, він присів, вдвриз себе в бони, наче хотів злетіти. А тоді ніяково всміхнувся у пшеничні вуса простецьною та гврною дядьківською усмішною:

— Звиняюсь, товаришу командуючий. Не знвв... ну, не впізнвв...

Лицезріючи незвичну розгубленість грізного свого старшини, розвіднини дружно розреготалися, і командуючий слідом за ними.

— Ану, Семисвистов,— крикнув хтось із темряви,— свисни для товариша номандуючого. Виправдай прізвище!

Ввтутін зрозумів, що жврт був, певно, напрацьований, бо решта тут же з готовністю пирснула в нулани. Метнні на язнн сержвнт раптом принишн, похнюпився усіма своїми довгими в'язвмн. Добре, хоч темно, і генерал не бачить, як віспини густо виступили на його побілілих жовнах.

— Він у нас стіснітельний, товвришу номандуючий,— заходився пояснювати старшина Пилип чергову легенду розвідвзводу. — А одного разу брали німецьний штаб, тан він, ідол, гранату між колін затиснув і — яв-ан свисне! Нв чотирн пвльці! Німці з нвр попвдвли! Бери їх жнвими.

Щоб виручити зніяновілого геройського сержанта, Ватутін підніс руку. Галас умить вщух.

— Гаразд, товариші. Бачу, народ ви, розвіднини, веселнй, гостинний. Я до вас у важливій справі.

Розвіднини побачили, що круглощоне обличчя номандуючого, яне допіру щиро, до ямочок всміхалося, зробилося несподіввно суворе.

— Я знаю, що у вас в дивізії не повернулися три розвідгрупи. І ворог нині обережний. Мені потрібен до ранну «язин». Щонвйпізиіше — завтра на вечір. І щоб неодмінно з танкістів.

Він обвів поглядом замовклих розвіднинів і сназав тихо, без жодної нотни нвнвзу:

— Підуть добровольці.

— Ну, ян треба...

Сержант Семисвистов, притримуючи на грудях пепеша, негайно ступив крон уперед.

— От я піду та, н примеру, старшннв Пилип.

Ватутін вдячно потиснув руну колишньому іжорському металісту. Поморщився, подмухав на пальці.

— Ну й правиця в тебе, брат. Кліщі. Шнодв, не знав, що ти тут. Боржон за мною.

Коли поверталися до машини, старшина Пилип застуджено гаринув за спиною:

— Перекур ні-іи-чать!

Ватутін, наче тепер невдачі не могло бути, нанвзав нвчвльникові розвідки армії:

— «Язика» прямо до мене, в штаб.

Командир полку вже дянуввв долі за те, що про нього забуто. Але помилився:

— Не вмісте, підполковнику, з людьми. Сором.

— Винен, то-оваришу комвндуючий...

Усім своїм поквянним виглядом підполковник бив на жалість.

— Винен?! Ні, гірше. Людн на смерть ідуть, а ви для них іншого слова за душею не мвсте, ян трибунал. — Голос Ватутінв був злий, бсзжальний. — Війна випробовує нас усіх щомиті. У тому числі на людинолюбство. Коли онреме людсьне життя начебто нічого не ввrте. Ви цього випробування не витримвли. Зввтра здвсте справи начальнинові штвбу.

Пещені вусини підполновинна відрвзлнво задрижали, і Ватутін, щоб не дивитися на гндку картину,— не мужик, а кваша, чорноротий нінчемнян,— обернувся до ад'ютвнта:

— Потурбуйся, щоб до ранку мені доставили орден Чрвоного Прапорв.

6.

Ад'ютант відгорнув рукав шинелі, щоб подивитися на компас. Скибку місяця проковтнула хмара, і по тому, як шофер, не відриваючи від лобового скла напруженого погляду, запетляв на немислимих путівцях, ад'ютант зрозумів: боїться, що заблукали.

Фосфорна стрілка наручного компаса гострим носом показала в темряві північ, отже, їхали, правильно — на південний схід, і він шепнув шоферові:

— Все гаразд.

Мовчки проминали село — без вогника, палене-перепалене. Світло маскувальних фар вихоплювало з пітьми печі, що лишилися на місці людського житла. Серед них шаленів вітер, стелив до землі високі, вовчі бур'яни. З самих димарів село...

Ватутін заплющив очі. Що ж після німців у нього там, вдома, в Чепухіні? Був близько, але так і не зміг заскочити толком, на побивку. Лише переконався, що після окупації мати і сестри з племінниками живі...

У миготючій смузі світла перед самим носом дорогу перемахнув колесом худющий, здичавілий кіт. Шофер різко вдарив на гальма. Машину скинуло, мов на міні, і командуючий розплющив очі.

— Лоби понабиваємо, майстер-пепка! — просичав ад'ютант.

Шофер лайнувся на лиху прикмету, почухав п'ятірнею стрижену потилицю й повільно рушив далі.

А далі в місячному сяєві знову ледь засиніли, тануча в темряві, нічні сніги нв величезних, поритих байраками долинах, майже невловимо для ока окреслених чорним по видноколу — далеким південним краєм поліських борів.

Ватутін ще раз склепив повіки й спробував відключитися. З півслова подумки продовжив ненаписаний лист додому:

«...а це, Таню, тривожуся за маму та сестер у селі. Дров би їм на зиму, та як допоможеш звідси? Надішли їм, Таню, грошей з мого грудневого атестата, скільки зможеш. Сама вже як-небудь місяць перекрутися. Трохимович зрихтував посилочку — мило, тютюн. Вишлю чи передам з оказією. Цигарки мені видають на пайок, а вони, може, їх на базарі в райцентрі виміняють на насіння городини?..»

Путівець вивів до якоїсь неширокої річечки, навіть у темряві вгадувався її близький протилежний берег. Шофер захвилювався: Здвиж? Ірпінь? І голосно спитав:

— Прямо на Бучу, в штаб, товаришу командуючий? Чи ще кудись?

Ад'ютант боляче стиснув йому плече, опустивши голову на груди, командуючий спав.

Коло мосту з пітьми виник патруль з ліхтариками. Захурчали динамки-жучки, плями жовтого світла обмацали віліс, потім машину охорони, що зупинилася трохи віддалік. Шофер командуючого вискочив на дорогу.

— Пароль? — Патрульний спрямував ліхтарик йому просто на обличчя.

— Прибери свій жучок, земляк, доки цілий. — Шофер затінив очі долонею. — «Двіна». Відзив?

— «Ока». Чого лаєшся? — ображено крикнув патрульний. — Не бачиш, що людина при спольнєнії?!

— Цить, розбудиш! — шофер стишив голос, щоб через прочинені дверцята не почув ад'ютант. — Чуєш, земляк, кудой нас занесло?

Тепер патрульний не квапився відповідати. З цього б і починала, сваха переїжджа, а то погрожує тут усяке. Пиндичиться, а напевно ж якогось інтендантика возить, з управління тилу фронту або армії. Спитав, як наказав:

— Тютюнець є?

Шофер з готовністю вийняв пачку.

— Ого, заможно живем...

З простягнутої пачки патрульний неквапно виколупав офіцерську цигарку. Подумав і взяв ще дві. Не збіднюють.

— Кого везеш?

Він неспішно заклав цигарки про запас за вухо.

— Яка тобі різниця,— відказав шофер.

Спідлоба, без особливого захвату він спостерігав процедуру розкуркулювання своїх тютюнових припасів.

Патрульний скипів:

— А, яка різниця — бога напнтуй! Рушай, не захаращуй міст!

Шофер зрозумів, що той просто так не відчепиться. Ото вже наша слов'янська натура: ледве стаа маленьким начальником — готово. І кивнув на віліс з належною його станові зверхністю, хоча кортіло видати цьому причепі на повну котушку:

— Командуючий фронтом, пойняв?

— Та ну?! В жисть комфронта не бачив...

— Іншим разом, земляк. Відпочиває, двоє діб не спавши.

Патрульний враз перейшов на шепіт:

— Бородянка це. Вам, як на штаб фронту, то просто, а за гайком, кілометрів так...

— Знаю,— не дослухав шофер і взявся за ручку.

Патрульний заблагав:

— Слухай! Ну, дай хоч упіаока, га?

— Обійдешся.

— Ну, а наступ хоч скоро?

Шофер повагом, як посвячений, звичайно, у вседержавні таємниці, відказав:

— Оце як він накаже, так і підемо.

До мосту проторохтіла полуторка із штабелем ящиків, що виднщувалися над кузовом, нервово засигналила.

— Куняєте на застоячки, слов'яни? — з криком висунувся з дверцят водій.

Патрульний з кулачиськами кинувся туди що є духу:

— Розбудиш, йолопе!

— Що то за птиця така-розтака спить, що розквокталися, слов'яни? — реготнув водій полуторки, але на всяк випадок принишкнув голосом.

— Яка різниця! — буркнув патрульний. — Чого став, проїзди!

У Лісовій Бучі танк охорони, що перегороджувввв дорогу, негайно відійшов на узбіччя,— певно, машину командуючого впізнали здалеку. Контрольний пост козирнув і підняв шлагбаум.

Біля будиночка з мезоніном шофер плавно, без ривка загальмував передачею. Ад'ютант потицяв у годинник, де зеленкуватим фосфором світився циферблат: не будитимемо ще хвилин хоч з п'ятнадцять...

7.

Не перший уже день вони так і стояли під Брусиловом — лоб у лоб. Німці знесилілн у запеклих боях, резерви поступово розтанули, як сьогорічний сніжок, що натруситься вряди-годи манною крупою, але тримається лише у передсвітанкові години.

Однак Ватутін був певний, що затишшя те ненадовго. Очевидно, Манштейн присипляє їхню пильність, прийом відомий. Накопичує сили для нового наступу на Київ. Але де?..

Те, що третього грудня від Москаленка в невідомому напрямку зняли танкові дивізії, могло означати одне: удар буде не з-під Брусилова. Кишка виявилася затонка, фельдмаршал, мабуть, остаточно втратив надію прорватися тут.

Може, й справді має рацію комісар, що невидимки об'являться самі? Але вся біда в тому, що об'явитися вони можуть найнесподіванішим чином. Наплачешся потім аж до Києва.

Ватутін зітхнув. Перспективочка...

Подумавши, чим би звільняти мозок,— адже без нових розвідданих нічого, крім штабної біжучки, він однаково робити не може,— підійшов до диктового шифоньєра із зростовим дзеркалом у середньому відділенні. Каламутнувате скло послужливо відбило його натоптувату фігуру в розстебнутому до бязевої солдатської сорочки кітелі. Він мимоволі ковзнув скептичним поглядом по своєму віддзеркаленню: овва, вигляд зовсім не молодецький. Навіть більше. Фізіономія брезкла, втомлена, очі б не бачили...

Шафа дісталася штабові у спадок від чиєїсь спальні і, певно, ніколи не думала, що на її білизняних полицях зберігатимуться колись військові таємні документи. Він крутнув мідним ключиком у врізному замку лівого відділення, рипнув розсохлими, потрісканими білими дверцятами і взяв з фанерної полички жовту, з чорними шворками папку.

Досі на світ божий папка ця виймалася лише ночами. У картонній канцелярській схованці, складена в багато разів, лежала велика карта його фронту. На неї він наносив ночами призбирувані помалу на майбутнє ідеї — свої чи начштабу, якщо, звичайно, поділяв їх. А вдень нічна гостя робочого столу зникала у фанерних нутрощах, бо вже місяць кожен день приносив таке — не знудишся...

Боголюбов наполягав, щоб жовту опечатувати як таємний документ у сейфі оперативного відділу.

— Ви б мені ще голову опечатали, товаришу начальник штабу.

Рано. Надмірна перестраховка. Хай краще при потребі завжди буде під рукою. Ситуація ж через оті зниклі танкові дивізії досі залишається невизначена, в одну прекрасну мить усе може стати з ніг на голову а чи навпаки. А в начерках цих, кресленій-перекресленій чернетці, не те що ворог — сам бог не розбереться. Деякі ідеї є, та більше не на карті, а в голові.

Він з трудом розв'язав нігтями вузол, в який похапцем затяг шворки минулого разу, і розіклав карту на всю широчінь, притиснув ріжки предметами, що трапилися під руку.

Зачепивши носком закаблуки, по черзі скинув під столом чоботи і залишився у плетених вовняних шкарпетках. А коли поринув у роздуми, почав походжати довкруж стола, аби не заохочувати до всяких застоїв у нижніх кінцівках. І так у комфронта робота майже сидяча.

За цим заняттям його і застав перший член Військової ради, який без стуку, без доповіді ад'ютанта потихеньку зайшов до командуючого. Ватутін не встиг навіть перевернути папку, на якій щось було вписано чорнилом. Командуючого трохи дратувала ця безцеремонність, але Крайнюков наполягав на такому праві — як-не-як, перший член, має ж він чимось відрізнятися від решти?

Од Крайнюкова не приховалося, що командуючий зробив рух щось утаємничити, і це ще більше розпалило комісарову цікавість. Без особливих, як завжди, церемоній нахилив над столом рудувату чуприну і — по-бабськи сплеснув руками:

— Так от чим ви по ночах з Боголюбовим... Ну, тихарики!

У рамці, під великими друкованими літерами «ДЕЛО №...», твердим боголюбовським пером було виведено:

«ЖИТОМИРСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ».

— Від тебе не сховаєшся,— злегка всміхнувся Ватутін. Йому зовсім не хотілося, щоб комісар помітив його невдоволення непроханим інтересом. — Знаєш, до речі, як бронезам тебе називає? Домашній ЧК.

— Передай своєму Петрову,— образився Крайнюков,— щоб гумор використовував для поліпшення ходової частини танкового парку.

Він закопилив губу, закурив, і Ватутін подумав: зараз піде, дасть працювати. Але Крайнюков сказав з притиском:

— А комісарові, хай тобі буде відомо, належиться знати все про своїх людей. І що назовні, як несвіжий підкомірець, і що всередині, до пупа. Про що мамі рідній не кажуть. Пойняв?

Ватутін зрозумів, що тепер уже від нього нікуди не подінешся, хвватка

залізив. Або ж далі напружувати стосунки. Він сумирно поклав комісарові руку на твердий погон:

— Годі бухтіти. Скажи краще: зднаував?

Він бачив, що Крайнюков почухав чуприну, але і не подумав здаватися:

— Здивуваа, зднаувaa, авжеж. Але...

— Наш, між іншим, майбутній контрудар по фон-барону.

Крайнюков глузливо звузив очі:

— Можна подумати, ти вже знаєш, тут чи тут,— комісар навмання тицьнув у карту прямим, як він сам, пальцем,— ці дивізії-невидимки?

У голосі вчувалася нотка образи: знову його наче обійдено, зпехтувано, скільки ж можна? Начштабу допущений, а перший член, виходить, стороння особа? Він похмуро кивнув кудлами на північний обріз карти, де топографи густо понамальовували поліські бори, схожі на купчасті хмари:

— А може, взагалі десь аж отам!

Ватутін одмахнувся, наче від несуттєвого:

— Перечекаємо з цим до завтра. Я розвідку туди послав. Ти не ображайся, а глянь уперед.

Він підштовхнув комісара до столу. Ще й пручається, упертюх. Олівцем обвів у повітрі, понад самою картою, райони зосередження наших військ і пояснив терпляче, як уїдливому школяреві:

— На Житомир піде оце угруповання. Бачиш? А оці резерви, знаєш, куди? На Брусилів.

— Куди-куди?..

Наїжачений Крайнюков не так вникав у задум, як усе ще сердився: ну, а якби не побачив випадково? А якщо його думку про цю затію запитає Москва? Хляпати вухами?

— Нема в тебе, Костю, пробач, фантазії. Уяви: Брусилів, де ми стільки товклися, через який Манштейн сам рвався на Київ...

— Мало там пику нам били?

— Сказав! Отих трьох танкових тут уже нема?

— Ну, нема.

— Значить, на момент контрудару і не буде? Ватутін на мить задумався і тут же виправив сам себе: — Мабуть, що так. Або я нічого не розумію в апельсинах.

Раптова думка про нову ситуацію під Брусиловом дедалі більше його гріла. Є, є щось. Треба буде перевірити на Боголюбові.

— Які такі ще апельсини? — насупив вижовклі брови Крайнюков.

— Та-в, приповідка є така. А тепер скажи. — Ватутін сперся кулаком на карту, де коло житомирського шосе дрібнюсіньким, як і саме село, шрифтом чорніло «Брусилів». — Чим не місце для головного удару?

Крайнюков уперто, по-бичачому крутнув головою:

— Ну, мене, припустимо, ти переконав. А приїде Жуков?..

Ватутін агакнув з неприхованим задоволенням:

— Переконав? Значить, тепер ти з ним «ходімо прогуляємось»! Останні слова командуючий програв на низах залізом так подібно до голосу маршала, що Крайнюков мимохіть розсміявся. Він загалом не вмів довго сердитися.

8.

На дачному обійсті, де красувалася колись млинка з полуницями, а зараз довкруж паркану стояли замасковані зенітні кулемети, старшина Пилип дулом ППШ штовхав у спину ластатого, плюгавого «язика» із скрученими ззаду вірьовкою руками.

Старшину було важко впізнати: обличчя, як у негра, геть зашмароване, з підпаленим вусом, одне око запливло синцем, а друге горіло такою люттю, ніби не був колишній колгоспний бригадир людиною вдачі лагідної, відхідливої, степової розлогості, хоча для порядку суворий та неприступний.

— Та йди, йди вже, здихляк. Очі б мої тебе не бачили.

Найбільше в світі старшині хотілося зараз порішити цього миршавого, злого здихляка, якого вони з сержантом Семисвистовим вистежили серед білого дня та взяли, напавши вдвох на групку з чотирьох танкістів.

Засвітла «язика», звичайно, пробує захопити хіба що сопливий хлопчак, який уперше йде в розвідку. Або ж дурень, якому набридло жити. Та в них з Петрунею не було іншого виходу: у першу ніч не змогли підстерегти нікого. Хоча танки таки надибали, кілометрів десь за сім-вісім у тилу німців, куди, звісно, полкова розвідка носа не потикає, для цього є розвідвідділ армії. Але випадок був особливий — доручення самого командуючого фронтом, і начальник армійської розвідки не лише особисто інструктував їх з Петрунею Семисвистовим, а й супроводив до переднього краю якоїсь частини, сам організовував пропуск на той бік і вигадав паролі та сигнали для повернення.

На сосновому узліску, що збігав по зворотних до нашої оборони спадах пологої висотки, поміж танків не відбувалося ніякого руху, хоч плач. Наче й не було тут людей, екіпажів, а саме залізяччя хрестате. Те, що танковий батальйон чи рота прибули нещодавно, вони визначили метикованим оком відразу: понакопувати капонірів фріци не встигли, лише поприкидали танки сосновим гіллям, щоб не сфотографувала наша авіарозвідка.

Домовившись самими поглядами, покружеляли лісом навколо. Наближатися не наважилися, щоб не напоротися в сутінках на секрети. Але по досить великій окружності дислокації переконалися: таки ж танковий батальйон, не менше. Проте головного завдання — «язика» — тої ночі виконати не змогли ніяк. У фріців усе наче вимерло.

Південь перебули якось у полі, а стіжку, навіть трохи покуняли по черзі. Старшина Пилип надибав у стіжку печеру, де люди понависмикували залізними ключками залежаного вже від сінокосу сіна. Простора нора. Мов курінь на баштані.

Коли забралися всередину та заклали насмиканими жмутками за собою вхід, ніздрі старшини почали звично розрізняти у шурхотливій, м'якій на доторк темряві солодкі домашні пахощі — конюшини, тонконогу, мишію, навіть десь і м'ятку прихопила коса. Трохи заважав дух мишачого посліду, на зиму полівки вже хазяйнують у стогах та копицях на всю котушку. Але то нехай, не помирати ж з голоду божій тварі?

Відтак колишній колгоспний бригадир згадав дім понад зеленавою Сулою. Але той спогад не обіцяв нічого доброго, і він тут же подумки цитькнув на себе. Потихеньку перевернувся, боячись розбудити Петруню, який з молодими переливами одхрапував свою чергу. Лише серце запечеться від спогаду, а рука в нього сьогодні має бути тверда, проте не залізна. При ударі тре в останню мить прибрати з неї силу, інакше приб'є того гада, що трапиться їм у «язики». А його, поганця, мусить допхати в розвідвзвод цілим-цілісіньким, як наречену до вінця.

Він намацав під білим маскхалатом застромлений на животі за ремінь парабелум. Цілка зараза німецька, краща від наших пістолів, які видають офіцерам. І ловка — вростає в руку. Ну, а разі чого кулю в ній він залишить для себе. Це аби, пішовши на діло, самим не опинитися в ганса-фріца в «язиках»...

Але про таке думати не хотілося, і старшина висмикнув із стінки печери суху бадилину. Пальці наткнулися на твердий стручок. Вика! Він вилущив на долоню залізно засохлі горошники, поклав на зуб, спробував розгризти. Відчув у роті млоїстий, з колючкою смак, і знову стислося серце, як тоді, коли з жінкою, з Мотрею, яка не була ще жінкою, вони вперше женихалися на сінокосі.

Старшина змусив себе не згадувати і про це. Та подумав: а добрий, слава богу, вдався в людей корм для худобини. Може, коли ми їх визволимо, перезимує якось до трави?

Він почув, що Петруня прокинувся, копається в сіні.

— Ти чого? — спитав пошепки.

— Хочу трохи світу божого впустити. Спи.

Нехай. Молоде, гаряче. До ночі одиаково ще двлеко.

Старшина перевернувся нв правий бік, щоб уві сні не боліло сєрце, і провалився у прірву.

Він прокинувся від того, що Петруня вдоволено замугикав під ніс. Щось своє, городське, поивд Сулою такого дурного, про Мурку, не співають. Позіхиув, почухався, доки иапарник не штовхиув у бік:

— Годі храповецького виводить. Війну проспиш.

— Еге, якби ж то. Уявляєш: прокидвєшся, а Гітлер капут. І яблуні цвітуть...

З дірки в сіні сочилося світло: Петруня докопався-таки до божого світу і зараз нишпорив очима по полю. Пилип перевернувся нв живіт, парабелум замуляв на череві. Сон від цього розігнало остаточно. Тепер до ночі теревенити. Жаль, що пошепки, з голосу зійдеш, як від холодного пива в чайній.

— А гарпенький, між іншим, Пилипе, дубочок рости зволять...

— Дє?

— Оно понад виярком.

Семисвистов посунувся, поступився старшині своїм викопвним у сіні СП. Пилип встромив у прокоп цікаві очі, вколов щоку і розчврованно мугикнув:

— Дерево як дерево. У нас ще й не такі дуби.

— Ні, не кажи... Ну, просто ваша високість. Чи ваша величиість. Як тобі більше подобається?

Пилип звик, що пітерець чвсом, як на його, старшини, сільську кебету, полюбляє висловлюватися закрутисто, кучеряво, мов політрук, коли товкмвчить про міжнвродне становище. Та перепитувати не став. Язичок у дружка дай боже, а робити до темряви нічого.

— Ану ж, Пилипе, ризикнем? — зашепотів раптом коло самого вуха Петруня. — Махнемо зараз он у ту западинку природи?

Він аиткнув палець крізь сіно у напрямку виярку.

— Ти що, з дуба впав?! — прямодушно здивувався старшина, але сам злякався, що так голосно, і засичав: — Жити набридло?

— Набридло, набридло...

Семисвистов крізь зуби иасвистував свою нав'язливу «Мурку» та нипав очима крізь дірку на всі боки, аж голова закрутилася мотовилом.

— Звбути зволили, товвришу гвардії старшина, скільки часу нвм комфронт відпустив на «язика»?

9.

На протоптаній через виярок відлюдній стежці, яку нагледів Петруня (і справді, старшина переконався — у западину з чагарником не повинно бути нічого видно з танків, навіть як видертися на башту), ті четверо з'явилися по обіді.

З порожніми відрвми та каністрою, безтурботно гелгочучи, спустилися у вибалок і попрямували кудись за своїми фашистськими потребами. У здихляка в єдиного теліпався на грудях шмайсер. Але руки теж були звйняті — губною гармошкою, на якій він верескливо вигравав улюблену їхню, всі вуха протурчали, «Розу Мунду». А відро було почеплене за дужку через зігнуту в лікті ліву руку. Біс його зна, чи не напхано, правда, гранат по кишенях отих трьох попереду, яких він мав охороняти?..

Вони впали на німців просто з неба.

Це Петруня таке вигадав: залізти на гілляку його високості чи величності — старезного, років на півтораста дуба. З осені він не загубив ще сухого кучерявого листя. Непогана схованка. Та й німці навряд чи запідозрять. Серед божого дня? В тилу?..

На дереві Пилипа давно під'юджувало шепнути другові кілька теплих слів. Дурницю придумав, а він, старий йолоп, погодився. Сидять у гущавині сліпі, наче сови удень. Не бачать навіть стежки. І загалом ні хріна, окрім жерстяного, із згірклим запахом листя. А може, їх уже обклали зусібіч і беруть на мушку, як глухарів?

Старшина напружено прислухався. На гілляці не те що говорити — дихати не можна, так близько вони від фріца. Дякуй долі, що не помітили, як видиралися, мов хлоп'яки в сусідському садку, на дубище. Петруня, щоправда, хитрюга, завів з тилу. Лісом по-пластунськи обійшли стоянку того танкового батальйону. А зараз сидить на дереві з незалежним виглядом, наче тут вродився, слинить між губів недогризок хімічного олівчика і ялозить щось на споді пачки з-під махри.

Пилипові до судоми в роті закортіло закурити. Губи давно попухли — останню самокрутку вони випалили на дорогу ще вчора, вночі, у траншеї нашого переднього краю, перш ніж пірнути в пітьму. А зараз лишилося хіба що клацати зубами на сідалі, бо за кілька годин уже набридло дослухатися до гаркавих голосів, сміху, прогрівання моторів на танках, пискотіні губної гармошки, якою повсюдно, де не стане, розважається фріц. Доки...

Доки ця верескдива гармошка не почала наближатися, і Семисвистов зіщулився, як рись перед стрибком.

Двох передніх, дебеліших, вони взяли тихо, без звуку, у два ножі. Лише відра дзенькнули. З третім довелося поборюкатися до синців на фізіономії.

Здихляка ж, не змовляючись, намітили брати живим. Миршавенький, легше буде пиряти на горбі додому. Та й личку якусь начебто має, унтер, чи що? Але ця вертка паскуда, доки Пилип не оглушив його руків'ям трофейного парабелума, встигла таки стусонути його відром у бік, у печінку, і вистрелити кілька разів. Добре, собачку на шмайсері поставлено було, певно, на одиночні, інакше полоснув би чергою. Пилип вкрутив йому назад руки, застромив кляп у рота, хутко стягнув за спиною кощаві кисті мотузкою, потім ноги. А краєчком мозку встиг подумати: все, гаплик, одвоювалися. За хвилину крутитимуть руки вже вам із Семисвистом. Той за кущем чомусь барився коло трьох зарізаних. Певно, обшукував. Пилип не став чекати, потяг «язика» з вибалку до копиці.

Ні, є, є таки бог на небі — пострілів з виярка не почули, якраз заревів якийсь з танків, а зараз над ними низько гуркотів месер.

На місці він закопав німця у норі. Добряче наддав підметкою туди, де під сіном сукали, мов у немовляти в сповитку, зв'язані ноги. Петруні чомусь не було й досі, і Пилип пристукнув ожилого фріца кулачиськом по кумполу, що вигулькнув з конюшини. Більше сіно не ворушилося. Старшина перелякався, чи, бува, не прибив зопалу: здихляк, нещастя сухоребре, багато йому тре? Але перевіряти не було коли, і, кленучи на чому світ стоїть його німецьку мутер, старшина знову поповз у виярок. За правилами розвідки належить позбирати документи в тих трьох, скараних на горло. Може, Петруня потребує допомоги?

10.

Ех, знав би командуючий, як гидко було доправляти в Лісову Бучу цього миршавого гада разом з його ластовинням.

Коли ад'ютант доповів Ватутіну, що з північного напрямку розвідка прибула з «язиком», той уже і не сподівався, що до наступного ранку можливі якісь новини. Умовляв себе не думати про це, бодай трохи подрімати цієї ночі.

Командуючий нетерпляче відтрутив з дороги ад'ютанта і, як був — у розстебнутому кітелі, без шапки, без шинелі,— вискочив на мороз. За ним, перекинувши табурет і застібаючи на ходу хутряну безрукавку, кинувся надвір начштабу Боголюбов.

— Ага, об'явилася пропажа! Ну, Олександре Миколайовичу, хто був правий? Танкіст, есесівської крові!

Зраділому командуючому достатньо було мигцем побачити форму полоненого, щоб на уявленій одразу ж карті фронту все стало на свої місця.

— Негайно ж радируйте Черняховському: танкова дивізія СС «Адольф Гітлер» од Москаленка перемістилася в його господарство.

— Вже, товаришу командуючий,— загукав здалеку старшина.

— Що вже?

— З дивізії, обіцяли, доложать.

Старшина підвів есесівця до ганку. Ледве той побачив радянського генерала, як очиська між ластовинням загорілися ненавистю і — де лише сила узялася в плюгавому тілі — полонений шадко ступив крок уперед, щоб збити його з ніг гостро виставленим плечем. Старшина Пилип ззаду згріб у кулак просторий комбінезон, шарпнув на себе, а тоді для повернення до тями полоскотав німця дулом пепеша між сутуло випнутих лопаток.

— Хирляве, ледь душа в тілі, а туди ж, капосне. Тьху!

Він смачно сплюнув під ноги.

— Я займуся ним, Миколо Федоровичу. — Начштабу Боголюбов забрав контрольного полоненого в штаб.

Трохимович побачив через вікно, що його підопічний вискочив на мороз роздягнутий, буркнув під ніс: «Дитя мале, та й годі!» — І метнувся надвір. По дорозі схопив у сінях в оберемок шинелю з генеральським кантом.

— Ну, брат, молодці! — Ватутін обійняв Пилипа, поцілував.

Було ще темно, і лише коли він відсунув старшину від себе, наче милуючись ним, то розгледів його досить пошарпаний, із синцями вид.

— Одначе... Трохи молодця попсували?

— Тіки й біди б, товаришу командуючий... — зітхнув Пилип.

Він видобув з пазухи паку пом'ятих солдатських книжок, конвертів, фотокарток, знятих з отих трьох, зарізаних, а з кишені долучив пожмакану пачку від махри, на якій щось було надряпано хімічним олівцем.

— Ось, візьміть. Сержант Семисвист усю дислокацію їхньої диспозиції позамальовував. Може, згодиться?

11.

Коли старшина вдруге приповз до вибалка, Семисвистов спливав кров'ю.

Доки він вовтузився з отим, третім, гнида оця німецька, здихляк, влучив Петруні в живіт та груди майже впритул, до того ж розривними. Сержант був непритомний, намертво затуляв живіт руками. Між пальцями цебеніла кров, обпалена вата тілогрійки швидко червоніла. Перев'язувати на місці? Довго. Та й фріци можуть заскочити в будь-який момент.

Він прудко обшукав заколотих есесівців, повигрібав усі папери з кишень і сунув у пазуху. Поповзом повідтягав їх за ноги туди, де густіший чагарник. Не підводячись, щоб не помітили, нагріб чоботом сухого листя із снігом та трохи поприкидав трупи.

За кущем застогнав Семисвистов. Може, прийшов до тями? Старшина рачки підліз до нього. Ні, марить. Він розгорнув на грудях тілогрійку, розстебнув липку від крові гімнастерку і приклався вухом до серця.

Живий.

Відтак завдав собі пораненого друга на спину, закусив вус, щоб не розплакатися, і посовом потяг до копиці.

— Нічого, Петруню, в санбаті заштопають. Ти ж у нас од кулі заговорений.

Наче непритомний дружок міг чути.

По дорозі старшина жодного разу не зупинився перепочити, хоч серце давно калатало в горлі, як дзвін. Лише оглянувся та лайнувся спересердя:

— А матері твоїй ковінька!

За ними по снігу тягнувся в поле кривавий слід. Їх швидко знайдуть по ньому, коли почнуть шукати пропажу.

Затягши пораненого за копицю, де менше дуло, роздягнув, туго перебинтував живіт та груди обома індивідуальними пакетами, Петруниним та своїм.

Мало!

Кров виступила плямами майже відразу. Пилип хутенько здер із себе

маснхалат, ватянку жбурнув у сніг, через голову люто рвонув гімнастерну. Голий по пояс, не відчуваючи морозу, посмугував зубами спідню сорочку та міцно обв'язав Петруню поверх бинтів. Може, зупиниться кровотеча?

Семисвистов, якого довелося перевертати з бону нв бік, звстогивв, щось зашепотів, але в булькотінні прострелсиних грудей Пнлни розібрвв лише: «Пн...»

— Зораз, мій любий. Звчекай.

Віднручуючи пробну нв флязі, Пнлнп намагався пригадвти, чи можна пнти пораненому в жнвіт, та не зміг. І нв всяк внпадон не ствв совати йому до рота гвинтове горлечно, а помазав водою запенлі губн. Тоді вирнв у сіні нову нору, обережно звсунув у неї Семисвнстовв, жмутнами сінв принрив вхід у ногах. І плазом утретє повернувся майже до свмого клятого виярна, щоб бодвй янось звгребтн снігом нрнваві слідн.

12.

— Ну ж молодці!

Ватутін швндно перегорнув пом'яті солдатсьні кннжни:

— От де таннові дивізії-невнднмкн! — Із задоволенинм лиснув донументамн об долоню. — Ось вам ордени і відпустка! Твої ж нраї визволнлн, старшннв?

— Визволили. Та...

— Що, додому нс хочеться на десяток діб? Чн холостян?

— Немв до кого, товаришу командуючий.

Старшина одвериувся, щоб Ватутін не нобачнв зрвдлнвої сльознин, і сказвв глухо:

— Мвтір — за зв'язок з партизанами. А жінка, діти... Їх під тою ж шибеницею, ив мвйдвні...

— Ох, біда... Що накоїли, гади! Зв все, старшина, вони нам заплатять. Даю слово.

13.

Невдовзі після того, як старшнив повернувся до ноиниці, бог удруге за сьогодні зглянувся над нимн: неннапний лапатнй сніжок засіявся на стежну, на яну Пнлнп чоботом та рунамн нвгріб трохн снігу. Тепер старшина був майже певен, що їх не знайдуть. Аби лише з чагарів з отими трьомв трупамн не пустнлн по сліду вівчарок.

Отож треба заздалегідь усе передбвчитн. Шлях неблнзьний, нілометрів сім-вісім, по звметах. І невідомо, за яним нущем сенрет з кулеметом чн без. Тому старшина заниную за друге плече шмайсер «язнка», янний раніше надумав залншитн в сіні, щоб повзтн впорожні. Ріжок повний, згодиться. Дешево їм не дамся.

Петруня марив, клнкав матір.

Старшина ледь дочеквався сутінків, і, відкопавши обох із сінв, рушнв нарешті у небезпечну путь ивперед обдуманнм способом.

Метрів на сто — сто п'ятдесят відносив уперед на собі то «язнна», то Петруню.

Німець виявився затятий. Есесівсьне поріддя, отані-о і вішають, і стріляють. Він хвицявся зв'язаними ногамн, бнв по халявах і, поки старшнна повернувся до конниці за пораненим, нпось примудрився внпхати кляп язиком та боляче внусив за плече. Он і досі болить. До ністнн вгризло б, щени, янбн не тілогрійна.

Мимоволі довелося ще рвз випробуватн міцність арійського нумпола та полтавсьного нулана, янни, жартувалн нолись трантористи, бригвдир може заганяти в дошну цвяхи.

Вередлнвий «вантаж» замовн надовго. Розсупувши фріцеві зціплені зубн лезом фінни, старшина забив глибше кручене ганчір'я до його погвного рота, внтер рунавом соплі, щоб це нещвстя чвсом не здихнулося.

Відчайдушно гребучн у пластунсьній позі сніг рунами та ногвми, до

чергової зупинки старшина доносив його тепер прудко, мов пір'їну. Та квапився назад, до пораненого друга. Він не дозволяв собі передишки, бо обличчя Петруні зрадливо блідішало. Навіть у темряві це можна було вже розгледіти — тісто з проваллям очей, втрата крові.

Семисвистов прийшов до тями лише двічі. Один раз прохрипів ледь розбірливо, з бульбашками червоної слини, що випиналися з рота:

— Покинь мене... Язик... нужніш...

Старшина мовчки витер йому тильним боком долоні губи, на мить перехилив у запечений рот флягу. Так само мовчки підважив на спину і поніс далі.

А другого разу розлютився. Петруня несподівано відкрив ясні, осмислені очі та мовив майже здоровим голосом:

— От і все, Пилип. Буде вас на Берлін тепер двоє з генералом-полчанином.

Старшина для порядку вибатькував його, щоб не молов дурниць.

— Ну, хто про таке, їй-богу, глупство думає, коли наші о-оно за тим ліском?!

Підклавши руку під липку потилицю, він навіть трохи підняв Петруні голову.

— Дивися.

Сам, звісно, нічого розгледіти не міг, хоч в око стрель. Дідько його знає, скільки ще до того лісу? Пітьма кромішня. Але й зрадів невимовно: Петруні легше, кров на бинтах більше не виступає. Він у цьому переконався, доки той був іще непритомний,— підсвітив прикритим полою ліхтариком. Спітнілий до рубчика від важкого тягаря, думав зараз лише про те, як би скоріше дістатися до рятівного ліска. Там він розв'яже фріцу ноги, а відтак ітимуть удвічі швидше.

— Терпи, Петруню. У санбаті дівчат, знаєш, скіки!

У ліску він так і вчинив — розрізав фінкою мертвий вузол на кісточках паршивого німчика. Той замугикав крізь кляп, наморщив веснянкувату мармизу. Старшина більше здогадався, ніж зрозумів: проситься до вітру.

Розв'язувати йому руки було ще небезпечно. Кривлячись, Пилип довго шукав в есесівському комбінезоні ширіньку. Розстебнув гудзики, з гидливістю двома пальцями вийняв м'яку, поморщену плоть, і німець помочився під сосною.

Загалом він панькався з цим паразитом, як з малою дитиною. Ледь вийняв з рота кляп (хай ковтне повітря, ще задихнеться ненароком), як той заплямкав, зацокав зубами — вимагав їсти.

— Лайна б тобі на зуби! — гаркнув старшина.

Але все-таки відбатував добричий шмат сала і сунув у пащеку, яка белькотіла щось чужинське, зле.

— Шпиг, щоб ти, яйка-матка, удавився.

Нехай трохи підкріпиться. Може, одбив йому памороки? Який тоді з нього «язик»?

Через ліс есесівець ішов дедалі тихіше, більше не вередував. Чує нюхалом, сволота, що наш передній край десь недалеко, а там не будуть панькатися ні з ним, ні з його паскудною ширінькою. І старшина всю увагу зосередив тепер на пораненому, наставивши у спину фріца затиснутий під пахвою пепеша.

14.

— Ну, а товариш твій, сержант пітерський чого не приїхав? У дивізії зостався?

Ватутін питав, не дивлячись на старшину, бо розглядав Петруніні карлючки на папці з-під махри. Що ж це намальовано — танкова рота чи батальйон? І де те узлісся?

Відповіді від старшини він не почув, а тому вів далі:

— Шкода, що не приїхав. Боржок, розумієш, за мною.

Ще по дорозі до штабу, в тряскому «доджі» старшина дав собі слово нічого не розказувати командуючому про їхній півторадобовий похід у тил німців. І так горя набрався по горло, а йому, як нікому, треба зараз бути спокійним.

— Та що ж я справді? Гостя тримаю на морозі! — дорікнув собі Ватутін. — Ходімо в штаб, чайком пригощу.

Пилип відчув раптом, що більше не може приховувати своє горе, часто заморгав здоровим оком і кивнув на машину, яка стояла віддалік:

— Там... Петруня.

У кузові «доджа» Ватутін одгорнув плащ-палатку.

Сніжинки падали на рябе обличчя сержанта Семисвистова, та не танули.

15.

Він помер на спині старшини.

До переднього краю залишалося вже зовсім небагато. Треба було між освітлювальними ракетами німців проскочити якось шматок чистого лану, що тулився до узлісся, знайти прохід через наше мінне поле. Коли йшли ще туди, Петруня завбачливо прив'язав до ледь помітних тичок саперів білі ганчірки та підвісив порожні бляшанки, яких набрав у кухаря, коли готувалися до виходу у ворожий тил. Це щоб знайти прохід на доторк, якщо назад приповзуть глупої ночі. Петруня продемонстрував навіть, як це буде,— заплющив очі та подзенькав фінкою об бляшанки.

— Повернемося, Пилипе, під церковне балабамкання, як на Ісаакії!

Старшині здалося, що він уже бачить те ганчір'я, біліє, коли Петруня здригнувся в нього на спині й замовк. Лише враз зробився важкий-важкий.

Він обережно опустив друга на промерзлу землю, нашукав вухом серце.

У прострелених грудях була наче пустка.

— За що, за що ж, господи?! Тільки ж но легше стало...

Коли злим кулаком він витер сльозу в брудній щетині, найпершим порухом було вбити миршавого гада, що встрелив Петруню. Порішити на місці. Стиснути горлянку так, щоб тільки хряснув борлак.

Наче вся біда його і горе, всі несправедливості війни, всі втрати аж до останньої — сердечного друга, уособилися в цьому поганому фашистикові, тлі нещасній, яку треба нищити та нищити, стільки разів не зустріти, стільки й вбити, доки не згине вся нечисть, погань, що відібрала в нього все дороге, що й жити не хочеться.

Ні з того ні з сього спало на думку: це ж бабця покійні казали — перед смертю людині бог відпускає полегкість, наче вона одужує. Лише смикнеться ниточка, коли душа відліта від тіла.

Давлячись слізьми, він примусив себе тягти й тягти цього здихляка до своїх. Навперемінну з мертвим другом, який холонув і важчав щокроку. Доки чергою з кулемета не вдарили по них уже свої.

Старшина миттю обхопив обіруч голову німця, запхав його під себе, прикрив своїм напіживим від утоми тілом.

Певно, наші зачули коло переднього краю підозрілий шерех, але били, слава богу, наосліп, у білий світ.

Він вирвав ракетницю з кобури мертвого Семисвистова і низько, освітлюючи зелеиим сніги, пустив умовну розпізнавальну ракету.

— Не хотів я, товаришу командуючий, залишати Петруню на чужих людей. Як дали машину, повантажив та до нас з «язиком», як наказували. У розвідвзводі поховаємо.

Старшина прикусив підпалений пшеничний вус.

У частині, де вони вийшли з тилу, командира роти було попереджено про можливу появу своїх. Але зміна коло чергового станкового кулемета щойно заступила, розводящий чи забув, чи не розтовкмачив до пуття, тож і обстріляли своїх.

Ротний тепер не знав, як затерти провину. На вимогу похмурого, із запаленим оком старшини негайно ж подзвонив у штаб полку, викликав машину. Хтозна, які в нього повноваження, коли попередили аж із штабу армії, звідки ніхто ротному не дзвонив зроду-віку за всю війну. Ще наскаржиться начальникові розвідки армії про обстріл. Або бери вище — в штабі фронту. Краще не зв'язуватися.

Відтак ротний наказав вістовому якнайкраще нагодувати цього похмурого старшину. А сам дістав з-під койки заповітний особистий НЗ спирту. Але від частування старшина відмовився навідруб, попросив натомість нагодувати фріца.

З сердечним болем ротний стежив, як у поганій пащеці німця поступово зникає його дорогоцінний НЗ, що його власноруч вливає в пельку полоненого цей дурисвіт старшина. І не в силі дивитися на це дзвономудство, одвернувся.

— Лікаря йому з санбату,— не попросив, а просто-таки наказав нахаба старшина.

А Пилип хотів перевірити, чи не одбив «язику», бува, пам'ороки. Може, й не варто його везти до командуючого.

— Смоли б йому гарячої. — Ротний скреготнув зубами.

Але й цього разу не став перечити, переказав усе вістовому.

Надувшись, дивився, як названий гість сів коло пічки в бліндажі на долівку, скрушно зітхав час від часу та одна за одною знищує цигарки «Наша марка» з не менш заповітного його загашника, відкритого по щирості душі на всю широчінь коробки.

Коли ж ротний, не знаючи, чим би ще догодити цьому похмурому нічному прибульцю, запропонував поховати раном убитого, бо ж що за рація трясти покійника аж до штабу фронту, старшина розлютився не на жарт:

— Сам знаю, що робити. Пойняв?

16.

Трохимович, який допіру все намагався накинути ззаду шинель на командуючого, скам'янів на півкроці перед машиною, м'яв жорстке сукно в простягнутих поперед себе руках. Він бачив, як плечі із зірками генерала армії опустилися, немов у столітнього діда.

А Ватутіну наче навалився на них тягар багатьох тисяч смертей, на які два з половиною роки йшли та йшли люди за його наказами.

...як же матері його написати? Що війна? Що не лише він?.. Війна, брат, війна, та доля в кожного одна... Умом розумію, а як змиритися із смертю тих, кому довіряю, кому наказую отак, на смерть?.. І кожен крок, кожен крок ціною таких хлопців...

— Він перед смертю ще каже: дає вас тепер, Пилип, залишиться на Берлін з вищих, северо-західних...

Прийшовши до тями від цих слів старшини, Ватутін дістав з кишені кітеля та поклав на прострелені груди сержанта Семисвистова новенький орден Червоного Прапора.

— Мати є?

— Є. Пережила блокаду на своє горенько... Тої зими від голоду двох дочок у Ленінграді поховала та онучку. А Петруня останній...

Ватутін тяжко, з глибини душі зітхнув і, змахнувши сніг легким дотиком долоні, накрив обличчя сержанта Семисвистова плащ-палаткою. Вічним прихистком у негоду і останнім притулком солдата.

— Даси адресу... Ну, Пилипе Омеляновичу, ходімо по твій орден?

Але старшина переступав з ноги на ногу, на щось наважувався. А тоді попрохав враз осілим голосом:

— Ви мені краще після допиту того гада віддайте, товаришу командуючий. Га? В розход своїми руками!

Усю душу вклав у погляд свого єдиного ока.

Ватутін похитав головою:

— Не можу, брат.

17.

Командуючий осмислював добуті тяжкою ціною свіжі розвіддані, коли на порозі кабінету з'явився ад'ютант:

— Дозвольте доповісти?

Ватутін, зайнятий невеселими думками, махнув майже байдуже.

— Дивізії-невидимки авіарозвідці виявити не вдалося. Рації мовчать. Радіоперехоплень знову не зафіксовано.

Боголюбов, який уже допитав «язика», стенув плечима, і командуючий пояснив:

— Звичайні хитрощі старого лиса Манштейна.

Розшифровувати ж не став: нехай новий начштабу призвичаюється до манери давно відомого йому самому супротивника. Манштейн так і буде підкрадатися — на напівзігнутих лапах, черевом по землі. До останнього моменту замітатиме за собою всі сліди. Лише потім, зібравши танковий кулак, вдарить навідліг, брутально, напролом, не рахуючись з ніякими втратами.

Він хотів сказати ад'ютантові, що одна з дивізій уже не невидимка, вона там, де загинув сержант Семисвистов. Що він майже певен, що й інші дві тут-таки, перед Черняховським. Але навіщо все це ад'ютантові?

— Можете бути вільні.

Ад'ютант щільно причинив за собою оббиті дерматином двері.

— Як ви тоді казали, Олександре Миколайовичу? Цілковита відсутність наявності?

Боголюбов кивнув.

— А тепер, значить, присутність наявності?

Начштабу, людина запальна, швидких рішень, упевнено постукав по карті витягнутим перстом у районі Коростеня:

— Манштейн рубає нові двері на Київ!

— Сон бачили, абощо?

— Який такий сон?! — гарячий начштабу не вловив іронії в повторенні його власних слів. — Інтуїція зараз із знаком плюс. Явно.

— А от саме тепер не будемо поспішати з висновками.

Задумавшись, командуючий машинально посмикав пасмо на тім'ї. Усе ніби ж правильно? І «язик», хоч як пручався попервах, розв'язали, і виявили танкістів СС на північному крилі фронту. Але картина потрібна нині ширша, об'ємніша. Самої інтуїції, дорогий Олександре Миколайовичу, тепер замало. А що, як Манштейн «язика» підсунув? Не воюватимеш справді за простодушною дислокацією диспозиції на махорковій пачці?

Начальник штабу нетерпляче походжав з кутка в куток з виглядом людини, якій усе ясно, але раптом трапилася непередбачена перепона. Чого б це вагатися? Треба негайно діяти!

А Ватутін із сумом згадав обличчя меткоязикого сержанта-пітерця. Ні, не в кузові, а там, коло плащ-палатки з вечерею. Неоціненну послугу фронтові зробили мужики.

Він зітхнув і дав собі слово: що б сьогодні не сталося, перш ніж лягти, написати матері сержанта.

— А Черняховський сам навряд чи витримає удар... — мовив нарешті вголос. — Візьму-но я для нього артполки підсилення... із стратегічного резерву, що прибуває завтра.

Боголюбов зупинився різко, аж чоботи рипнули. І позирнув крізь рогові окуляри з цілковитим нерозумінням:

— Миколо Федоровичу, це ж недоторканний РВГК! Генштаб, між іншим, суворої заборони на нього не знімав.

— Готуйте наказ. Іншого виходу, як порушити команду Генштабу, нема.

18.

Цілковита ясність з потаємними пересуваннями Манштейнових танкових дивізій настала невдовзі, коли черговий офіцер опервідділу приніс шифровку:

— Донесення розвідки, товаришу генерал армії.

— Слухаю. — Ватутін утомлено прикрив долонею запалені очі.

— Радіорозвідкою встановлено переміщення вузлів зв'язку штабів: сьомої танкової дивізії з Юзефівки в Івановичі, двадцять кілометрів на захід від Черняхова.

— Дати карту, Миколо Федоровичу? — перервав доповідь Боголюбов.

— Не треба. Карта в голові.

За знаком начштабу черговий офіцер продовжив:

— Сорок восьмого танкового корпусу з Попельні — п'ятнадцять кілометрів на південний захід од Житомира. Одна з радіостанцій, здогадно з мережі танкової дивізії «Адольф Гітлер», перемістилася з Морозівки в район Житомира.

— Уже не здогадно. «Язик» з тої дивізії. — Ватутін потер повіки. — Все?

— Ні, не все. Штаб четвертої танкової армії генерала Рауса з району Білої Церкви перемістився в район Бердичева.

— Куди-куди?

— У район Бердичева, товаришу командуючий,— трохи здивовано повторив черговий офіцер, адже шифровку він прочитав цілком виразно.

— Більше нічого? — ще раз перепитав командуючий.

— Так точно. Далі підпис.

— Можете йти.

Черговий крутнувся на носках до дверей, не розуміючи, що це сьогодні з командуючим.

— Поздоровляю, Миколо Федоровичу! — голосно вигукнув Боголюбов.

— З чим?

— Як з чим?!

— Усі вільні, товариші,— скомандував Ватутін штабним офіцерам, яких вони зібрали ще до новини з вузла зв'язку. — Начальникові штабу з'явитися з деталями о шостій нуль-нуль завтра.

— Сьогодні,— виправив Боголюбов, складаючи папери.

І справді, зозуля на ходиках уже годину чи дві тому механічним куванням оголосила північ.

Штабісти засовали стільцями.

— А втім, затримайтеся на хвильку, Олександре Миколайовичу.

Штабні офіцери відкланялися, і вони зплишились удвох.

— Можете, дорогий Олександре Миколайовичу, виправити на отій нашій нічній папочці. Ну, жовтій, як ви кажете.

— Не зрозумів.

— Не Житомирська, а Житомирсько-Бердичівська наступальна операція. Чули ж, либонь, де тепер Раус?

— А не зарано?

— Саме час. Будемо далі накопичувати ідеї на контрудар. — Ватутін тер і тер очі, які нещадно щеміли, заплющувалися мимохіть, хоч сірники вставляй. — Німець тепер довго не витягне. А новий код для операції придумайте на свій смак.

Як завжди без стуку, зайшов перший член Військової ради. Підморгуючи, він робив знаки Боголюбову вийти. Але начштабу не розумів натяків, довелося недвозначно показати йому на двері.

— То я піду, Миколо Федоровичу?

— Зранку переберете на себе мій зв'язок. Я поїду в Дарницю зустрічати резерви. Що в тебе, Костю?

Виявляється, упізнав комісара по кроках, бо, як і досі, затуляв долонею свдио очей.

— Зараз.

Крайнюков усіляко зволікав з початком тяжкої розмови. Нехапом попрямував до дверей, звідки робив йому мигн Боголюбов, допитуючись про причину пізньої з'яви. Потихеньку, черевом випхавначштабу за поріг і, щоб виграти ще якийсь час, старанно причинив дерматинові половинки. Нібн хтось міг підслухати їх посеред ночі.

До столу, за яким знеможено, з долонею на очах сидів Ватутін, він повернувся так само неспішливо, бо, як не старався, не міг вигадати, чим же пом`якшити удар.

Так і не знайшовши нічого путнього, сказав тихо:

— Миколо Федоровичу, ти мужик міцний...

— У чому річ, комісар? В мене ще одна справа на сьогодні.

— Похоронка... — не в змозі більше приховувати гіркоту, зітхнув Крайнюков. — Брат твій...

Він щиро співчував зараз Ватутіну, на якого останнім часом звалилося стільки...

Ледве дочекався, доки той спитав хрипко:

— Який?

— Старший. Може, помилка, га? Миколо Федоровичу? Сам знаєш, чого на війні не буває...

Проте Ватутін так і не одірвав долоні від очей.

Закінчення в наступному номері

О. Івахненко. «Гайдамаки»

СУМНИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ СМІХОТВОРЦЯ

Було це двадцять років тому, коли ми, студенти-філологи Київського педінституту ім. О. М. Горького, за порадою професора Ю. С. Кобилецького влаштували зустріч із дружиною Остапа Вишні актрисою Варварою Олексіївною Губенко-Маслюченко. Ми навіть не передчували, що перед нами відкриються такі печальні сторінки життя великого сміхотворця і майже всі слухачі (переважно дівчата — майбутні вчительки-філологи) зронять щиру сльозу співчуття до того, що зазнала ця мужня жінка, і до нелегкої долі письменника.

Насамперед нам упала в око стриманість Варвари Олексіївни в одязі, в жестах, навіть у прикрасах.

— Із творчістю Остапа Вишні вас, напевно, вже познайомили ваші викладачі за найповнішим, але, на жаль, не повним семитомником,— розпочала свою розповідь Варвара Олексіївна,— а я хочу вам розповісти деякі епізоди із його нелегкої біографії, особливо так званої «десятилітки», коли письменника після його засудження було відправлено на заслання до автономної республіки Комі, на Печору...

В наступні роки наших теплих і дружніх взаємин ми іноді поверталися із Варварою Олексіївною до розмови про ту, як уже почали писати в сімдесятих, «вимушену перерву» у творчості Остапа Вишні. І можна лише пошкодувати, що не був реалізований задум зробити літературний запис її спогадів — він жеврів у моїй душі, але я не одважувався сказати про це оповідачці, бо відчував, що вона сама пише або має намір написати таку книжку. Отже, залишилися записані спомини і про першу зустріч у студентській аудиторії, і про розмови в наступні роки. А ще залишився порівняно багатий архів, зібраний і збережений завдяки героїчним зусиллям цієї жінки, до якого, особливо до листів і щоденників, вона не допускала майже нікого, крім, звичайно, справжніх поцінувачів творчості Остапа Вишні. Одиниці можуть похвалитися, що читали повний післявоєнний щоденник «Думи мої, думи...», але з листами (копіями, звичайно) вона одважилася прийти в студентську аудиторію.

— Голодний тридцять третій рік,— продовжувала тоді свою розповідь Варвара Олексіївна,— був трагічним для всього українського народу. Не обминула ця трагедія і українських письменників та деякого з державних і партійних діячів, на яких насувалася страшна хвиля репресій. Цим акціям передували, як правило, виступи в пресі деяких критиків типу Самійла Щупака чи Олекси Полторацького, названого письменниками Полторадурацьким, із безпідставними політичними звинуваченнями. Після цього можна було чекати арешту, а перед цим були щоденні переслідування типами в шкіряних пальто. Ще на початку тридцять першого року деякі літературні чиновники змушували Остапа Вишню покаятися (невідомо тільки в чому), обіцяючи після цього прийняти до літературної організації ВУСПП. Павло Михайлович намагався відбуватися гумором, визнаючи «свої помилки минулі і майбутні, навіть помилки своєї баби Килини, що в Лебедині пекла бублики», и це викликало ще більшу озлобленість, і мстиві та заздрісні люди робили своє чорне діло. Найталановитіші письменники, режисери,

артисти, художники ставали «ворогами народу», бо були беззахисними проти нездар. Павло Михайлович дуже тяжко переживав арешт Ялового, смерть Хвильового; він усвідомлював трагізм того становища, в якому опинилася українська інтелігенція.

26 грудня 1933 року десь між сьомою і восьмою годинами вечора до нашої квартири у харківському будинку «Слово» прийшли співробітники ОДПУ, пред'явили ордер на арешт, підписаний ще 7 грудня, зробили обшук, конфіскували дві дорогі мисливські рушниці та дещо з літератури, і Павла Михайловича заарештували. Катастрофа, наближення якої ми, як і багато письменників, відчували, все-таки була тяжким ударом. Останні 40 крб. я віддала Павлу Михайловичу, коли його виводили з хати заарештованим. Після цього мене було звільнено з роботи і наказано у триденний термін покинути Україну. Довелося деякий час переховуватися у родичів на Холодній горі, перевізши туди дещо із майна, архів та частину бібліотеки. Дещо залишилося на зберіганні у нашої сусідки Анни Дмитрівни Слісаренко, першої дружини Олекси Сліcаренка, якого теж невдовзі було заарештовано. Весь будинок «Слово» не жив, а тремтів в очікуванні нічних обшуків і арештів. Іноді когось заарештовували на вулиці, і тоді родичі не знали, де його розшукувати.

Остапа Вишню звинуватили у приналежності до контрреволюційної групи УВО (Українська військова організація) та в підготовці замаху на П. П. Постишева. 3 березня колегією ОДПУ Остапа Вишню було засуджено за статтею 58.8.11 на десять років ув'язнення.

Жодні клопотання ні в Харкові, ні в Києві, ні в Москві про перегляд справи Остапа Вишні успіху не мали. Пощастило лише добитися дозволу на побачення. І 21 червня 1934 р. я виїхала до Котласа, де довелося застряти на кілька днів — не було дозволу на побачення в таборі селища Чиб'ю. Доїхала до селища Усть-Вим — і стоп: дозволу на побачення ще не було. Передала через людей кілька огірків і лимон, поки нарешті не пощастило виїхати в Чиб'ю. Весь місяць липень тривало наше перше побачення в табірних умовах, і 5 серпня я змушена була залишити Чиб'ю, бо в Харкові мого повернення чекали двоє малолітніх дітей — моя донька Маша і син Павла Михайловича від першої дружини, яка померла в 1933 р., Вячеслав.

Було ще два побачення...

Ми ж із донькою змушені були перемінити кілька місць проживання, бо нам, як «членам сім'ї ворога народу», важко було затриматися у будь-якому місті чи селищі. Ми ненадовго зупинялися в Сосновому, а потім у Скопині і, нарешті, в Ранненбурзі Рязанської області. У листопаді 1938 року я одержала телеграму від ув'язненого товариша Павла Михайловича Феді Зубова: «Павел на руднике. Сообщите точный адрес». Із Ранненбурга я послала в Харків посилку до своєї тітки Ю. Н. Новикової, яка відправила її Остапу Вишні на заслання. Це було зроблено з метою конспірації, щоб і в цьому місті, і в театрі не дізналися про заслання чоловіка. Але посилка повернулася через рік із багатьма наліпленими розписками із різних таборів, а на одній із них було написано: «Возврат за ненахождением адресата». Це ж саме було і з грошовим переказом, бо, як стало відомо пізніше, Остапа Вишню відправили з Чиб'ю на розстріл... По дорозі в конвоїра стався приступ апендициту, і два приречені ув'язнені, взявши на плечі і хворого, і його зброю, з великим запізненням прийшли до свого останнього притулку. А там уже зчинилася паніка, і всі були готові до пошуків двох політв'язнів, яких вважали втікачами, адже їхнього приходу очікували значно раніше. «И это враги народа?!» — здивовано вигукнув табірний начальник у званні майора, побачивши Остапа Вишню із напівживим конвоїром на одному плечі, а з карабіном на другому. Можливо, цей випадок і врятував життя приреченому письменникові...

Голос Варвари Олексіївни став глухішим, а далі затремтів, і біля її вологих очей з'явилася хустинка.

— Краще я вам прочитаю листи Остапа Вишні,— промовила вона, і за якусь мить, опанувавши себе, не прочитала, а переповіла перший лист, бо було видно, що вона знає його напам'ять.

Та ось в одному з листів Варвара Олексіївна дійшла до того місця, де Павло Михайлович описує свій тяжкий психічний стан: «Ти вже хоч листівки пиши, не вбивай зовсім, бо як і ти вже одсахнешся, то жити мені нема чого. Я з надією дивлюсь на Печору, що все котить свою сувору й непривітну воду туди, у море в Полярне, ближче до тебе. І я не лаю печорської води тільки через те, що кидаю я в неї дивовижні вінки з думок моїх, кидаю, щоб пливли вони до далекого Полярного моря з надією, що, може, хоч уламочок маленький з вінка думок моїх холодною хвилею полярною приб'є до Архангельського. І ти там чи побачиш, чи відчуєш, дивлячись у воду, що принесла та вода крихту мене самого до тебе, до любові моєї!» І тут уже зовсім не могла стриматися Варвара Олексіївна і заплакала.

Отаким було перше прочитання листів Остапа Вишні.

Листи Остапа Вишні — ще зовсім не освоєна ділянка його творчої спадщини. Дружина доклала усіх зусиль, щоб зібрати їх якомога більше, а зібране намагалася прокоментувати, і сьогодні це дорогоцінний допоміжний науковий апарат до «Вишневого» епістолярію. Чимало зусиль до роботи над архівом докладає і її дочка — улюблениця Остапа Вишні Марія Михайлівна Євтушенко, завдяки якій і з'явилася можливість підготувати публікацію вибраного листування з періоду трагічної «десятилітки», з якого збереглося далеко не все. Тому й виникла потреба надрукувати фрагменти листів В. О. Губенко-Маслюченко (1902—1983) за період із грудня 1933 р. до червня 1935 р., оскільки за той час листи Остапа Вишні не збереглися. Вони, очевидно, були знищені разом із архівом у Харкові на Холодній горі. Листи Варвари Олексіївни і свій табірний щоденник за 1934 р. Остап Вишня (знову-таки, очевидно!) вручив дружині під час побачення у березні 1935-го, коли його відірвали від сім'ї і спішно відправляли на рудник Єджид Кирта.

Сергій ГАЛЬЧЕНКО

11 січня 1934 р.

Дорогий Мум![1]

Була у слідчого.

Ми всі здорові.

Живемо потроху.

Цілуємо тебе всі і любимо.

Думаю про тебе кожну хвилину.

Вітають тебе всі.

Ми цілуємо, любим[о] і чекаємо.

Варя, Вячко[2] і Мурка[3].

Коло нас все добре. За нас не турбуйся. Любимо тебе дуже, дуже...

8 лютого 1934 р.

Дорогий наш татулько!

Пересилаю тобі книжки, газети й картки. 4 шт[уки] фотокарточок. Так мене схвилювало вчорашнє побачення, що не можу й досі заспокоїтися. Чого ти сумний такий? Не журися! Скоро зустрінемося і будемо жити всі вкупі.

Хочеться багато тобі сказати хорошого, теплого, але Шуман був правий, коли говорив, що «любовь и дружба проходят по земле с замкнутыми устами и с вуалью на челе. Ни одно человеческое существо не в состоянии рассказать другому, как оно его любит; оно может только чувствовать любовь».

Мені хочеться бачити тебе спокійним і веселим. За нами не журися, ми тебе любимо і ніколи не забуваємо.

Матеріально живемо непогано, й не дуже багато продала барахла. У всякому разі, те, що передаємо тобі, ми й самі їмо. Так що ти, будь ласка, їж масло — поправляйся.

Була вчора прем'єра в Тромі[4]. Сприймали добре, але багато пропало місць через переляк і молодість деяких акторів. А взагалі вистава весела, хороша, і молодята хороше грають. Почувається, що вистава робилася за короткий термін, особливо в останній дії багато сирих моментів.

Одержала сьогодні ранком листа від Василевої дружини[5]. Пише, що виїде з Одеси не пізніше 10.II, так що я її чекаю. Тепер мені буде веселіше жити, а то я не можу сидіти в цій квартирі[6]. Ну, і не лежала в мене душа до неї, а тепер зовсім противно бачити ці прекрасні кімнати.

Ну, ти не сумуй! Ми тебе любимо всі і чекаємо швидше додому. Все своє ти знайдеш на старому місці, все не змінилося і чекає твого повороту.

Ти щось хотів попросити тобі принести, та так молнієносно пролетіло побачення, що ти не встиг. Ти напиши мені, я тобі передам листівок.

Цілують тебе Ката[7], Василь[8] і всі, хто тебе по-справжньому любить (правда, зараз видно, що таких дуже мало).

І наше посімейство в складі мами Варі, Мухтарочки, Вячульки та старушки Анн[и] Дмитрівн[и][9] — тебе кріпко, кріпко цілують в твої прекрасні сумні очі. Дивуюсь, що ти мені почав снитися. Твоя Варя.

26 квітня 1934 р.

...Одержала твого листа від 17/IV, і так мені стало безмірно боляче... Та за що ж це все на нас із тобою посипалось?.. Невже все так трагічно закінчиться для нас? У мене була надія, що ми з тобою побачимось, а тепер, коли тебе можуть так далеко перекинути (на о. Вайгач), то мене зовсім покинула будь-яка надія. Що ж робити? Але я все-таки поїду до Москви і буду турбуватися про інше місце. Поїду після травневих свят і буду просити, плакати... Можливо, хто-небудь і пожаліє.

...Я все, що зможу, буду робити, якщо допоможе, звичайно. Думаю поїхати до Пєшкової[10], упаду їй до ніг і буду просити, щоб хоч чим-небудь допомогла тобі.

Та невже ж немає на світі людей, хто б нас пожалів, бідних. Напишу листа тов. Сталіну і вже, звичайно, зможу його передати в Москві.

...Було б непогано, якби ти теж написав у Москву, і, мені здається, не зашкодило б написати до Пєшкової. Я дізнаюся точну її адресу, і тоді повідомлю тобі телеграфом, а ти не забудь, що я про це буду давати телеграму, і не здивуйся, одержавши дивну адресу. А тоді пиши листа, і не одного. Необхідно якось же рятуватися.

...Про побачення я дізнавалася і в ДПУ, і там. Це робиться через Москву, а якщо я захотіла б переселитися до тебе, це теж через Москву. Гадаю, що я якось вже доб'юсь позитивних результатів. Буду сподіватися.

Найголовніше, щоб ти не сумував, а тоді море по коліна. Може, твоя щаслива зіронька ще не зовсім тебе зрадила?! Ну, моє сонечко, не треба так погано на життя дивитися. Я тебе люблю і кожну хвилину думаю про тебе. Ти дивися, може, твоя доля залежить від місцевої влади, так ти дізнайся, що потрібно і до кого подавати всілякі прохання. Тепер нічого бути гуманним, досить того, що ти тут поводив себе надто скромно і думав, що таке люб'язне ставлення до нас є хорошою ознакою, а це був тільки гарний тон, і тепер ти бачиш, що закінчилося все набагато гірше, ніж ми думали. Але я все-таки думаю, що доб'юся правди в Москві.

Буду добиватися до т. Горького і до Пєшкової. Напишу листа т. Сталіну і т. Кагановичу. Однаково, тепер мені всі дороги не страшні. Ти не думай, що мене може злякати дорога до тебе в Чиб'ю. Я все одно приїду, якби це було і на о. Вайгач. Без тебе я не мислю собі життя. І якщо дійсно нам не доведеться ніколи вже побачитися, ти знай, що кожну годину, кожну хвилину я з тобою, думаю про тебе, живу з тобою і болію твоїми муками. Якби ти знав, як мені тяжко безмірно, що все так сталося. Як би я хотіла нести разом із тобою весь тягар твого вигнання, всі муки й болі... Я буду домагатися, щоб мене теж направили до тебе, якщо це буде можливо. Нам разом буде не так тяжко. Може, мене не допустять до тебе як покарання, але я думаю, що немає ж на світі такого тяжкого злочину, щоб і його не прощали, та ще в Радянському Союзі. Ти не дуже падай духом, все якось «образуется», як ти говориш. Почекай трохи. А раптом та щось і вийде із моєї подорожі в Москву.

Потерпи трішечки, мій рідненький, дорогенький, золотенький... Сонечко моє, мій маленький хлопчику...

І немає там у тебе ні дідуся, ні бабусі, ні батька, ні матері... А на далекій Україні

сидить бідна жінка і будує фантастичні плани майбутнього життя.

...Не втрачай надії і будь певен, що маленька, бідна жінка на далекій Україні буде робити все, що в її силах, для того, щоб хоч трохи полегшити твою тяжку долю.

...Будь спокійним. Доки я жива, все, що в моїх силах буде, я зроблю. Барахла вистачить на поїздку до тебе і в Москву. А про майбутнє задумуватися тепер не варто, тому що кожний день приносить нові сюрпризи.

Так хочеться сказати тобі багато-багато гарного, та хіба можна передати в словах те, що почуваєш, що тремтить у найпотаємніших куточках мого єства... Тільки одне знай, що немає для мене радості в житті без тебе і що я страждаю ще більше від тієї думки, що нас можуть так розлучити, що ми ніколи не побачимось з тобою...

Як це страшно... Але цього не може бути... Було б надто жорстоким і незаслуженим таке тяжке покарання... Я вірю, що все буде не так жахливо.

Буду просити, буду молити. Більшовики не можуть бути жорстокими.

27 квітня 1934 р.

Дорогий мій синочок!

Одержала твого листа від 21.IV. Ти даремно хвилюєшся і нервуєшся. Нічого не поробиш, так вже воно сталося, а хто винний у тому — я ніяк не доберу. Думаю, що всі потроху, а головна ініціатива йшла з тої установи, що й ти мав з нею справу останній час. Мені не можна жити на Україні, Білорусії, Московській та Ленінградській округах. Забрали паспорти, але жінки метнулися в Москву до т. Горького, який направив їх до т. Вишинського, і паспорти нам усім повернули. А таких, як я, багато є. Усього пережитого не можна описати, хай колись, як ми з тобою зустрінемося, тоді я все-все розповім докладно. Продала речі й Цяцьку.

5.V. їду до Москви просити за тебе і за себе. Може, що й вийде. А коли й справді буде дуже погано, тоді доведеться колонізуватися; тоді вже не буде перепони поїхати мені до тебе жити.

Ну що ж, поживаємо ще на Півночі. Досить теплого краю, сидить він у мене в печінках. Поки живем непогано, а далі буде видно. Я послала тобі посилку: 1 кіло сала, 2 кіло цукру, 1 2 кіло ковбаси, 5 пачок тютюну, 6 пачок махорки і 20 книжок кур[ильного] паперу та мундштук. Завтра пошлю ще посилку з топленим маслом та ще чогось куплю. Всі листи, телеграми направляй по-старому — на адресу тітки, тільки додавай внизу («под расписку»). Майже все, що ти писав на «Слово», я одержала, бо попередила листоношу, щоб моє листування відносили до Анни Дмитрівни [...]. Поки перечікую до 5 числа, то в Юлії Йосипівни, то в Анни Дмитр[івни]. Мура живе у Анни Дмитр[івни] і житиме там до кінця навчального року. Я на перший час думаю жити в Білгороді, а фактично буду часто-густо у Юлії Йосипівни. Може, з Москви привезу собі дозвіл лишитися на Україні, тоді мені буде зовсім добре, бо я піду в який-небудь театр на роботу. Ну, мені так зараз легко без речей, що ніяка подорож не лякає, а Чиб'ю для мене здається так близько, як Куп'янськ. Коли нічого не вийде з Україною і з переводом тебе в інше місце, тоді буду пересуватися ближче до тебе. Проте це все гадки ще. Літо велике, і я тепер навчилася не думати, що буде завтра, бо завжди виходить не так, як думаєш. Настрій у мене не такий вже поганий, бо я знайшла тебе і знаю, де ти. А поки не одержала телеграми, думала — здурію. Вже хотіла їхати до Пешкової і просити, щоб вона тебе розшукала, бо тут всі крутили мені голову і нарешті заявили, щоб я чекала листа від тебе. Могло вийти так, що ми з тобою розгубилися б по світу і ніколи не знайшли б одне одного. А тепер я вважаюся щасливою, бо дехто по 7—8 місяців не має звісток від чоловіків.

Ти, мій маленький хлопчику, не турбуйся. Якось та буду крутитися, а не здохну і дітям не дам загинути. Ніщо мене так не турбує, як ти. Тільки й думок, тільки й горя — це ти. Радість ти моя, сонечко любе. Що воно таке трапилося, я ніяк не розберу... Я все жаліла, що мене не покарала доля разом із тобою, а вийшло, що так воно й сталося. Бачиш, наша доля — одна, значить, ми ще будемо з тобою вкупі, бо доля твоя і моя — одне ціле.

Так ти мене розжалобив листом, де писав про те, як тебе мати виряджала в «жизнь», що ревла я цілісінький день. Ах, ти синочок мій єдиний... Ну, нічого, якось та переживем, ти тільки не горюй, голубок мій. У мене ніяк не падає настрій, і життя не таке вже й погане. Все якось та буде. Люди в гірших випадках не губляться, а я ще багата — маю тебе, дітей і гроші. На перший рік вистачить пережити. Ти, сонечко, не суши собі турботами за нас, а живи й улаштовуйся спокійно. Я певна, що не все так страшно буде в Чиб'ю. Там люди вже по 7 років прожили, і нічого. Може, й ми там знайдемо собі куточок, де єсть люди, що будуть нас цінити. Тут вийшло, що перед самими бісером сипали, так хай вони ним подавляться. Далі будемо знати ціну людям та приятелям. У мене зосталася тільки Анна Дмитр[івна] та тітка, які допомагають мені зараз і підтримують у важкий для мене момент.

Ну, моє дороге, дороге і єдине, цілую тебе кріпко. Анна Дмитрів[на] і Ман теж цілують і плачуть разом зі мною за тобою і тужать. Тітка теж вітає і плаче. Катя плаче і цілує. Ну, самі тобі сльози річками, і нічого за ними не бачимо.

Цілую тебе, рідненький хлопчику. Ти щось і не приснишся мені ніколи. Правда, я зараз після всього пережитого сплю і день, і ніч... Так, як у яму лечу, і до ранку, не перевертаючись, мов задубіла лежу. Ой, коли вже скінчаться твої муки, і ти зможеш спокійно виспатися і відпочити. Мій дорогий мученику...

Цілую, люблю.

Твоя Варя і діти.

29 квітня 1934 р.

Дорогий наш Мум!

Послала тобі вчора посилку ще одну. В ній масло топлене, дві коробки консервів, коробка кільок, сода, чай та светр. Чи одержав ти мою першу посилку — там я тобі послала кіло сала, півкіло ковбаси, два кіло цукру, 6 пачок махорки, 5 пачок тютюну, 20 книжечок кур[ильного] паперу, 100 штук цигарок та мундштук.

Ми всі здорові. Я 5.V їду в Москву, в справах, може, що-небудь та зроблю, щоб

тебе вирвати з Півночі і за себе буду говорити теж. В Харкові нічого цікавого немає. В нашій квартирі буде жити, здається, Городської.[...] Я поки що живу то в Анни Дмитрівни, то на Холодній горі. Паспорт мені повернули, і я тепер повноправний громадянин Радянського Союзу.

В Білгороді маю вже квартиру, а тут поки живу, бо не закінчила ще всіх справ ліквідаційних. Настрій у мене чудесний, і все тому, що я не маю зараз барахла і можу рушати в «життя», куди завгодно без турбот. Ти даремно думаєш, що тільки письменники постаралися мене випхати з Харкова. Таких, як я, багато, і тут не в письменниках тільки діло. Я тобі вже писала в учорашньому листі про все, але не знаю, чи ти його одержав. Ну, та я думаю, що ти зрозумієш, в чому справа. Така наша доля... Нічого не поробиш. Написала т. Постишеву листа і заяву, не знаю, чи вийде що з того. А так новин ніяких немає, і взагалі я зараз більше сплю, бо втомилася я дуже і морально, і фізично. А найголовніше — так це ти у мене... Все я страждаю за тебе і болію. Рушницю свою я не повернула, бо підкрутилося оце виселення, і мені було не до того, а тепер і йти туди не знаю як. Може, хай вже там залишиться? Чорт з нею, більше загубили. Речі деякі продала, а дещо поставила у людей. Рояль дали на прокат Колі Баж[ану]. Живу потроху і все за тобою сумую та турбуюся. Як ти там, моє дороге сонечко? Що тебе чекає в майбутньому? Це у мене єдина важка турбота і не знаю, чи зможу тобі допомогти.

Адресу Пєшкової я дізналася точну і пишу її тобі, а ти з свого боку теж напиши їй листа і проси, щоб тебе перевели в інше місце. Вона, кажуть, багато допомагає в таких справах. Пиши так: Москва, Машков пер. 15, Екатерине Павловне Пешковой. А т. Горькому — Москва, Спиридоновская 2.

8 травня 1934 р.

Дороге сонечко!

Я вчора приїхала в Москву і бігаю, як заєць. Настрій не дуже. Зупинилася у Яші Трудлера[1] — прийняли як рідну. Сьогодні чи взавтра поїду шукати Василя Георгійовича[2] — він живе десь за містом.

Була у Пєшкової в Товаристві допомоги політув'язненим, подала заяву про тебе і себе. Не знаю, що з цього вийде. Дізналася в ДПУ про побачення з тобою. Річ у тому, що ні Харків, ні Москва тепер ніяких дозволів на побачення не дають, а тільки на місці ти повинен зі своїм начальством це питання вияснити — одержати дозвіл і мені написати чи телеграфувати про це; тоді я виїду. Так що ти там диакись, як і що. Мені б дуже хотілося в цьому році з тобою побачитися.

Завтра поїду до т. Горького і буду говорити про все; що може з цього вийти — не знаю, і взагалі у мене небагато надії. Москва мене заморила і вимучила своєю метушнею. Не знаю, що скажуть мені у Горького, але я насумувала. Зайду ще в ДПУ і дізнаюся, де треба клопотатися про переїзд до тебе, а ти у себе там довідайся. Мені щось дуже захотілося жити у тебе в тундрі.

10 травня 1934 р.

Рідний мій!

Сиджу в Москві. Послала тобі з Москви одного листа, і ось сьогодні пишу другого. Заходила до Горького, але ні його, ні його секретаря не застала вдома, так що мені не вдалося поговорити особисто, а я тільки залишила листа. Бачила Василя Георгійовича і Марію Володимирівну. Довго з ними говорила. Вирішили ми на сімейній раді, що краще було б мені переїхати до тебе на проживання. Я й сама так уже вирішила, але ж ти знаєш, що треба мати свіжу голову для поради, збоку завжди видніше. Думаю, що нам з тобою і в Чиб'ю[1] буде непогано жити, все-таки будемо разом ділити і горе і радість, а то розкидало нас життя в різні кінці світу, і сумно нам, і тяжко. А то ж разом будемо. Це бажання уже в мене визріло певно, і мені потрібна була тільки маленька сміливая порада, щоб я остаточно вирушила в дорогу. Тепер тільки один твій лист від тебе з місця, де ти остаточно зупинився, і я їду до тебе на побаченнє, а там уже домовимося про все і домовимося остаточно з місцевою адміністрацією про моє перебування у тебе.

Гадаю, що краще колонізуватися і жити в Чиб'ю. Будемо хоч на одному місці жити. Ти з'ясовуй усе на місці щодо побачення і мого переїзду до тебе, а тоді надсилай телеграму термінову, і я виїду.

...Послала листа про себе т. Постишеву, але відповіді що немає. Мені якось не хочеться думати про що-небудь інше, крім Чиб'ю. Як твоя виразка? Якщо буде погано, вимагай медичного огляду.

12 травня 1934 р.

Дорогий Мум!

Щойно приїхала із Москви і одержала через півгодини від тебе листа від 5.V, де пишеш, що ти — староста отаву. В Москві поки що без результатів певних.

...Моя думка збігається із твоєю — колонізація, і я їду до тебе. Я рада, що ти трохи заспокоївся, і вже не такий у тебе тяжкий настрій. Ти кріпись, моє сонечко! Все перемелеться. Я зовсім спокійна і дуже рада, що ти теж вирішив залишитися там, і будемо ми жити помаленьку. Думаю приїхати на побачення до тебе через місяць, та дорога тиждень, так що напевно в двадцятих числах червня буду в Котласі.

...Завтра вишлю тобі грошей карбованців 200 і посилку із сухарями білими, що я купила для тебе в Москві. Стомилася я страшенно в столиці — шумно, багатолюдно, нилюга через будову метро і сумно.

...Без мене приходила Анна Дмитрівна і казала, щоб я не вдавила там, та мене й саму не тягне.[1]

16 травня 1934 р.

Дорогий татулько!

Ось уже чотири дні, як від тебе немає листів. Я написала після приїзду з Москви до тебе два листи — № 1 і № 2, та з Москви два. Знаю, що тепер не так скоро буду одержувать листи від тебе, тому що завезли тебе далеко, і ти мої теж, але все-таки неспокійна і кожної хвилини дивлюся в скриньку, чи немає листа. Цікаво, скільки будуть іти листи тепер; раніше за 6 днів лист був уже в Харкові, якщо, випадково, не залежувався в Котласі день два. От жах. Так хочеться одержати від тебе листа і дізнатися, як ти доїхав і як влаштувався. Тяжка ця справа і сумна, але ти не падай духом і кріпися.

...Дорогий мій! Все, що я пережила, мені здається таким нікчемним порівняно з тим,

що ти переніс і переносиш, і так хочеться ще більше для тебе [зробити], щоб тобі хоч трохи було легше, знати, що ти не один страждаєш, а що десь далеко є людина, яка теж несе важкий тягар випитання і журби, але несе з радістю і гордістю, тому що поділяє твою долю і хоче трохи полегшити її.

17 травня 1934 р.

Любе сонечко!

Одержала твою листівку з дороги від 7.V. І стало гарно на душі. Хоча і хвилюватися почала, як же це ти 300 кілометрів пішки? Це важкувато! Було б добре їхати. Рада, що обидві мої посилки тебе застали в Котласі і що ти зараз хоч не голодний будеш. Ще послала тобі посилку уже в Чиб'ю, ось тільки не знаю, чи одержиш ти її за тією адресою, яку ти мені весь час писав. Я дуже була рада, одержавши листівку і читаючи те місце, де ти пишеш про рушниці. Тільки тих, що у нас були, нам поки що не отримати. Моя теж комусь сподобалась, і її не повернули, обіцяли компенсацію, але підвернулося виселення, і мені не було часу бігати по неї, тому що в п'ятиденний термін досить складно було виїхати із Харкова.

...Пиши, рідненький, що тобі ще потрібно із продуктів і одягу. Думаю, коли буду їхати, привезти тобі подушку велику і тепле одіяло. Яке взуття тобі потрібне зараз і яке на зиму? Боюся, щоб не вийшло так із зимою, як першого разу,— їхав у Дмитрія у черевичках, а опинився на Півночі, так... буває: я було все відомо, та тільки не нам. Мені багато що стало зрозумілим. А все-таки життя хороше, ідея прекрасна, і боротися є за що, тому соціалізм все-таки буде в нашій країні на страх ворогам.

...Уже з твоїх листів останніх видно, що ти став набагато врівноваженішим і не таким песимістичним. Я рада, бадьорюся. Я теж буду спокійнішою, коли знатиму, що ти тримаєшся. Значить, «хвіст бубликом» у обох у нас.

22 травня 1934 р.

Дорогий мій хлопчику!

Щось довго немає від тебе листа. Кожного ранку прокидаюся з надією одержати від тебе листа, а його все немає й немає. Що з тобою, моє сонечко? Чи ти пішки йдеш до Чиб'ю, чи ти хворий? В чому справа?! Листівку з пароплава, написану 7.V, я одержала 17.V і за моїми розрахунками твій лист повинен був би бути у мене. Хвилююся.

...Як мені хочеться одержати нарешті від тебе листа з місця, на якому ти зупинишся остаточно. І чи може бути кінцева зупинка? Здається, практикують перекидання із табора в табір. Було з дуже багатьма, що за період відбування свого строку перекидали у три-чотири табори. От жах, тільки звикнеш, почнеш працювати, і трах-бах знову. Думаю тільки, що тебе залишать на одному місці, а якщо й перекинуть, то, очевидно, ще далі. Колонізація, якщо це можливо взагалі і для тебе, зараз же після приїзду. Будемо жити на Півночі, там, мені здається, люди добрі.

...Ох, моє сонечко, коли ж я побачу тебе, рідненький?! Так я скучила за тобою і живу тільки тим, що підганяю час вперед, це для того, щоб листа одержати, а одержавши лист, для того, щоб прийшов лист, де буде написано, що можна їхати до тебе... Не можу уявити зустрічі з тобою і не знаю, який ти тепер. Худий, напевно, посивіла голова зовсім, га? Моє рідне, дороге і хороше хлоп'ятко! Як усе смішно складається в житті. Але нічого — переживаєм. Гірше бував, правда, рідко, але бував. Я іноді навіть буваю веселою, а коли одержую від тебе листа, то і мурликаю під ніс собі пісні. Ось приїду до тебе, сядемо вдвох з тобою і заспіваємо «Вербу», правда?! А що нам, чому б нам і не заспівати? Було б здоров'я, а все можна пережити і стерпіти. Народна мудрість велика, а вона говорить, що «от тюрьмы да от сумы не отказывайся». Ось і треба її пам'ятати і не падати духом, а якщо вірити в теорію подвійності випадку, то з тобою це вже востаннє в твоєму житті. Так що попереду найрожевіші перспективи, правда?! І я духом не падаю, але боюсь одного, що не дадуть мені добратися до тебе, але чому? Все це — «у страха глаза велики» — ось, і все — доберусь і побачу — безумовно. А поки що цілую хоч в листі і чекаю, чекаю маленького клаптика паперу, де є шматочок тебе.

Цілую, люблю.

Твоя Варя і діти.

1 червня 1934 р.

Дорогенький! Мумка!

Одержала твою телеграму. Ух, ну, нарешті ти добрався до кінцевого пункту!.. А він кінцевий чи ні? Я все не вірю, що ще не очікує нас якийсь сюрприз. Є ж іще о. Вайгач. І є туди висилки?! Як же з тобою? Чиб'ю — це остаточне місце твого перебування чи ні? Напиши мені, коли дізнаєшся. Я до тебе вирішила їхати 15—18 червня — буде чи не буде від тебе лист. Чорти його бери — якось доберуся, а там же не виженуть, га? Звичайно, краще було б одержати від тебе листа, і тому я буду чекати до 18.VI. Ну, я все ж таки рада, що ти добрався нарешті. Значить, пішака довелося драти?! Я так і думала, що недаремно давно не було листа — значить, пішки. Ну, любчику, як же ніженьки твої? Напевно тяжко! Бідненький мій хлопчик! Ну, нічого, рідненький, уже пережито, тільки б здоровим був.

Моє хороше, любе сонечко!.. Скільки тепла і ласки хочеться тобі дати за все те, що ти переживаєш. Тільки б добратися до тебе на проживання. Я все зроблю, щоб ти не так відчував увесь цей жах. Я вірю, що не можуть більшовики карати без кінця, а що тебе так покарали тому, що любили дуже, а кого люблять, того й карають. Більшовики не жорстокі, а тільки строгий народ.

...Читала твою листівку, що ти писав Васі. Ти, рідненький, не затрудняй нікого, щоб не думали і не турбувалися про мене або про Вачика. Нікому ми не потрібні і не цікаві. Так ще за тобою страждають та плачуть, і то до пори, до часу, а так...

5 червня 1934 р.

...Швидше б їхати! Немає сил терпіти і чекати. От якби лист одержати від тебе, але я його не чекаю раніше 13—14.VI, а то ще й пізніше. Як же це незручно, що ти так далеко і що погане сполучення. Не можу зрозуміти, скільки ж буде коштувати нафта державі при такому важкому сполученні? Невже її вивозить тим же шляхом, яким мені доведеться їхати. Це ж так незручно. Чи там

ще не йде експлуатація її, а лише дослідження? Нічого я не знаю і не можу дізнатися про ці промисли, але чула, що там уже давно займаються нафтовою справою. Ще до революції якийсь промисловець хотів розпочати розробку ухтинської нафти, та щось йому зашкодило. І кажуть, що вже й машини привіз туди в таку глушину. Зараз же цей край більше обжитий, ніж 7—8 років назад, і там навіть подобається декому. А нам теж сподобається, а коли ми будемо вкупі, то й полюбимо край північний. О, скільки залишилося людей по добрій воленьці на Півночі і повертатися не хочуть назад. Правда, назад ніколи не потрібно повертатися, вперед, тільки вперед. Але не на о. Вайгач вперед, а то далеко буде мені їхати за тобою.

...Любий мій! Цілую і мрію про зустріч... Всі вітають. Вячко щось не приходить, я и не можу швендяти багато по людях... Перед від'їздом зайду, візьму листа для тебе і двы грошей.

Твоя Варя. Цілую.

Червень 1934 р.

Дорогий Мум!

Доїхала до Усть-Вимі, і стоп: дозволу на побачення ще немає. Зроби що-небудь, бо досадно,— добралася аж сюди, і прийдеться чекати місяцями, як інші жінки тут. Я зробила дурницю, що просиділа в Котласі, чекаючи на дозвіл; вирішила їхати без дозволу, і от тут знову — стоп. Якщо можеш що зробити — зроби, голубочка любая моя... Не можу дочекатися зустрічі. Швидше б. Посилаю тобі чотири огірки і лимон, а то поки я доїду, то вони зовсім зіпсуються.

Та невже я тебе побачу? Ой, швидше б! Якщо можеш, то натисни там.

Ну, цілую і чекаю —

твоя Вара.

17 серпня 1934 р.

Москва. Вокзал.

Дорогий Мум!

Виїхала із Москви благополучно. Все, що було необхідно мені в Москві, зробила. Буду писати із Харкова. Не забувай про мій приїзд у Чиб'ю.

Цілую тебе міцно. Пиши. Кланяйся. Думаю і впевнена, що скоро побачимось з тобою знову. Ніколи не забуваю про тебе. Цілую кріпко. Твоя Варя.

27 вересня 1934 р.

Дорогий Мумчик!

Одержала від тебе телеграму, де ти пишеш, що турбуєшся про мій переїзд. Дуже рада, що нарешті одержала телеграму, а то вже почала хвилюватися через таку довготривалу мовчанку. Всілякі страхіття в голову поналазили, а найстрашніше — це те, що захворів,— помер і нікому про це повідомити. Хотіла «ударить молнию» і тут одержала вранці від тебе телеграму.

У мене все по-старому. Барахло на базарі продаю, і є на кожний день на їжу, и ще й на черевики тобі зібрала 120 крб. і піду куплю та вишлю. Послала сьогодні ще одну посилочку з яблуками, не знаю, чи дійдуть. Посилаю спішною, страшенно хочеться, щоб ти їх одержав і хоч би половина була придатна для їжі. Послала тобі декілька посилок і не знаю на сьогодні, чи одержав ти хоча б одну з них. У мене нічого із великих речей не продається, в дріб'язок на базарі нарозхват. Ніяк не дочекаюся вісточки від тебе, де буде позитивний результат твоїх піклувань про мене. Як там у вас — холодно вже? Ось три дні тому бачила, як від тебе гуси летіли, і думала, що з ними від тебе є уклін і мені, та так мені сумно стало, що наступають холоди і ти, підсвінний мій хлопчику, будеш мерзнути в далеких краях. Хоч би вже разом мерзнути — все ж веселіше було б. Так хвилююся, що не встигну проскочити до тебе в цьому році водою. Зате, якщо не приїду тепер, то на ту весну з'явлюся з Муркою і залишуся в тебе. Тоді вже напевно не доведеться проводжати і журитися. Такі в тебе очі були сумні... Дорогенький мій! Так я скучаю за тобою... Скоріше б вже побачитись.

4 жовтня 1934 р.

Любий мій!

Більшого горя не можна собі уявити, ніж те, яке зараз мене убило після того, як я отримала сьогодні вранці твою телеграму. І знову обманули... Ну, за що? Чому ж було обіцяно через три місяці, а тепер не можна?! Як же це жорстоко і не по людськи! Як боляче, що доводиться розчаровуватися. Я не можу без сліз думати про це, так мене образило все це... І ці сумні рядки обливаю сльозами. За що?! Ну за що так боляче роблять? Чим я могла зашкодити, живучи з тобою? Ось сиджу і ридма ридаю. І не можу собі уявити, щоб Я[кі] М[ойсейович][1] не дотримав свого слова. Може, що-небудь трапилось? Я не вірю, що людини можуть бути жорстокими до беззахисної, одинокої істоти, вся мета якої — бути корисною хоч у чому-небудь. І ось у цієї людини відняли останню радість у житті — це поїхати до коханого і дорогого... обіцяти і відняти. Яке це жахливе і тяжке покарання... Так, значить, можуть бути жорстокі. Мені дуже важко... І на тому, що я залишилась біля розбитого корита, що все зламалося, все зруйнувалося, в тому, що мене обдурили і цим дуже образили. Краще б зразу відмовили і не давали можливості стільки часу плекати надію на переїзд і життя з тобою, мій любий, безцінний... Так невже ти гірший від інших? За що? Із твоєї телеграми я зрозуміла, що до травня відкладено і тільки весною я зможу приїхати, але я не вірю, і краще не мати ніяких надій на те, щоб знову не залишитися в такому становищі, як я зараз. Значить, на 10 років наше спільне життя неможливе, і те коротке життя, що залишилося нам прожити на цій старій планеті, потьмарене і розтоптане... І все ж я тебе буду любити і ждати ці безконечно довгі 10 років і думаю, що кінець днів наших печальних ми все ж доживемо разом... Так, печаль темна огорне цю зиму мою, і немає радості, тому що викрадено надію і віру в людей і їхні слова. Мабуть, у мене за весь час цієї катастрофи не було такого відчаю, як зараз. Завжди жевріла надія як щось справедливе в майбутньому, а тепер... Похмуро. Похмуро тому, що не вірю. Так не вірю, що якби сьогодні одержала телеграму, що дозволено їхати сьогодні ж,— не повірю. У мене в житті був уже такий випадок, коли в одну секунду зруйнувалася віра, що

вселялася віками: а от тепер знову «повторяется история».

Мені дуже тяжко. І як же цікаво буває в житті: вчора увечері згадувала і розповіла ж своїм багато епізодів із свого життя до зустрічі з тобою і про наше спільне життя. А потім прокинулася вночі о 3-й годині і не могла заснути до 6 год., все думала... А вранці неспокійно і тривожно було якось, і ось тут раптом і телеграма... Цього я все ж таки не чекала... Невже комусь могло здатися розкішним і заздрісним, що дві люблячі істоти в далекому чужому краї можуть іти до заходу днів своїх рука в руку і тихо посміхатися своєму вечірньому щастю. Це так мало, а для нас так багато, багато... Виходить, що люди живуть для того, щоб ускладнювати і псувати одни одному життя. І кому ми зараз потрібні? Все уже здійснилося, все зруйновано, і залишилося так небагато — дожити небагато років хоч би разом. Вже краще б скінчилося все в один момент, і не доводилось би тепер у різних кінцях землі тягнути кожному не потрібну лямку життя. А те, що наше життя і ми з своєю роботою і думками, що наша робота комусь потрібна,— фактично не потрібні. Я тепер у цьому переконалася. І якби сталося, що тебе не стало, я б пішла за тобою і в невідомі краї. Думаю тепер, що було б це набагато краще, ніж так страждати. І сьогодні вночі все Микола мені ввижався у пам'яті, а зараз бачу, що вчинив непогано. Вчинив правильно. У дітей наших життя попереду, і без [нас] довели б їх до толку, а ось так, як зараз, гірше. Адже все це переходить у них на очах, затьмарюючи початок їхнього життя. А травма в дитинстві залишається на все життя і свій відбиток залишає. За що ж наші малюки недосвідчені і не зіпсовані ще нічим повинні страждати разом із нами?! Мурочка вбита і плакала ридма, що все так трапилося. Вона так мріяла тебе побачити і поцілувати, все говорила про тебе і заздрила, що я тебе бачила, а вона ні. Обіцяне не виконане, і сліз пролито... і образа без кінця. Ну, мій милий, до побачення, тому що я не хочу, щоб було «прощай», хоч і не вірю, що буде коли-небудь побачення. Не знаю, як влаштується моє життя далі, тому що я до цього часу нічого не робила в надії «через три месяца приедете». Куди зараз поткнутися і за що взятися — в голову не візьму. Одержала телеграму, і плачемо всі-всі гуртом, а що робити мені бідолашній — не знаю. Багато в цьому листі сумного і, може, не такого, як треба, але все це захлюпнуло мене хвилею горя і вилилось на папері. Дуже вже мені тяжко і образливо... вибито грунт із-під ніг. І як у бурхливому морі знову почне кидати мій ветхий човник? А головне, діти мене найбільше турбують — поздихають к бісу. І нікому ми не потрібні і не цікаві, а ти, мій бідний, крім свого безконечного горя, нічим не можеш ні допомогти, ні зарадити. Ти в своєму житті стільки людям допомагав і добра зробив, а зараз твоїй сім'ї ніхто й руки не подасть, та й про тебе, крім мене, теж, як виявилося, ніхто не потурбувався. Цілую ж тебе без кінця, і люблю, і жду. Доживати віку все ж будемо разом... Нехай хоч через 10 років, але ти мій, хоч нас розділяють тисячі верст. Я завжди з тобою, кожну мить. Твоя Варя.

21 жовтня 1934 р.

Дорогий мій! Ріднесенький!

Одержала і № 7, і № 8, і від 7.X, і плакала, і сміялася!.. Мій рідний, мій хороший! Я послала тобі такого печального листа у відповідь на телеграму, а зараз волосся на собі рву, дурепа така здорова... ну чого я рознюнялася? У сльози, розкисла. Ти тільки не звертай уваги на того листа і не приймай близько до серця.

Не так погано мені жити, не сумуй, мій любий. Більша прожито і пережито — залишилося менше, якщо, звичайно, не зміниться знову щось до травня. Так все мінливе у нашому житті. Але я вірю. Твоє послання мене зовсім підбадьорило і зміцнило; от бачиш, як багато для мене значить твоє тепле, рідне, хоч і далеке слово. Сонечко моє хороше... Я так тебе люблю і думаю кожну хвилину про тебе. Цілуй Юзика[16] від мене за те веселе слово, яким, я відчуваю, він підбадьорює тебе, і скажи йому, що і Липочка[17] його любить, і думає, і чекає зустрічі. А я йому вдячна за те, що він з тобою, що є в тебе хороше почуття до нього тепер і що ви вкупі там хоч іноді смієтеся — це головне. Смійся, смійся, моє сонечко, не сумуй, мені тільки легше буде, якщо я буду знати, що ти хоч іноді смієшся. Смійся!.. І дивися на все легше і простіше, а то і так усе тяжко, а якщо будемо ще печалити себе, то й зовсім пропасти можна. І, будь ласка, їж усе, не шкодуй, а то й правда, все «повсихає» і любити нічого не залишиться — один тільки міф... Боже мій, як же я плакала і сміялася над останнім листом... і тітка зі мною за компанію ревла і сміялася... рідне моє, любе... Тільки «хвіст бубликом» — це наш девіз тепер, правда?.. Я вже заспокоїлася зовсім, і не так погано жити на світі. Хоч Леонід Іванович К[ліщеєв][18] благородно відмовився від моєї присутності в його театрі і передавав тобі вітання, але я не втрачаю надії на краще в житті.

...Тепер моє становище зовсім безглузде. К[ліщеєв] відмовив у роботі, і доведеться їхати в Курськ перекрутитися ці 6 місяців.

...Ні про кого не чула, знаю, що Лесь К[урбас] пише, а про Мирослава[19] і Олеся[20] не чути, втратила всі зв'язки зі всіма і живу, як у лісі. Здається, крім мене, ніхто не їздив у гості. Чула, що Вобинського перекинули кудись, а бідна жінка з дитиною повинна виїжджати туди хоча, і, головне, ще не знає, де він буде точно. Це все поки що. «Слово» подало в суд на виселення Анни Дмитрівни...

13 листопада 1934 р.

Дорогий мій хлопчику!

Ти пробач мені, що я так довго тобі не відповідала, але це не з моєї вини. Завелася я з касовою справою нашого будинку і простирчала кілька днів у прокуратурах, а до всього того ще маю клопіт з своєю рукою, яка ще не загоїлася, і невідомо ще, чи не прийдеться ще раз її розрізати. Та це все не означає, що я мусила мовчати досі; я себе почуваю дуже зле, бо по собі знаю, як важко, коли довго немає від тебе звісток. Я надіслала тобі телеграму, та все це не так, як одержати лист, і тому я сама на себе сварюся за таке недбале ставлення і знаю, що ти теж на мене гніваєшся. Але ти мені пробач, адже я так безмежно за тобою сумую, що не маю слів для того, щоб висловити тобі це. Я не

маю в житті зараз жодної хвилини, коли б я не думала про тебе і тоді, коли я, здається, про щось інше думаю, то однаково виходить, що й тоді це тісно пов'язано з твоїм життям, а взагалі я, звичайно, не живу... Не живу, бо все чекаю того травня місяця, хоч і страшно, щоб не вийшло це так, як з жовтнем. Тільки здоровий початок моєї істоти переборює недовір'я, і я нетерпляче чекаю, коли прийде вже той травень, і рахую хвилини, години, дні... І ти знаєш — мені час йде швидко, тому що я його жену в шию, що є духу. Хай летить! Хай швидше летить час!.. А там, коли не можна буде знову переїхати до тебе на зовсім, то в побаченні, я гадаю, не відмовлять, правда? Тільки я, очевидно, дуже багато застану змін і, може, вже декого не зустріну там. Не знаю, чи послати сестрі в Ташкент телеграму про те, що брат твій поїхав до Москви і що буде з його перебуванням там, бо я сама не можу зрозуміти, але у мене таке переконання, що буде все добре, бо коли я зважувала всі «за» і «проти», то, безперечно, мусить бути тільки добре, і тому я поки ще нічого сама не знаю як слід, то вирішила почекати і не писати. Бо щось на останні мої три листи я не мала від неї ніякої відповіді, так що я не знаю, чим пояснити таке довге мовчання. У мене поки що все без змін. Почала виривати пай із лютих зубів наших прекрасних письменників і побачила, що це не так-то вже й легко. Все, що можна зробити, щоб не повернути паїв, робиться. І доведеться їхати в Київ до прокуратури за виписхою з постанови про твій присуд, де було б написано, що «без конфискации имущества», і тоді тільки місцева прокуратура може накласти резолюцію про те, щоб правління сплатило пай, а коли і не прокуратура, то суд, але й для суду довідка потрібна. А мені так не хочеться їхати, що ти собі уявити не можеш. То, мабуть, тому, що все там у мене буде добре, бо коли хочеться їхати і думаєш, що справа буде добра, виходить завжди навпаки.

...Тепер давай я тобі дещо з іншого розкажу. Чула, що написав Корнійчук нову п'єсу «Антон Кречет», прийнята вона до постановки у нас на Україні, зокрема в «Березілі», і в Москві слухав її Немирович-Данченко; читав її сам Корнійчук йому, і бідного хлопця трохи шляк не трафив, а потім призначив йому зайти до нього через кілька днів, бо треба, мовляв, порадитися з комісією, що є у них при МХАТі-1. А складається ця комісія, як ти думаєш, з кого? Сталін, Каганович і Єнукідзе... Здорово, правда?! Оце, я розумію, комісія! П'єсу прийнято до постановки в МХАТі-1. І комісії вона сподобалася. Немирович-Данченко сказав, що, можливо, свій річний план вони трохи перебудують і ця п'єса піде у них у цьому році наприкінці сезону. У всякому разі, після цього Івану Кіндратовичу закрутило в носі, це по-перше, а по-друге, росте нове покоління у драматургії. А коли спитав Корнійчук у Немировича, може, потрібно щось переробити, той категорично запротестував і сказав, що таким методом він ніколи не навчиться писати хороші п'єси і не навчиться бачити свої помилки, а от, коли вона піде на сцені, тоді він побачить, що і де погано. А ставити буде сам Немирович. От які новини на театральному фоні. Більше поки що немає нічого цікавого.

3 грудня 1934 р.

Дорогий мій Мамуль!

Після Києва написала тобі одного листа, а зараз пишу під враженням двох смертей. Одного дня померли т. Кіров і Дніпровський... Коли мені сказали про смерть Кірова, то в мене навіть ноги підкосилися — який жах... весь день ходила під враженням цієї тяжкої втрати, а ввечері у Анни Дмитрівни дізналася про Івана Даниловича... В Ялті помер. Значить, буде сусід новий у Руданського, і коли-небудь поїдемо в Ялту, то вже двох будемо відвідувати. Багато хто колись думав погано про Івана Данилов[ича], можливо, й незаслужено, а зараз жаль дужо... а може бути й краще? Останньої зими, незабаром після твого виходу з дому, він перекладав «Цусіму» Новикова-Прибоя, а ось недавно бачила цю книгу в продажу, і прізвище його зняте, так що невідомо, хто ж її переклав... Пригадую, він на кладовищі, коли ми ходили до Миколи,[7] говорив, хто ж наступний буде і хто поряд ляже? Правда, туберкульоз не дав йому можливості бути сусідом, хоч в огорожі у Миколи прихоплене одне зайве місце... Хто ж тепер наступний? Так, відходять кращі близькі, роз'їжджаються в різні кінці, по різних доріжках... і чи побачимось коли?! А пригадуєш, як ми були всі разом?..

Вирішила переїхати в Курськ...

...Мені вчора стукнуло 32 роки, а там не за горами й 42. Правда?! Ех і життя мотуляне! Терпи, козаче... Я, здається, не дождуся весни і травня місяця... Швидше б!..

Одержала від тебе вісточку від 5.XI. На жаль, посилок уже не приймають; крупа гречана в останній посилці іде до тебе, а гребінець я і в книзі перешлю, та й небагато смаженої цибулі зі смальцем є. Турбує мене те, що так довго немає останніх посилок у тебе; і ще яку ти лиш не одержав? Остання посилка дуже цінна і смачна, а номер 464, вага 12 кг 600 гр; там черевики гарні і галоші, а найголовніше — твоя улюблена ковбаса, залита смальцем,— цукор, і гречка, одеколон, крем, теплі панчохи, гарні цигарки. Те, що яблука і до цього часу йдуть спішною посилкою, то це нічого, якщо вони й пропадуть; а яка ще блукає — це мене хвилює,— яка ж саме? Боюся, що та, де багато сала — 3 кг 400 гр, а після цієї я послала дві солодкі посилки, і ти їх уже одержав, а тієї ще ні.

...Поки що немає цікавих новин. Біля будинку знову «гуляють друзі», і настрій у декого не особливо веселий. Два дні сиділа у Анни Дмитрівни і відпочила трохи. Нічого не продається, і я боюся, як буду жити далі. Є чутки, що Дніпровського перевезуть ховати у Харків. «Ну, тепер вони його звичайно будуть возити»,— так каже Анна Дмитр[івна]. Я тобі писала, що померла Заньковецька і М. Грушевський. Кажуть, що Косиина, Влизько і Я. Савченко переїхали в експедицію, ту ж, що й батько Мачка, а про Мачкового татка нічого не чути, де і що; жінка його в Києві зараз живе.

11 грудня 1934 р.

Дорогий мій хлопчику,
рідний мій!

Пробач, що так довго в цьому місяці мовчала, але для цього були причини. Багато думала, багато хвилювалася, багато і пере-

живвлв... Все думвлв про тебе. А тут у «Слові» знову, та й моя рука мене турбуа і набридла. Я тобі, здається, ще не писалв, що із всієї цієї хвороби, із первинаеньної скабки — туберкульоз. Ходжу на лвмпу «Бах» — грію́ся. Ну, в все ж їхвти в Курськ обов'язково треба, і якомога скоріше, а то доведеться мені бути в сварці і з тіткою, і ще з деким, та й не хочу підводити людей, які зробили мені стільки добра. Зараз хвилювання великі, і Анна Дмитр[івна] щодня приносить новини: атмосфера в будинку «С[лово]» напружена до 100°: суд її вже відбувся і 13—14.XII буде результат. Гадаю, що все закінчиться на її користь. Ніколи особливо займатися правлінню цими справами, а кербуд зовсім з ніг падає від нічної роботи, так що розбирали справу Анни Дмитрів[ни] хвилин 10 всього. Виїхали з будинку Гриша Е[пік], Валеріан П[олі-щук], Панів, Штангей і Гурович*, так що незабаром квартири будуть вільні, як і в мене.

А Івана Даниловича привезли ховати до Харкова, і Анна Дмитр[івна] була на цьому трагічному похороні. Моторошно мені стало, коли вона розповідала, як це було... добре, що я не змогла піти, а то до всього додалося б ще й це горе. Прибігла А[нна] Д[митрів-на] в Будинок літераторів, як і належить, в зал, а там ні небіжчика, ні письменників, а просто хтось щось репетирує... А Данило вича занесли в кімнату перед бібліотекою і проходом у їдальню, і сидять біля труни — дружина із сестрою, дочка з подругою, Анна Дмит[рівна] та ходить Тичина... обскубані квіточки, вінок від Спілки письменників, і досить... Оркестр із трьох дудок заграв, на грузовик поставили і повезли. На кладовищі від ВУКу, чи що, сказав якийсь чоловік промову, яка, як можна було сподіватися, була зведена приблизно до того, що й у Миколи на похороні. Ось і все. Поховали ще одного і, звичайно ж, не поряд із Миколою і не поряд із Льонею, а десь у закапелку, так що Анна Дмитр[івна] позначки залишила, щоб хоч відшукати коли-небудь... Ну, а Гуровича Анна Дмитрівна не бачила, очевидно, тому, що він не дійшов, а на вулиці, як і інших. Правда, Коля Б[а]ж[ан] був ще з матір'ю та ще якихось двоє. Напрочуд весело, правда!

Зараз я відійшла від усіх хвилювань і, спокійно зваживши все, вирішила їхати, поки не пізно, в Курськ. Поїду тижнів на два, обживуся і обдивлюся, в тоді приїду, влаштую всілякі справи з барахлом і до весни буду в Курську. Марія Іванівна Г[жицька] мене чекає і забере до себе, а вона там уже обжилася, звела знайомих, так що я не буду «в чужому місті і сама», а діло я завжди собі знайду; ось і зараз сиджу і шию різні блузки та спідниці. Правда, яка швачка, такі й плаття, але все ж учора заробила 7 крб., а позавчора 5 крб. Грошей у мене мало, і нічого не продається, а час летить. [...]

А ось від тебе я всі маю вісточки і дуже рада, і за 12, 13, 20. Мені дуже хочеться переслати тобі підметки шкіряні, і не знаю, як це зробити. Якщо приймають рекомендовану бандероль, про що я дізнаюся сьогодні, то, можливо, я по одній перешлю в книгах, подумаю взагалі. Ну, в якщо вже підмерзло, то ти чалапаєш у валянках. Як мені хочеться тебе бачити і схилитися до твого плеча, як усе тяжко і як немає бажання битися за життя... [...]

Сплю погано, все прислухаюся, чи немає авто біля будинку. Ось тому і їду до Курська — відіспатися трохи і обжитися, а раптом там не так уже й погано.[...]

Ти цікавишся, яка я тепер? Худа-худюща і жовта. І все присохло, так що я схожа на стару голодну борзу — спина горбом, живіт присох до спини, ребра торохтять, ноги трусяться і криві, в передня ліва лапа гноїться і перев'язана брудною ганчіркою, але голос ще є, і я можу навіть покрикувати, правда, на менших від себе...

ЛИСТ М. М. МАСЛЮЧЕНКО ДО ОСТАПА ВИШНІ

30 січня 1935 р.

Добрий день, дорогий
дядя Павлуша!

Як ви живете? Для нас був з мамою сьогодні щасливий день, бо получили від вас лістівочку. Ми вже почали нервуватися, що з вами, тому що не було відповіді на телеграму. Я учуся в школі, діла нічого йдуть. Ми з мамою ждем скоріше травня, щоб їхати до вас. У Вячка буваємо часто, він вам теж листа написав. Дядя Павлуша! Чи є там школа? Напишіть, скільки в ній класів. У нашій школі вісім всього класів. Ну, нічого, як приїдемо ми до вас, то ще заживемо краще за всіх. Мама моя їздила в Курськ, в до мене приїхала на мою відпустку та й досі ще живе в Харкові. Я за вами так скучила, що жду днями, щоб скоріше дні пройшли та хоч би скоріше травень, а вже пролетять дні скоро. До побачення. Цілую кріпко-кріпко 10 000 000 000 раз.

Пишіть.

Передавали всі привіт вам.

Йосипу Йосиповичу привіт від мене. Ваша М.

ІЗ ЛИСТІВ В. О. МАСЛЮЧЕНКО ДО ОСТАПА ВИШНІ

2 лютого 1935 р.

Дорогий мій, любий!

Твоя телеграма, що я одержала вчора, зовсім мене вбила...

Яка командировка передбачається, куди, для чого і тимчасово чи назавжди?

Я зовсім розгубилася і перелякалася. Хіба можна давати такі телеграми! Якщо це дійсно командировка, то треба писати про її характер, а не так просто без пояснень. Ну, ти собі уявити не можеш, як ти мене приголомшив. Ніч не спала і весь день вчорашній ніяк не могла прийти до тями і все думала передумувала, як і що... Дам сьогодні телеграму тобі з проханням пояснити характер командировки, а то буду мучитися, і всякі страхи в голову лізуть. Така я налякана останніми подіями в моєму житті, що вже нікому й нічого не вірю...[...]

Із Києва до цього часу немає відповіді на мою заяву щодо рушниці, і думаю, що це марна справа. Як не шкода, але доводиться переконуватися, що поцупили!

Як мені тепер роздобути її і, очевидно, я вже ніколи не придбаю собі рушниці.[...]

До Мачкового батьна приєднався ще Вася Вража[ний] і Кость Котко, так що зібралася цікава експедиція. Котко навіть здивував мене цим, а не сподівалася, що він теж поїде. А взагалі я з охотою виїхала б швидше і жду не діждуся травня місяця.

3 березня 1935 р.

Мій любий!

Посилаю другого листа на Усть-Вою, не знаю, чи дійде він до тебе. Одержала три останніх листи із Чиб'ю, твої телеграми і телеграму про твоє переведення, підписану «Павло»,— я чого зрозуміла, що не ти її посилав, та, крім того, я до одержання телеграми про переведення тебе одержала уже твою телеграму з дороги.[...]

Одержала і п'ять листів з дороги. При цьому п'ятий лист із Іжми я одержала першим, а потім прийшли ті, що ти писав раніше. А вчора одержала листа із Щелья Юрська (на конверті штемпель).

Я радію дуже, що зв'язок не втрачено з тобою, і якби у мене була карта Комі області, я змогла б поїхати по твоїх стопах тут, у Харкові, в голові, знала б, куди можна було послати телеграму тобі про наше існування і лі словами ласки і тепла.

Чекаю від тебе вістей із Усть Вої.[...]

А з тобою, очевидно, подібні штуки будуть проробляти. І я не здивуюся, якщо одержу від тебе телеграму з Ворнути. Так уже судилося лагернику мотатися по білому світу, і коли подумаю, що моєму лагернику 45 років і голова його покрита снігом, а душа змучена морально, то в мене розривається серце, і я полетіла б до тебе на крилах хоч на одну хвилину, щоб приголубити ту білу голову і погладити ніжно-ніжно... Рідний мій, любий! Що буде з нами далі?!

9 березня 1935 р.

...Коли ж це все закінчиться? Нехай уже в шахті, нехай у тундрі, нехай на безлюдному острові, але тільки б відпочити тілом і душею... упасти в забуття... поринути в роботу... А там тепло прийде, і, якщо буде все добре, я приїду до тебе заспокоїти і обняти мого бідного, сумного мандрівника.[...]

Дізнавайся про все, що стосується навчання Мури, і чи можна мені туди їхати спокійно. Я одного тільки боюся, що заб'юся з Муркою так далеко, а тебе знову перекинуть куди-небудь, а я лишуся на чужині без допомоги, без близьких людей... Якби я була сама! Як би це було добре! Діти... це і радість, і втіха в тяжку хвилину, але й важка відповідальність... Я б ні на мить не задумувалася, якби змогла де-небудь у надійних руках залишити Мушину, і поїхала б до тебе радісно і без особливих роздумів.

Так уже склалося з Бобинським: він був під Москвою разом із сім'єю, його перекинули кудись, а їй довелося в 24 години виїждатися за межі табору. Куди вона, бідна, подалася — не знаю. Але це жахливо! Ах, як це все складно, тяжко і сумно![...]

Надсилаю цього листа в Білгород, щоб його переслали тобі. Так краще. Менше допитливих поглядів зупинятиметься на конверті з адресою. Якщо й пізніше на один день дійде до тебе, проте менше буде перечитуватись.

26 березня 1935 р.

...Ох, скільки радості загинуло разом із травнем місяцем... Скільки надій! Сподіваюсь, що тобі буде краще в нових краях, і якщо так, як ти писав, що дадуть можливість працювати над книгою, то й краще — чим далі від центру, тим спокійніше і більше часу для книги. От тільки б не сталося так, що ти станеш забійником, як Володя — бурильником.

Знайшла я на карті усі місця, по яких ти їхав і звідки писав мені. Як же це далеко... як було тяжко і немислимо важко фізично!?[...]

А у нас вчора (24.III) відкрили пам'ятник Шевченку, велике торжество було. От і є українська культура... бачиш. Ха, а театр «Березіль» перехрестили на торжестві в театр ім. Шевченка, весело, правда? Хтось бачив Лося К[урбаса] — він завідує човнами і зовсім не за спеціальністю працює.[...]

14 квітня 1935 р.

...Я не можу жити без тебе, і не існує нічого, що могло б утримати мене від поїздки до тебе, навіть якби довелося їхати на Землю Франца Иосифа. Не писала тобі так довго, тому що була завантажена всілякими замовленнями. Я тепер за все беруся і нічим не гребую. Шию сукні, плету шапки і берети, продаю на базарі своє барахло. Нічого, це не так страшно. Не краду ж я чужого і себе не продаю. А все решта — дрібниці. Труд всесильний — труд.

Настрій у мене бойовий, хочу продати всю решту і знати, які у мене ресурси на майбутнє. А найголовніше — хочу до тебе обов'язково в цьому році добратися. Як і що буде взимку, я не думаю, а зараз хочу до тебе. Хочу, ой як хочу.[...]

А ти сиди тихенько і пиши роман, якщо є можливість, а до 20 жовтня він має бути готовим, правда? Працюй, моє сонечко кохане, працюй і не сумуй. Історія повторюється. Не ти перший і не ти останній. Так було, так і є. Почекаємо трохи і побачимо,— я впевнена, що все зміниться на краще. А раптом твій роман буде тим фундаментом, який змінить наше становище.[...]

Який ти? Коли я прочитала твого листа з дороги, що ти схуд, то мене страх обійняв. Куди ж іще худнути?[...]

Марія Іванівна питає, де В[олодя]. Я із одного листа зрозуміла, що він поїхав агрономом у Єджид Карту. Ну, пиши, мій рідний. Цілуємо всі — і діти, і Мия з А[нною] і Д[митрівною]. Твоя Варя.

20 квітня 1935 р.

...Днями збираюся написати в Ч[иб'ю] до начальства відносно переїзду до тебе, тому що я відчуваю, що листів від тебе важко дочекатися. Як це важко, що тебе так далеко занесло життєвою хвилею, але нічого, все якось налагодиться.

Одержала від Марії Іванівни листа. Вона збирається їхати і пише, що одержала від В[олоді] листа, де він пише, в якому він місці, і як потрібно їхати, і щоб ми вирушали разом. Я відповіла їй. Написала про те, що знаю відносно непевності подорожі. А фактично я нічого не знаю... Знаю ціну квитка до Архан[гельська], знаю приблизно час початку навігації і... все. Так і поїду. А як буде — побачимо в дорозі. Ось як тільки бути із

дозволом на побачення? Ти, будь ласка, коли одержиш цього листа, а я думаю, що це буде в кінці травня, негайно шли телеграму, чи є дозвіл, чи немає. А то мені страшно вирушатися так, як у минулому році, і лякає мене найбільше переїзд по Білому морю. А так хоробрості у мене хоч відбавляй, і особливо до подорожей велике бажання і освоєння. А найсильніший потяг у такі холодні краї. Ох, ти ж мій полярник дорогий!.. І так мені боляче жити без тебе, що просто жах... Незабаром рік, як ми не бачили один одного, і весь рік я страждала за тобою, жила тобою і чекала, чекала осені, весни і... що тепер?! Що ж далі? Ніяк не можу змиритися з думкою, що я не переїду до тебе, і це мене найбільше гнітить та так пригнічує, що просто сил описати мові немає.[...]

Чула, що Кулика зняли з керівника як такого, що не справився з покладеними на нього обов'язками. Так що не все вічне під місяцем.

У господарстві розбазарювання страшне, і взагалі сруида виходить. Тих, що залишили ліса, заохочують і приголублювати починають, але це чергова затишність перед осінніми бурами, очевидно. А так потроху кого-небудь голублять. Яке ж усе це старе і вічне.

Пам'ятник Шевченку поставили великий, далеко видно. Місто підчищають, і нагірна його частина має європейський вигляд.

28 квітня 1935 р.

Дорогий мій! Любий!

Одержала від тебе листа від 28.II.1935 р. Довгенько тепер ідуть від тебе вісточки. Яка далечінь! Але нічого, якось доберуся. Послала тобі телеграму ще 21.IV, і до цього часу немає нічого від тебе. Я дуже хвилююся і знову буду посилати. Хвилює мене твій животик,— ти вже якось влаштуйся на лікарняну кухню, а то не доживеш і до мого приїзду. Ти гляди мені! Так мені приємно і легко, коли я одержую від тебе листи,— просто святковий настрій.

Рояль ще не продався, але я думаю, що за травень місяць я його продам. А взагалі я звільнилася тут на місяць, і зараз у домі стала атмосфера спокійнішою. Коли приїду, все розповім, а приїду я обов'язково, хоч би це було тільки побачення.[...]

Думаю все-таки написати в Москву до М. І. Калініна щодо себе, може,мені допоможе він. У всякому разі, якщо у тебе не буду жити, то необхідно ж десь на зиму влаштовуватися... Ой, думок, планів, а як буде — невідомо. Поки що заробляю на шматок хліба всілякими в'язаннями, шиттям і т. д. І якби не таке чимале сімейство у мене, та не так було розкидане, то я б крутилася ці три роки, не дуже бідуючи.

Ах ви ж мої дорогі, мої кохані!.. Болить у мене серце за вас, і думки обсідають голову. Вже і мою голоку торкнула сивина, але я чесно її висмикую. А ось твою вже й висмикнути не можна, бо залишиться гола, як коліно, голова... Ах ти ж мій хороший, білоголовий... Кріпися! Із сивою головою жити можна. Працюй над книгою хоч потроху, в раптом до 20 річчя Жовтня вона буде готова і буде все добре. Хочу вірити, що 20 й Жовтень принесе мені й тобі багато радості.

Телеграма

[26 травня 1935 р.]

Вож. Ухтпечлаг. Остапу Вишне.

Рояль продала. Куда посылать посылку. Хочу приехать. Немедленно телеграфируй. Целуем.

Телеграма

[7 червня 1935 р.]

Вож. Ухтпечлаг. Остапу Вишне.

Телеграмму [с] разрешением получила. Безгранично рада.

Собираюсь [в] дорогу. Здоровы. Целуем.

ЛИСТ В. О. МАСЛЮЧЕНКО ДО Я. М. МОРОЗА

19 липня 1936 р.
м. Архангельск

Шановний Якове Мойсейовичу!

Вибачте, що турбую, але дуже прошу Вас звернути увагу на моє прохання.

Дозвольте мені побачення на вересень місяць із моїм чоловіком Остапом Вишнею (Павлом Михайловичем Губенком), який знаходиться на руднику Сджид Кирта Печорського відділення.

Крім того, хочу [сказати] і декілька слів про чоловіка.

В минулому році чоловікові було дано дозвіл на спільне проживання зі мною (проживання на території табору) начальником Печорського відділення тов. Еглітом.

Я все ліквідувала і з дитиною приїхала на Печору. 1 серпня прибула в Кедровий Шор до чоловіка, а через два тижні у чоловіка відібрав дозвіл нач[альник] 3-го відділення тов. Сімсон і разом з тов. Усковим, який приїхав на той час до Кедрового Шора, запропонували мені негайно виїхати. Грошей у мене було дуже мало, і на всі мої прохання про допомогу була категорична відмова. Чоловіка направили на рудник Єджид-Кирта.

Тяжко описати, як я добралась до А[рхангель]ська. В дорозі мало не поховала свою дочку, тому що вже з Кедрового Шора вивезла її з температурою близько 40°, а затриматись не можна було ні на день...

Чоловік же перед від'їздом подавав заяву про переведення його на роботу фельдшером у госпіталь, але, незважаючи на те, що він пройшов кваліфікаційну комісію добре, його направили на загальні роботи (це при III категорії здоров'я) і більше 6 місяців протримали к підконвойній команді, а попередньо побував у ізоляторі.

На всі заяви про роботу фельдшером ніяк не може добитися відповіді із Чиб'ю, а вже про роман чи книгу, на яку був Ваш дозвіл, а також ГУЛАГа, і говорити нічого; для цього немає ні умов, ні часу, ні здоров'я.

Він довго хворів виразкою шлунку цієї зими і навряд чи протягне ще одну таку зиму.

На протязі тисячі верст тайги і тундри живе віра в справедливість більшовика Я. М. Мороза, та й орден, одержаний Вами, свідчить про справжню роботу — справжнього більшовика, і я вірю, що Ви дотримаєте свого слова, даного чоловікові ще в Чиб'ю, про створення йому умов для

літературної роботи. Тепер же прошу тільки одне: дати йому можливість працювати фельдшером, а мені побачити його ще раз. Не знати, може, це буде останнє побачення.

Здоров'я його при такому харчуванні зовсім стало поганим, а я його матеріально підтримати не можу, тому що сама живу дуже погано.

О. Івахненко. «Марія»

О. Івахненко. «Титарівна»

ПРИМІТКИ

[1] Мум — сімейне прізвисько Остапа Вишні.

[2] Вячко (Вячулька) — Вячеслав Павлович Губенко, син Остапа Вишні.

[3] Мурка (Мухтарочка, Муркетка, Мурапетон) — ласкаві імена дочки Варвари Олексіївни Марії Михайлівни Маслюченко (після заміжжя — Євтушенко).

[4] Трох — Театр робітничої молоді.

[5] Очевидно, йдеться про дружину журналіста Василя Радиша.

[6] Идеться про квартиру Остапа Вишні у харківському будинку письменників «Слово», де його було заарештовано.

[7] Катя — сестра Остапа Вишні Катерина Михайлівна Даценко.

[8] Василь — брат Остапа Вишні, письменник Василь Михайлович Чечвинський, теж незадовзі репресований.

[9] Анна Дмитрівна — Слісаренко А. Д. — перша дружина письменника Олекси Андрійовича Слісаренка (1891—1937). Анна Дмитрівна багато допомагала родині Остапа Вишні, а неї знаходила тимчасовий притулок В. О. Маслюченко. Далі в листах згадується її син Мачок (Марко Слісаренко), який загинув у роки Великої Вітчизняної війни.

[10] Пєшкова Катерина Павлівна — дружина Максима Горького, яка тоді була головою Комітету Червоного Хреста і допомагала політв'язням. Згодом В. О. Маслюченко одержала повідомлення Червоного Хреста з відмовою у її проханні.

[11] Яша Трудлер — працював з В. О. Маслюченко у Червонозаводському театрі Харкова, потім переїхав до Москви у Театр революції.

[12] Василь Георгійович — Радиш В. Г., журналіст, який працював з Остапом Вишнею в газеті «Вісті ВУЦВК».

[13] Чиб'ю — селище у Комі АРСР (нині місто Ухта).

[14] Идеться про квартиру Остапа Вишні, яка, очевидно, була під наглядом ОДПУ.

[15] Яків Мойсейович — Мороз Я. М. — начальник Ухтопечорських таборів.

[16] Юзик, Йосип Йосипович — актор березілець Гірняк Й. Й., репресований разом з Остапом Вишнею.

[17] Липочка — Олімпія Добровольська, українська актриса, дружина Йосипа Гірняка.

[18] Леонід Іванович Кліщеєв — режисер театру, в якому працювала В. О. Маслюченко.

[19] Мирослав — Ірчан М.

[20] Олесь — Досвітній О.

[21] Идеться про Хвильового М. Г.

[22] Гурович — Куліш М. Г.

Олександр Рогинський

Економіка любить сильних

Публіцистика

1. ДІМ З БЕЛЬВЕДЕРОМ

Кілька років тому, коли ще й мови у нас не було про бідних і багатих, мене вразила фраза з газети: «У білоцерківській камері попереднього ув'язнення від серцевого приступу помер мільйонер». У матеріалі розповідалося про злодія, місцевого заготовлювача худоби, який справді награбував мільйон і ховав його в консервних бляшанках.

Сьогодні я цілком спокійно поставився до слів одного орендаря, який признався по ЦТ, що хоче стати (і стане, запевнив нас, якщо ніхто не перешкодить) мільйонером.

Між цими двома фактами прірва. А часу минуло лише кілька років.

За ці роки ми багато чого навчилися. І не тільки спокійно вимовляти слово «мільйонер», а й не менш несподіване для нашого ладу «бідняк». На повен голос говоримо на З'їзді народних депутатів СРСР про те, що 43 мільйони радянських людей перебувають за межею бідності...

Гірко, соромно це чути. Та нікуди не подінешся — правда.

Названий і винуватець такого становища — командно-адміністративна система і породжена нею спотворена економіка.

Тут нам ніби вже й не так соромно, не ми ж створили все це, а вони — бюрократи і чиновники. Ми розуміємо, правду треба говорити,— той, хто приховує свою хворобу, приречений. А це ще не вся правда.

Економіка стала гіршою, тому що не стала кращою. Точно сказано. Будемо відверті: навіть на найвищих поверхах економічного керівництва відчувається невпевненість у завтрашньому дні, а струнка економічна система нового соціалізму поки що в проекті.

Вчені сперечаються, спростовують один одного, дійшло до того, що ми вже запрошуємо зарубіжних експертів до ліжка хворого, щоб поставили точний діагноз. Недавно, наприклад, у Люксембургу обговорювались проблеми нашої перебудови провідними західними радянологами й економістами разом з представниками нашої економічної науки. А хто не пригадує приїзд світової економічної знаменитості Василя Леонтьєва, який не міг відбитися від запитань, що буде в СРСР.

Але й видатні експерти обережні: т а к а економіка їм зустрічається вперше. Глобальний економічний експеримент, який тривав десятиліття і суперечив основним законам економіки і логіки, завершився природною смертю. І це вже не викликає ні в кого навіть заперечень. Важко уявити собі, щоб, скажімо, конструктори літака не брали до уваги в своїх розрахунках законів аеродинаміки. З економікою у нас саме так вчинили — non кали на неї, поганяли її, не знаючи чи не бажаючи знати, по суті, її законів. А вона ж наука, як фізика, хімія, біологія...

Що порочне з самого початку, те не може бути виправлене з часом,— сказане ніби про нашу економіку...

Просидівши одного разу на нараді славнозвісних вітчизняних економістів, заслухавши десятки виступів, я вийшов на вулицю з чавунною головою і кепським настроєм. Чого варта лише одна заява всіма шанованого академіка Леоніда Івановича Абалкіна: якщо в найближчі два-три роки в економіці не відбудуться реальні зміни, то слід чекати великих рецидивів командно-адміністративної системи.

Такої економічної кризи країна не знала давно. Дефіцитом, здається, стає саме життя, тому що часом неможливо вберегтися від хвороби через брак найпростіших ліків. Я вже не кажу про звичайну людську гігієну.

Ми поступово вводимо карткову систему, ніби живемо в умовах війни.

Дивовижними здаються сьогодні зведення Держплану і Держкомстату, які запевняють нас, що наше народне господарство хоч й потроху, але рухається вперед, прогресує. І вже зовсім незрозуміло виглядає радісне повідомлення керівників Держкомстату, які запевняють нас, що становище, яке склалося, майже добре...

Гласність допомагає хворому встати з ліжка і подивитися в дзеркало. Багато хто хотів би це дзеркало замінити.

Не полегшує життя і знання того факту, що в 1987 році ми були на першому місці в Європі з усіх найважливіших видів промислового і сільськогосподарського виробництва, а в світі найбільше видобули нафти, природного газу, залізної руди, найбільше виробили чавуну, сталі, коксу, збірного залізобетону, взуття, цукру, металоріжучих верстатів, випередили всіх за вантажообігом залізничного транспорту (здійснилася мрія Хрущова...) І продовжуємо гнати, гнати і гнати...

Та як це може бути: найбагатша в світі країна стала однією з найбідніших! Як зв'язати ці два фантастичні кінці — наявності і відсутності? На наших складах нагромадилося матеріалів і сировини на 470 мільярдів карбованців, а в магазинах порожньо, неможливо купити не тільки продукти, а й те, що за статистикою є в достатку (наприклад, взуття). Або ми безсоромно брешемо собі, або тут якийсь відвертий саботаж

Мені здається, є и те, и то. Ми звикли до брехні в економіці (яку видно неозброєним оком, достатньо побувати на виставці досягнень) і продовжуємо брехати (між іншим, уже, можливо, навіть не навмисно, а просто за інерцією і через власну безграмотність). Ну, а в тому, що багато постанов партії й уряду саботуються прихованими силами, які не хочуть жодних нововведень, це не викликає сумнівів.

Ми позбавлені правдивої інформації. І це страшно. Недавно мені довелося провести невелике розслідування однієї держкомстатівської цифри: з'ясувати, хто дає вихідні відомості з обліку і класифікації праці робітника на ручну і механізовану. Грубезний фоліант, який видає один раз на три роки поважна державна організація, виявився справжньою липою. Коли я прийшов у будівельне управління і поцікавився, хто дає цифру нагору, де вже займаються тільки узагальненням, то дізнався, що... хто захоче. Інформацію беруть чи зі стелі, чи просто механічно збільшуючи на кілька процентів цифру, яку давали за минулий звітний період.

Вірити не можна не тільки статистичним даним, які до того ж складаються на ненауковій основі (про це дедалі частіше нагадують спеціалісти), а й навіть ученим. Знання, виявляється, також можуть бути відомчими. Якщо ви економіст держпланівського НДІ, то ці знання спираються на одні устої, якщо ви економіст з академічного інституту — на інші. Не дивно через те, що рішення приймаються урядом (особливо останнім часом) сирі, незмодельовані (запам'яталося засідання Ради Міністрів СРСР по будівництву каналу Волга—Чограй, коли виявилося, що проект, розроблений спеціалістами Мінводгоспу СРСР, не відповідає елементарним екологічним і технічним вимогам).

Та й це ще добре, що радяться хоча б з наукою. Ми є свідками того, коли рішення приймаються келійно, силовим методом, а народ ставиться уже перед довершеним фактом. Інакше не назвеш, наприклад, як антинауковими і антинародними рішення будувати недалеко від Одеси новий хімічний завод (мало там припортового заводу...) А чого варті проекти і рішення будувати підприємства на орних землях?

У нас немає соціології, науки, яка вже достатньо розвинута у відсталих країнах. Це означає, що ми й далі будемо приймати абсурдні рішення, бо йдемо вперед із зав'язаними очима. Останній перепис населення це підтверджує, коли по два, а то й по три рази «переписували» одну й ту ж людину...

Прожектерство у нас у крові. Гігантоманія, бажання вразити себе, свого сусіда, весь світ загіпнотизувати. Завжди згадується гоголівський Манилов, якого ми звикли вважати безневинним фантазером, а це ж був цілком конкретний тип миколаївського чиновника, яких і в нас сьогодні хоч греблю гати. Ось і виникає в мозку «величезний дім з таким високим бельведером, що можна звідти побачити навіть Москву».

Хіба поворот північних рік не той самий поворот чиновницької думки про вищість, а останнє рішення будувати комплекс заводів у Сибіру, які випускають пластмасу, не маниловський бельведер? Нам треба будувати не вишки, не заводи, які гублять людей. Нам потрібна країна для життя.

То що ж нам заважає? І як вийти із цього становища?

2. СКЛАДНІСТЬ ПРОСТОТИ

Пам'ятаю, як на мене після статті, в якій я обстоював економічну саморегуляцію, один високопоставлений чиновник тупотів ногами і кричав з піною на губах, що всі ці «само» — прерогатива «оскаженілого капіталізму», а при соціалізмі важливий план і суворе його виконання.

Правда, через кілька років (справді, вдруге історія повторюється як фарс) у розпал перебудови і з тієї ж трибуни ця людина цілком спокійно стверджувала, що самофінансування і самоокупність — вихідні категорії збалансованої соціалістичної економіки...

Нас лякало це «само», бо дуже вже віддавало від нього чужим для нас індивідуалізмом. «Само» — це ж с а м. Сам заробив, сам і одержав. А у нас так не можна було. Гвинтики повинні бути гвинтиками, в стерновий стерновим.

Але різко подув вітер економічних змін, і «само» стало гаслом дня. Ми почали по складах, ніби в першому класі, вимовляти всі ці слова: «самостійність», «самоуправління», «самофінансування»...

І гаряче взялися за перебудову нашого курсу. Та перш ніж кудись рухатися, треба виробити програму, та й стан судна знати не завадить. Мені здається, це найкраще визначив в образі вітрильника В. Леонтьєв, який хоч і не займається радянологією, одначе приїхав до нас подивитися і на перебудову і, можливо, щось підказати (правда, делікатно пояснював,

що не спеціаліст з СРСР і може тільки висловити свої судження)

Отже, в інтерв'ю «Правде» Леонтьєв сказав: «Щоб справи йшли добре, потрібні вітер, вітрило і кермо. Вітер, який дме у вітрила,— це зацікавленість. Кермо — державне регулювання. В американської економіки слабке кермо. Не можна робити так, як каже Рейган: підніміть вітрила, хай їх наповнює вітер, і йдіть у кабіну пити коктейлі. Так нас винесе на скелі. Розіб'є яхту в друзки. У Радянського Союзу зараз навпаки: вітер не наповнює вітрила, а тоді й кермо не допомагає»

Так, кермо у нас величезне, а вітру нема, тому наш вітрильник і дрейфує у чеканні зміни погоди. Але чекати ніколи, треба самим надувати вітрила або винаходити свій двигун.

Для цього потрібна зацікавленість. Звідки їй взятися?

Чесно скажу, коли ми починали перебудовувати наш дім, коли з'явились закони про кооперацію, підприємства (об'єднання), мало в вірив, що народ відгукнеться на ці нововведення. Одержавлення всього і вся закувало людину в лати байдужості й апатії, і, здавалось, ми назавжди втратили працівника. Працівника, якого здавна у нас народ шанував... Якщо сьогоднішнім будівельникам, наприклад, розповісти, як ставились до їхніх колег під час будівництва Печерської лаври, то вони не повірять. Не тільки платили за роботу добре, головним чином натуральними продуктами — салом, окостами, вином, хлібом,— а й відмінно організували працю. Будівельників шанували.

Те диво, скільки не знущалися з цих людей, а як тільки кинули гасло, з'явились відразу, готові на будь-яку свідому працю, яка, природно, оплачувалася б. Тисячі кооперативів з'явилося, та і в державних організаціях виникла велика смута. Ці люди давно вже носили в собі сум за справжньою працею. І своєї години дочекалися.

Символічно, що саме вони сьогодні відтісняють старих капітанів, які вчепилися за добре оплачуване, з добрим обслуговуванням кермо, саме вони бадьоро марширують палубою, виспівуючи войовничі заклики, які старим вухам і чути страшно.

Одним із таких працівників є Володимир Олександрович Білоноженко, нині голова кооперативного об'єднання «Підряд», а колись начальник республіканського об'єднання Украгрожитлопобутбуд.

Кращу частину свого життя ця людина йшла службовими щаблями вгору. Він мав персональну машину, великий апарат із 104 чоловік, і була у нього справа, якою цей апарат і ще кілька більших апаратів успішно не давали займатися.

— Я дуже багато часу,— каже Володимир Олександрович,— витратив на те, щоб усіх зпам'ятати.

Зараз в апараті Білоноженка... 7 чоловік, а плани об'єднання близько 40 мільйонів карбованців (стільки взялися освоїти кооператори у 1989 році).

Щоб розв'язати питання самозабезпечення, візьмуть в оренду цегельний завод, ЗБВ, ДОК. І все це для того, щоб допомагати великим промисловим (та й дрібнішим замовникам) підприємствам будувати житло, дитсадки. Раніше це робили так звані господарчі і навіть госпуправління, які створювались на великих заводах і фабриках і які будували довго і дорого і до того ж неякісно (серед будівельників було мало професіоналів, а працювали інженери, токарі, управлінці, їм до зарізу потрібен був дах над головою).

«Підряд» розраховується за держрозцінками, та ось його відмінність від державних будівельників: роботи свої він, як правило, виконує достроково і добротно. І дає гарантію якості, якщо вона буде низька — відразу ж переробить. Правда, у практиці «Підряду» такого ще не було.

Я у діловодстві «Підряду» не знайшов жодного наказу, а коли запитав про це дивне явище Білоноженка, то почув:

— А для чого вони нам? Я ж не начальник у звичному розумінні цього слова, а швидше консультант. Від якості рішень, запропонованих мною, залежить і... моя зарплата.

Ось так змінюються відомі правила, виробничі відносини, матеріальні стимули. Давній принцип працівника — я тобі свій труд, ти мені свої гроші — став головним у «Підряді».

Товарно-грошові відносини, інакше кажучи, від яких ми давно уже відвикли, бо звикли «вибивати» будь-якими засобами (придатними і непридатними) плани за копійки.

Звідси була й наша мораль — фальшива і облудна. Ми, наприклад, заперечували факт страйків на наших підприємствах. Та хіба робота без віддачі не той самий неоголошений страйк? Не обов'язково кричати в мікрофон і розклеювати листівки, можна за день нічого не зробити і за це отримати зарплату і навіть премію. Воістину, як в анекдоті: ми удавали, що працювали, а «вони» удавали, що нам за цю роботу платили.

Сьогодні основи зрівнялівки похитнулися. І розхитують їх такі люди, як Білоноженко, і такі нові виробничі формації, як кооперативне об'єднання «Підряд».

Визнавши, що «само» має право на життя, ми, проте, не усвідомили ще необхідності у таких організаціях, де головним показником є якість праці. Нам поки що у масовому порядку це чуже.

— Скільки у нас побувало вже комісій,— розповідає Білоноженко, і всі бажали одного, як би викрити злочинців. Прикро.

Ми звикли до бідності, як звикають до алкоголю і наркотиків. І тепер як тільки бачимо, що хтось заробив більше за нас, готові його згноїти, тільки б не висовувався.

Ця психологія «не висовуватися» дорого нам обійшлася. Ми втратили не тільки працівника, особистість, ми лютою ненавистю ненавидимо тих, хто вміє працювати. Це вже серйозно.

Сьогодні питання про багатство і бідність постало, таким чином, головним питанням перебудови. Це зрозуміло: десятиліттями нам утовкмачували, що соціалізм автоматично дає соціальну рівність. Тепер ми знаємо, що такого не буває.

— Я взагалі не розумію цих розмов,— говорить старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР Володимир Тимофійович Лановий. — Економіка дає можливість будь-кому стати багатим чи, у кожному разі, не бідним, бо заохочує корисну працю, діловитість, творчість.

У перекладі з китайської заздрість до чужих прибутків звучить як хвороба палаючих очей. Точний образ. Щоб очі не палали, треба тільки одне-єдине: чесно працювати. А ось це саме й не до вподоби багатьом.

Це перше гальмо перебудови — психологія бідних. Як відомо, складніше саме змінити

психологію, для цього насамперед треба змінити сам побут, а це зробити відразу неможливо. А розуміти можна тільки те, у що віриш.

З другого боку, уся перебудова задумана для того, щоб зробити нас усіх багатшими, щоб ми не дивились заздрісно на чужий стіл, а мали свій не гірший, а можливо, й кращий.

Тоді, можливо, нас треба спочатку привчати мислити новими категоріями?

Зробити це можна, тільки корінним чином змінивши наші суспільно-економічні відносини.

Ми підходимо до сьогоднішньої економічної системи, якою вона є і якою вона хоче стати

3. РИНОК ЗАВЖДИ ПРАВИЙ

Почувши, що в Борисполі починає працювати спільне радянсько-англійське підприємство «Фемтек», я поспішив туди, бо вже чув про наших вітчизняних бізнесменів, які працюють з іноземцями.

Я приїхав саме перед пуском фабрики (нарешті хвиля цивілізації докотилася і до наших жінок, які тепер зможуть одержати предмети санітарії і гігієни). Щойно пройшов дощ, на вулиці грязюка, калюжі.

Я обійшов будівництво і побачив тут все звичне: розкидані матеріали, робітників на перекурі. Та зауважив і незвичайне — цех, де підлогу підмітала прибиральниця домашнім віничком і де сяяла лікарняна чистота.

Загальнобудівельні роботи виконував трест «Бориспільсільбуд», у цеху встановлювали обладнання англійські спеціалісти. Я звернув увагу на те, що англійці працюють спокійно, без нервувань. І це в пусковий період, коли ми звичайно починаємо, як то кажуть, натискати на всі педалі. Я не побачив ні діаграм, ні блискавок, ні термінових повідомлень штабу, ні закликів працювати ще краще.

Виявилось, пуск у н и х відрізняється від пуску у н а с. Ми все готові зробити, тільки б здати об'єкт замовнику (у будь-якому вигляді, аби акт підписав), а вони думали про кінцеву продукцію, як змонтувати устаткування так, щоб потім на ньому працювати, а не доводити його. Мені навіть не назвали точно потужність цієї фабрики

— Здається, 110 мільйонів тампонів на рік,— сказав генеральний директор з радянського боку Юрій Сааков.

Потім цифра була підтверджена розрахунками, які тут же зробили

Мене все це здивувало, адже ми звикли, що капіталісти все рахують, а тут, як видно, вони навіть не прагнули прибутку (як же його відрахувати, не знаючи кінцевої потужності підприємства).

Ще більше я був здивований, коли мене попросили не рекламувати фірму і взагалі менше про неї згадувати Ми звикли, що капіталісти дуже люблять саме рекламу і платять за неї мільйони.

Потім, коли я трохи охолов від вражень, то згадав знамениту фірму «Бурда», яка почала у нас випускати журнал мод за нашими поняттями мізерним тиражем; згадав ще одну англійську фірму, яка випускає комп'ютери нижче собівартості; японську фірму, яка однією з перших почала випускати кольорові телевізори і тут же відрядила більшу їх частину на міжнародний ринок, хоч власний не був ще і на 50 процентів насичений.

Згадавши і проаналізувавши все це, я дійшов висновку, що, напевно, вони праві, ці капіталісти. Не можна стрімголов кидатися на ринок, не можна гарячкувати, входити в азарт, набивати ціну і тому подібне, що ми ще робимо як у себе вдома, так і за його порогом.

Одне слово, я зіткнувся з маркетингом у дії. Мистецтвом не тільки виробляти продукцію, а й продавати її. Або, як вичерпно сказано в «Короткому економічному словнику»: «Маркетинг — це система управління діяльністю виробництва і збуту капіталістичних підприємств, основана на комплексному аналізі ринку і спрямована на вирішення проблеми реалізації виробленої продукції і максимізацію прибутків».

Там же сказано, що маркетинг загострює конкурентну боротьбу монополій, посилює нестабільність капіталістичної економіки, веде до нав'язування населенню вигідного монополіям стандарту споживання.

У тому, що маркетинг загострює конкурентну боротьбу, мені здається, не вада його, а перевага, бо без конкуренції, як ми вже знаємо добре з власного досвіду, можна тільки навчитися запускати ракети. Про нестабільність капіталістичної економіки ми також дещо знаємо. Ну й щодо нав'язування населенню вигідного монополіям стандарту споживання ..

Жіночі тампони, що їх випускатиме «Фемтек», на сьогоднішній день найкращі в світі. Американська фірма «Тамбрандс» («Фемтек» її дочірнє англійське підприємство) — одна з найстаріших і найпопулярніших у світі, існує вже 50 років, має свої філіали і представництва у 150 країнах (одна з останніх фабрик побудована в Китаї і перша у нас в країні — у Борисполі).

Звичайно, недобре вчинила ця фірма, нав'язавши нам свою продукцію: першу партію тампонів наші жінки просто вихопили з прилавків — це найкраща відповідь укладачам «Словника...» Та і як це можна вільному покупцеві щось нав'язувати? (Це ми досягли у цьому мистецтві величезних успіхів).

Та не хочу рекламувати «Тамбрандс» і його філіал у Борисполі «Фемтек» не тільки тому, що мене попросив про це Юрій Сааков, а й тому, що рекламувати... особливо нічого. У нас такий дефіцит на цю продукцію, що одне підприємство, навіть яке відмінно працює, його не ліквідує ще дуже довго.

Зона моїх інтересів інша — як можуть стикуватися дві такі різні економіки, два такі різні світи, дві психології?

— Дуже просто,— відповідає Сааков,— ми будемо платити державі податки залежно від величини прибутку.

— Це що — друга модель госпрозрахунку? — наївно поцікавився я.

Сааков посміхнувся хитруватою «англійською» посмішкою:

— Вважайте, що так.

Звичайно, ніякої другої моделі англійці не знають. У них той самий госпрозрахунок, який є один і тільки один і може бути: якщо підприємство неприбуткове, воно відразу ж прогорає.

— Але ж,— запитую в Саакова,— на підприємстві будуть працювати наші люди, які не звикли до експлуатації, соціальної незахищеності. Як з ними? І, до речі, яка у них буде зарплата?

— Одне можу сказати, зарплата залежатиме від самого працівника. А взагалі у фірмі про зарплату не говорять. Працівник одержує конверт, у ньому оцінка його праці.

Що ж до соціальної назахищеності, то, по-перше, у нас буде своя профспілка, свої партійна і комсомольська організації... Та справа не в них. «Тамбрандс» — фірма, яка забезпечує всі соціальні права. Тут трудяться 90 процентів жінок, вони мають все необхідне для доброї роботи і життя.

Всім необхідним виявилося — і турбота про здоров'я, і можливість відпочити, де захочеться... Одна є для наших працівників незвичність — високі вимоги до професіоналізму. Фірма за цим стежить суворо, здійснюючи постійне навчання, удосконалюючи технологічний процес...

Мені сподобався радянський бізнесмен Сааков блискуче знає англійську, прекрасно одягнутий, вихований, чіткий у формулюваннях думок, першорядний спеціаліст. Я бачив його у ділі, я бачив, що його поважають англійські компаньйони не з обов'язку, а тому, що є за що поважати...

Такі люди у нас були завжди, але вони працювали всупереч собі і здоровому глузду, а тому їх і не було видно. Тепер — видно. Дивлячись на Саакова, я подумав, що для нього нема жодних складнощів у стикуванні двох економічних систем. Тому що він перебуває під захистом уже не тільки наших, ще далеко не досконалих законів, в законів міжнародного бізнесу. І якщо який-небудь Мінфін спробує спрацювати за звичкою, наклавши вето чи бажаючи одержати супервигоду (що робить, не церемонячись, з нашими підприємствами), то буде мати справу уже з міжнародною юриспруденцією.

Спільні підприємства, таким чином,— це ще і школа бізнесу. І школа прекрасна. От тільки одне непокоїть мене: чому ж ми не можемо працювати за такими ось простими (звичайно, тільки зовнішньо) економічними системами. Чому ми не вміємо налагодити у себе діловий порядок? Адже для цього ніби нічого особливого не треба — тільки... тільки позбавити підприємства зайвої опіки. Тільки надати їм те, що записано у нашому ж Законі про підприємство. Тільки...

Ставити питання, знаючи відповіді,— безглузде заняття. Та чи знаємо ми ці відповіді?

Хочу розібратися, чому наші «само» — самостійність, самоуправління, самофінансування, самоокупність — ще не працюють? Можливо, просто наша система не пристосована для продуктивної праці?

Недавно мені довелось побувати у бригаді монтажників, якою керує прекрасний спеціаліст — бригадир Олександр Лавренчук із тресту «Промтехмонтаж-2». Якось так виходило, що про Лавренчука чув багато, а ось познайомитися з ним ніяк не вдавалося. Постійно зустрічав його людей, а сам бригадир, ніби зумисне, у цей час був відсутній.

І нарешті поталанило. Подзвонив у КСУ-31, де працює Лавренчук, почув. Їдьте на вулицю Кіото, бригада тягне там теплотрасу.

Була сльотава зима, дув сильний вітер. Співзвучний з погодою був і настрій бригадира: справи йшли погано.

Тепер треба сказати, чому я шукав саме бригаду Лавренчука, чому хотів зустрітися з бригадиром.

Сміливий і незалежний у судженнях порівняно молодий керуючий трестом «Промтехмонтаж-2» Леонід Костянтинович Семенченко, якого я давно знаю, якось поскаржився: розгубили ми робітничий клас.

— Чому?

— Ось візьміть бригадира. Одержує він більше 300 карбованців, а відповідати ні за що не хоче, все йому подай і розтлумач. Але ж бригадир — керівник, він перша наша опора. Мрію створити експериментальну бригаду, де працювали б справжні спеціалісти і справжній бригадир. Це повинен бути великий колектив, який виконує великий обсяг роботи.

Мрію свою Семенченко здійснив: бригада Лавренчука і стала тим самим «справжнім колективом». Вона показала свої можливості на будівництві Броварського ДБК, закінчивши роботи достроково і освоївши великим колективом (25 чоловік, що для монтажників дуже багато) близько мільйона карбованців. І заробили люди добре. Ось, думалося, зрушила справа з місця.

Не зрушила! На моїх очах прекрасна бригада практично... розпалася. Лавренчук з гіркотою розповідав, що не вистачає у нас терпіння довести жодну справу до кінця, ось і з його бригадою так трапилося. Поки вона була експериментальна, нею займалися, а тільки-но показала, на що здатна... Між іншим, управління навіть не зовсім виявилося винним у тому що сталося. Спрацювала система: бригаду розкидали по чотирьох об'єктах тому, що на одному місці для неї не знайшлося обсягів роботи. До того ж якісь об'єкти з управління зняв генпідрядник.

Запало мені в пам'ять нічого не можемо довести до кінця. Правильно, не можемо. Почали бригадний підряд — і кинули його відразу ж, як тільки всі, кому належало, отримали винагороди і просунулися по службі. Те саме з колективним підрядом. Експериментуємо на живому тілі, пошматували його так, що дивуєшся, як воно ще жива.

Хороший пастух стриже овець, а не обдирає їх. У нас заведено саме обдирати. Ми не виховуємо своє дитя, а віддаємо його під опіку вулиці. Економіка стала ареною політичної боротьби, і мало хто слухав економістів, кожен займався своєю справою, особливо, коли стало ясно, що за допомогою всякого роду новинок і прожектів можна досягти чогось.

Робітник, бачачи безпросвітність свого становища, трудився з холодком, не вірячи ні в бригадний, ні в інші підряди. Він дотримувався біблійного: «Грошам усе підвладне». А гроші можна було заробити тільки збоку. На своїй роботі, за своєю спеціальністю отримували копійки.

Якої ж сили треба мати лоб, щоб ним бити в одне й те саме місце і не розбити його! Одначе витримали, розгубивши, правда, при цьому престиж звання робітника та й кваліфікацію (ось, напевне, чому серед обраних депутатів виявилося так мало лідерів-робітників).

Тепер прийшов госпрозрахунок, новий час — перебудова. Робітник довго сумнівався: вірити чи ні. І ще раз повірив — ось чому сьогодні так багато у нас з'явилося ділових кооперативів, госпрозрахункових бригад, де починає прокидатися господарське ставлення до праці.

Та ба, пробудження — це перші пагони. Якої ж товщини асфальт їм довелося пробивати!

Хіба Лавренчук не хоче добре працювати і в нього нема можливостей? А Семенченко, його управляючий, який, до речі, одним з перших у міністерстві організував трестівське акціонерне товариство, чим викликав незадоволення деяких керівників,— що ж, він хоче, щоб у Лавренчука справи не клеїлись? Та хтось же хоче!

4. СТРАТЕГІЯ ГАЛЬМУВАННЯ

У березні 1921 року X з'їзд РКП(б) проголосив нову економічну політику, яка перш за все відмінила декрет про поголовну націоналізацію дрібної і кустарної промисловості.

Декрет давав можливість будь-якому громадянину Радянської Росії відкрити кустарні чи промислові (кустар-одиночка з мотором) виробництва, але не більше одного на власника. Жодних дозволів для цього не вимагалося.

Через два роки у європейській Росії було 165781 промислово-кустарне підприємство, із яких 88 процентів належало приватникам, 3 проценти — кооператорам і 7 процентів — державі, решта належали іноземним концесіям.

Подумали і про торгівлю, зняли всілякі заборони

Наслідки приголомшували: з'явилася тверда валюта, на експорт ішли такі товари, як пшениця...

Сьогодні, після чотирьох років перебудови, наслідки не менш приголомшують: порожні прилавки, зубожіння народу.

Неп зламав бюрократичну систему, дав права працівникові, підприємцеві. Ми зламати цю систему поки що не в змозі. Навпаки — вона ламає тих, хто повірив перебудові, хто їй віддає всього себе

Умови боротьби (підкреслюю, революційної боротьби) явно нерівні. Нашу економічну і політичну реформу почали згори, розуміючи, що вичікування смертельне: внизу тільки накопичувалися емоції.

Тепер загорілося уже з двох кінців, та результат по-старому невтішний: прекрасні фортеці збудувала собі бюрократія, зцементувавши стіни демагогією — наймміцнішим розчином в ідеологічні часи

Бо що таке перша і друга модель господарського розрахунку, яку пропонують нашим підприємствам і колективам? Хіба в самій «різномаїтності» моделей уже не закладена неправда? Ми знаємо закони ринку: купується тільки те, що потрібне покупцеві і коштує рівно стільки, скільки на даний момент коштує,— не менше, але и не більше. А хіба робоча сила — не товар? Чому ж його треба купувати і продавати за моделями? Повинен бути ринок.

Цього сьогодні немає, і, як свідчать останні рішення і думки високопоставлених чиновників, не скоро буде. Повний госпрозрахунок, на який перейшли поголовно з 1989 року, дає можливість самостійно розподіляти прибуток.

Та ось перша модель цей прибуток суворо нормує, а друга — перетворює у чистий прибуток. Він також дуже відносний для конкретного підприємства чи колективу, бо «вищесидячі» вилучають його для своїх потреб, використовуючи для цього найрізноманітніші методи, аж до економічної ізоляції, якщо підприємство, боронь боже, одважиться порвати зі своєю надбудовою. Так було, скажімо, в Ленінграді, де створено кілька концернів-об'єднань, які вийшли з-під опіки міністерств. Останні відразу ж заблокували постачання матеріалів...

На госпрозрахунок, його врізані і потворні форми мені часто доводилося натрапляти, але, як видно, найяскравіше цей метод виявив себе у легкій промисловості і капітальному будівництві.

На головному підприємстві об'єднання «Київ» імені 50-річчя Жовтневої соціалістичної революції я зіткнувся, наприклад, з тим, що фабрика відмовилася взагалі від... другої моделі госпрозрахунку. Це було навіть не несподіванкою, а якоюсь дикістю, бо всі ж переходять на цей прогресивніший шлях здобування засобів для саморозвитку. А тут таке.

Потім я зрозумів, чому це сталося. Фабрика випускає щорічно 11 мільйонів пар робочого і прогулянкового взуття на 97 мільйонів карбованців. Фабрика чимала, працюють на ній 4500 чоловік, 70 процентів із них жінки. Має своє ТУ, бази відпочинку, постійно одержує урядові нагороди; прапори, призові місця у змаганні. У галузі вважається одним із передових підприємств. І живе середнячком, маючи не те щоб найвищу, але й не найнижчу зарплату.

Словом, фабрикою задоволені, і фабрика задоволена. Таким було моє перше враження. Але тільки перше.

— Нам просто невигідно працювати за другою моделлю госпрозрахунку,— каже головний економіст головного взуттєвого підприємства «Київ» Євгенія Яківна Босенко. — Вона дає добру надбавку, якщо є що економити. Ми ж майже 100 процентів сировини пускаємо в діло, так відпрацювали технологію виробництва До того друга модель не гарантує зарплати...

Ось де, виявляється, зарито собаку. Щоб одержати добрий прибуток, треба економити матеріали. А якщо ви вже навчилися і витрачати рівно стільки, скільки треба, то ця модель по вас же і вдарить.

Понад те, вона, ця перехвалена друга модель, чудово справляється з роллю класифікатора, відносячи одні роботи до вигідних, а другі до невигідних.

Стали дорожчати предмети, ціни на які були символом переваг соціалізму. За останній рік кілограм пшеничного хліба подорожчав у середньому на 1 копійку, кілограм картоплі — на 4 копійки; овочів і баштанних — на 2 копійки, фруктів і ягід — на 14, ковбас і копченъ — на 15 (цифри для РРФСР, аналогічної статистики для України я так і не знайшов).

Природно, тут же знизився життєвий рівень у тих людей, чия зарплата за останні роки не росла або росла повільно. Особливо постраждали пенсіонери, студенти, інваліди — найменш соціально захищені у нашому суспільстві.

І все це, пояснюють спеціалісти, за рахунок впровадження економічних методів — кооперації, госпрозрахунку. Як бачимо, багатоманітність проблем визначила однозначність причини: всі кинулись заробляти гроші, грунтуючись на уже існуючих законах. Звідси

і зростаюча інфляція, бо встановлювані ціни мають нерииковий характер, отже, не є регулятором, не є справедливим арбітром.

Наші підприємства, не звільнені від опіки міністерств і відомств, працюють і донині за дивною моделлю господарського розрахунку, яка узгоджує інтереси державних ланок і до економіки має дуже віддалений стосунок. По суті, нічого не змінилося, крім того, що тепер трохи більше може відрахувати підприємство на власні потреби.

Ми стали мислити формами прибутку, не заробляючи його, бо в одному випадку визначаємо вартість за застарілими розцінками, а в другому — за надуманими і роздутими договірними цінами, забуваючи, що при такому веденні господарства ні розцінки, ні договірні ціни зовсім нічого не означають, бо не відображають істинних затрат праці. І не тільки затрат чистої праці, а й необхідність виробництва того чи іншого продукту. Ми більше за всіх у світі випускаємо тракторів, та чи потрібні такі трактори і в такій кількості нам, ніхто не знає.

В одному з відряджень я побував на ВО «Львівхімсільгосплмаш» і виявив цікаву ситуацію: завод розбудовується, а продукція його (машини для внесення рідких добрив) уже не потрібна у такій кількості, бо ми хочемо їсти їжу без нітратів.

Та замовник щедро платить будівельникам, у нього є для цього кошти і байдуже, що нікому і на діючому заводі працювати не тільки у другу, але часто і в першу зміну, і байдуже, що у велнкому адміністративному корпусі можна заблукати, і байдуже, що вибудувана їдальня не працює. Головне, освоїти відпущені кошти, щоб, боронь боже, на наступний рік не знизили капітальних вкладень.

Ось чому затрати (а точніше, розтрати, бо витрачені марно гроші — це таке ж вилучення їх з обороту, як і крадіжка) на капітальне будівництво, Мінводгосп, оборону, космос привели до величезної інфляції у 100 мільярдів карбованців. На мільярди карбованців на будмайданчиках лежить й іржавіє дороге імпортне устаткування, у покинутих будівельниками цехах поховані величезні суми народних грошей. Але машина продовжує працювати у старому режимі, хоч усі дружно і відрапортували, що перейшли на повний госпрозрахунок.

Довелося мені побувати на одному цікавому «круглому столі» у тресті «Електромонтаж-1». «Круглий стіл» цей був присвячений далеко не марним розмовам про перебудову, а конкретним знанням, які повинні були одержати, вивчаючи другу модель (на неї трест перейшов у 1989 році) у Київському інженерно-будівельному інституті, майстри, виконроби, начальники дільниць. Мені сподобалась форма проведення іспитів у вигляді запитань і відповідей. Причому запитання летіли гострими списами на обидві адреси — і екзаменаторів, і екзаменованих.

Керівники тресту оборонялися, як могли, але їхніх знань часом не вистачало, щоб відповісти, скажімо, чому монтаж світильників раптом став невигідним, як, між іншим, і багато інших, раніше вигідних електромонтажних робіт.

Справді, чому? Розгадка проста — тому, що вартість світильників невелика, а продуктивність праці у нас, від якої залежить зарплата, прямо пов'язана з вартістю.

Якби ці світильники були зроблені із золота, тоді була б і пристойна продуктивність праці, а відповідно і заробітна плата.

Відзначу, мова не про те, скільки затрачено праці і якої,— головний, на мій погляд, показник для визначення заробітної плати, а про вартість виробу.

Противники перебудови у свій час заклали бомбу уповільненої дії під нашу економіку у вигляді неправильних критеріїв оцінки праці і її продукту. У цій роботі вони досягли успіхів. І поки що їм ніхто серйозно не заважає.

Повторимо запитання: хто ж вони, наші гальма, ті, хто не бажає рухатися вперед, а значить, не бажає збагачувати нас?

Гавриїл Попов першим назвав винуватця усіх наших бід — адміністративна система. Ще ближче — наші відомства і міністерства. Зовсім близько — інструменти цієї системи, її кермо і двигун — Держплан і Мінфін... Вони планують і фінансують. У їхніх володіннях наукові інститути, фабрики і заводи, у їхніх руках влада.

І тут навіть весь міністерський синкліт, який зібрався на перебудову, нічого не може зробити, тому що руки і ноги зв'язані коштами і планами, тому що неможливо перевірити діяльність плануючого відомства — заорганізованого монстра Держплану і такої сейфової держави, як Мінфін... Ці Сцилла і Харібда нашої економіки готові у будь-який момент зімкнутися, щоб не пропустити чогось такого. І дуже зручно себе почувають у політизованій економіці. Вони стоять на сторожі інструкцій і наказів, у їхніх замкнутих структурах конструюється наше майбутнє — між іншим, без нашої згоди.

Про це, як мені здається, дуже точно сказав В. Леонтьєв у «Правде»: «Те, що робилося у нас до перебудови, на мій погляд, важко виправдовує свою високу назву. Загальносоюзний план складався таким чином, щоб загальний вихід кожного виду продукції був рівний кількості, яку всі його користувачі повинні одержати. Таке застосування методу порушує багато важливих питань, але не відповідає на них. Воно не пояснює, які дані і яка методологія повинні бути використані для того, щоб здійснити одночасний баланс багатьох тисяч статей товарів і послуг, який входить у цей порівняльний аналіз національної економіки».

Це спостереження влучає, як то кажуть, прямо в ціль. Безглуздя наших планів видно навіть малоосвіченим, не кажучи вже про спеціалістів. Скажімо, чому ми розробляємо п'ятирічний план (правда, були у нас і семирічки), чому закладаємо в нього те, чого нема і бути не може? Чому плануванням у нас займаються дилетанти (низове планування)? Я, працюючи замолоду у виробничому відділі одного УВТК (управління виробничо-технологічної комплектації), ніяк не міг збагнути, чому в складаю заявки на матеріали не за документацією, а від досягнутого. Просто збільшували потреби на 10 процентів, і ось вам наукове замовлення. Таж від цього замовлення залежав розвиток буквально усіх галузей, будівництво ж (а я працював у будівельному тресті) одержує продукцію практично з усього народного господарства.

Або вже згадувана бригада Лавренчука, яка,

по суті, розвалилася через те, що план виявився липовим.

У нашій країні працює 5075 науково-дослідних, кілька десятків академічних і сотні навчальних інститутів. І всі зусилля вчених, конструкторів, проектувальників спрямовані не на бригаду — ту єдину виробничу силу, завдяки якій ми їмо хліб. Ось чому ми і плануємо, і одержуємо «взагалі» продукт-вал. Я не ратую за те, щоб кожна бригада мала вказівку від АН СРСР і Держплану, як їй працювати, але повірте, якби трест, завод мали реальний план, то напевно і бригаді жилося б добре.

Твердих планів у нас немає, вони десятки разів на рік коригуються з «об'єктивних причин», вони зовсім не є у нас законом, як ми це проголошуємо. А отже, у нас нема п л а н і в.

Наука, говорив Менделєєв, починається з виміру. Наші плани вимірялись мільярдами карбованців, тоннами і кіловатами. Та все ж ці цифри лежать поза сферою життя, і тому наші плани нагадують зникле Атлантиду — нібн вона була, але ніхто не знає, де вона.

А ось капіталісти, яким весь час дошкуляють кризи, ідею планування, схоже, непогано засвоїли. Вони взагалі виявилися гнучкіші, напевно, й через те, що їх економіка налаштована на кризи, а проте, вчиться з ними боротися (чого не вміємо ми робити зі своєю зниженою кабінетною економікою), і внаслідок того, що перед собою ставлять конкретні результати: не догнати і перегнати, а виробляти той чи інший продукт на певному якісному рівні.

Вони взяли у нас не тільки планування, а й наші соціальні програми (і виконують їх) і навіть... змагання. Недавно з подивом я прочитав в одній замітці, що в Японії широко розвивається .. капіталістичне змагання.

А що ж у нас? Сьогодні одна з найбагатших республік Україна — одна з найбідніших в економічному плані. Крім уже названих лих, такою її зробило й «наукове» планування.

— Ви тільки вдумайтеся,— міркує старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР, кандидат економічних наук В. Т. Лановий,— як треба було планувати, щоб довести співвідношення групи виробництва засобів виробництва з групою виробництва засобів споживання як 75 до 25! Наша економічна система побудована за таким зразком. оплачується в першу чергу готова продукція, Україна виявилася більше «недобуваною» республікою, тобто такою, яка поставляє сировину для сільського господарства, промисловості. Ось і вийшло, що перейти на регіональний госпрозрахунок ми просто не можемо. Вилетимо в трубу. Нонсенс?

З Володимиром Тимофійовичем ми довго говорили про економічні проблеми України, а висновок з цих бесід був невтішний: наша республіка перебуває в тяжкому стані. І не тільки тому, що, як уже сказав Лановий, більше дає країні сировини, ніж готової продукції, а й тому, що повністю зацентралізована.

Ми рідко говоримо про власність, наївно вважаючи, що все — земля, ліси, ріки, заводи, фабрики — наше. А потім раптом виявляється, що все це не так, що в кожного відомства є власність своя, яку воно обгороджує парканом. Але не для того, щоб зберегти, а для того, щоб собі привласнити.

У господаря «це моє» означає, що «я за це відповідаю». У наших відомств не означає абсолютно нічого.

5. ВІДПОВІДЬ У НАС САМИХ

Необхідність змінює закони. Ми підійшли до межі, за якою... ніхто не знає, що за нею. Саме сьогодні, зараз нам треба вирішити, куди йти. Газети й журнали рясніють статтями про перебудову, на телебаченні і радіо суцільні «круглі столи», де відомі й менш відомі спеціалісти пропонують свої варіанти. А скільки часу було присвячено дебатам про неї ж на З'їзді народних депутатів!

Рецептів багато. Одні стверджують, що треба розвивати ринкові відносини, бо тільки при вільному обміні товарів на гроші можна стимулювати матеріальне виробництво. Інші заперечують ринок, покладаючись на зміни взагалі економічного укладу, надання йому західного взірця — з рентою, біржами, навіть безробіттям. Інші бачать вихід у зміцненні господарського розрахунку...

Нами опанувало сум'яття, бо життя нічого спільного не має ні з дисертаціями, ні з політичними доктринами. Їсти й пити, одягатися й прати треба щодня. А часи, коли економісти полисували, а політичні верхи їх почитували, безповоротно минули, економіка стає нашим поводирем, нашим рушієм...

Ось чому в діючому механізмі відразу й виявилися неполадки, вузькі місця. І жодними статтями й ученими викладками їх не залатати.

Звичайно, дуже гарне порівняння економіки з вітрильником (мені тут пригадалась фраза когось із наших провідних авіаконструкторів, що літак повинен бути гарним, інакше він не полетить), правильно сказано й про вітер, і про кермо. Та треба знати, яка конструкція у цього самого вітрильника, яке кермо і які вітрила. І головне, яка команда на його борту.

У 1917 році ми збудували, як визнано в цілому світі, першокласний вітрильник у світі. І що ж? Очевидно, що сьогодні більше треба говорити не тільки про те, як змусити вітер дути у вітрило, але і як виховати команду. Це питання з-поміж питань, на яке ми тільки починаємо шукати відповідь.

«Радянська преса наводить чимало прикладів неправильних розрахунків. Наприклад, занадто багато руди і дуже мало коксу одержано для того, щоб виплавити необхідну кількість сталі; або недостатня кількість запасних частин випускається для того, щоб підтримувати у доброму стані обладнання, встановлене на нових підприємствах...»

І тут Леонтьєв, чиї слова я знову цитую, дуже точно підмічає наші огріхи.

Прочитавши про кокс, я згадав історію з трестом «Коксохімтепломонтаж», яка триває ще й сьогодні. Трест, найбільша організація для будівництва й ремонту коксових виробництв у нашій республіці, освоює щороку понад 100 мільйонів карбованців. І ось раптом виявилось, що програма ця дута, нічого сьогодні робити тресту на ці суми. І не тільки тому, що, перейшовши на госпрозрахунок, металурги почали відбирати обсяги, а ще й тому, що наші плануючі органи... забули розробити чіткий план будівництва і ремонту КБ.

А ми ж знаємо, скільки шкоди завдають людям димучі і горючі коксові батареї,

знаємо, що коли їх і треба будувати, то за принципово новими проектами, а не так, як це трапилось у Дніпродзержинську з КБ-ІБІС, де у розпалі будівництва виявилось, що забули про очисні споруди... Словом, трест цей потрібний для вирішення і виробничих, і екологічних проблем. Однак він розпадається, хоча дуже важко сьогодні підготувати робочі кадри (дуже шкідлива і малопрестижна професія і, додам, дуже складна — близько 700 марок тільки вогнетривкої цегли треба вміти класти).

А все через планування, точніше, відсутність такого, бо нереальний план — це не план.

А скільки ми здали за планом об'єктів, які й до сьогодні не працюють! І тільки тому, що план не враховував чогось, або неграмотним був проект, або виконавці не довели задумане до кінця.

Просто-таки ошелешило недавнє повідомлення із Болграда, що в Одеській області протягом довгого часу жителі не могли користуватися водою, хоч поруч велике озеро, в якому не тільки води достатньо, а й колись водилося повно раків і риби. Виявилось, що тут запланували поливні землі в кілька десятків тисяч гектарів, але не запланували очисних споруд. І озеро загинуло. Тепер треба, як підрахували спеціалісти, 35—40 мільйонів карбованців, щоб повернути озеру хай і не колишній вигляд (що зробити, напевно, вже ніколи не вдасться), а хоча б елементарне здоров'я.

А що ж у нас?

Все, що з нами сталося, все від нас. Напевно, нема такого іншого терплячого і працьовитого народу, який дозволяє творити з собою дивовижні речі, не чинячи опору, і народу, який може у найкоротші строки звести унікальні за складністю споруди. Скільки єгипетських пірамід ми збудували і самі ж їх зруйнували! Скільки праці наших співвітчизників розсипалося на порох! Скільки доль потрачено на задоволення чиєсь примхи!

Нам треба позбутися любові до сізіфової праці, нам треба навчитися поважати себе. Нам треба ставати культурними працівниками й людьми. Нам треба створити школу для виховання спеціалістів нового покоління, в якого б гармонійно поєднувалася висока моральність і висока кваліфікація. У нас багато є вже таких людей, їх виявила перебудова. Та нам потрібні їх легіони — на всіх рівнях нашого життя. Сильні, обдаровані, впевнені в собі і в майбутньому країни, у тому, що вони роблять, бо економіка слабких не любить.

I
Наш виставочний стенд

О. Івахненко. «Холодний Яр»

«ПРЕЗИДІЯ»

В. М. Чехівський, 1876 р. н., заступник голови, священнослужитель

С. О. Єфремов, 1876 р. н., голова, академік, віце-президент Всеукраїнської Академії наук (ВУАН)

В. Ф. Дурдуківський, 1874 р. н., скарбник-секретар, завідуючий 1-ю Київською трудовою школою

П. Ю. Гермайзе. 1892 р. н., професор Київського інституту народної освіти

А. В. Ніковський. 1885 р.н., науковий співробітник ВУАН

Л. М. Старицька-Черняхівська. 1869 р. н., письменниця

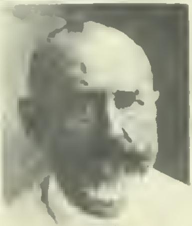

О. З. Гребенецький. 1879 р. н., учитель, помічник завідуючого 1-ю Київською трудовою школою

«СВУ»: суд над переконаннями

Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції

> **«Зі свого боку я хотів би запевнити вас, товариші, що ви можете спокійно покластися на товариша Сталіна. Можете розраховувати на те, що товариш Сталін зуміє виконати свій обов'язок перед народом, перед робітничим класом, перед селянством, перед інтелігенцією».**
>
> **Й. Сталін**

ЗІБРАННЯ ФАЛЬШИВОК У 250-ТИ ТОМАХ

Подаючи нарис Анатолія Болабольченка про один з перших політичних процесів у країні, що відбувся на початку тридцятих років у Харкові, я б хотів передусім сказати кілька слів «на захист» товариша Сталіна. Бо вважаю, що цілком перекладати на нього відповідальність за масові репресії було б позаісторично. Бо тим самим зменшується провини як його безпосереднього оточення, так і величезного корпусу катів, без яких колишній генсек був би просто безпорадний у здійсненні своїх мізантропічних задумів. Свою жахливу справу вони не тільки робили з примусу, а й цілком добровільно, до того ж з належним запалом. Серед них, безумовно, слід згадити і зловісну постать начальника ДПУ України Балицького, якого згодом спіткала доля його численних жертв. Сталін не цінував навіть надмірної запопадливості.

Вважаю також безплідними й спроби пояснити нечуваний терор, розв'язаний у країні, особливостями сталінської психіки. І хоч як би ми поважали думку академіка Бехтерева, який ніби діагностував у нього параноїю, випадок це, певно, далеко не клінічний. То була хвороба не мозку, а духу, котра поширилась навіть на старих ленінців. Бо в противному разі ми змушені були б вважати божевільними і Бухаріна, і Рикова, і Косіора, і навіть нашого Микиту Сергійовича, котрий теж доклав руку до розправи над «ворогами народу». Та, зрештою, хіба ми не повинні були б визнати психічно хворими наших попередників, котрі на зборах, на мітингах і просто на площах гарячково закликали «розстріляти скажених собак усіх до одного»! Хоч у побуті вони, наші попередники, були здебільшого доброчесними й поміркованими людьми.

Найвищим громадянським обов'язком тоді вважалось доносительство. І про те, як воно міцно вкоренилося в громадську свідомість, свідчить бодай той факт, що й донині діючі норми права передбачають санкції за недонесення про деякі достовірно відомі злочини, зокрема державні. Дружина має доносити на чоловіка, син на батька, що, мабуть, ведеться звідтоді, коли неприпустимий з погляду

загальнолюдської моралі вчинок Павлика Морозова був загальнодержавно визнаний взірцем, гідним наслідування.

Терор і самознищення народу як спосіб утримати владу вигадав зовсім не Сталін. Чи, може, це й справді незмінний супутник усіх великих революцій? Чи, може, несамовитий монтаньяр Максиміліан Робесп'єр залишив у спадок майбутнім перетворювачам світу не лише ідеї свободи, рівності і братерства, а й гільйотину?

Хіба що Сталін перевершив усіх своїх попередників разом узятих. Бо за розмахом і безглуздістю при виборі жертв аналогів в минулому історичному досвіді людство його кривавим тризнам не існувало.

Але будемо неупередженими: коли 9 березня 1930 року в Харкові розпочалося слухання справи так званої «Спілки визволення України» («СВУ»), Сталін лиш починав узурпувати усю владу в країні. Його ще можна було зупинити. Його можна було зупинити навіть через чотири роки по тому, коли відбувся XVII з'їзд і делегатам вже були відомі не лише провали у здійснюваній ним політиці, а й особисті якості його характеру. Але його не зупинили, і попри поширену думку про те, що при голосуванні йому накидали чорних шарів, це не підтверджується. Принаймні, коли вже в наші часи були розпечатані конверти із з'їздівськими бюлетенями, то виявилось: Сталін пройшов у склад ЦК майже одноголосно (1056 голосів за, 3 проти).

Одне слово, коли розпочався суд над міфічною антирадянською спілкою, маховик репресій тільки-но розкручувався. Ще навіть випускник Київського університету Вишинський не встиг випробувати себе на прокурорській кафедрі і вправлявся на літературному терені.

Тобто, вводячи події в контекст епохи, хочу знову наголосити на тому, що при схвальному ставленні центру (чи й всілякому заохаченні) справу в основному сфабрикували на місці. Не без відома Косіора і за активної участі Любченка, тодішнього секретаря ЦК КП(б)У, а згодом Голови Раднаркому УРСР, який виступив на процесі громадським обвинувачем і перевершував у своєму викривальному пафосі самого прокурора.

Вилазячи зі шкури, щоб догодити Сталіну, організатори процесу влаштували не чуване ще на той час судове дійство. Це був точно розрахований удар по великій групі української інтелігенції, яку обвинувачували в усіх смертних гріхах. І передусім у змові проти існуючого ладу. Як слушно зазначає автор нарису, навіть у Москві не вірили всім епізодам, котрі інкримінувались підсудним, але наслідки процесу були визначені наперед.

Коли вже в наші дні були відкриті архіви ОДПУ-НКВС, в них виявили списки тих, кого слід було вважати «ворогами народу». Це було досудове визнання вини, тобто кричуще порушення норм цивілізованого права. І суд у Харкові, безумовно, став однією з перших моделей, за якою відпрацьовувались майбутні судові розправи над членами «троцькістсько-зинов'євського центру», «антирадянського правотроцькістського блоку» та інших «центрів» і «блоків», до яких так охоча була сталінська юстиція.

Навколо процесу «СВУ» всіляко нагнітався психоз. Ішла розгнуздана кампанія у пресі. Хід судового розгляду транслювався по радіо.

Здавалося, що збожеволів увесь світ. Обвинувачі, та й самі судді торочили таке, що підсудним це не могло б приснитись і в моторошному сні. Проте ніхто не збожеволів. У цих процесів була своя логіка. То був природний наслідок будь-якої тиранії — переслідування інакомислячих. Причому переслідувались не окремі особи, а цілі соціальні групи. У «Шахтинській справі», яка відбулось до «СВУ», і у справі «Промпартії», яка відбулася після, на лаву підсудних посадили великі групи інженерно-технічних працівників, серед яких були і спеціалісти із світовим іменем. Далі, аж до самої смерті «батька націй», судили воєначальників, аграрників (до речі, на Україні теж), економістів, лікарів тощо.

Балицький вирішив розпочати з науковців. Але щоб надати діям «змовників» належного розмаху, додали до них письменників, учителів і навіть двійко студентів.

Люди це були різні. Деякі у минулому належали до різних політичних партій і угруповань, і не всі в свій час поділяли панівну в країні офіційну ідеологію. Але більшість з них на день арешту, мабуть, чесно працювала на Радянську владу, що не завадило суддям присудити їм різні строки позбавлення волі.

Пік репресій тоді ще не настав. Але у даній справі, як і в тисячах інших, вже мала місце «ротація» вироків. Чи не кожного третього члена неіснуючої в природі, від початку і до кінця вигаданої ДПУ «Спілки визволення України» згодом знову засудили і розстріляли.

Так, за задумом організаторів процесу на чолі «СВУ» мала бути помітна постать. І вибір припав на віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) академіка Єфремова. Постать ця було складна, суперечлива. І остаточну оцінку його поглядам дадуть філософи, історики, літературознавці, вивчивши праці, які й досі, мабуть, замкнені в спецсховищах. Що ж до щоденника Єфремова, прилученого до кримінальної справи, то це лише його думки, спостереження, замальовки «з натури». Тобто документ суто приватний, не призначений для стороннього ока. За нормами світової юриспруденції такі документи взагалі не можуть вважатись доказом в розгляді будь-якої справи, незалежно від того, що в них написане. Бо повинні каратись лише публічні заклики до насильницького повалення існуючого ладу. Що визнали нарешті й наші законодавці, видавши нещодавно закон про державні злочини у новій редакції.

Отже, залишивши вивчення спадщини Сергія Олександровича Єфремова фахівцям, редакція доручила проаналізувати справу «СВУ» досвідченому юристові. Коли навесні я уперше зустрівся з цього приводу з майбутнім автором, то сказав йому, що нас передусім цікавить законність підстав, за якими 45 українських учених, учителів, літераторів опинились на лаві підсудних, а потім були і сувора покарані. Зауважу при

цьому, що Анатолій Андрійович Болабольченко багато років працював у Прокуратурі УРСР, був членом її колегії, начальником управління з нагляду за розглядом кримінальних справ у судах. Його висновкам можна цілком довіряти, тим більше що справу «СВУ» нині переглянуто саме з ініціативи Комітету державної безпеки УРСР і Прокуратури УРСР.

Основна думка, до якої дійшов автор нарису, безумовно, полягає в тому, що академіка Єфремова та інших судили не за дії, які могли б становити склад злочину, а за переконання. Цілком варварська акція, неприпустима в нормальному цивілізованому суспільстві.

Аналізуючи систему доказів, покладених в основу обвинувального вироку, автор доводить його абсолютну неправосудність.

Під час судового розгляду було припущено грубі порушення процесуальних норм. Навіть не вівся протокол процесу. Якщо в справі немає протоколу, вирок має бути беззастережно скасований. Що зовсім не є даниною формалізму, а, навпаки, гарантує підсудним можливість наступного перегляду справи. У вироку не усунуто суперечностей, що з'явились під час судового слідства, тобто виникли сумніви щодо багатьох епізодів обвинувачення. А сумніви, як відомо, тлумачаться на користь обвинувачених. І, нарешті, всі підсудні були, по суті, позбавлені дійового захисту, що перетворює будь-який суд на судилище.

Що ж до самої суті справи, то в усіх її переглянутих А. Болабольченком 250 томах не знайдено жодного доказу, який свідчив би про організаційну єдність засуджених і реально підтверджував існування контрреволюційного підпілля на Україні. Тут немає жодного матеріального свідчення існування «СВУ» — програми чи статуту організації, шифровки чи конспіративного листа. Усе обвинувачення ґрунтується лише на «зізнаннях» підсудних, вибитих на попередньому слідстві, що віднидало тодішнє «правосуддя» на рівень святої інквізиції. Недарма за кілька років, у березні 1938-го, Бухарін, який сам уже на цей час пройшов катівні Луб'янки, назве подібне «правосуддя» середньовічним принципом.

Ну, а якщо не доведено вину, то доведено невинність.

Правда про процес «СВУ» важлива для нас не лише тому, що відновлює одну з трагічних сторінок нашої вітчизняної історії. Воно й сьогодні застерігає від нових помилок, що беруть свій початок у часи, коли закон був знаряддям сваволі, а сваволя — законом. І багато з тих, хто був засуджений у цій справі і згодом загинув мученицькою смертю, передрекли ті непрості проблеми, з якими ми щодня зустрічаємось сьогодні.

Віддамо данину їхній прозірливості.

Особисто я гадаю, що тодішні власті побоювались не так можливих дій академіка Єфремова, як складу його думок. І цілком доремно. Бо, як сказав хтось з мудреців, коли всі думають однаково, то не думає ніхто.

Л. ЄФІМОВ,
завідділом моралі і права редакції журналу «Вітчизна»

АНАТОЛІЙ БОЛАБОЛЬЧЕНКО

«СВУ»: суд над переконаннями

Весна 1930 року. Події тої пори віддалені від нас у часі. Говорити про них з позицій сьогоднішнього дня нелегко — трансформувалися оціночні критерії, змінився дух епохи, дуже змінилися ми самі. Історія спресувала докупи події, імена, вчинки та їхні мотиви, безжально і часто несправедливо закреслювши те, що здавалося їй несуттєвим і вмиливим. У своїх оцінках вона деколи йшла не від фактів, а від бажання бачити їх у кривому дзеркалі — тенденційно, необ'єктивно, а часом і некомпетентно.

Що ж це був за час?

Весною 1930 року на сторінки республіканських газет виплюпнулись тривоги і біль наших батьків, їхні радості та сподівання. Вони не завжди нам зрозумілі й доступні: тодішні герої видаються іноді приземленими, недруги й вороги не дуже страшними, не кажучи вже про вигаданих.

Гортаємо підшивки старих газет. «Вісті», «Комуніст», «Пролетарій», «Більшовик», «Чорноморська комуна». Різноформатні, пожовклі аркуші... Про те, що в них писалося, можна судити із заголовків: «За завоювання робітничої молоді», «Посилити темп колективізації», «Звіти з фронту ліквідації неписьменності», «Майбутній колгосп — гігант», «Цілими округами на суцільну колективізацію». Усе це реалії тих далеких днів. І тут таки, на цих сємих сторінках, відбились початки майбутніх трагедій: нетерпимість до інакомислення, славослів'я на адресу партійної та адміністративної верхівки, не кажучи вже про надмірне вихваляння Сталіна. І розгортання політичних процесів. За їхньою непроникною кривавою завісою намагалися приховати невдачі у промисловості, сільському господарстві, будівництві, власну неспроможність керувати країною.

Усе це списували на рахунок шкідництва, саботажу. Розправа над невинними видавалась за революційну відвагу, зрадництво — за доброчесність, відмінність думок розглядалась як антирадянська діяльність. Сторінки газет робляться дедалі агресивнішими, рясніють нещадними гаслами і закликами: «Відібрати в глитаїв земельні зайвини», «У наступ на глитаїв», «Чистка партії»...

Газети сповнені повідомлень про повсюдні, що стали вже звичними, судові розправи над «куркулями», «шкідниками», «попами». Якщо в тому чи тому регіоні не було «власних» справ, то це кваліфінувалося як бездіяльність місцевих властей та ОДПУ. Цього всіляко намагалися не допустити.

У Москві проходить «антирелігійний процес» у справі Шульца та інших, у Ленінграді слухається справа «кирилівців» — колишніх офіцерів гвардійського драгунського полку, які нібито поширювали фальшиві гроші, друкуючи їх у Берліні за допомогою Нобеля, що «фінансував фальшивників». На Україні сидять на лаві підсудних працівники фінансових органів («Розвал і зрада»), в Житомирі — Шур, Кириліс та інші («Шкідники лісового господарства»). П'ятеро з них присуджені до розстрілу. Ще кілька років до зловіщого 1937-го, а маховик репресій розкручується дедалі швидше і швидше.

Про акції 1930 року тоді говорили як про перші політичні процеси на Україні. Але це не зовсім так. Ще 7 березня 1920 року Київський революційний трибунал розглянув справу про належність до досить відомої «організації Кірета» та злочинну діяльність Кисельова-Косачова і присудив його до розстрілу, а 21—23 березня слухалась справа київських меншовиків Кучин-Оранського, Романова, Ланда, Шера та інших. Дехто з них був присуджений до позбавлення волі у концтаборах «до кінця громадянської війни». Призначення таких строків було тоді звичайною річчю. Ще раніше могли засудити за дрібне хуліганство до позбавлення волі «до початку світової революції».

1930 рік розпочався під знаком дальшого зміцнення культу особи, переродження адміністративного апарату, росту його амбіцій, загострення соціальної нерівності та інших потворних явищ. Вочевидь проступав згубний для країни перехід до показухи, захоплення політичною балаканиною.

6 січня 1930 року розпочався Всеукраїнський з'їзд сільських політосвітніх працівників. Як повідомляли газети, «до президії обрано 50(!) товаришів, у тому числі тт. Скрипника, Любченка, Ханлю... та ін. До почесної президії під бурхливі оплески з'їзд обрав усіх членів Політбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У». Чи це не прообраз майбутніх громіздких процедур вираження єдності вождя і народу, інспірованої згори? Колишні робітничі президії канули в минуле, до нових було ще ой як далеко.

7 січня 1930 року сповіщалось, що «широка робітнича конференція Ленінського району звернулася до ЦВК СРСР з телеграмою, в якій від імені 14 тисяч робітників приєднується до постанови сормовських робітників про нагородження тов. Сталіна другим орденом Червоного Прапора. Конференція надіслала т. Сталіну вітальну телеграму».

Згодом шпальти газет знову зарясніли портретами вождя, а трудящі відзначали «всенародне свято» — його 50-річчя і 30 років «відданої революційної роботи вірного Ленінового учня, непохитного більшовика тов. Сталіна».

Ще 1929 року, задовго до процесу над так званими членами «Спілки визволення України», в одному з численних інформаційних листів, адресованих урядовим колам, начальник ДПУ УРСР Балицький писав:

«За заздалегідь обдуманим планом колишній віце-президент Української Академії наук академік С. О. Єфремов — голова контрреволюційної організації «Спілка визволення України», користуючись своїм високим становищем в Академії, запросив з-за кордону колишнього міністра УНР А. В. Ніковського. Останній, маскуючись роботою в УАН як її співробітник, виконував обов'язки емісара петлюрівського уряду... Більшість обвинувачених уже зізналися в своїй злочинній контрреволюційній діяльності. Органами Державного політичного управління ведеться енергійне слідство. Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом».

Ці позначені грифом «цілком таємно» інформації ні для кого не були секретом. Ще навесні 1929 року почалися арешти, які набули досить широкого розголосу. Першим був арештований 18 травня 1929 року 25-річний студент Київського інституту народної освіти М. П. Павлушков. Арешти в справі «СВУ» тривали до січня 1930 року.

Сам начальник ДПУ Балицький, незважаючи на згаданий гриф, постійно розголошував хід слідства, імена арештованих. Робилося це неспроста. Таким чином формувалася громадська думка і чинився психічний тиск на ще не арештованих «кандидатів у контрреволюціонери».

22 листопада 1929 року Балицький виступив у газеті «Чорноморська комуна» з повідомленням під рубрикою «Від Державного політичного управління України» про викриття контрреволюційної організації під назвою «Спілка визволення України» — «СВУ». Він писав, що до складу цієї організації входили «колишні міністри, офіцери, єпископи, учасники банд», що очолював її академік С. О. Єфремов. «Змовники» нібито ставили собі за мету реставрацію капіталізму на Україні й утворення буржуазно-поміщицького уряду.

Другодні, 23 листопада 1929 року, «СВУ» було присвячено усю першу полосу цієї газети, а вгорі надруковано вимогу: «Пролетарі Одеси вимагають найвищої міри покарання агентам світової контрреволюції!»

Про повсюдні мітинги у Києві сповіщала 23 листопада 1929 р. республіканська газета «Комуніст», вимагаючи засудити до розстрілу «продажних вишкребків української контрреволюції». 25 листопада з повідомленням про викриття «СВУ» в газеті виступив В. Я. Чубар, а 25 і 26 лютого 1930 року — П. П. Любченко.

Таким чином, задовго до направлення справ в суд громадську думку було підготовлено, причому про так звану презумпцію невинності, певна річ, не могло бути й мови. Будь-яке, навіть найобережніше висловлювання «проти течії» неминуче розцінювалося б як вороже.

●

Обстановка навколо самого Єфремова нагніталася ще задовго до порушення проти нього кримінальної справи. У своїх щоденниках[1], котрі він для себе і зберігав поза домом, він пише, що перші тривожні симптоми переслідування відчув ще в 1923 році, коли його неодноразово викликали до ДПУ й пропонували залишити Київ. Він всіляко противився цьому. Тоді ще можна було противитись! Про один з викликів він зробив 15 травня 1923 року такий запис у щоденнику: «Позавчора дістав запросини до ДПУ на сьогоднішній день, бо справа з моєю висилкою і досі не була покінчена і повисла в повітрі. Виклик до такої установи, як ДПУ, раз у раз нагадує про «бренность» усього на світі і нічого доброго не ворожить».

Щоправда, цього разу Москва заборонила його висилку, зажадала, щоб йому дали спокій і можливість працювати. Заспокоївшись, він у вересні поїхав відпочивати до одного із санаторіїв під Києвом.

Численні записи цього щоденника унікальні. Й оскільки вони дають досить повне уявлення про Єфремова, варто їх процитувати докладніше. Судячи із записів, умови життя і побуту в ті часи були сприятливі. Він зайнятий на дачі, працює над книжкою.

«18 травня (1923 р.). Заходився огороджувати садок, що стоїть розгороджений з зими 1920 року, коли все було розхватане і попалене. Дістав трохи грошей од Оренштайна (берлінський видовець. — А. Б.) за «Коцюбинського» (40 доларів), купую дошки, взяв теслю-сусіда — хочу, щоб було по-хазяйськи».

«27 травня. Закінчив останній розділ до «Історії українського письменства». Треба переписати — то й гайда до Берліна. Думаю перечитати серед невеличкого гуртка знайомих в Академії».

1923 рік був для Єфремова роком плідної творчої праці і душевного супокою. Одна з причин того, очевидно, в остаточному відході його від політичної діяльності.

Але це був і останній рік життя В. І. Леніна, рік, коли ленінські настанови і принципи ще втілювались у життя, чого, до речі, ніколи не розумів Єфремов. До Леніна він ставився вороже. Після його смерті, у дні всенародної жалоби, Єфремов робить у щоденнику далеко не коректні записи, про що слід сказати відверто, бо ми зовсім не маємо на меті ідеалізувати автора щоденника.

Зміни, що невдовзі відбулися в країні, відразу ж відчув на собі Єфремов. Можна цілком певно сказати про те, що від 1924 року до дня врешті 21 липня 1929 року він не мав жодного спокійного дня. В наступні, складні для нього роки щоденникові записи набувають дедалі більшої гостроти. Він критикує академічне оточення, президію Академії за брак принциповості, самостійності, пристосуванство. Засуджує адміністративно-командну систему, яка, наче гриби після дощу, виростала із надр задуманої Сталіним політичної системи. Гнівно критикує стиль керівництва державою, нехт

[1] *Фрагменти щоденників С. О. Єфремова друкуються вперше.*

О. Г. Черняхівський, 1869 р. н., професор Київського медінституту, член президії медсекції ВУАН

А. О. Барбар, 1879 р. н., науковий співробітник ВУАН, старший асистент Київського мед. інституту

В. Я. Удовенко, 1881 р. н., професор Київського медінституту, член президії медсекції ВУАН

В. Н. [illegible], 18[illegible] р. н., професор Київського медінституту, науковий співробітник ВУАН

тивні процеси, ним породжені. Не все з цих записів можна цитувати, чимало тут і банальності, відвертої непристойності. Проте багато чого звучить актуально і сьогодні. Особливу тривогу викликає у нього орієнтація суспільства не на творчу працю, а на примітивне політичне базікання, далеко не завжди безневинне, позбавлене творчих засад:

«Все вбила проклята казенщина, офіціальщина, примус. Дивно, як казенно руки вміє споганити найкращі мрії людського серця, очерствити й убити найкращі пориви. Мерзість запустіння на місці святім. А казенні пера виписуватимуть завтра оформлені восторги».

Запис про підростаюче покоління:

«Нещасне покоління росте, загиджене, запльоване фарисейською рукою тупоголових дурнів то розгнуздоних садистів. Страшна майбутність».

Жорстко, нещадно, проте в цілому правильно з приводу одного «антирелігійного процесу»:

«А «Більшовик» друкує звідомлення судового процесу за хрест під Каленівною, з якого «пішла кров». Огидне враження. Наловили боязких, несвідомих, тремтючих од страху попів і знущаються з них судовим способом. Чи ж можна так людині боротися з релігійними забобонами».

Пише: проста людина поставлена в таку залежність од держави, що ик особистість перестає існувати. Від людини залишається лише «спец», котрий не має права собою розпоряджатися. Держава не може так розвиватися, і станеться так, що або вона задушить суспільне життя і сама загине, або суспільне життя знищить державу. Вказує, що таке становище особистості часто призводить до самогубства.

Щодо профспілок. Крім політичного розшуку, доносів, дрібних і великих неприємностей, вони нічого не дають своїм членам. Обюрократились і звиродніли.

Цікаві його зауваження про тажке становище селянства, про те, що сільське господарство занепадає, через то що у селян забирають усю їхню продукцію. Це може призвести не тільки до виродження селянства як класу, а й до занепаду соціалізму в СРСР.

З гіркотою пише про те, що, можливо, постарів, багато чого не розуміє:

«Але коли перед мене стоять оті — брехня, провокації, хвастливість, пошлість, які становлять головні ролі системи, то відповідь одну можу дати: не приймаю системи на брехні й провокації, ни світовому дурилюдстві заснованої».

Скаржиться на побут:

«Зранку мусив мандрувати аж на Деміївку по дрова. Знову день пропав ни дурничку. А скільки ж днів пропадає».

Нарікає на дорожнечу, розгул злочинності, утиски з боку керівних працівників і непевність свого становища в Академії, переслідування з боку Скрипника. Засуджує Грушевського за двоєдушність, кар'єризм, чварний характер.

Є запис і про те, що Скрипник на одному із зібрань, говорячи про політичну неблагонадійність Всеукраїнської Академії наук — ВУАН, закидав йому зв'язки з еміграцією, листування з нею, бучне святкування свого ювілею. Насправді ж, пише Єфремов, він ні листів за кордон не посилав, ні ювілею не святкував. Попросивши слова, сказав про це, що викликало незадоволення Скрипника.

Про з'їзд «Головнауки» він каже, що визначальною рисою його були шаблонність і беззмістовність виступів. Люди розучилися говорити відверто й сміливо.

Відзначає активізацію політичного розшуку:

«5 грудня (1926 р.). Якусь вакханалію розводить круг Академії ДПУ. За два тільки тижні п'ять чоловік наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали «давати відомості» надалі і, взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали.

...А цікавить найбільше — внутрішні стосунки — Грушевський, Кримський, Єфремов: що хто говорить, що робить. Нема чого людям робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати».

Прикметно: в щоденниках згадуються прізвища більшості людей, названих згодом учасниками нелегальної організації «СВУ», однак про саму організацію, її створення, завдання і взагалі про її існування ані слова. У записах 1928—1929 рр. з'являються тривожні нотки, викликані виступами преси, а згодом і початком арештів. Уже в жовтні 1928 року зроблено запис про те, що довкола збираються хмари: «Буду чекати своєї долі».

17 грудня 1928 року він записує до щоденника свою розмову з президентом ВУАН Заболотним, який розповів йому про бесіду зі Скрипником. Скрипник нібито настроєний проти Єфремова і поводиться дуже войовниче й непримиренно, збирається поставити Єфремова на коліна, якщо той не розкається і не попросить прощення. Єфремов для себе вирішує: «Навколішки я не стану, кавтись не буду — отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і мабуть неблизька, пахне...»

31 грудня 1928 року, напередодні Нового року, він напише, що під впливом керівних органів республіки президія ВУАН змушена була прийняти проект резолюції, яка засуджувала його «контрреволюційну діяльність». Заболотний дав йому прочитати цей проект. Єфремов обурився, назвав його юлепницьким. Заболотний пояснив, що нібито президії було поставлено ультиматум: якщо резолюція не буде підписана, Єфремова зашлють у Наримський край. Особливо наполягав Скрипник. Він обіцяв: якщо резолюція буде підписана, Єфремову дадуть спокій. Щодо цього Єфремов робить докладний запис у щоденнику:

«1 січня (1929 р.). Колись новорічних газет з трепетом дожидалися всякі службовці, «чающие движения воды»: нагороди, призначення і т. ін. рясно сипалися зі сторінок новорічних номерів і приносили втіху розкатником сього світу.

Цим разом нагороду новорічний номер приніс мені і тільки мені. Ось вона, ця нагорода, од слова до слова:

«Ухвала президії ВУАН у справі виступу акад. Єфремова в газеті «Діло».

Розглянувши справу акад. С. О. Єфремова й вислухавши його пояснення, президія ВУАН:

1) Вважає за неприпустиме й засуджує суворо виступ С. О. Єфремова з полемічною статтею, скерованою проти політики органів Радвлади (в закордонній пресі та ще в тій,

яка вороже ставиться до Радвлади («Діло»).

2) Президія ВУАН відзначає, що не можна бути академіком Радянської України, не захищаючи її від її ворогів та не беручи активної участі в переведенні в життя заходів Радвлади та її роботи в справі культурного і господарчого будівництва.

3) Зауважує акад. С. О. Єфремову його хибну позицію та приймає до відома його заяву до президії ВУАН, вважає за потрібне звільнити його від усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН, залишаючи за ним лише наукову працю, де він міг би виправдити обов'язки громадянина Рад. Республіки, про що він говорить у своїх заявах на ім'я президії ВУАН».

Резолюція була гнусніша, ніж навіть здалось мені, коли я нашвидку переглянув її вчора...

В канцелярії неодмінного секретаря знято портрети Кримського і мій. Я півжартом давно вже радив зробити це Лазієву, та він навіть тоді був образився. Тепер питаю його, сміючись: «Ну, а що? Не казав я вам? Звелено чи своєю волею?» Не звелено, каже, злегка натягнуто...»

Єфремову не відмовиш ні в спостережливості, ні в розумінні свого часу. З-під його перв виходить опис «полювання на відьом», яке вже розпочалося.

«4 січня. Коли ворог одверто висуває ті чи ті політичні гасла, це цілком зрозуміло для нас, але коли замість політичних гасел він пише, що випав білий сніг і що цей білий сніг буде довго триматись, то тут тяжко розібрати, чи про білий сніг тут іде мова, чи про білу ідею про те, що біле військо... Червону Армію. Цю знамениту тираду вичитав я в промові Демченка. Отже, договорив. Виходить воістину, як у тій грі: «белого и черного не покупать, да и нет не говорить». Заяча психологія, але попробуй-но тепер про сніг написати,— контрреволюція, та й годі. «Крестьянин торжествуя на дровнях обновляет путь, его лошадка, снег почуя, несется рысью как-нибудь» — це ж прокламація... Ні, не з свідомості сили береться така психологія, мабуть, навпаки, всякі страхи ввижаються, коли вже й позаторішній сніг страшний».

Слова Єфремова різкі, він нікого не жалує. І з кожним наступним записом відчувається, як над ним збираються хмари. Почуття тривоги перемішується із сарказмом.

«9 січня. В газеті надруковано промову Косіора на партійній конференції. Часто згадує мене, та ще як згадує, навіть мою розмову з Любченком, давню, колишню розмову переказує. Правда, з того переказу я не впізнав своїх слів: брехня від першого і до останнього слова. Очевидно, Любченко сфабрикував те, що йому здалося кращим, а може, й від себе Косіор долепав...

А як вони плітки добувають, показує випадок з Косинкою, якого Косіор згадує поруч мене. Випивав собі Косинка з одним з братів-писателів, здається, Первомайським (і такий є). Випили, розговорились по душах. Косинка щось про становище України почав говорити. Брат-писатель зараз альбомчика суне — напишіть, каже, на пам'ять... Косинка написав, і тепер з того альбомчика літераторського Косіор цитує. А Первомайський, кажуть, здобув командирування за кордон, як нагороду за... вчинок».

М. А. Кудрицький, 1883 р. н., професор Київського медінституту, член президії медсекції ВУАН

В. М. Ганцов, 1892 р. н., професор Київського інституту народної освіти, науковий співробітник ВУАН

Г. К. Голоскевич, 1885 р. н., науковий співробітник ВУАН, редактор «Словника живої мови»

М. П. Павлушков, 1904 р. н., студент Київського інституту народної освіти

«10 січня. Засідання відділу. Я зрікся секретарювання. До протоколу записано зречення без мотивів, бо інакше відділові довелось би протестувати проти постанови президії як незаконної, а протестувати — річ безнадійна. Обрано на секретаря О. П. Новицького. Грушевський і К° утрималисьb».

Особливо перепадає від Єфремова його колегам ученим. Гаразд віддаючи, як працює Академія, і не з чиїхось слів, а із власних спостережень, він пише про це з неприхованим роздратуванням. Певна річ, він не може не бути суб'єктивним, проте його оцінки принаймні заслуговують на те, щоб з ними ознайомитись.

«14 січня. Засідання ради. За кожним разом менш людей приходить, бо й нема чого. Сьогодні за одну годину все ухопили. Більш порожнього засідання ще не було. Одлетів дух... кожний думає, аби швидше одмолотити, щоби розійтись. Ні запитань, ні дебатів, мовчки послухали ми — й до домівки. Здається, Академія вже доходить сучасного ідеалу: ні своєї думки, ні бажання не висловлювати: як шказано, так і має бути.

Між іншим, ще одне наївне шахрайство президії. Ні президента, ні віце-президента на зборах не було, і збори розпочато листом від президента, в якому він просить головувати на зборах «голову І-го відділу» акад. Тутківського. І Тутківський пішов головувати при здивованих поглядах усенької зали. Всі знають, що відділ Тутківського провалив і обрав на голову Фомина. І Тутківський, кажуть, подав навіть на це скаргу... до місцькому, а проте головувати на зборах таки взявся. І така байдужість до зборів ради, що ніхто навіть не протестував проти президії, що уперто визнає за голову відділу угодного владі Тутківського. Це просто жахлива і небезпечна байдужість».

«15 січня. Кажуть, що в залізничному органі «Гудок» надруковано статтю «Київська гниль», де подано жахливі відомості про верхівку Київської організації — хабарі, кумовство, об'їдство, розпусту і т. ін. Картина ця вся знайома, і нею нікого не здивуєш. Але важно, що на статтю звернули увагу і вже приїхала якась комісія на ревізію. Треба б добути того «Гудка» і прочитати тихих справ. правда, тепер повно, в кожному місці те ж саме діється».

Боротьба з інакомисленням, яке в ті роки набувало дедалі більшого розмаху, також відбилася в щоденнику. Її смисл авторові цілком зрозумілий, хоча тоді був зрозумілий небагатьом. Що ж до нерумпованих елементів, яких ми чомусь «відкрили» для себе лише сьогодні, то всіх їх розглядів ще Єфремов.

«25 січня. Черговий пароксизм — вишукування по школах поповичів та попівен. Такого ще не бувало. Шпигунство, вистежування і доноси, доноси. Це, розуміється, не шовінізм, це «слугування пролетаріатові». Нещасний пролетаріат, іменем якого вся ця гидота робиться, і нещасна країна, в якій пинують шпиги і доносчики, куди вона докотиться — це можна наперед угадати.

Ти й що робити нашим верховодам, як не збирати собі дешевий капітал на нещасних поповичах. Адже вони так заплутались і скомпрометувались навіть у своїх колах, що уже більш нікуди. Сьогодні читав про «Київську гниль» у 9-му № «Гудка». Чисто норови Римської імперії цезарських часів. І все це — хай поповичі одповідають, хоч на них свою злість і своє нікчемство та розбещення зігнати».

Про затхлу політичну атмосферу тих часів, яка розбещувала і молодь, черговий запис:

«1 лютого. Хтось прислав мені з Одеси студентську газету. Отже, суцільний донос. Донос од першого рядка і до останнього. Донос на товаришів, на професуру, на громадян, на всіх..... і на кожного зокрема. Якийсь скрегіт зубовний, а не газета. І це молодь, студентство...

А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, вистежування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» — слів бояться... Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихие набеги». Якийсь....... жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності... Докотилися до самого вже краю, й далі нікуди вже падати».

Чимало злих слів сказав Єфремов про тодішні вибори. Те, про що ми наважились заговорити лише сьогодні,— про неприпустимість «розверстки» кандидатів згори, відсутність альтернативних кандидатур, фальшивих гасел про однодумність.

«2 лютого. Всюди крик, галас про вибори. Не тільки по газетах, але й плакати мають по вулицях і установах, навіть по трамвайних вагонах простягнуті цілі полотнища, що закликають вибирати до Рад — цієї «основи пролетарської диктатури». Просто тобі Америка. Передвиборчі зібрання скликаються по всіх вищих школах, і студент не піти не може, бо... перевіряють і поставлять на кару. вселюдні збори. Але навіщо вся та комедія — не вгадати. Кандидати вже давно призначені, голосувати можна тільки за них, ніхто й зітхнути не сміє проти, боротьби ніякої... Так виглядає наша Америка... Кожен службовець чи студент, що мусить одбути «громадську повинність», дивиться на неї як на халепу, якої не втечеш, і відповідно до того й поводиться. Численні збори, як переказують, дають оригінальне видовисько. Публіка розважається, як знає. Промовців ніхто не слухає. Той собі стиха розмовляє з сусідом, той, примостившись під світлом, читає книжку, інший щось своє; тим фліртують, аби якось дочекати і втекти. Не політичне життя, а крайню розпусту й політичну байдужість виховують вибори, бо кожен ясно бачить усю їхню непотрібність. А на око буде сто процентів виборців. І хвалитимуться найвищою свідомістю. Де ж тих по команді вибирають! Кого тільки такими виборами обморочити хочуть!»

У лютому 1929 року Єфремов зазначає, що гоніння на нього посилились. Резолюції про його ворожу діяльність приймаються на заводах, у навчальних закладах. Звернення прийнято й на заводі «Ленінська кузня».

6 лютого 1929 року газета «Пролетарська правда» опублікувала статтю «Проти єфре-

мовщини», де про академіка говориться як про виразника інтересів куркулів і непманів. З цього приводу у щоденнику з'являється такий запис:

«В сьогоднішній «Пролетарській правді» надруковано, що студенти виявили свою політичну активність, засудивши одностайно виступ академіка Єфремова. Дешева активність, та ще й під батогом. Бідні, що б вони — від Заболотного з Корчагою до останнього студента — робили, коли б я не дав їм приводу таким дешевим коштом активність виявляти».

«22 лютого. Стараються товариші вчені. Вони на київській конференції загріли «боротьбу з єфремовщиною». А на харківській розродились такою гнусною, лакейською резолюцією, що навіть за наших лакейських часів побиває рекорд. Розказують, що і в Харкові з промовою проти мене виступив Семковський. Чого це йому...... Чи рятує себе як кузен Троцького, чи підготовляє кандидатуру свою, в академіки призначену. Дивні діла твої, господи».

Потрясаючі рядки щоденника стосуються до села. Як і все тут, що сказано про народне життя, вони перейняті не зловтіхою, а болем.

«23 лютого. Страшенні вісті йдуть із села. Нетривані морози (да 20—30°), що держать вже місяців зо два, цілком нищать село, замерзає худоба, замерзають люди: топити ж нічим, бо дров або зовсім не дають селянам, або за таку ціну, якої теперішній селянин не спроможеться заплатити. Теплої одежі так само немає, і хто на який десяток верстов одвихнеться од села, тай уже труп. Замерзлих звозять і складають, як дрова. Зубожіле село не може боротись ні з якою стихійною бідою».

Над Україною зависає примара голоду, і Єфремов зауважує це з нещадністю аналітика. Його непокоїть наростання інфляції, загальне становище в країні.

«2 березня. Цілий тиждень по вулицях перед пекарнями стоять величезні хвости за хлібом. Чому це враз знову схопилася хлібна завірюха — ніхто не знає. Радянські економісти вирішують справу просто. Тому, бачте, не вистачає хліба, що в якоїсь баби на Куренівці знайдено кілька пудів сухарів та що селяни з підмісцевих сіл купують хліб на годівлю худоби. Знайшовши методом криловського мірошника причину, тим самим методом беруться її налагодити. Заводять спеціальні заборчі книжки з «класовим підходом»: коли ти робітник — маєш півтора фунта, коли студент — півфунта. Так званий «нетрудовий елемент» і зовсім нічого не матиме. Не матимуть і селяни. З ними особлива гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх пограбувало. Думаю, що з такими мірошницькими засобами ми й зовсім без хліба зостанемось. І це навіть тоді, коли недороду не було: голод роблять на чистому місці, а ще на Єфремова нарікають за «без хліба».

А на майбутній урожай ще менш надії. Селяни останніми роками так зневірилися, що взагалі не мають охоти робити: роби не роби, а нічого не матимеш, скільки не зроби, все злакає прокляте місто... Тепер селян силоміць тягнуть на поле, забороняють лишати толоку, вирубують садки, де (як на Поділлі) були в селян віковічні, предківські

Б. Ф. Матушевський, 1907 р. н., студент Київського інституту народної освіти

Ю. К. Трезвинський, 1886 р. н., учитель 1-ї Київської трудової школи

Н. С. Толмачевська, 1885 р. н., учителька 1-ї Київської трудової школи

А. П. Залеський, 1885 р. н., учитель 1-ї Київської трудової школи

садки, що згодували краще од хліба не одне покоління. Тепер нема тодоми, нема худоби; нема худоби — чим ти його тут землю оброблятимеш. Трактором, чи то пан тракторним плугом. Таким способом переводиться «інтенсифікація сільського господарства» і «підвищення врожайності». А голод тим часом усе ближче насувається. А разом і повний занепад всього життя. Дохазяйнувалися...

Та, може, за цим іде який-небудь край. Бо, справді, жити так, як ми тепер живемо, вже снаги не стає.

Щось тривожне розлито навкруги. Черги, хвости тії ростуть так, як не було навіть і голодними роками.

Є чутки, що червінців почали випускати все більше та більше, вже не стримуючи себе ніякими, хоча б і фіктивними «нормами». Якщо цьому правда, то наслідки неважко передбачити. Адже комбінацію з червінцями я вважаю за чудо, а чудеса — річ капризна і вдруге не трапляються. Досить тепер заплуталися з випуском червінця, власне, нічим не забезпеченого, щоб і всередині вся валюта полетіла к чорту. Може, знов дострибаємось до мільярдів. А тоді вдруге ледве чи можна буде якийсь порятунок знайти...»

Око у Єфремова гостре. Він зауважує в суспільстві початок тих трагічних процесів, які даються взнаки і сьогодні. Соціальні деформації постають перед ним у сумній перспективі.

«5 березня. Черги все ростуть. Кожного дня все нові чутки: того обо того вже немає в продажу. Кажуть, що нема цукру, нема гасу, нема бензину (а тепер це велика біда, коли в кожній родині примус за піч одбуває), нема солі, мила. Може, все те і перебільшено, але вже самі чутки показують, як ставляться маси до уряду, що не може задовольнити всі потреби й абсолютно нездатний теє зробити. А ці чутки родять паніку й побільшують змішання. Треба віддати честь урядовим органам: вони тому ще й самі сприяють. Книжки на хліб одержує меншість людності, і в Києві, наприклад, якихось 300 000 хат промишляють, як самі знають. А це ж паливо, яке може щомить спалахнути. Організація роздавання тих книжок недбала, невміла, бюрократична. Стоять люди годинами, щоб почути: нема книжок. Чому ж хоч раніше не скажуть? Чорт їх знає. Така сама пригода була й зі мною сьогодні. Приходили мене попередити, що коли б почалися які розрухи, то мене першого арештують, що комуністи на мене аж киплять. Відповів, що знаю це. «Що ж думаєте робити?» — «Поки нічого». — «Тікайте». — «Сидітиму, а там видко буде»... Не знаю, чи пощастить урятуватися серед цієї завірюхи, що видимо насувається».

Власні побутові негаразди автор щоденника розглядає крізь призму загальних явищ. Незмога добути шматок хліба викликає у нього озлоблення проти соціалізму взагалі.

«6 березня. Знов те саме: ходив і сьогодні по хлібну книжку й одержав — нема. А до 8-го мусять скінчити всеньку операцію. І з такими порядками вони думають «соціалізм» запровадити».

«8 березня. По школах дано наказ: Шевченкові рукописи використати на боротьбу з єфремовщиною. Тепер учителі у великому клопоті, бо ніхто з них не знає, що то таке за єфремовщина і як до неї взятися».

Час від часу зголоднілі, доведені до відчаю люди збирались біля Київської міськради з єдиним проханням: «Хліба!»

«12 березня. Перед виконкомом була демонстрація людей, позбавлених хліба,— є і така вже категорія... Їх багато, на Києві налічують близько 200000 чоловік. Вимагання: хліба! Кінчилось, як звичайно, арештами й розгоном демонстрантів, так само, як і в буржуазних державах нінчається. Та і в буржуазних не у всіх так буває: там поліція тільки напоготові стоїть і не втручається, а в нас негайно нагайки беруть. Що ж, чудове виховання наші одержали, й традиція розгону у них в крові».

●

Ми процитували лише дещицю з того, що містить щоденник. У кожному разі, він може стати об'єктом окремого вивчення. Однак уже навіть те, що процитовано, засвідчує позицію Єфремова. Навряд чи вона могла сподобатися властям.

Як уже було сказано, першим у справі був арештований студент Павлушков.

З приводу його арешту Єфремов гірко-іронічно нотує, що почалась українізація Наримського краю. В одному з останніх записів він зазначає, що таємно одержано записку від Павлушкова з тюрми, де той пише, що його допитують по дванадцять годин на добу, добиваючись показань на Єфремова, що протистояти цій силі він більше не в змозі.

Забігаючи наперед, скажемо, що дванадцятигодинні допити тривали протягом кількох днів підряд, що, зламавшись, Павлушков даватиме показання про події, яких або взагалі не було, або якщо і були, то не могли бути відомі Павлушкову.

Це дало в наші дні підставу Прокуратурі УРСР у протесті в справі «Спілки визволення України» записати:

«Звертає на себе увагу та обставина, що найбільш повні й обширні показання з питаннях зв'язку «СВУ» з закордоном, підготовки повстання й терору, організаційної діяльності «СВУ», проведення зборів організації та обговорення на них питань у процесі попереднього слідства дав обвинувачений Павлушков М. П., котрий, як він сам твердить, членом керівного центру «СВУ» не був і на жодних зборах цієї організації не був присутній».

Протокол допиту Павлушкова на 260 друкованих сторінках є у справі. Без сумніву, підготовлений він заздалегідь, а потім обвинувачений лише підписав його. Після двох-трьох місяців утримання під вартою Павлушков дає показання про події 1918—1919 років, про зв'язки Єфремова з усіма відомими на той час ватажками банд — Ангелом, Гайовим, Шляховим, Зеленим, Тютюнником та іншими, тобто говорить про те, чого не міг знати уже хоча б тому, що було йому тоді років чотирнадцять-п'ятнадцять.

До речі, про «зв'язки» Єфремова з Тютюнником. Дізнавшись, що Тютюнник друкує мемуари про похід на Україну, 31 грудня 1923 року він відзначає: «Юрко Тютюнник, ренегат, саме тепер друкує свої

брехливі й цинічні мемуари, писані, видно, на згаданого пана» (Грушевського, — А. Б.). Прочитавши їх, Єфремов обурено запише 30 липня, що Тютюнник на крові своїх товаришів нажив собі політичний капітал, і суворо засудить його похід та цинічні спогади.

Абсолютно очевидно, що на слідстві Павлушков повністю зламався. Добиваючись звільнення з тюрми, він напише заяву, в якій запропонує ДПУ свої послуги як добровільний інформатор:

«Я обіцяю в усій дальшій своїй роботі, в усякий час і на кожному місці боротись спільно з органами ДПУ з усіма проявами контрреволюції в усіх її проявах та поглядах.

Будучи цілком свідомий усієї відповідальності цієї заяви, я твердим своїм словом та власноручним підписом зобов'язуюся тримати як і саму цю заяву, так і дальший свій зв'язок та одержувані в майбутньому від органів ДПУ відомості й доручення в цілковитій і непорушній таємниці». І дата: 23 жовтня 1929 року.

●

Повернімося, однак, до весни 1930 року, до початку справи.

16 лютого на московських загальноміських зборах інженерно-технічних і наукових працівників з доповіддю «Завдання інженерно-технічних і наукових сил у період соціалістичної реконструкції» виступив Риков. Майже вся доповідь тодішнього керівника Радянського уряду була присвячена питанням боротьби із шкідництвом у науці і техніці. Найбільший розділ доповіді звався «Шкідництво «чистої» науки. Контрреволюційна робота в Українській Академії наук»..21 лютого 1930 року доповідь була опублікована в газеті «Вісті». Подаємо деякі витяги з неї:

«В Українській Академії наук на чолі з Єфремовим утворився штаб контрреволюційної організації, що постановила собі за мету знищити радянський лад, замінивши його буржуазно-капіталістичним...

...Методи роботи зводились у них до контрреволюційної агітації серед учнів через організацію нелегальних гуртків, до охоплення ідеологічним впливом кадрів учителів, до інкорпорування автокефальної церкви, вербування лікарів, запровадження в нашу пресу через деяких «попутників» у літературі і т. інше».

Джерела цієї інформації, а точніше — дезінформації, відомі — це доповідні начальника Українського ДПУ Балицького. Однак у тексті доповіді сама обвинувальна концепція зазнала деяких змін. Вилучено звинувачення у підготовці збройного повстання, в організації терору проти вождів партії і держави. Очевидно, навіть у Москві, на відстані, хвацькі доповідні записки Балицького видались сумнівними. Голова уряду замінив це тезою про контрреволюційну агітацію серед школярів і студентів особисто академіками, а також через деяких письменників-«попутників». Навряд чи варто зараз звинувачувати в чомусь Рикова, який сам, як і його соратники, постраждав від тодішньої «законності» (так само, до речі, як і його інформатор Балицький).

Г. М. Іваниця, 1892 р. н., професор Київського інституту народної освіти

В. М. Доґа, 1886 р. н., професор ВУАН

К. С. Шило, 1879 р. н., завідуючий редакційним відділом Київського філіалу Держвидаву, науковий співробітник ВУАН

Г. Г. Холодний, 1886 р. н., науковий співробітник ВУАН

Слідом за цією публікацією всі без винятку республіканські газети почали дедалі запопадливіше «висвітлювати» перипетії цієї справи, не добираючи формулювань і виразів. Складається враження, що всі інші події, а тому числі і з'їзд молодих колгоспників, який проходив у ті дні, відсунулись на задній план і не мали такого значення, як суд над академіками. Та сама газета «Вісті», починаючи з 21 лютого 1930 року, тобто задовго до початку процесу, щодня відводила два підвали матеріалом під назвою «Спілка визволення України» (Із звинувального висновку в справі «СВУ»)» із поміткою в кінці: «Далі буде». В газеті фактично друкувалися найагресивніші фрагменти обвинувального висновку, незважаючи на те що його оригінал українською мовою, а також копії в перекладі російською супроводжувались тоді (та й пізніше так само) грифом «цілком таємно».

Особливо слід відзначити тон публікацій — самовпевнений і войовничий, який не піддавав сумніву навіть ті факти, які згодом видались сумнівними суду.

27 лютого 1930 року газета «Вісті» писала: «За весь період існування «СВУ», як встановлено передсудовим слідством, відбулося 20 засідань керівного центру».

28 лютого, «Вісті»: «В ту ж добу «БУД» в особі його голови С. Єфремова зв'язується з окремими повстанськими отаманами — Ангелом, Шляховим, Гайовим, Мордалевичем, Дерищуком, керуючи їх діяльністю щодо організації повстання».

«Рейд Тютюнника, що готувався в Тарнові, був погоджений з «БУДом».

Хвороблива уява авторів не знала меж. 1 березня, «Вісті»: «Констатуючи наявність терористичних настроїв серед контрреволюційної молоді, керівники «СВУ» намічають самих об'єктів терористичних актів. Насамперед вони зупиняються на керівникові партії т. Сталінові. Винуватений В. Дурдуківський свідчить: «Сталін є наш найголовніший ворог, що він тримає своєю непереможною волею всю владу, що коли б його не було, то СРСР напевно розпався б, і тоді Україна була б вільна». Серед інших «об'єктів» газета називає Ворошилова, Будьонного, Скрипника.

Навіть людина, не втаємничена в тонкощі ведення слідства і судового розгляду, відчує фальш у цих «показаннях». У них, мабуть, більше від апологетики вождя, аніж від свідчень його «опонента». На жаль, усі ці незграбні газетні виверти основна маса людей сприймала як належне, настроюючись на непримиренність «до заклятих ворогів».

5 березня, «Вісті»: «Отже, встановлено, що «СУМ» («Спілка української молоді».— А. Б.) з моменту організації... і до моменту ліквідації провадила контрреволюційну роботу, як суворо законспірована, бойова, фашистського типу організація, що брала участь у підготовленні під керівництвом «СВУ» збройного повстання проти Радвлади, і як організація, що готувалася чинити терористичні акти».

9 березня вранці, перед початком процесу (слухання справи розпочалося о 17.30 в приміщенні Харківського оперного театру), газета «Вісті» вийшла з передовою статтею під назвою «Банкрути».

Газета сповіщала про початок процесу і про те, що на лаві підсудних перебувають «чотири з половиною десятки поповичів, дідичів і куркуленків».

Такі ж щоденні звідомлення під час процесу подаватиме на своїх шпальтах і газета «Комуніст» — орган ЦК і Харківського окружкому КП(б)У, а 3 квітня під заголовком «Ганьба запроданцям світового фашизму» опублікує висловлювання про процес академіка Фоміна та письменника Валер'ана Підмогильного, котрий схарактеризує підсудних як «недобитків петлюрівщини».

Газети під час слідства і судового процесу не раз публікували списки обвинувачених, а затим підсудних. Навпроти кожного прізвища стояло: «син священика», «син поміщика», «колишній капітан царської армії». Те, що підсудні згодом стали академіками, професорами, письменниками, відкидалося, наче не мало жодного значення.

За умов наперед відомого засудження, упередженості, вимоги розправитися з обвинуваченими неможливо було розраховувати на об'єктивний розгляд справи в суді. Ознайомлення з її матеріалами свідчить про те, що були й інші причини, внаслідок яких про нормальне ведення правосуддя не могло бути й мови. Одна з них та, що навіть головуючий, не кажучи вже про склад суду, не міг як слід ознайомитись з цією справою.

На час направлення в суд вона налічувала 237 томів слідчих матеріалів, понад сто тисяч (!) аркушів рукописного та машинописного тексту, не рахуючи додаткових томів. Тим часом обвинувальний висновок був затверджений головою ДПУ республіки тільки 7 лютого 1930 року, тобто за місяць до початку процесу. Надійшовши тоді ж до суду, вона пролежала там до 25 лютого 1930 року, через те що ЦВК УРСР зволікав з визначенням складу суду. За дванадцять днів, що залишалися до початку процесу, вивчити її, ясна річ, було неможливо. І є підстави гадати, що з матеріалами справи побіжно і надто поверхово ознайомився лише головуючий. Понад те, його завдання ускладнювалося ще й тим, що за ті самі дванадцять днів із справою повинні були ознайомитися чотири державні обвинувачі, чотири громадські обвинувачі і чотирнадцять адвокатів. Щодо адвокатів, то вони підготуватися до захисту явно не встигали. Такого висновку доходиш, вивчаючи стенограми процесу, де це чітко простежується. Пасивність захисту була також наслідком побоювання, що за тодішнього рівня правосвідомості і прямолінійності мислення їх можуть ототожнити з їхніми підзахисними з усіма наслідками, що випливають звідси. Хоча зовні правил пристойності було якось дотримано. Справа слухалася сорок днів, що, як на ті часи скоростиглих процесів, термін немалий.

●

Отже, процес розпочався 9 березня 1930 року о 17 годині 30 хвилин. Справа слухалася так званим Особливим складом Найвищого суду УРСР під головуванням Приходька. Оскільки склад суду був затверджений спеціальною постановою ЦВК,

цим підкреслювалось особливе значення, якого уряд надавав процесові. (Звичайно питання про склад суду вирішується безпосередньо в судових інстанціях). Власне кажучи, судовим працівником тут був лише головуючий, решта членів суду дібрані за соціальною ознакою: двоє робітників, двоє селян, два представники інтелігенції. З правового боку цих «суддів» характеризував низький професіоналізм, на що, власне, і розраховували організатори процесу.

Назву й інших його учасників. Державними обвинувачами на процесі виступили заступник наркома юстиції Михайлик, прокурори Ахматов, Якимишин, Бистрюков. Громадські обвинувачі — Любченко, Кравчук, Слісаренко, Соколовський. Підсудних захищало, як уже мовилося, чотирнадцять адвокатів.

У справі обвинувачувалося 45 чоловік, серед них 26 учених, 2 письменники, 2 студенти, священик, решта викладачі шкіл, службовці різних установ. Жителі восьми міст республіки.

Якою могутньою й розгалуженою мала б бути організація, якщо вона створювала свої «центри» в найбільших містах республіки! Виняток, певна річ, становив Харків. Хто б наважився звити контрреволюційне гніздо в Харкові, під носом у пильного ДПУ республіки на чолі з самим Балицьким. Справі, зважаючи на її винятковість, дали розгорнуту назву: «Справа контрреволюційної організації, що іменувалася «Спілкою визволення України» і готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання». Як на ті часи, вже в самій назві було закладено вирок. Декларативний, неконкретний характер обвинувачення визначив тон усього процесу.

На думку обвинувачів, Єфремов, Дурдуківський, Гермайзе, Ніковський, Голоскевич і Товкач після розгрому петлюрівщини створили підпільну контрреволюційну організацію «Братство української державності» («БУД»). Ця організація, очолювана Єфремовим, з 1920 до 1924 р. нібито вела роботу по підготовці збройного повстання. Сам Єфремов керував куркульським та диверсійним бандитизмом на Україні, маючи постійний зв'язок з Ангелом, Гайовим, Шляховим, Зеленим, Тютюнником. «БУД», стверджували обвинувачі, провадив масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян й організував на Україні мережу контрреволюційних бойових осередків.

Після самоліквідації «БУДу» в 1924 році Єфремов та інші організатори антирадянських групувань приступили нібито до створення нової антирадянської підпільної організації, формуючи її з опозиційно настроєних щодо Радянської влади колишніх соціалістів-федералістів, українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і т. п.

У 1926 році створення організації, що дістала назву «Спілка визволення України», було завершене. «СВУ», як значиться в обвинувальних документах, мала зв'язок з однойменною емігрантською організацією та з петлюрівським закордонним центром, ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання з допомогою іноземної інтервенції, реставрацію капіталіс-

М. В. Кривенюк, 1871 р. н., науковий співробітник ВУАН

В. М. Страшкевич, 1875 р. н., науковий співробітник ВУАН

В. В. Шарко, 1883 р. н., науковий співробітник ВУАН, професор Київського кооперативного інституту

В. Г. Дубровський, 1876 р. н., науковий співробітник ВУАН, редактор Інституту української наукової мови

тичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою. Природно, мала програму і статут, що визначали функції і структуру організації. З метою конспірації вона була поділена на «бойові підпільні групи» — п'ятірки, а також на секції — академічну, шкільну, педагогічну, медичну, видавничу, кооперативну, інженерну, церковну, автокефальну і «Спілку української молоді». На чолі секцій стояла президія «СВУ» та її голова Єфремов, заступник Чехівський та скарбник-секретар Дурдуківський. Збройне повстання «було призначене» на 1930—1931 роки.

Дії обвинувачених кваліфікувалися статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-8, 54-11 Кримінального кодексу УРСР або всією їхньою сукупністю, або кількома з них у різних варіантах.

Ну, а якщо врахувати, що 54-та стаття КК УРСР відповідала зловісній 58-й у КК РРФСР, то долю підсудних було визначено заздалегідь.

Заради об'єктивності слід сказати, що зовнішні норми процесу, його форми в основному витримувались. Було оголошено склад суду, названо інших учасників процесу, роз'яснено права підсудних, зокрема їхнє право на клопотання. Однак ніяких клопотань, звичайно, не було. Складається враження, що підсудні, змушені «визнати свою вину» на попередньому слідстві, усвідомили безвихідність свого становища. Вони поводилися пасивно і намагалися не дратувати суд та обвинувачів зайвими роз'ясненнями, заявами, проханнями. Вони були ввічливі, податливі, згідливі і майже байдужі до того, що відбувалося в залі судового засідання.

Захисники, яких було неприпустимо мало (чотирнадцять на сорок п'ять підсудних!), також не дозоляли суду запитаннями, не прагли встановити істину, хоча не могли не бачити серйозних вад висунутого обвинувачення.

До процесуальних порушень у ході судового розгляду слід віднести такі. По-перше, порушення форми допиту державними та громадськими обвинувачами (серед останніх був тодішній секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко та письменник Олекса Слісаренко). В більшості випадків вони самі формулювали зміст відповіді, яку хотіли почути, а потім лише домагалися у підсудних підтвердження. Останні відповідали коротко: «так», «ні» або зазначали, що взагалі сказане обвинувачем близьке до істини, але не зовсім збігається в деталях. Або казали, що це «не зовсім так». А проте закон і судова практика дозволяють обвинувачам лише ставити запитання, а не формулювати за підсудних відповіді.

Ще серйознішим процесуальним порушенням була якість ведення судового протоколу. Суд офіційно призначив одного секретаря судового засідання, якогось (чи якусь) Лоцман. Згідно з діючим законом, суть якого залишається незмінною і нині, все, що відбувається в судовому засіданні, повинно заноситися до протоколу, в тому числі показання підсудних, свідків, відповіді на запитання учасників процесу. Протокол — це єдиний документ, що свідчить про законність і обгрунтованість вироку. Його підписують головуючий на процесі та секретар.

У справі «СВУ» протоколу судового засідання фактично не було. Точніше, є документ під такою назвою, що складається всього-на-всього з сорока сторінок, списаних великим почерком. Хай читач порівняє: сорок п'ять підсудних, яким пред'явлений великий обсяг обвинувачень, сорок днів процесу — і лише сорок сторінок протоколу. Тобто по сторінці на день! Зрозуміло, що в протоколі взагалі немає показань підсудних і свідків. Сьогодні це було б незаперечною підставою для скасування вироку як такого, що винесений при грубому порушенні закону.

Замість протоколу до справи долучені розшифровані стенограми процесу, що їх вели стенографістки, не введені офіційно до складу суду як секретарі, тож вони, природно, не відповідали за достовірність стенограми. Стенографістки мінялися щодня.

●

У справі є запис про те, що судове засідання починається з допиту підсудного Єфремова. Далі зазначається, що він відмовляється давати вільні показання і просить ставити запитання. Наводиться перелік осіб, котрі ставили запитання, але не розшифровується зміст запитань і відповідей. За такою самою схемою складений протокол і щодо решти обвинувачених. Тут навіть не запротокольовано останні слова підсудних, лише перераховано прізвища тих, хто не слово мовив.

По суті, це був поглум над правосуддям. Та організатори процесу знали, що робили. Інакше справу сфальсифікувати не вдалося б.

З неузаконеної стенограми процесу, за достовірність і повноту якої, повторюю, поручитися не можна, все-таки складається враження, що за вісім місяців, проведених у тюрмі, Єфремов дуже змінився внутрішньо. З'явилося відчуття приреченості.

Уже, очевидно, зламавшись, ще на слідстві погодившись практично з усім, що йому інкримінувалось, Єфремов спробував вести вість розумні користі на обвинувачення, хоч якось протистояти бурхливому «викриванню» Павлушкова. Тим самим уберегти і Павлушкова від самообмови, яка могла коштувати йому життя. В суді ж ці спроби майже не проглядаються, апатія взяла гору над усім іншим. Відмовившись давати вільні показання, Єфремов тим самим втратив останню можливість уголос заявити про свою невинність.

Що стосується до попереднього слідства, то про нього можна судити з такого прикладу. 30 грудня 1929 р. було проведено очну ставку між Єфремовим і Павлушковим, котрий поставив собі за мету: жодного дня без викриття!

Павлушков почав докладно розповідати, як восени 1926 року відзначався ювілей Єфремова, який став, по суті, зібранням членів «СВУ», і що на цьому зібранні був присутній академік Виноградов.

Ще раніше Єфремов спробував було переконати слідчого в тому, що поєднати святкування дня народження, а надто 50-річного ювілею, і нараду «СВУ» просто неможливо, бо не можна обмежитися запрошенням лише функціонерів «СВУ». Більше того, Павлуш-

ков не міг знати змісту застільних розмов, через те що перебував в іншій кімнаті.

Однак на очній ставці він уже не мав сили заперечувати Павлушкову, і лише запевнення, що в зібранні взяв участь академік Виноградов, обурило його і викликало різке заперечення.

«Не згоджуюся щодо Виноградова, він тоді, вже на самих іменинах, був хворий, незабаром зліг зовсім і не вставав до самої смерті; було б чудно хвору людину притягати до політичної роботи».

Павлушков почав також стверджувати, що на іменинах ішлося про смерть Петлюри і про збирання коштів йому на пам'ятник за кордоном. Єфремов з цього приводу пояснив:

«Я допускаю можливість політичних розмов, допускаю, хоча й з меншою ймовірністю, розмови про вбивство Петлюри, бо це вже не було тоді, в жовтні 1926 р., свіжою новиною. Але рішуче не допускаю можливості в таких обставинах і в присутності людей чужих здіймати питання організаційного характеру, а надто такі, що вимагали особливої конспірації. А тому я завіряю, що розмови про збирання коштів на пам'ятник Петлюрі не було і не могло бути».

А втім, Павлушков змушений був погодитись, що сам він перебував у суміжній кімнаті і розмови не чув, але знає зі слів інших, що місцем для пам'ятника намічались Львів, Прага, Варшава або Париж. Єфремов тоді ще знайшов у собі силу заперечити:

«Категорично відкидаю це од першого до останнього слова».

Фантазія цього свідка, обробленого ДПУ, не знала меж. Проте можна і припустити, що він усе казав з намови слідчого. Так, Павлушков стверджував, що Єфремов мав зносини з Ангелом, Гайовим, Шляховим і Зеленим. Що ж до зв'язків із Петлюрою, то вони підтримувалися через випадкових повстанців, котрі нелегально переходили кордон, через польського консула, американську організацію допомоги голодним — АРА. Все це було абсолютно недоказово. Наводячи слушні заперечення, Єфремов, зокрема, пояснював, що з усіх перелічених отаманів випадково зустрічався лише з Ангелом, який після звільнення з тюрми, дізнавшись його адресу, зайшов представитися і через десять хвилин пішов. При цьому сказав, що пробиратиметься на Чернігівщину і підніматиме людей на боротьбу з денікінцями.

Протягом усього слідства Павлушков викривав академіків з якоюсь насолодою. Він писав: «Зрікаюся назавжди усіх націоналістично-петлюрівських, живих і мертвих вже своїх поглядів, головним натхненником і репрезентантом яких на Україні був дядько, академік С. Єфремов».

Рятуючи себе, він намагався переконати слідство, що знає дуже багато і може назвати нові імена. На одному з допитів показав, що Єфремов читав свою книжку однодумцям, політично близьким до нього письменникам Зерову, Филиповичу, Рильському, Івченку і припускався різких випадів проти «прихвостнів» Поліщука та Семенка. Незважаючи на заперечення Єфремова, ці показання якоюсь мірою в майбутньому відіграли свою зловісну роль у долі більшості цих письменників.

Слідство переважно не помічало очевидної брехні, інсинуацій і суперечностей у пока-

К. Т. Туркало, 1892 р. н., редактор Інституту української наукової мови

З. Г. Моргуліс, 1880 р. н., член Київської колегії адвокатів, юрисконсульт «Молочарсоюзу»

М. Є. Івченко, 1882 р. н., письменник

М. М. Чехівський, 1877 р. н., за фахом [illegible], на час арешту ніде не працював

занавк Павлушкова. Коли ж, вбм якось звести кінці а кінцямп а протоколах допитів, звертали на це його увагу, аін скаржився на погану пам'ять.

І ця людина, вчорашній студент з «поганою пам'яттю», був на суді, по суті, неофіційним, додатковим обвинувачем. Не будемо сьогодні судити його занадто суворо. Про те, що відбувалося в катівнях ДПУ, ми вже знаємо цілком певно.

●

Важливо підкреслити, що при допиті Єфремова в суді головна увага приділялася йому не як особистості, вченому, колишньому віце-президентові ВУАН, бо це суперечило б обвинувальному уклонові, а його політичному минулому, досить віддаленому в часові. З цього приводу Єфремов пояснював: «В уряді ЦР я займав посаду секретаря міжнаціональних справ, займав цю посаду місяць, у часи гетьманщини 1918 р. виключно займався літературною і журнальною роботою, ніяких посад не займав».

Так, Єфремов змушений був «зізнатися», що очолював «БУД» і «СВУ». Завдання останньої організації, мовляв, визволення України від Радянської влади і створення незалежної республіки на чолі з президентом. Земля належить тим, хто її обробляє, оголошується свобода совісті, слова і обов'язкова освіта.

Та навіть зізнавшись у такій страшній крамолі, Єфремов наполягав на тому, що примусове захоплення влади не планувалося, терор — так само. Особисто він вважав, що через економічну відсталість, класові суперечності і невдоволення мас настане політична криза і Радянська влада складе свої повноваження. Що, як на сьогоднішні мірки, ми, не погодившись з цим, віднесли б до плюралізму думок.

Ось, по суті, політичне кредо Єфремова, викладене в суді:

«Я ще мушу сказати, що чіткої постановки на повстання не було ні в перші часи існування організації, ні потім. Могли бути балачки про це, могли висловлювати люди різне, в залежності від своїх темпераментів, але ми ясно всі бачили, що повстання за даних обставин неможливе й недоцільне... Не було ні сил, ні засобів, щоб підіймати повстання».

І далі:

«Я ніколи сам особисто на терористичні акти не пішов би, і терористичні акти я не похвалав, і терористичні акти на представників Радвлади за кордоном я не ухвалював, і ніяких практичних висновків з цього для нашої організації я не робив».

Одне слово, навіть у тому безвихідному для себе становищі Єфремов категорично заперечував свою причетність до ідеї терору, тим більше публічних закликів до нього, що тільки і могло становити склад злочину.

Коли йому нагадали про показання на слідстві, він відповів:

«Це знов же настрої, а настрій — це річ, залежна від того чи іншого стану нервів. Звичайно, іноді під впливом розворушення скажеш таке, що коли потім цілком спокійно продумаєш, так уже не скажеш. Але щоб у мене були якісь певні терористичні наміри, цього не було».

Громадський обвинувач Любченко, який іноді був агресивніший за самого прокурора, уперто добивався відповіді на запитання, чи був Єфремов за самостійну Україну. Єфремов відповів: «Я не хочу вживати слова «самостійна». Що ж до такого поняття, як «незалежна Україна», то він ніколи не був запальним прихильником незалежності.

Йому нагадали його колишню позицію, коли він був за федерацію лише в тому разі, якщо більшовики не прийдуть до влади.

«Я тоді не вважав більшовиків за державу, я вважав, що є тільки елементи деструкції й немає творчості. Тепер я цього не скажу, бо бачу, що більшовики будівники держави, а тоді мені здавалося, що це не є державою».

Єфремова запитали, як він ставиться до «Шахтинської справи». Відповів: «Шахтинської справи я, власне, не розумію, але у всякому разі таке активне шкідництво я вважаю за річ неможливу і, безперечно, негативну».

Обвинувач запитав, чому він у свій час пропонував обрати президентом Академії наук не Скрипника, а Вернадського. Відповів, що кандидатура Скрипника просто не обговорювалася.

Головуючий: «А чи відомі вам політичні переконання Вернадського?»

Єфремов: «Я знаю, він був кадетом».

Прокурор Ахматов: «До вас письменники ходили?»

Єфремов: «Дуже багато».

Ахматов: «Давали поради?»

Єфремов: «Давав».

Ахматов: «У дусі «СВУ»?»

Єфремов: «Ні, письменникам дають поради не в дусі програми «СВУ». Коли письменник приносить річ і просить почитати і сказати думку, я читав і говорив, що ця річ добра через те і те або ця річ не годиться».

●

Навіть незатаємниченому читачеві ясно, що, обвинувачуючи людину у створенні підпільної організації, слід вияснити не стосунки зі Скрипником і Вернадським, не оцінку «Шахтинської справи», а зовсім конкретні факти, які б потверджували або заперечували це обвинувачення. Зокрема: де, коли, в якому складі відбулися установчі збори організації, або, інакше кажучи, злочинна змова. Чи була ця організація лише декларована, чи мала певні завдання і функції. Хто виступав з пропозиціями і як розподілялися обов'язки.

Говорячи про керівництво цією організацією, слід було досконально з'ясувати, у чому полягала роль керівника. Уточнити особисту позицію з усіх питань і його конкретні дії. Прив'язати все це до часу і місця, встановити, чим можна потвердити ці дані або заперечити їх.

Звертаючись до питання про повстання як мету організації, треба було вияснити, що для цього зроблено, які групи людей підібрано, які матеріальні ресурси, зброю та інше має в своєму розпорядженні організація. Де і яка зброя зберігається. І, нарешті, чому у складі «СВУ» є шкільна секція, але нема політичної і військової. І, певна річ, кажучи про терор, з'ясувати, на кого намічалися замахи, які планувалися конкретні дії і т. ін.

Чому я кажу про це так докладно? Кваліфікований обвинувач поставив би Єфремову сотні інших дуже важливих для з'ясування істини запитань. Однак річ у тому, що поставити публічно ці запитання означало б публічно визнати неспроможність сфабрикованої ДПУ справи.

Так само, як і допит Єфремова, проведено допит наукового співробітника ВУАН Ніковського, якому відводилася роль одного з керівників підпільної організації.

На запитання про зв'язок з Єфремовим в період перебування Ніковського за кордоном обвинувачення одержало таку відповідь:

«Листи від Єфремова я дістав у Берліні легальним шляхом, листуючись з ним у справі видання його «Історії українського письменства». Окрім того, здається, один раз я мав від Єфремова листа і приватного, де було сказано, що хоч тяжко, хоч з великою напругою, але працювати цілком можна».

Довго допитували Ніковського про мету приїзду:

«Я приїхав на Україну, коли мені відкрилися можливості для того, щоб працювати в повній мірі, так, як я працював раніш, по всіх тих лініях, по яких я працював, цебто культурній, політичній і літературній».

Дізнатися від нього щось конкретне про «змову» і просунутися хоча б на крок уперед не вдалося.

Священнослужитель В. Чехівський, зізнавшись, що формально був членом «СВУ», заперечував свою керівну роль, поінформованість щодо планів організації та їхнього здійснення. Понад те, він показав, що взагалі не поділяв поглядів окремих членів організації та її керівника з багатьох питань. Одне слово, нічого конкретного у справі і він повідомити не міг.

Ще менше даних дали інші «члени організації», в тому числі її «начальник штабу» («секретар-скарбник») Дурдуківський, чия поінформованість, здавалося б, мала бути значно більшою. Він лише заявив, що товариство вирішили створити в липні 1926 р. і, мовляв, тоді ж відбулося перше організаційне засідання (якщо вірити Павлушкову, воно відбулося восени. — А. Б.). На другому засіданні нібито вирішили створити п'ятірки. Дехто ухилявся від роботи, зокрема Ніковський, Гермайзе та інші.

«Робота йшла в'яло, од роботи відходили живіші елементи, робота набувала нецікавого вигляду. Що було б, якби не застала нас катастрофа, яка припинила злочинну роботу «СВУ», я не знаю, мабуть, переобрали б якийсь керівничий центр, або, може, він би зовсім вмер сам собою».

І далі в тому ж дусі. Тут доречно б запитати: яка все-таки контрреволюційна робота провадилась? Але про це не питали. Коли ж настала черга викласти головний свій козир — Павлушкова, то, попри всю запопадливість, той не зміг сказати нічого переконливого. Щодо обвинувачів, то вони часом відверто знущалися над підсудними. Ось тільки один фрагмент з допиту Павлушкова Любченком:

П а в л у ш к о в: «Маю спростувати, принаймні на своєму особистому прикладі, те, що було сказано одним із моїх попередників,

А. А. Болозович, 1887 р. н., викладач Київського кооперативного інституту

М. Н. Ботвиновський, 1888 р. н., член правління «Молочарсоюзу»

К. І. Товкач, 1882 р. н., член Полтавської колегії адвокатів, інвалід

В. О. Щепотьєв, 1880 р. н., професор Полтавського інституту народної освіти

що бупрівські[1] мури не впливають на зміну світогляду,— я думаю, що впливають».

Л ю б ч е н к о: «Так що ви переконались, що у нас не тюрма, а будинок перевиховування?»

П а в л у ш к о в: «Так».

Хочу звернути увагу на одну обставину. На процесі мовилося про ідеологічні переконання, а не про конкретну роботу. Переконання ці були дуже різні і не мали для справи істотного значення. Та й взагалі, хіба можна судити людей за переконання?

П а в л у ш к о в: «Коли складалася програм, я говорив з Єфремовим, він сказав, що селянин з природи є власник, свою землю він тепер занедбав, не обробляє, він не впевнений у тому, що здобуде його, врожай, що він залишиться в нього, що він зможе його продати, І таким чином найкраще було б дати йому впевненість: земля буде передана на його власні руки».

Мимохіть виникає запитання: чому все-таки значна частина підсудних у загальних рисах визнала наявність підпільної організації? Чому вони не відмовилися на суді від показань, даних під час попереднього слідства? На жаль, нічого нового з цього приводу сказати не можна. При перевірці справи було виявлено грубі порушення законності, яких припустилися стосовно до обвинувачених, зокрема погрози, психічне насильство, за признання яких їм обіцяли дарувати життя.

Лише один із сорока п'яти засуджених на суді заявив, що вини не визнає, однак вранці, перед початком наступного судового засідання, поспішив виправитись, сказавши, що сталася прикра помилка. Говорячи про невизнання своєї провини, він просто не зрозумів поставленого йому запитання.

Зізнаватися їм не було в чому, а візнаватися треба, тож більшість підсудних каялись лише у тому, що спілкувалися з керівниками «СВУ». І хоч про існування такої організації ні сном ні духом не відали, проте у розмовах поділяли окремі погляди Єфремова на тогочасну дійсність і, отже, самі того не усвідомлюючи, були причетні до контрреволюційної діяльності. Такої позиції дотримувалась більшість підсудних. Це стосується до Матушевського, Івченка та багатьох інших. Забігаючи наперед, скажемо, що невинність переважної більшості підсудних, очевидно, не викликала сумнівів навіть у тенденційно настроєного, оглушеного пропагандою та позбавленого свободи вибору суду. Внаслідок цього дев'ять підсудних були засуджені умовно і звільнені з-під варти.

Нічого не дали в розумінні доказів і допитані на суді п'ять свідків. Один з них, відомий поет Микола Зеров, пояснив, що про діяльність «СВУ» йому нічого невідомо. Тоді його попросили схарактеризувати творчість письменників Івченка та Старицької-Черняхівської і тим обмежились, бо питати свідка більше не було про що. У творчості своїх колег Зеров не убачив нічого крамольного, лише зазначив, що вона видається йому «як література з архаїчними традиціями, в дусі 80-х років минулого сторіччя».

Одержавши подібні «докази», будь-який об'єктивний і кваліфікований склад суду змушений був би виправдати підсудних. Однак цього не сталося. І, прокрутившись на холостих обертах, судова машина оголосила судове засідання закінченим. Почалися судові дебати.

Преса, що не випускала процес з поля свого зору ні на один день, особливу увагу приділила промовам обвинувачів — державних і громадських. У газетах тих часів ці промови опубліковано повністю, тож обмежусь лише загальною їхньою характеристикою. Головний державний обвинувач Михайлик не завдав собі труду проаналізувати докази, зібрані у справі, і, повторивши, по суті, формулу обвинувачення, закінчив так: «Коли ще раз аналізуєш жахливі плани, виконавцем яких повинен був стати Павлушков, то робиться ясно, що проти цих людей є один захід соціальної оборони — розстріл». Однак відразу ж, розуміючи непереконливість своєї позиції, додав: «Зважаючи на каяття підсудних, політичну і господарчу міць Радянської Республіки, прокуратура ладна не наполягати на цьому виключному заході соціальної оборони. Хай суд сам зважить».

Щодо громадських обвинувачів, то, як уже згадувалось, особливо гнівні й непримиренні були виступи Любченка, котрий закликав суд: «Забезпечити диктатуру пролетаріату від укусів скажених собак!» А Слісаренко вимагав: «Паралізувати оскажені лих глитайських агентів».

Позиція головного державного обвинувача, що просив, враховуючи розкаяння підсудних, не застосовувати щодо них найвищої міри покарання, при скромній ухильності захисту зробила належний вплив на підсудних. Поставила їх перед необхідністю у своєму останньому слові удавати щире розкаяння. Адже суд міг і не погодитись з прокурором! По-людськи їх можна зрозуміти.

В останньому слові Єфремов сказав:

«Під час суду для мене цілком ясна стала моя вина. Більше того, навіть без мене і самої справи не було б. Судове слідство остаточно показало мені, що більшість підсудних, добрих у своїй сфері працівників, малосвідомі люди — обивателі в політиці.

Визнаючи цілком свою провину, я прохаю Найвищий суд одважити мені повною мірою, але прошу взяти на увагу те, що мої товариші тут прилюдно обіцяли дальшою своєю роботою на користь трудящих виправити свої помилки».

Позиція порядної людини.

Останні слова інших підсудних, по суті, багато в чому схожі.

Приклад розкаяння являв собою і Ніковський: «Я говорю тут на трибуні з доброї волі. Мене ніхто не тягнув за язика. Я вважаю, що для того морального розстрілу, який тут робила прокуратура, ми, підсудні, самі подавали патрони. Хай знає радянська суспільність і там, за кордоном, що так каятися нас примусити ніхто не міг, ми каялися з щирого бажання збити до кінця контрреволюцію».

Я нікому не нав'язую своєї думки, проте, оцінюючи матеріали справи, позицію Ніковського, мимохіть помічаєш у цьому ледь видимі сліди іронії. До речі, як і в словах його товаришів по нещастю.

Навіть Івченко, який, попри старанні

[1] БУПР — будинок примусових робіт, так у ті часи називалась тюрма.

карального апарату, так до кінця і не зміг зрозуміти і сформулювати суть своєї вини, сказав коротко й категорично: «Я щиро засуджую свої контрреволюційні вчинки з тим, щоб ніколи більше до них не повертатися».

Очевидно, саме такі слова потрібні були суду та розлютованій громадськості.

Незадовго до арешту й процесу у Державному видавництві України вийшов невеликий альбом фотопортретів під назвою «Письменники Радянської України». В ньому є і портрет Івченка. Живий, трохи насмішкуватий вираз обличчя, акуратний проділ, краватка... Фото Івченка після арешту є і в справі. Старий, занепалий чоловік. Не віриться, що на знімках одне й те саме обличчя, важко уявити, що часовий інтервал між цими фото менше двох років. Через які випроби і тортури мав пройти письменник, щоб, не маючи ніякої вини, добровільно стати «скаженою собакою імперіалізму» і, схиливши голову, просити пощади.

●

Судові дебати закінчилися пізно ввечері 17 квітня 1930 року, і суд пішов на нараду. Таємниця нарадчої кімнати не дає можливості робити висновки про позицію кожного із суддів. Однак це був час, коли мати свою думку і тим більше висловлювати її вголос було не зовсім безпечно. В кожному разі, незгоди з вироком у письмовій формі не виклав жоден із суддів.

Дві ночі і день мали вони в своєму розпорядженні. Для такої складної справи це дуже мало. У вироку всього лише п'ятдесят сторінок тексту, писаного двома різними почерками. Викладений він на одному, лицьовому, боці сторінки. І навіть ця сторінка часто списана не повністю, що також є процесуальним порушенням, бо завжди дає можливість щось дописати. У тексті понад двісті виправлень і дописок, судом же обумовлено лише вісім, що також є грубим порушенням. Але це тільки форма. Щодо змісту, то вирок за своєю неаргументованістю є предтечею тих судових і позасудових документів, які згодом позбавили життя і свободи мільйони невинних людей.

З точки зору правових норм, що діють у цивілізованому суспільстві, рішення «Найвищого суду» не витримує ніякої критики. Тут викладено коротку формулу обвинувачення, а далі, минаючи аналіз доказів, іде резолютивна частина вироку, в якій зафіксовані покарання. У будь-якого першокурсника юрфаку, який тільки-но починає осягати ази юриспруденції, такий вирок лише викличе подив. Але тоді не викликав!

Ось що сказано у вироку про С. О. Єфремова, де що не твердження, то суцільна вигадка. Жодного слова правди! Тож варто його процитувати, аби уявити собі, як уже в ті роки, задовго до початку масових репресій, працювала пекельна кухня фальсифікації.

«Єфремов С. О., 53 роки, син священика, член ВУАН, колишній товариш голови Центральної ради, колишній голова ЦК партії соціалістів-федералістів:

а) в період 1920—1924 рр. керував контрреволюційною організацією «БУД». Проводив підготовку до збройного повстання для

П. О. Єфремов, 1882 р. н., професор Дніпропетровського інституту народної освіти

М. П. Бєлий, 1897 р. н., учитель (м. Дніпропетровськ)

Л. С. Біднова, 1882 р. н., учителька (м. Дніпропетровськ)

В. Р. Карпович, 1887 р. н., учитель (м. Чернігів)

• ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ФІЛІЯ •

• ЧЕРНІГІВСЬКА ФІЛІЯ •

повалення Радянської влади, брав участь у санкціонуванні польсько-петлюрівського Варшавського договору, тримав сталий зв'язок з польськими контррозвідниками, з отаманами бандитських загонів (з Гайовим, Ангелом і ін.), даючи цим останнім керівничі вказівки щодо їх бандитсько-повстанської діяльності, чим полегшував захоплення польським військом у 1920 р. Правобережної України, санкціонував бойову контрреволюційну діяльність і брав участь в організації рейду Тютюнника.

б) В період 26—29 рр. організував та керував (як голова) контрреволюційною організацією «СВУ», зокрема склав програму і статут, безпосередньо провадив організацію п'ятірок і гуртків «СВУ» в центрі і периферії, інструктував і координував їх діяльність, для чого виїздив на місця, керував усією підготовчою діяльністю «СВУ» до збройного повстання. Підтримував зв'язок з закордонними та емігрантськими центрами, вживав заходів до утворення єдиного антирадянського фронту з російською білоемігрантською контрреволюцією, організував і керував бойовою терористичною організацією «СУМ», підмовляв Павлушкова М. П., що стояв на чолі «СУМ», до запровадження терористичних витів проти видатних керівників Радвлади та Комуністичної партії».

Тоді ще не було в масовому обігу такого поняття, як «ворог народу», але основи тотального терору вже закладалися.

За «важкені злочини, спрямовані проти революції, держави, партії і народу», Єфремов, В. Чехівський, Ніковський і Павлушков були засуджені на десять років позбавлення волі кожен (тоді максимальний строк). Дурдуківський, Ганцов, Холодний, Барбар, Удовенко та Підгаєцький — на вісім років. Переважній більшості підсудних було призначене покарання у межах від трьох до шести років, зокрема 60-річній Старицькій-Черняхівській (дочці М. Старицького) п'ять років з пораженням у правах на три роки. Дев'ять чоловік, як уже згадувалося, засудили умовно, в тому числі письменника Івченка, і всі вони з-під варти були звільнені; сім чоловік вислано за межі республіки строком на три роки. Касаційному оскарженню вирок не підлягав.

Отже, з того дня минуло близько шістдесяти років, і ось переді мною протест Прокуратури УРСР, який закінчується вимогою скасувати вирок з закриттям справи через відсутність в діях засуджених складу злочину. Будьмо об'єктивні, ще кілька років тому такий протест та й самий перегляд справи був би неможливий.

Що ж відбулося сьогодні в органах державної безпеки, в прокуратурі, суді? Настали інші часи, прийшли нові працівники з новим підходом до закону. Все це повною мірою відбилося в матеріалах додаткової перевірки, проведеної органами КДБ республіки, в протесті Прокуратури УРСР, заявленому Верховному Суду УРСР щодо цієї справи.

Автор протесту вказує, що слідство і суд ігнорували найважливішу вимогу закону про те, що певні докази, в тому числі і визнання підсудними вини, не мають заздалегідь встановленої сили і можуть бути покладені в основу обвинувального вироку за умов їхнього потвердження сукупністю інших фактичних даних. Зазначається, що показання підсудних неконкретні, суперечливі, не відповідають фактичним обставинам справи, не мають жодних об'єктивних потверджень і одержані внаслідок грубих порушень законності під час попереднього слідства і на суді. В протесті, зокрема, сказано, що на початку слідства всі обвинувачені, крім Моргуліса, Слабченка і Страшкевича, заперечували контрреволюційну діяльність і причетність до організації «СВУ», заявивши про лояльне ставлення до Радянської влади. Близнюк, Ганцов, Гермайзе, Голоскевич, Гребенецький, Іваниця, Атамановський, Дубровський, Підгаєцький, Туркало, Холодний, Чехівський, Шарко, Шило показували, що про «СВУ» вперше почули під час слідства від співробітників ДПУ, Слабченко і Старицька-Черняхівська — що дізналася про це з повідомлень преси.

Єфремов визнав існування «СВУ» лише через два місяці після арешту.

У протесті Прокуратури УРСР звертається увага на те, що в обвинувальному висновку наведено такі показання Єфремова:

«Ми виплекували думку, що в селі ще лишилася зброя, що її ще чимало повинно зберігатися захованою від часів імперіалістичної та громадянської війн і в потрібний момент її вистачить, щоб озброїти повстанців. Такий час, гадали ми, настане приблизно в 1930—1931 роках, коли вказані труднощі для Радянської влади, зовнішні і внутрішні, сягнуть найбільшої напруги і дадуть зручний привід для виступу...»

Проте, як видно з матеріалів справи, продовжуючи далі ці показання, Єфремов сам же їх і заперечував, заявивши:

«...Ця мілітаристська фантастика не спиралася на солідні аргументи, її просто приймали на віру, і треба було втратити будь-яке відчуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки...»

Однак ця частина показань Єфремова в обвинувальному висновку не наводиться, що призводить до викривлення їхнього справжнього смислу і свідчить про явно обвинувальний ухил попереднього слідства.

Говорячи про ставлення керівництва «СВУ» до повстанського руху, Павлушков на суді показав, що питання про повстання обговорювалося суто теоретично. Єфремов нібито передбачав можливість повстання в 1931 році, бо, згідно з теорією академіка Граве, саме цього року очікувалась найбільша кількість плям на Сонці, що мало призвести до активізації руху на Землі.

Хіба це не заклики до повстання?!

Навіч постав перед нами і другий сумнів: хто, коли і де завойовував владу за допомогою академічної, педагогічної, шкільної та медичної секцій, з яких, на думку обвинувачення, складалася «СВУ»? Серед сорока п'яти підсудних військову освіту мав лише М. Чехівський, який закінчив 1902 р. чугуївське юнкерське училище, а 1906 року був звільнений як неблагонадійний. Надане йому в роки громадянської війни Центральною радою звання підполковника ситуації не міняє.

●

Порівняно «м'який» вирок, винесений підсудним у цій справі, був трагедією для

кожного засудженого не тільки тому, що завдав значних фізичних і моральних страждань, а й тому, що визначав долю майже кожного з них у тому недалекому майбутньому, коли почалося масове полювання на «ворогів народу». І коли без вини винуваті в судовому чи позасудовому порядку або знищувались, або зазнавали нових випробувань. Мало кому вдавалося звільнятися з місць ув'язнення після закінчення строку покарання.

Як склалася доля людей, засуджених у справі «СВУ»? Без відповіді на це запитання наша розповідь була б неповна.

Барбар А. О. — засуджений на вісім років позбавлення волі. Під час відбування покарання трибуналом УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 року присуджений до смертної кари. Розстріляний 3 листопада 1937 року.

Ботвиновський М. Н. — засуджений на три роки позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. 21 вересня 1932 року колегією ОДПУ висланий до Казахстану строком на три роки. 1 грудня 1937 року трійка УНКВС Алма-Атинської області присудила його до розстрілу. Розстріляний 2 грудня того ж року.

Гребенецький О. З. — засуджений на п'ять років позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. 7 грудня 1937 року трійкою УНКВС Марійської АРСР присуджений до розстрілу. Розстріляний 8 грудня 1937 року.

Павлушков М. П. — засуджений на десять років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. Під час відбування покарання трійкою УНКВС 9 жовтня 1937 року присуджений до розстрілу. Розстріляний 3 листопада 1937 року.

Підгаєцький В. Я. — засуджений на вісім років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. Під час відбування покарання 9 жовтня 1937 року трійкою УНКВС присуджений до розстрілу і розстріляний 3 листопада 1937 року.

19 липня 1988 року в органи КДБ УРСР звернувся з листом Удовенко, член КПРС, ветеран Великої Вітчизняної війни. Він писав: «Мій батько, професор Київського медінституту В. В. Удовенко, був засуджений 1930 року в політичній справі на вісім років позбавлення волі... В 1937 році моя мати одержала від нього останнього тривожного листа. Відтоді, незважаючи на численні запити у вищі інстанції, про причину неповернення чоловіка з місць ув'язнення після повного відбуття строку покарання вона відповіді жодного разу не одержала».

Сьогодні трагічна доля В. В. Удовенка відома. 25 листопада 1937 року, через три дні після повного відбуття строку, замість звільнення з місць ув'язнення трійкою УНКВС Ленінградської області він був присуджений до смертної кари. Розстріляний 8 грудня 1937 року.

Холодний Г. Г. — засуджений на вісім років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. 14 лютого 1938 року був присуджений до смертної кари. Дата виконання вироку невідома. (У місцях ув'язнення перебував ще один засуджений, що мав ті самі прізвище й ініціали, однак ніяких даних і про його звільнення нема).

М. Є. Слабченко, 1882 р. н., академік ВУАН, професор Одеського інституту народної освіти

Т. М. Слабченко, 1904 р. н., викладач робітфаку Одеського медінституту, секретар наукового товариства при ВУАН

К. М. Панченко-Чаленко, 1886 р. н., викладач одеських індустріального та машинобудівного технікумів

В. Д. Отамановський, 1893 р. н., директор Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки ВУАН

Чехівський В. М. — засуджений на десять років позбавлення волі з пораженням у правах строком на п'ять років. 9 жовтня 1937 року трійкою УНКВС Ленінградської області присуджений до смертної кари. Розстріляний 3 листопада 1937 року.

Чехівський М. М. — засуджений на три роки позбавлення волі з пораженням у правах строком на два роки. 4 грудня 1937 року трійкою УНКВС Курської області присуджений до розстрілу.

Дурдуківський В. Ф. — засуджений на вісім років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. 31 грудня 1937 року особливою нарадою УНКВС Київської області присуджений до розстрілу. Постановою Верховного Суду УРСР від 25 січня 1967 року вирок скасовано і справу припинено через відсутність складу злочину, тобто він посмертно реабілітований.

Лагута М. Д. — засуджений на три роки позбавлення волі умовно і звільнений з-під варти із залу суду. 15 листопада 1937 року УНКВС Одеської області присуджений до розстрілу. Постановою військового трибуналу Одеського військового округу від 21 червня 1957 року вирок трійки скасовано і справу закрито через відсутність складу злочину, тобто посмертно реабілітовано.

Слабченко Т. М. — засуджений на три роки позбавлення волі. 27 жовтня 1937 року військовою колегією Верховного Суду СРСР присуджений до розстрілу. Постановою тої ж колегії Верховного Суду СРСР від 23 березня 1959 року вирок скасовано і справу закрито через відсутність складу злочину, тобто посмертно реабілітовано.

Шепотьєв В. О. — засуджений до вислання за межі УРСР строком на три роки. 19 листопада 1937 року трійкою УНКВС Полтавської області присуджений до смертної кари. Розстріляний 29 листопада 1937 року. Родичів сповістили, що він помер у виправно-трудових таборах 20 травня 1941 року від паралічу серця. Постановою президії Полтавського обласного суду від 5 липня 1958 року вирок скасовано і справу припинено через брак доказів.

Отже, тринадцять чоловік із сорока п'яти в наступні роки за вироком позасудових інстанцій були розстріляні.

Яка ж доля спіткала решту?

Гермайзе Й. Ю. — засуджений на п'ять років позбавлення волі з наступним пораженням у правах строком на два роки. 26 липня 1934 року звільнений із соловецьких виправно-трудових таборів і рішенням колегії ОДПУ від 16 липня 1934 року висланий у Саратовську область на два роки. 8 грудня 1937 року трійкою УНКВС Саратовської області присуджений до десяти років позбавлення волі. 5 січня 1944 року, під час відбування покарання, особливою нарадою НКВС СРСР знову засуджений на десять років позбавлення волі. Помер у місцях ув'язнення 22 вересня 1958 року. Президія Саратовського обласного суду рішення трійки від 8 грудня 1937 року скасувала і справу закрила через відсутність складу злочину.

Іваниця Г. М. — засуджений на шість років позбавлення волі з пораженням у правах строком на три роки. 21 лютого 1938 року трійкою УНКВС Красноярського краю присуджений до десяти років позбавлення волі. Помер 24 серпня 1938 року в Північно-Східному таборі Магаданської області.

Померли в місцях ув'язнення також Залеський А. П., засуджений на п'ять років, та Моргуліс З. П., засуджений на три роки позбавлення волі.

Були повторно засуджені:

Близнюк П. С. — 22 листопада 1933 року до вислання в Казахстан. Подальша доля невідома.

Дубровський В. Г. — 1 грудня 1937 року на десять років позбавлення волі. Особливою нарадою НКВС 16 грудня 1942 року рішення трійки змінене, строк покарання зменшений. Звільнений 22 лютого 1943 року із «Свободлагу» Амурської області. Подальша доля невідома.

Ніковський А. В. — на десять років позбавлення волі. Покарання відбував у соловецькій тюрмі. По закінченні строку постановою УНКВС вирок українського Найвищого суду було скасовано і справу закрито. Звільнений 21 квітня 1940 року. Подальша доля невідома.

Ганцов В. М. — на вісім років позбавлення волі. 15 квітня 1938 року особливою нарадою НКВС СРСР знову засуджений на вісім років. 19 квітня 1950 року особливою нарадою МДБ СРСР засланий на спецпоселення в Красноярський край. Подальша доля невідома.

Слабченко М. Є. — на шість років позбавлення волі. Після відбуття покарання дозволено проживати в Йошкар-Олі. Подальша доля невідома.

Туркало К. Т. — на три роки позбавлення волі умовно і з-під варти звільнений. 20 квітня 1931 року трійкою ДПУ УРСР вирок Найвищого суду республіки було скасовано і справу закрито. (Хіба не свідчить це про всесилля і примхливість ДПУ, НКВС та ін.). Подальша доля невідома.

Встановлено, що з місць ув'язнення повернулися після відбуття покарання Атаманюковський В. Д., Черняхівський О. Д., Матушевський Б. Ф. та Л. М. Старицька-Черняхівська.

Атаманюковський, зокрема, був повторно засуджений колегією ОДПУ 1 липня 1934 року на заслання в Татарську АРСР. Звільнився 26 серпня 1936 року. По звільненні написав понад тридцять наукових праць, захистив кандидатську і докторську дисертації. З 1958 року жив у Харкові, працював у медичному інституті. Помер 1964 року.

І, нарешті, Єфремов С. О. — засуджений на десять років позбавлення волі з пораженням у правах строком на п'ять років. Помер 31 березня 1939 року, за три місяці до закінчення строку покарання.

Оце, власне, всі дані, які має в своєму розпорядженні автор. Безумовно, ще живі люди, котрі тою чи іншою мірою можуть доповнити ці відомості про долі засуджених у справі «СВУ».

Слід, очевидно, сказати і як склалися долі людей, що брали участь у розслідуванні й судовому розгляді справи.

Дев'ять співробітників ДПУ і працівників суду в 1937—1938 рр. репресовано «за участь у троцькістських, антирадянських змовах та шпигунство».

Ця справа породила також десятки нових.

викликала арешти людей, котрі нібито мали стосунок до «СВУ», зокрема М. Зерова, їхнє незаконне засудження і знищення.

Насамкінець треба, очевидно, ще раз сказати про центральну постать цього процесу Сергія Олександровича Єфремова і про враження, яке лишилося після ознайомлення зі справою та його щоденниками.

Безумовно, Єфремов особистість непересічна і далеко не однозначна. Він прекрасно знав українську літературу, спроможний був тверезо оцінювати багато соціальних процесів, що відбувалися в суспільстві. Однак колонаукові та колалітературні суперечки і чвари академічного, письменницького середовища не оминули і цього визначного вченого, що також відбилося у його щоденниках. Єфремов не сприймав Радянської влади, радянського способу життя, комуністичних ідей. Водночас складається враження, що в перші ж роки Радянської влади він свою незгоду звіряв лише щоденникові та близьким людям. Екстремізм, збройна боротьба ніколи не захоплювали Єфремова. Найкраще про це сказав у суді Никовський, пригадавши випадок ще з дореволюційних часів.

У дім до Єфремова з'явилася поліція, щоб провести обшук і арешт. Ще на порозі кабінету вони запропонували йому здати зброю. Єфремов підійшов до письмового столу, взяв ручку і простягнув поліцейському, бо перо було його єдиною зброєю протягом усього життя.

В одному з «цілком таємних» так званих меморандумів, призначених для інформування високих інстанцій, Балицький повідомляв, що слідству вдалося відновити зі слів Єфремова програму «БУДу», а згодом і програму «СВУ». Вони полягали в тому, що за певних умов буде проголошено:

«1. Державність України або у формі повної самостійності, або у федеративному зв'язку із сусідніми державами, але тоді, коли вони повністю закінчать період свого створення.

2. Демократичний лад, прийнятий установчими зборами, скликаними на основі загального голосування.

3. Політичні свободи — рівність усіх громадян, свобода слова, друку, зборів та ін.

4. Національні свободи — рівноправність усіх націй за гарантії національних прав меншості.

5. Земельна реформа за принципом: земля тому, хто її обробляє».

Доречно зауважити, що навіть якщо суто гіпотетично припустити існування «БУДу» та «СВУ», то їхнє політичне кредо в цілому не виходить за рамки питань, які вирішувалися на першому З'їзді народних депутатів. Тільки в уяві Балицького та його колег по ОДПУ це виглядало як «підрив основ». І можна, звичайно, по-різному ставитися до академіка Єфремова, але що сказане, те сказане. При цьому зважмо на час, якому він належав, і даруймо йому деякі його формулювання.

Пленум Верховного Суду УРСР, що відбувся 11 серпня 1989 року, реабілітував усіх, хто був засуджений у справі «Спілки визволення України», не виявивши в їхніх діях складу злочину.

П. С. Блажко, 1880 р. н., лаборант Полтавської держхлібінспекції

М. Л. Лагута, 1895 р. н., викладач Миколаївського інституту народної освіти

Фотографії засуджених подаються за матеріалами кримінальної справи «СВУ».

НАТАЛЯ ОКОЛІТЕНКО

сюжети з героями і без...

Запізнілі роздуми навколо однієї книжки

Перше своє студентське літо я відбувала в Джетигаринському районі Кустанайської області — на цілині. Поїзд зупинився в степу. Дощило, і в чеканні вантажівок, які мали нас розвезти по бригадах, ми співали під гітару — пригравав Валерій Кравець, нині порільський поет і журналіст. Ми прагнули романтики, дружнього спілкування, а насамперед випробувань, найтяжчих випробувань, які б зробили нас гідними почутих на прощальному мітингу врочистих слів. Думка про якусь матеріальну винагороду здавалася блюзнірською: погано одягнені й невипещені, ми одностайно засудили Зіну Улитичеву — призналася, що мріє заробити собі на пальто,— й мало не піддали остракізму Симу Разумович, котра замість рватися до штурвала «степового корабля» взялася куховарити: на щастя, молодий апетит вчасно нагадав нам, що людину живлять не самі піднесені мрії.

Все те було.

В кінці серпня по скошеній пшениці вперіщили дощі, й тоді почалася справжня робота. Нас ніхто не умовляв — самі послали телефонограму із проханням дозволити нам залишитися в степах до кінця збиральної кампанії. Працювали цілодобово. Спали по черзі просто на полі, в копиці сіна; упоравши одну ділянку, негайно бралися за іншу.

Що нас спонукало до того? Звичайно, й молоде честолюбство, бажання похизуватися один перед одним своєю витривалістю, але насамперед щире прагнення зробити корисне діло, бо ж справді боляче було дивитися на безкраї поля, де хліб от-от мав піти під сніг. Я водила трактор, доки відпочивав казах Марат; потім підміняла за комбайновим штурвалом майбутнього геолога Сашка й вже потім переходила на «легку» роботу — натискала на педаль копнувача, перед тим вилами рівномірно розкидавши в ньому сіно. Так тоді жили всі, хто добровільно залишився рятувати врожай.

Було і щось подібне до подвигу: ми справді гасили степову пожежу. Була мить трагічного мовчання біля могили в степу: вночі хтось наїхав трактором на хлопця, котрий спав у копиці... Була своя пісня на слова Валерія Кравця. І ще багато років по закінченні вузу не розпадалося наше «цілинне братство».

Тоді я, студентка біофаку, вже мала досвід... не так літературної роботи, як незаслуженого успіху: мої вірші, надруковані в молодіжній газеті, потрапили під чергову кампанію по зміцненню зв'язків між республіками й були перекладені грузинською, азербайджанською та білоруською мовами. Від моїх екзальтованих ровесників ринув потік листів; с а м Микола Дубов сфотографувався зі мною, с а м а Тамара Ханум надіслала мені новорічне вітання... І хоча на тому мої поетичні вправляння закінчились (усмішка «літературного везіння» теж згасла, як усмішка чеширського кота), передчуття трудових літературних буднів мене не лякало — я жадібно набиралася життєвих вражень.

«Тепер матиму про що писати! — думала я, вже під Білою Церквою міняючи ватянку й кирзаки на вельветову сукенку й ладні мештики. Сюжети ж готові, і їх мені надовго стачить»

Так от же про цілину й не писалося! Роками я перебирала в спогадах пережите, старанно продумувала оті «готові сюжети», але все кінчалося кошиком. Дійсно пережите, відбившись на папері, чомусь сприймалося так, ніби я когось перекомпілювала: дружба юнаків і дівчат різних національностей, натхненна праця, конфлікт між тими, хто приїхав по довгий карбованець, і тими, хто прагнув безкорисливо освоювати цілину, боротьба з вітрами, морозами й не досить свідомим бригадиром і, звичайно ж, гасіння пожежі, могила юного цілинника серед степу, вірна любов... По роках отаких творчих мук я спромоглася на одне-єдине оповідання «З осені в зиму», але до цілинної тематики воно мало дуже дотичний стосунок.

«Слабенький «поплавок»,- сказала моя мудра редакторка Ольга Бабичева. — Але, сподіваюсь, невеличку книжку отримає. Все ж таки на цілині розгортається сюжет!..»

Я довго соромилася цього свого єдиного «поплавка», хоча чого, власне?.. Адже досліджувала в ньому «вічні» теми: любов, дружбу, взаєморозуміння, поезія, природа, юнацька чистота...

Звідки ж виникла до написаного відраза, відчуття облуди, хоч я ні в чому не покривила душею?..

Пізніше, прочитавши у збірці «Сусіди» кіноповість «Легенда про Жовту долину» («Радянський письменник», 1984), яку Іван Куштенко написав у співавторстві зі Станіславом Тельнюком (він також свого часу збирав хліб у тих самих кустанайських степах), я відчула, що й цим авторам «цілина» опиралася. Були у повісті прекрасна любов прекрасних людей, натхненна праця, подвиги, пожежа в степу й романтична могила — ціла низка гострих, непогано виписаних колізій, але художнього твору не було. Чому?

Чому в усьому потужному масиві романів, повістей, оповідань про цілину так мало чогось по-справжньому вагомого? Це ж бо неабияка сторінка нашої історії, й писалася вона нелегко. Чому, попри режим максимального сприяння, зазнав цілковитого фіаско так званий «виробничий роман»? Адже виробництво справді займає в людському житті багато місця, та й жодна тема сама по собі не може бути безплідною... «Жерміналь» Еміля Золя — теж «виробничий роман»!

Відповідь на це запитання мені допомогли знайти інші твори Івана Куштенка із збірки «Сусіди».

Відступ перший:
КОМУ ВСМІХАЮТЬСЯ ЧЕШИРСЬКІ КОТИ?

Іван Куштенко належить до тих письменників, якими критика поки що не цікавилась. Але ж і тиражі його книжок під ніж не йшли, та й не мозолили очі на магазинних полицях,— отже, вони знаходили читача й виконували своє призначення. У таких випадках заведено казати, що критика, мовляв, неспроможна тримати всіх у полі зору, і її увазі не варто надавати значення, треба почуватися поза літературною метушнею або щось подібне. З другого боку, можна почути: «Критика вкоренилась в обслуговуючий персонал спілчанського секретаріату, її увага прямо пропорційна становищу письменника, особисті контакти нині важать більше, аніж об'єктивні критерії поцінування...» Не варто повторювати всі ті закиди, які так часто лунають на адресу критики з трибун і сторінок преси. Істина, як завжди, десь посередині. Нині престиж критики рятує потреба відроджувати імена репресованих або ж несправедливо забутих письменників — чимало наших теоретиків у цій роботі знайшли собі гідне місце.

Але ж завжди так тривати не може, як не може читач жити тільки історичними, чи пригодницькими, чи публіцистичними творами, або витягнутими з шухляди. Інтерес до повного художнього осмислення поточного життя обов'язково відродиться, тим більше в останні роки воно дуже інтенсивне. І тоді постане пекуче питання: якщо вже знаємо, хто ми були вчора, — то хто ми сьогодні? Як ми даємо раду суспільним та особистим суперечностям, чого не розуміємо, що знаходимо, що втрачаємо й де помиляємося? І саме критика муситиме повернутись обличчям до літератури про сучасність, задумуючись у її вічні проблеми. З яких позицій?

Справді, досі нашу критику особа письменника цікавила більше, аніж соціальні, політичні й всілякі інші явища, які стояли за його творчістю. А тому так багато енергії потребувало утвердження авторитету критика: мовляв, саме це звання дає право оцінювати, хвалити, гудити, розставляти авторів за ранжирами й тому подібне. За такої ситуації не обов'язково ані глибоко мислити, ані багато читати, ані створювати справді вагомі, зв'язані з життям літературні концепції: цілком можна обмежитися обоймою з кількох імен. Але ж це шкідливо і для самої критики, і для літератури в цілому. По-перше, така діяльність літературознавців прирікає їх на марність: адже переважна більшість читачів самі спроможні скласти оцінку авторові, зіставляючи його твори не з пропонованими критикою зразками, а з тим, на що орієнтовані їхні власні інтереси, добре, що вибір великий. Пристрасті, які розгортаються навколо поцінування «обраних» творів, у переважній більшості становлять інтерес тільки для самих літераторів, а це явно нераціональне витрачання скупенької площі наших періодичних видань.

По-друге, на якій, власне, підставі критики претендують на роль суддів у літературному процесі? Вони мають кращу теоретичну підготовку, бездоганний смак, досвід логічного аналізу? Але ж усі ці категорії надто невизначені, аби підносити їх до абсолюту, особливо критерії доброго смаку. Помилявся чутливий Бєлінський, оцінюючи творчість Шевченка, помилявся мудрий Лев Толстой, не сприймаючи Шекспіра, а палкий Писарєв не раз компрометував себе категорично різкими присудами тим, хто з плином часу був високо поцінований. Всі ці великої слави діячі дорогі нам не оцінками творчості співвітчизників, а громадянським темпераментом, глибоким проникненням у проблеми сучасності, вмінням зазирнути в завтрашній день. Творчість письменника ставала їм приводом для розмови про болі й тривоги часу — тим-то у їхніх творах цікаво читати навіть про забутих літераторів.

Історія свідчить, що часто серед тих, кому особливо дошкуляла критика або кого вона замовчувала, опинялися найяскравіші творчі особистості — через те, що вони відбивали свою епоху, прозирнувши майбутнє, і тільки майбутнє могло їх зрозуміти. Так «програв» Булгаков визнання у нашій країні теорії відносності Ейнштейна й квантової механіки, крах «лисенківщини», бодай часткове визволення суспільної думки з догматичних пут... Читач, затиснутий у лещата страху, не смів любити Булгакова, як не сміла його зрозуміти критика. А що їй належало виконувати свою місію, то й з'являлися на світ усі оті погромні статті, якими можна було заклеїти стіни вбогої кімнати геніального письменника. Подібних прикладів, на жаль, багато.

Орієнтована на окремих осіб критика дуже рідко підносилась над загальним інтелектуальним та моральним суспільним рівнем, дуже боязко виплутувалася з-під гніту адміністративно-командної системи, що зводило нанівець її прагнення бути прогресивною, впливаючи на літературний процес. Обмеження критики суб'єктивною оцінкою творчості конкретного письменника породжувало групівщину й нездорові пристрасті, «підпільну» боротьбу за те, щоб «вскочити в обойму». І що вже тут казати про моральність прийомів...

Але виграш для конкретної особи обертається спільним програшем: розмиванням критеріїв оцінки художнього твору, підміною авторитетом таланту, розуму й громадянської порядності — авторитетом успіху, суспільного становища, а відтак — втратою кредиту довір'я до всієї літератури. Та головний програш орієнтованої на особи критики в тому, що неосмисленими лишаються вагомі соціальні явища, котрі тією чи іншою мірою проглядають крізь творчість будь-якого письменника — чи орієнтований він на кон'юнктурні установки, чи наділений великим запасом внутрішньої свободи. Винесення присуду, як і «підвішування лаврового вінка» — завдання другорядні.

На жаль, поки що в нашій літературі вирішуються саме вони. Чи не тому доводиться постійно переписувати її вчорашній день, переглядати обойми, відчуваючи душевний дискомфорт при імені декотрих з тих, кого ще вчора вище не ми самі, то на інших очах безпідставно віншували як великих та всенародно визнаних...

Щоб застерегтися від колишніх помилок, критика повинна орієнтуватися на інші цінності. Насамперед треба запобігати тяжінню до «культу особи», до озирань на авторитети. Інакше знов матимем обойми імен замість аналізу соціальних явищ, констатацію окремих успіхів на тлі шанованої сліпоти щодо загальної ситуації в літературі.

Але постає питання: хто ж насамперед потрапляє під благодатний промінь критичної уваги? Якщо відкинути отой елемент суб'єктивного, наносного — амбіція й бажання організувати свій успіх, зав'язувати «корисні контакти», то лишається один внутрішній важіль, що забезпечує письменникові життя або в обоймі обраних, або серед тих, кого називають «та інші». Це вибір героя.

Тож зупинимось на цьому моменті — повернімось до щемкого питання: чому цілинна, бамівська та їм подібні епопеї з їхніми гіпертрофованими гаслами й неадекватною самовідданістю не породили нічого в художньому плані по-справжньому вагомого, такого, що б наклало відбиток на епоху, облагородило її, повело за собою молодь? Чому те, на що було поставлено такий ідеологічний наголос, не виправдало себе?

...Ми їхали з Кустанайського краю, коли за вікном лежав сніг хвилями, бо таки ж накрило скошені валки пшениці, що так і лишилися незібраними. Мали за плечима чотири місяці не схожого на студентське життя, що з них ми каторжно працювали щонайбільше півстроку, а то гуляли в степу, співали біля багать, аврал-годи виконуючи якусь дрібну, не дуже суттєву роботу. Не було техніки, не було серйозної організації роботи, явно не підходив для цілини директивно спущений метод роздільного збирання хліба: в казахстанських степах за спекою прийшли шалені вітри з дощами, скошена на величезних площах пшениця мокла, вже поки починала проростати, ми піднімали й обмолочували смарагдові валки, з комбайнового бункера тхнуло пріллю, а потім те, що вдалося врятувати ціною молодіжної самовідданості, догнивало на погано пристосованих токах та елеваторах. «Казахстанського мільярда» не вийшло — навіть витрат не вдалося повернути.

А за рік-два закрутили степами «чорні бурі»: сталася екологічна катастрофа, як і попереджав академік Мальцев, наполягаючи на безвідвальних плугах, стерньових сівалках, спеціально для цілини пристосованій системі хліборобства. «Цілина» Брежнєва побачила світ уже тоді, коли стало зрозуміло: маємо вексель без покриття, крах грандіозної ілюзії щодо того, нібито можна, відкинувши вікові традиції, побудувати на голому місці щось нове, небачено прогресивне.

А що ж література? Хіба образ людини, здатної в ім'я високої мети терпіти злигодні й нелюдську напругу, більше того — знаходити в такому самозреченні найвище щастя, — хіба ж не цікавий об'єкт дослідження? То чому, коли такий образ і з'являвся в літературі, він справляв на читача вплив, протилежний сподіваному?

Ейфорія героїзму замість дисципліни, відірваний від реальності ідеал замість здорового глузду, сліпа безкорисливість замість нормального прагнення бачити плоди своєї праці... На такій основі герой цілинних звершень неминуче перетворювався на щось ходульне, скоріш смішне, аніж привабливе, і замість надихати на моральні чесноти сіяв цинізм і зневіру, бо ставав чудовим ґрунтом для процвітання махрової безвідповідальності тих, хто смикав цю красиву маріонетку за ниточки ілюзій.

Сумно, але намети, «бригантини», естетика повсякденного героїзму, романтика «важкого щастя» стали пасткою, до якої втрапили найкращі, найчистіші сили суспільства: ті, хто був спроможний не піддатися страху за свій добробут, виявилися паралізованими красивими ідеалами. Не з морозами, вітрами та пожежами, не з користолюбцями-однолітками належало боротися цілинникам, а з безгосподарністю, злодійством, пустопорожністю слів тих, хто в кабінетах тицяв пальцем у карти й проголошував давінні гасла. То був злочин — розплачуватися молодими силами, здоров'ям, усім некомфортним життям за чиюсь нездарність, злочином була добровільна жертва молоді.

Ось чому герой-цілинник, герой-будівник БАМу, підкорювач Півночі неминуче чинив опір справжньому письменникові — спрацьовувала інтуїція, яка кричала: «Все це облуда, облуда, хоча й правда. І нечесно про це так писати». Але той же герой ставав дивовижно прирученим під пером ремісника, який «пізнавав життя» у відрядженнях, встигнувши між двома потисками рук розпитати рекомендованого механізатора про його успіхи й незвичайні пригоди. І котився, мов по рейках, громохкий агрегат типових кон'юнктурних романів, обростаючи «гострими» сюжетними ходами, колоритними де-

талями, місцевими легендами. Звичайно ж, була там і любов хлопця до дівчини іншої національності, і мудрий чабан чи оленяр, і боротьба зі стихією, і неодмінний скромний обеліск — для піонерських салютів... Головний герой з блиском в очах проголошував дуже правильні сентенції про важке щастя й справжнє людське покликання — в той час як його прототип, виснажений безглуздою працею, тулився з дітьми у вагончику або ж гуртожитку втомлений, розчарований...

Так, герой-цілинник, герой-бамівець, герой-першопроходець був цікавий для ремісників від літератури лише в пору весняного натхнення, закоханий, сповнений молодечих сил і завзяття. А коли під дощами реальності він перетворювався на банальну «людину з черги» (хай вибачить мені Галина Тарасюк перефразування її образу!) — з черги на квартиру, на молоко для дитини, на лікування зубів у районній лікарні, то такий, злинялий, він ставав нікому не цікавий. Чи багато важили його болі, настрої й потреби на тлі «великих» звершень, нечуваних битв і грандіозних планів? Чи багато взагалі важило душевне життя людини?

Відступ другий: ПРО ТЕ, ЯК УБИВАЛИ ДЖЕРЕЛЬЦЕ

Сім років тому трапилося мені вступити в полеміку з Василем Фащенком, котрий виявив у нашій літературі, за його власним визначенням, цілу армію «прозоліриків», дивовижно жнаючих, на думку цього критика, завдяки вмінню працювати ліктями й тиснути на редакторів. Не вважаючи за потрібне якось обгрунтувати свою позицію, відомий критик обмежився іронією на адресу «плачів та вигуків» у творах тих «прозоліриків» і всілякого роду «одкровень», як-от: «...Дивись, яке гарне джерельце, розгребу руками, нехай наповнює ріки», «...як добре серед осіннього степу не рубати клена і не вбивати качок»...

Не беручись досліджувати цю концепцію як літературне явище, спробуємо зіставити її з життям. Якщо турбота про джерельце, на думку В. Фащенка, це зразок «етюдного ставлення до життя», переведемо погляд на «вагомий сюжет», який нині дамокловим мечем звисає над суспільством: перезволоження чорноземів унаслідок «грандіозних» меліоративних експериментів над природою, насамперед знищення джерел, а разом з ними й малих річок, що їх ті джерела наповнювали.

«Щось дивне відбувається на Кубані, не було тут, здається, ніяких стихійних бід, а постраждало 130 населених пунктів... виведено з ладу 250 кілометрів доріг, 9 мостів. У самому Краснодарі підтоплено аеропорт, Комсомольський мікрорайон і селище Павловське, розташоване в межах міста. Величезних збитків зазнало село. У колгоспах і радгоспах затоплено понад 360 тисяч гектарів ріллі, при цьому на 108 гектарах погублено посіви...» — писала цього року газета «Известия». А минуло ж тільки 20 років відтоді, як прогриміли фанфари на честь «здачі в експлуатацію» Кубанського моря. Аналогічна ситуація в Скадовському районі Херсонської області, у багатьох інших степових районах.

«З понад трьохсот тисяч гектарів затоплених і перезволожених земель,— повідомляють ті ж «Известия»,— до 2000 року намічено осушити 140 тисяч... Але щоб відвести з них воду, треба спочатку підготувати водоприймачі, тобто ті ж степові річки. На розчищення їх разом з роботами по впорядкуванню намічених площ буде потрібно щонайменше мільярд карбованців».

Отже, коло замикається... на джерельцях, але тепер «дрібна» процедура їх розгрібання обернеться астрономічною сумою, та й невідомо, чи буде, як кажуть у народі, «з того пива диво», бо джерельця гинуть не внаслідок самого тільки розмивання м'яких порід — їх спрямовує енергія, яка виділяється в місцях геоморфологічних розломів...

То де дрібне, а де велике? Де «етюдне», а де «значуще»? И коли нарешті наша література осягне невблаганну діалектну їх нерозривного взаємозв'язку й переходу одне в одне?

...У місті проектували новий район, і олівець в руках архітектора пройшов саме по джерелу: засипати! І почалося вбивство джерела, яке мало славу цілющого і могло б наповнити цілу водойму, заструменіти у водограї... Але хто із «серйозних людей» зважатиме на такий «дріб'язок»? Джерело вбивали довго, глушачи його бетонними латками, а воно вперто вириналося то біля екскаватора, то під бетономішалкою. Аж наступного року нарешті агамувалося, пішло в землю. Та за якийсь час осіла стіна нового будинку: джерело розмило під фундаментом грунт.

Є щось символічне в цій незгаданій історії: все, чого в нашому суспільстві так довго соромилися і що ревно прагли вытравити з людської душі («рефлексії»!), проривалося крізь бетонні загати офіціозних орієнтирів і розвивалося за своїми законами — часом добрими, часом злими, спотвореними звичкою до постійного насильства. Не може бути ні виробничих конфліктів, ні суспільних звершень поза людським емоційним світом, в там немає ні дрібного, ні великого — все може завдавати і радості, і болю, творити й руйнувати. Це розумів навіть такий заповзятливий промисловець, як Генрі Форд 2-й, пишучи: «Якщо ми розв'яжемо в наш час проблему людських стосунків на виробництві, зменшимо собівартість продукції на наступні десять років не менш, аніж знизили її методом масового випуску автомобіля за останню чверть століття...»

А у нас на першому плані завжди виробництво, в умовах якого людські стосунки й сама людина безнадійно малють. Спалах раз у раз жорстокості, якому нині не перестаємо дивуватися,— це наслідок довгого зневажливого ставлення до почуттів, що завжди, за всіх епох, були очима й вухами добра, протистояли грубій силі.

Так, у нас і справді тривалий час у центрі уваги були «характери дійові й зосереджені», що на них і В. Фащенко радив спиратись у письменницькій творчості. Але навряд чи хто відповість, чия воля більша — Александра Македонського, котрий прагнув завоювати світ, а чи Діогена, який попросив грізного царя не застити сонце...

Критерії дійового характеру в нашому житті і літературі визначаються часто за принципами суспільного статусу і відзнак, нагород...

З власного досвіду знаю: було, прийдеш з відрядження й розповідаєш: «З якою

цікавою жінкою я познайомилась! У сімдесят років вона закінчила художній інститут, і тепер двері її житла не зачиняються: сотні, тисячі людей приходять подивитися на її філософські картини й просто поговорити з нею. Я хочу про цю жінку написати!» — «Пенсіонерка? У неї є якісь високі нагороди? Ні? Нам не підходить...»

Ну, а ті, що підходили, вшановані нагородами, рекомендовані обласними інстанціями... Григір Тютюнник розповідав, як він мав писати нарис про передового голову колгоспу. У того все було як треба, от тільки криниця біля двору під замком...

— Та люди в нас такі паскудні,— пояснив. — Взяли за звичку швендяти сюди по воду, ніби їм інших криниць немає. Ну, я їм це заборонив, так вони мені дохлих щурів почали кидати...

І повернувся Григір, не виконавши завдання, шкода, оповідання про це написати не встиг...

Чи мало наших уславлених комбайнерів, будівельників, шахтарів, потрапивши під промінь слави, перетворювалися на штатних «знаменитостей» районного чи обласного масштабу? За прийомами та засіданнями працювати вже було ніколи — працювали за них ті, кого не відзначали й не вшановували. Звичайно, серед передовиків були й такі, що справді заслуговували нагород, але і їм доводилось робити вибір між поглядом у вічі односельця і власним поглядом з газетних шпальт: виявивши нехіть до парадного боку громадського життя, вони продовжували добре працювати, але вже без фанфар та цінних подарунків.

То ж таки правда, що у нашому суспільстві акцент на моральні стимули чудово поєднувався з системою винятків у вигляді матеріальних благ для «обраних» — різних пільг, дотацій, подарунків (варіант «шуби з царського плеча», яка не так підносила, як принижувала, ставлячи трудову людину в залежність від прихильності «вищестоящих»). А література, нічтоже сумняшеся, освячувала цю практику. Мені, наприклад, було ніяково читати оповідання Євгена Гуцала про те, як героїня врочисто пекла хліб, стурбована проблемою... куди подіти телевізор, який дістала в подарунок за працю: адже два вже є,— написане в ті роки, коли це диво науково-технічного прогресу було далеко не в кожній хаті, надто сільській.

Ох, ті «поплавки», де герой, на відміну від свого прототипа, живе у вічній своїй весні, у райських кущах ліричних настроїв, вдало дібраних штрихів і запашної мови, наче Адам, тримаючи в руках плід пізнання, аби ніколи ним не спокуситись... Та напівправда, зізнається Володимир Дрозд у своєму інтерв'ю журналові «Київ», «дозволяла нам бути, як мовлено в «Спектаклі», і прогресивними, і перспективними... Тобто служити і сатані, і богові, тобто і совість мати більш менш спокійну (я ж, мовляв, намагаюся хоч щось сказати), і бути, як мовиться, на плаву...»

Чим різниться за такої ситуації талановитий письменник від ремісника, що цинічно пише «на замовлення»? Звісно ж, майстерністю: вона не те щоб маскує ходульність психологічних характеристик, а має переключати увагу читача на щось таке, що нібито й виправдовує ту ходульність. Штучно, звичайно, зате — красиво...

Але що з тієї краси?

Відступ третій:
ПРИТЧА ПРО ВИНОГРАДНИК.

Ще донедавна конформізм був однією з необхідних умов благополучної письменницької долі. Але саме на тих, хто ставив свічку і богові, і сатані, лягає нині відповідальність за все, що маємо тепер драматично боротн.

«Я порушував нинішні перебудовні проблеми...» «Я бив на сполох...» «Я застерігав...» — звучить у інтерв'ю Володимира Дрозда.

Все те правда. Але правда й те, що, віддаючи належне «вимогам дня», письменники своїм авторитетом зміцнювали тенденції, проти яких протестувала їхня совість. Що передкризовий стан країни — неспростовна реальність і що літератори всіх спрямувань, свідомо чи несвідомо, зробили в неї вагомий внесок. Наслідок — втрата кредиту читацької довіри, який відчуваємо на кожному кроці, й терплять від того як ті, хто мав зиск із компромісів, так і ті, хто не йшов на них.

Трагедія нашої літератури не в тому, що вона «німотствувала перед надсилою бюрократичної системи», як писав Станіслав Тельнюк, а в тому, що вона на догоду тій надсилі ставила перед народом криве дзеркало, в якому потворне здавалося красивим та величним, а величне та красиве дрібним та несуттєвим, і тим надсилі допомагала. І якщо оповідання В. Дрозда «Ніч у вересні» з його гімном окозамилюванню, безглуздій метушні на догоду начальству лягає на терези суперечливих соціальних явищ вагомише, ніж якісь твори, побудовані на правдивому життєвому матеріалі, то «Ланцюгова реакція» Володимира Яворівського й подібні цьому роману твори «перспективної» свого часу тематики приспали можливість запобігання вибуху на Чорнобильській АЕС.

І тут знову ж таки годі твердити, що інакше й бути не могло: в минулі роки чимало обдарованих письменників воліли вдовольнятися скромним життям у «затінку авторитетів», аби не порушити святого правила медицини «Не зашкодь!», яке стосується й до літератури.

У середині шістдесятих років з'явилася друком невеличка за обсягом повість Юрія Лисенка про мафію районного масштабу, злютовану з керівництвом та органами правосуддя, про моральну деградацію тих, хто брав на себе роль дискваліфікаційних «кваліфікаторів», безсовісно експлуатуючи ідеологічні настанови. Яке це все тепер нам знайоме! Але тоді повість автора, що не належав до «обойми», лишилася непоміченою, а разом з тим і справді тривожні соціальні тенденції, переконливо проаналізовані в тому творі. На жаль, і досі наш «критичний трамвайчик» часом котиться по тих самих рейках: в центрі уваги опиняються автори, які і в минулі роки чудово балансували над життєвими глибинами.

Але була інша література! Була — із цілковитою незахищеністю перед вічними нашими видавничими проблемами, із звільненнями з роботи, горезвісним «щось було».

анключеннями зі Спілки, репресіями і таборами...

Цікаво, що на середньовічних картах багато білих плям, хоча основні географічні відкриття тоді вже були зроблені. Просто неахрещені народи не малися за людей. Чи не так і в нашій критиці: соціальні тенденції прочитуються лиш тоді, коли вони з'являються у творах письменників, на котрих зосереджена увага, а відтак наші літературознавці добровільно йдуть у кільватері літератури, сміливість і щирість якої бува дуже сумнівною.

Рано чи пізно, а доведеться розділити на особи оте абстрактне «ми», яке звучить у повальних тирадах, тим більше що коли мовиться про успіхи та заслуги, неодмінно з'являється «я», ще й з великими претензіями.

То що ж це — зводити рахунки, витрачати час і сили на з'ясування «хто є хто»? Навряд чи доцільно це за нинішньої напруженої ситуації. Краща згадати мудру біблейську притчу про робітників, котрі в різний час прийшли обробляти виноградник, а дістали однакову оплату,— притчу, яка кінчається словами: «Друже, дозволь мені бути добрим у своєму господарстві».

Будьмо ж і ми добрими у своєму великому й такому занедбаному господарстві. Але й не забуваймо: на виноградники справді треба приходити п р а ц ю в а т и, а не добирати «недобране», не збирати для себе вищеканий кимось урожай, бо ніхто з нас не знає, чи бере він своє, чи вже замахується на чуже — мірн тому просто немає. Тим-то в перебудовному ентузіазмі насторожують нотки отого прагнення «ділити життєвий пиріг» або закреслювати сторінки минулого (у передвиборній програмі Володимира Яворівського серед «написаного й пережитого» було згадане все, окрім... «Ланцюгової реакції»).

Перекреслити можна тільки «казенний папір», і то коли він не пронумерований: ні життєвий факт, ні письменницький твір віднинути не можна. Небагато ми надбаємо, коли дозволимо одну напівправду замінити іншою. Тоді не лише наше майбутнє, а й минуле буде приречене на те, щоби лишатися хронічно непрогнозованим... Досвід лавірування — це ще не досвід боротьби, а людина, котра не зважується чесно подивитися у власні очі, рано чи пізно скомпрометує ідеї, яким береться служити.

Але повернімося до героя, вибір якого відіграє неабияку роль у письменницькій долі.

Вибір? Але ж вибрати характери, ставити персонажів у певні ситуації може ремісник — справжнього письменника вибирає сам герой — вибирає оточенням, способом життя, тим, на що найтонше, найболючіше відгукується письменницька душа. Отже, йдеться не про вибір, а про вірність герою, про готовність на рівні літературного життя ділити його долю.

Вже згаданий Іван Кушченко і належить до письменників, які розділили долю тих, про кого вони писали, зокрема долю сільської жінки, котра винесла на собі тягар і повоєнних років, і всіх подальших соціальних зигзагів, жінки, котру ніколи не шанували, не берегли, навіть не помічали. Безвідмовні, тихі, невибагливі, ті жінки відмовили-

ся підготувати собі на зміну таких самих тихих страдників («хай діти не знають того, що зазнали ми») і тим визначили одну з найгостріших проблем нашої економіки, самі того не усвідомлюючи.

І хто ж здатен був оцінити таку героїню? Адже у її житті просто не могло бути гострих сюжетів — тож нею нехтували ті, хто, як Фащенко, вважав, що «безсюжетність — це безпредметність і безхарактерність, це порожнеча». Така героїня була надто звичайною для поцінувачів соковитих сцен з народного життя — їй бракувало колориту, браку вало вітьовського хисту, аби вона могла увійти в течію «химерної прози», бракувало дієвості (чи ж можна вважати дією роботу з ранку до вечора), бракувало «високих прагнень» (вдовольнялася найскромнішим з того, чим ділило життя її, вічну годувальницю)... Безпорадна перед грубим натиском, грубим словом, вона жнивилася з криниці вічних народних цінностей, і це тримало її на світі, в тихому храмі несхитних достоїнств внутрішнього життя.

Така Якилина з однойменного оповідання Івана Кушченка, котра «жила собі, а люди й не знають, чи думала вона коли-небудь про своє життя, чи замислювалася над тим, яким воно мусило б бути, якою б вона хотіла бачити свою сім'ю». «Люди не чують, як б'ється її серце, як дозрівають її мислі, чому вони здебільшого носять спідницю сірого кольору. Сільчани бачать її в сірому, але в чистому одязі. Бачать її не сумлну, але й не веселу. А коли йде на роботу чи з роботи, то дивиться в землю, наче по ній свою долю читає».

Звичайно ж, Якилині ніхто й ніколи не полегшить життя, не привезуть їй обіцяних дров, на ній згонитимуть злість, їй дошкулятимуть кпинами такі ж змучені роботою, але зажкатіші молодиці, а в неї «не стачить совісті вибатькувати їх».

А може, Якилина не знала, «для чого вона прийшла в це життя», «...не усвідомлювала себе як людину»?..

Знала й усвідомлювала. Та так твердо, що й вагань до душі не допускала, ніколи навіть не дивилася в той бік, де точилися людські пристрасті навколо ласого шматка. Не витрачаючи сил на суєтне, вона була берегинею того, що його нам так не вистачає в житті,— порядності й доброти. І тим промовляла своє слово світові, найвагоміше з усіх можливих слів: доки знаходитиме воно ґрунт, доти й життя триватиме. І ні до кого, як до Якилини, йде Оникська, що цілий день з неї збиткувалася, позичити грошей, коли припікає, знаючи наперед — Якилина віддасть їй останнє, зібране на пальто, віддасть легко й без вагань. Та й що ділити цим жінкам — вони однакові перед долею...

Така і вдовична Ярина з повісті «Сіно», в якої «для порядку» забирають норов'ячий корм, аби потім кинути його в багно, бо ж «скільки тут того сіна, щоб з ним іще по горищах тягатися».

«Лиха іскра поле спалить і сама згасне»,— тільки й може на те сказати Ярина, тлумлячи ще один біль. І справді, «сама згасне»...

І Кушченко належить до тих письменників, котрі органічно неспроможні зраджувати свого героя, опускатися до виправдання його існування в літературі «здобутками

колізіями»: він пише ик є — і на перший погляд невибаглива оповідь читається з великим інтересом та хвилюванням, бо за нею життя не про людське око, не для фанфар, а як вічний земний труд, альтернативи якому не може бути.

Знайомий герой! — скаже дехто. Його ми зустрічали в творах Григора Тютюнника, Анатолія Дімарова, Євгена Гуцала. Зустрічали. Але ж як нелегко письменникам малося з таким героєм! Років десять тому в одній критичній статті прозвучала дуже характерна думка на адресу Валерія Шевчука: мовляв, дозволимо цьому письменникові бути таким, як він є, коли б усі стали такими — то жахливо, в одному...

Щоцей страх, що, чого доброго, «всі» підхоплять якусь сумнівну тенденцію, — чи не сприяв він «відрегулюванню» тем, звільненню простору для «вагомішого», «значнішого» (про «великі звершення» та «нечувані битви»), хоч нічого значнішого туди так і не прийшло, бо і в житті його не було...

«Прощання з героєм» — так називається одна із статей в газеті «Известия», де журналіст з жалем розповідає, що ж залишилося по одному з постійних героїв нарисів та книжок — керівникові високого рангу: нестерпні умови життя в місті, жахлива екологічна ситуація, суцільні економічні провали. На що ж пішла небуденна енергія цієї людини, котра за планами не бачила живих людей?..

З таким героєм справді доведеться прощатися. І низько схилитися перед Мадонною у сірій свитині чи Антеєм у сірій робочій робі, котрі виносять на собі найтяжчий труд життя. Вони не однолик, не безхарактерні й не порожні — їх просто не уміли поважати в минулі роки.

А від них залежить наше майбутнє...

О. Івахненко. «А онде під тином...»

МІКУЛАШ НЕВРЛИЙ

Вічно жива поема

«Мойсей» І. Франка
в контексті світової літератури

У багатій літературній спадщині І. Франка найвизначнішим поетичним твором вважається його «Мойсей». За жанром це епічна поема. В її двадцяти частинах, стилізованих до біблійного сюжету, поет змалював долю свого рідного народу, його трагічне минуле, тогочасне лихоліття і сподівання на світле майбутнє. В особі головного героя поеми, в Мойсеєві, цій, за визначенням самого Франка, «найграндіознішій постаті прадавньої історії людства», вгадуємо долю самого українського поета, його конфлікт з галицькими клерикалами й «народовцями», вузькі культурницькі інтереси яких були далекі від вселюдської соціальної програми Франка. Одночасно в поемі відлунює грім революційних подій у Росії 1905 року, від яких поет так багато очікував.

Про ідейний задум поеми виразно промовляє її «Пролог», написаний у тоні *ora*t*io* *recta*, що має, як відомо, окрему і досить дивну історію. Цей величний «Пролог» Франко написав на замовлення, протягом однієї ночі. А перед тим він здав до друкарні двадцять пісень «Мойсея» без нього. Та коли цей матеріал було набрано, з'ясувалося, що в першому зошиті через друкарські негаразди перших 5—6 сторінок залишилися порожніми. Щоби зарадити справі, власник друкарні прийшов до Франка й попросив його написати до «Мойсея» передмову, яка б заповнила цих кілька білих сторінок і врятувала таким чином перший зошит. «На коли це потребуєте?» — запитав Франко. «Якнайскорше, пане докторе, по можливості на завтра»,— відповів чемно, але й трохи вкиуваато власник друкарні. «Добро, прийдіть завтра». Наступного дня той власник друкарні знову відвідав Франка і від здивування мало не остовпів: замість передбаченої прозової передмови поет написав вірша на кількох сторінках класичними дантівськими терцинами. З перших же строф було ясно, що Франко адресував «Мойсея» сучасним і майбутнім поколінням свого народу:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжу,
Людським презирством,
ніби струпом, вкритий!

Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу...

Автобіографічний елемент у творі виразно виступає у страждальних і гнівних словах героя поеми, звернених до євреїв. Устами Мойсея промовляє до українського народу сам Франко:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незламнім завзяттю,—
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духу печаттю.

Не лише українська, а й закордонна критика натхненно привітала «Мойсея». Одним з перших у слов'янському світі високо оцінив поему Вінценц Харват, відомий чеський критик і перекладач української літератури. В своїй рецензії він писав: «Поет, в роках вже літніх, є сам Мойсеєм». Докладно викладаючи зміст твору, критик порівнює Франковий образ Мойсея з картиною Доре (1832—1883), відомого французького ілюстратора Біблії та інших творів світової літератури, а на закінчення зазначає, що твір цей породжений «найшляхетнішим патріотизмом». «Завжди буде історія людства славетна своїми прикладами великих чеснот суспільства — патріотизм між ними не є чеснота найменша» (1906).

Ще за життя Франка «Мойсей» був перекладений трьома мовами: польською (В. Кобрин), російською (П. Дятлов) і німецькою (А. Ш. Вуцкі). Два перші переклади були авторизовані. До сьогодні налічуємо дев'ять іншомовних перекладів цього твору.

Заохочений успіхом свого «Мойсея», Франко роз'їжджає з ним по Галичині, читаючи його вдячним слухачам. Перша окрема розвідка про цей твір вийшла 1912 р. в Тернополі. Її автор, викладач гімназії Я. Ярема (1884—1964), закинув Франкові вплив на його «Мойсея» твору Ю. Словацького «Ангеллі», наводячи при цьому певні паралелі. Рішучу відповідь на цей закид дав Франко у передмові до другого видання «Мойсея» (Львів, 1913):

«Моя поема основана майже вся на біблійних темах, отже, що ж природніше для кождого критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти їх з тим, що я зробив із них? Се якраз не прийшло на думку ні одному з критиків моєї поеми. Знак, що Біблія лежить далеко поза кругом їх духових інтересів. Основною темою поеми я зробив смерть Мойсея як пророка, не признано-

го своїм народом. Ся тема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні».

Наприкінці цієї передмови Франко висловлює подяку А. Крушельницькому, який також докладно розглянув «Мойсея» у своїй книжці «Літературні характеристики українських письменників». Дякує при цьому також Я. Яремі, відкидаючи його закид щодо аналогій до поеми Ю. Словацького «Ангеллі», написаної біблійною прозою: «Розуміється, поема Словацького була мені відома ще в моїх гімназіальних часах у Дрогобичі, і, бувши учеником сьомої чи восьмої гімназіальної класи, я написав про неї польською мовою досить простору розвідку для мого шкільного товариша Красінського... Не знаю, що сталося з тою моєю розвідкою, та у всякім разі аналогія між моєю поемою і Словацького «Anhelli-m» дуже далека, полишаючи вже на боці основну різницю настроїв, який у поемі Словацького меланхолійно-песимістичний, в а мене totaliter aliter...» Латинською це означає: цілком інакший, а ми додамо від себе: ще й бадьоро-оптимістичний.

Авторизуючи наприкінці 1913 р. російський переклад «Мойсея», виконаний П. Дятловим, Франко написав до нього передмову, в якій поширив деякі місця із свого вступного слова до другого видання поеми. Для глибшого розуміння генези цього твору варто згадати деякі Франкові пояснення:

«Вопрос о том, историческое явление Моисей или нет, не решен до сих пор за недостатком действительно исторических свидетельств, посторонних древнееврейскому преданию... Несмотря на это, Моисей все-таки является самой грандиозной фигурой древней истории человечества, обставленной таким множеством глубоко правдивых и часто удивительных подробностей, что если не для историка, то по крайней мере для человеческого воображения и для его поэтического воспроизведения представляет неисчерпаемый источник тем и вдохновений... Понятно само собою, что, кроме исторического и психологического интереса, поэма имеет и символическое значение, а как произведение украинца не лишена также и национальной окраски, неизбежной всегда, когда международный сюжет проходит сквозь призму индивидуального темперамента и обогащается при этом живыми впечатлениями и картинами его личного воображения».

Мойсей, як «найграндіозніша фігура старої історії людства», цікавив Франка протягом усього його життя. В своїй праці про генезу Франкового «Мойсея» радянський дослідник А. І. Кохоць пише, що згадки або якшень ремінісценції про нього є в багатьох творах Франка, починаючи з ранньої повісті «Петрії і Довбощуки» (1876), поеми «Ex nihilo» (1885), «Жидівських мелодій» (1889) і кінчаючи поемами «Похорон» (1899), «Іван Вишенський» (1900), розвідкою «Поема про сотворення світу» (1905), ідейний зв'язок якої в «Мойсеєм» дослідив А. Брагінець.

Крім суто біблійних джерел про Мойсея, Франкові були відомі ще й художньо-літературні опрацювання цієї теми. Це передовсім невеличка поема «Мойсей» західноукраїнського поета й художника Корнила Устиновича, який 1891 р. видав її у львівському журналі «Зоря» (№ 10). Ця поема не сподобалась Франкові. Це засвідчує його критична праця про народницький театр у Галичині, в якій він піддав нищівній критиці поезію К. Устиновича: «Читаючи Вашого «Мойсея» та віршу «До Остапа Левицького», мимоволі приходить на думку, що Ваш поклик «ідім спати!» принаймні для Вас зовсім лишній: Ви вже спите, ще й здорово хропите!» На подібну ж оцінку цього твору К. Устиновича Франком вказує у своїх спогадах про Каменяра Б. Лепкий. Полемізуючи з одним галицьким священиком про обох «Мойсеїв» Устияновича, Франко сказав: «Устиянович пише й малює поверху, нічого з глибин душі Мойсея не добуває, не розуміє його трагізму... Побачите, иного я колись напишу...» (Б. Лепкий. Три портрети. Львів, 1937).

Але все таки твори К. Устиновича нагадали Франкові образ Мойсея, в якому він хотів бачити насамперед провідника народу, народного вождя і як такого задумав його увічнити. До цього ж могла стимулювати Франка й невеличка (лише 4 с.) поема «Мойсей» (1823) французького поета-романтика Альфреда де Віньї, яку він міг читати і в оригіналі, і у щойно виданому українському перекладі (В. Щурат. Поезія XIX віку, I частина. Львів, 1903). Обравши з біблійної легенди останні, передсмертні дні не визнаного власним народом Мойсея, де Віньї ставить в центр уваги його молитву на самій межі обіцяної землі, до якої все своє життя Мойсей вів ізраїльтян і в якій суджено було йому померти:

Земля обітована, Канаан вже мріє,
де вмерти — знав він се — нема йому надії.

Як і всі інші герої творів де Віньї, його Мойсей мордується самотою і відчуженням. Єдине бажання його — якнайскоріша смерть. Такий підхід — данина романтизму, але водночас і вина соціальної атмосфери Франції після наполеонівських війн. Художньо цей момент посилений стилістичним зверненням: «Позволь, щоб огорнув мене вже сон могильний!», яке повторюється чотири рази, з поступовим напруженням. Молитви Мойсея наганяють на ізраїльтян страх і тривогу. В обітовану землю вони входять вже після смерті Мойсея, який в поемі де Віньї огорнена серпанком таємничості:

. . . . А де ж Мойсей?
Народом стрясе плач... В обітовану землю
йдуть походом.
А Йозує йде перший сам, в задумі темній,
бо вибранцем вже божим став
у жизні земній...

Порівняно з повною руху й динаміки поемою Франка Мойсей де Віньї статичний, не наділений такою силою внутрішніх переживань, сумнівів і вагань. Немає у де Віньї тої сили драматизму, якої досягає Франко в гострому конфлікті Мойсея з Датаном і Авіроном. У творі французького поета ці ужепророни відсутні. Мойсей де Віньї позбавлений зв'язку з народом; як типовий герой романтичної літератури, він славить індивідуалізм. Зовсім інше бачимо у Франка: його Мойсей всіма помислами й інтереса-

ми за'язанні зі своїм народом, живе й працює для добра й щастя людей, тобто виступає як тип суспільний, чим і заперечує індивідуалізм. Цим самим ідея Франкового «Мойсея» гуманна й прогресивна: герой у нього — захисник і спаситель поневолених, слуга суспільства, подвижник прогресивних традицій.

Так само виразно соціальний у поемі провідник молодого покоління Єгошуа — «князь конюхів», представник єврейської бідноти. Якщо у де Віньї цей наступник Мойсея, як і належить романтичному героєві, йде в «задумі темній», то Франковий Єгошуа у відповідну хвилину стає на чолі поневолених, виступає справжнім вождем народу. Після того як повсталий народ покарає зрадників:

> Авірона камінням поб'ють
> І Датана повісять,—

Єгошуа закликає всіх до боротьби, щоб зі зброєю в руках добути обітовану землю:

> А Єгошуа зично кричить:
> До походу! До зброї!

Навряд чи знайдемо у світовій поезії так лапідарно переданий момент всенародної революції, коли поклик її вождя запалює всіх, перетворюючи вчорашніх рабів на героїв, свідомих своїх завдань:

> Ще момент — і Єгошуї крик
> Горл сто тисяч повторить;
> Із номадів кічливих цю мить
> Люд героїв сотворить.

У поемі де Віньї, яка до Франкового твору подібна, як засушена квітка до пишно розквітлої троянди, такого кульмінаційного моменту немає. Цей сюжет могла породити лишень та історична дійсність, у якій жив і працював автор українського «Мойсея», твору виразно революційного й програмового. Вже цим мотивом Франковий «Мойсей» виступає як твір вселюдського звучання, як шедевр світової літератури.

Серед однойменних і тематично споріднених з Франковим «Мойсеєм» творів треба згадати видану 1861 року філософську драму угорського письменника Імре Мадача (біблійна традиція про старозавітного пророка в нього своєрідно опрацьована: Мойсей досягає своєї мети шляхом примирення з народом), а також драму Карла Гауптмана, яка вийшла 1906 року, вже після Франкового твору, але про якісь впливи тут говорити не випадає. Німецький письменник створив її послідовно за біблійним сюжетом, тоді як у Франка, як ми вже казали, ця тема була породжена тогочасною українською дійсністю й локалізована до біблійного сюжету. Цілком можливо, що Франко згодом познайомився з драмою К. Гауптмана.

Така енциклопедично ерудована й всебічно освічена людина, як Франко, не могла не знати, що величний образ Мойсея зображено у творіннях славетних художників (Боттічеллі, Рафаель, Веронезе, Рембрандт та ін.) і композиторів (ораторія Генделя, опери Россіні, Рубінштейна та ін.). Нагадаємо, що, подорожуючи по Італії у 1904 році (рік перед написанням поеми), український поет побачив у Римі статую Мойсея, виконану Мікеланджелло близько 1515 р. Давній задум, інспірований творінням геніального митця, дістав сильний імпульс. Знаменно й те, що український «Мойсей» постав напередодні першої російської революції 1905 р.

Де в чому можна порівняти Франкового «Мойсея» з великою драматичною поемою Ярослава Врхліцького «Бар Кохба» (1897), кілька уривків з якої Франко переклав, супроводжуючи їх власним коментарем. Йдеться передусім про мотив великої відповідальності й трагедії народного вождя. В поемі Франка це стосується безпосередньо до Мойсея, у Врхліцького — більше до рабина Акіби, ніж його обранця Бар Кохби, останнього володаря Ізраїлю та провідника невдалого повстання ізраїльтян проти тиранії Риму. Обидва твори єднає також їхній перегук із сучасністю. У Франка — з недолею українського народу, який чекає на свого Мойсея, у Врхліцького — з партійними чварами 90-х років у Чехії. Проте у художньому опрацюванні основної ідеї, історичного тла, у філософському осмисленні цілого твору кожний письменник ішов своїм шляхом. Франко концентрувався на психологічній драмі Мойсея, на остаточній меті його пророцтва й на перемозі молодого покоління, яке після його смерті, виконуючи його заповіти, виводить поневолених євреїв з єгипетської неволі. Врхліцький натомість підкреслював чвари між Бар Кохбою й рабинами, довільно вплітаючи сюди мотив еротики й ритуального вбивства, що разом усе і призвело до поразки повстання та до ще більшого рабства. Помітна й жанрова відмінність обидвох творів: у Врхліцького це «уривок епопеї», у Франка строго концентрована поема в двадцяти співах. Найбільше єднає поетів жадоба пізнати скарби світової літератури, програмна праця над їх перекладами рідною мовою. Роз'єднує ж в основному те, що Врхліцький виступав з позицій космополіта, а Франко завжди був інтернаціоналістом, залишаючись при цьому свідомим українцем.

З певними застереженнями, а не так, як це колись зробив А. Музичка (1927 р.), можна говорити про вплив на Франка Джона Мільтона. Поема англійського гуманіста «Втрачений рай» (1667) і Франковий «Мойсей» споріднені лише біблійними сюжетами, почерпнутими, одначе, з різних сторінок Біблії, а тим самим і інакше трактованими. «Втрачений рай» порушує питання гріхопадіння перших людей, потяг до щастя і бунтарський дух вільнодумства. Ближче до «Мойсея» «Самсон-борець» Мільтона, що його Франко почав перекладати 1906 р. Цей твір показує невичерпні сили народного спротиву, уславлює жертовність народного вождя. Але ідейне осмислення образу народного вождя в обох поетів не однакове. Самсон у Мільтона карається тим, що зрадив таїну своєї надприродної сили (манботіаський міф). Франковий Мойсей гине на межі Канаану через свої вагання й сумніви, яких уже немає в його наступника, Єгошуї. Глибоку психічну драму обох героїв кожен з поетів зобразив по-своєму, втіливши в неї загальнолюдські болі й страждання.

Не викликає згоди й порівняння Франкової поеми з «Каїном» Байрона, хоча й тут джерелом обох творів є Біблія. Те, що

Байрон, всупереч біблійній легенді, возвеличує свого героя, робить його правдошукачем, богоборцем, бунтарем, очевидно, було співзвучним Франкові, але його «Смерть Каїна» інакше й цілком по-новаторському тлумачить цей складний образ. Коли в Байрона-романтика Каїн гордий індивідуаліст, у Франка він наприкінці поеми приходить до розуміння суспільної вартості людини, її ролі в праці для загалу.

Треба підкреслити, що Франкові сюжети, взяті зі світової літератури, переробка їх чи просто переклади були завжди вмотивовані потребою збагатити рідну літературу новими образами й мотивами у власному, оригінальному й виразно соціальному забарвленні, із наданням їм революційного змісту і власної філософської концепції. Абсолютну слушність мав празький дослідник К. Чехович, який констатував, що «справа літературних впливів у Франка надзвичайно складна. Його велика начитаність у різних європейських літературах мусила залишати деякі сліди у його власній творчості. Багатство впливів виявляє лише його велику ерудицію і вмілість перетворювати різні чужі елементи у свою власну, нову мистецьку цілість» (1939 р.).

Попри свої програмні завдання, чи, як каже О. Білецький, «заповіт українському народові», Франко піднісся в «Мойсеї» до універсальних, вселюдських ідеалів, подаючи в пісні про Оріона (XVI частина поеми) діалектику розвитку й шляхів у майбутнє всього людства. Згадуючи зі старогрецького міфа постать сліпого велета Оріона, що йде до сонця віднискати втрачений зір, Франко ототожнює його з людством, яке простує до «незримої» цілі:

> Сей Оріон — то людськість уся,
> Повна віри і сили,
> Що в страшному зусиллі спішить
> До незримої цілі...

Одночасно при цьому поет змальовує образ поводиря, який веде довірливого сліпого велета:

> А на плечах поводиря ніс,
> Сміховинну хлопчину,
> Що показував шлях йому — все
> Інший в кожду годину.

Отак і все людство, засліплене своїми ідеалами, поривається до них, але, за іронією долі, «в те трафля, в що не мірить». Характеризуючи природу й прагнення людства, поет підкреслює досить частий розрив теорії й практики в її житті:

> Неосяжнеє любить вона,
> Вірить в недовідоме;
> Фантастичнеє щоб осягнуть,
> Топче рідне й знайоме.
>
> Строїть плани не в міру до сил,
> Ціль не в міру до актів,
> І жартує з тих планів її
> Хлопчик — логіка фактів.

Подібно до того, як Мадач у «Трагедії людини» (1861), Франко осмислює історію людства, підкреслюючи в ній драматичні колізії:

> І як той дивовижний сліпець,
> Що чужим очам вірить,
> Все доходить не там, куди йшла,
> В те трафля, в що не мірить.

Марно було б добачати в цих рядках якесь ідеалістичне розуміння історії. Запереченням цього є завершальні строфи «Мойсея», в яких Франко на прикладі пробуджених ізраїльтян висловлює віру в перемогу повсталого народу:

> Задуднять — і пустиннї пісок
> На болото замісять,
> Авірона камінням поб'ють
> І Датана повісять.
>
> Через гори полинуть, як птах,
> Йордан в бризки розкроплять,
> Єрихонські мури, мов лід,
> Звуком трубним розтоплять.

У названій вище віршованій драмі Мадача відчуваються трагічні тони, породжені поразкою угорської буржуазної революції 1848 р. У поемі ж Франка — бадьорий настрій. Він свідчить про солідарність українського поета з революційними подіями 1905 року, від яких він сам і всі поневолені народи царської Росії очікували свободи. Народний вождь у Франка не ізольований від мас, він є її експонентом, виразником її дум і поривань, борцем за її майбутнє. Таким чином, основну ідею свого «Мойсея» — взаємовідносини історичної особи й мас — Франко вирішує у виразно прогресивному плані.

Люди великої душі переростають національні рамки. Споглядаючи терністі шляхи людства, боротьбу поневолених проти поневолювачів, вони завжди страждали їхніми болями. Ці страждання, але разом із ними й надії на краще майбутнє — вияв їхнього гуманізму. Ідеями гуманізму пройняті усі шедеври світової літератури. Вони відгукуються в «Божественній комедії» Данте, в «Дон-Кіхоті» Сервантеса, у «Фаусті» Гете, у трагедіях Шекспіра, у поезії Пушкіна, Шевченка й Міцкевича, в романах Толстого й Достоєвського та в творах інших геніальних письменників. Ці гуманні ідеї, а також віра в краще майбутнє і є те вселюдське, що ріднить і зближує передових представників національних літератур. Пригадаймо лише вірш Пушкіна про Міцкевича («Он между нами жил», 1834):

> Он говорил о временах грядущих,
> Когда народы, распри позабыв,
> В великую семью соединятся.

Вселюдськими болями страждав Шевченко, коли висловлював віру в світле майбутнє людства:

> І на оновленій землі
> Врага не буде, супостата,
> А буде син, і буде мати,
> І будуть люди на землі.

До вселюдських мотивів у Франковому «Мойсеї» належить філософське осмислення притчі про терен. Прагнучи мати свого короля, дерева звернулися по черзі до кедра, пальми, рожі... Але ніхто з них — задля

власних вигод — не хотів бути королем. Аж нараз хтось, як на жарт, згадав терен. Той охоче погодився:

> Я на вашім престолі як стій
> Без вагання засяду.
> . . . .
> . . . .
> Здобуватиму поле для вас,
> Хоч самому не треба,
> І стелитися буду внизу,
> Ви ж буяйте до неба.

Устами Мойсея, який оповідає цю притчу зневіреним гебреям, Франко розкриває її сенс:

> Дерева — се народи землі,
> А король у їх колі —
> Божий вибранець, син і слуга
> Господевої волі.

Єгова не хотів собі обранця із «гордих, грімких», зарозумілих і тих, що «підносять могутню п'яту Над людськими карками». І так само, як скромний терен став королем дерев, так і «вибраний богом народ Між народами вбогий». Якщо він хоче бути прикладом для інших народів, то повинен бути скромним, не спокушатися на земні ласощі, не гнітити інші народи. А посольство, що дав йому Єгова, тобто диспозиції, одержані від природи, він повинен жертовно нести у далеке майбутнє, аж поки їх перехопить інший народ, а він тоді «засяє в короні», здобувши собі волю, власну державу...

> Ти мій рід, ти дитина моя,
> Ти вся честь моя й слава,
> В тобі дух мій, будуще моє,
> І краса, і держава.

Лише Франко, те «велике астральне тіло, що гріє всю Україну, а світить далеко дальше» (М. Черемшина), міг тоді, в умовах поневолення українського народу, розшматованого між двома хижими монархіями, відважно висловити програму державності, яка є головною в його «Мойсеї» та яку здобув український народ у жовтні 1917 р., вже після смерті Франка. Ця програма, чи, як визначає О. Білецький, «заповіт українському народові», логічно випливає з ідеї взаємовідносин вождя й народу. І тільки Франко, хоча й устами біблійного пророка, мав моральне право сказати своїм співвітчизникам:

> Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
> У незламнім завзяттю,—
> Підеш ти у мандрівку століть
> З мого духу печаттю.

Очевидно, на основі окремих цитат з «Мойсея» не можна в цілому виводити його автобіографічний характер. Не можна, очевидно, також тлумачити образ героя поеми як автопортрет самого Франка. Задум поета був значно глибший: поставити перед поневоленим народом найвищу мету його розвитку — ідею державності, розв'язати проблему героя й маси, показати складні взаємовідносини вождя й народу. Справжній вождь у поемі не переможений зневірою й сумнівами Мойсей, хоч би як він був вірний своєму народові, а «князь конюхів» Єгошуя, який без вагань бере на себе керівництво над поневоленими, закликає їх до зброї і проводить їх до землі обітованої, тобто здобуває їм волю.

Не можна, однак, заперечити й алегоричний характер Франкового «Мойсея», породженого соціальними вимогами часу. В цьому твір українського поета близький до «Божественної комедії» Данте, з якій великий флорентієць перегукується по-своєму, згідно з поетикою своєї епохи, із своїми сучасниками, картаючи їх — і то не завжди за церковними канонами — за їхні гріхи, співчуваючи їм у їхній недолі й добачаючи в них не тільки зло, як це робила церква, а й людську гідність, сумління і мужність. Незважаючи на загробні злигодні Дантових героїв у «Пеклі», «Чистилищі» й «Раю», в його «комедії» відчувається не загробне, не потойбічне життя, а життя земне, життя сучасників поета з усіма їхніми болями й радощами. Глибоке співчуття автора до людських страждань і є основою гуманізму великого флорентійця. В такому плані «Божественна комедія» — твір світський, суспільно значущий, а її автор, за влучним висловом Енгельса, «...останній поет середньовіччя і разом з тим перший поет нової доби».

А хіба проблематика «біблійного» «Мойсея» І. Франка не була сучасною, не була відгомоном боротьби самого поета з тогочасними «вождями» галицьких москвофілів, «народовців» і всякого роду опортуністів, що їх відважно картав Франко в своїх сатиричних віршах «Ботокуди» (1893), «Сідоглавому» (1897), «Антошкові П.» (1902), «О. Лупитикові» (1903) та ін., викриваючи їхній псевдопатріотизм та протиставляючи їм справжній патріотизм, грунтований на праці й спрямований на добро й щастя трудового народу:

> Ти, брате, любиш Русь,
> Я ж не люблю, сарака,
> Ти, брате, патріот,
> А я собі собака.
> . . . .
> Ти любиш в ній князів,
> Гетьмання, панування,—
> Мене ж болить її
> Відвічнее страждання.
>
> Ти любиш Русь, за те
> Тобі і честь, і шана,
> У мене ж тая Русь —
> Кривава в серці рана.
> («Сідоглавому»)

Запроданців власного народу і псевдопатріотів немилосердно громив Франко устами біблійного пророка в своєму «Мойсеї»:

> Горе вам, нетямущі раби
> На гордині котурні!
> Бо ведуть вас, неначе сліпих,
> Ошуканці і дурні.

Саме ця суспільна основа й споріднює філософські, а одночасно й політичні алегорії Данте й Франка, хоч як би часово вони були віддалені одна від одного. І. Франко, подібно до Данте, стояв на порозі двох епох,

маючи в своїй творчості зерна соціалістичного художнього напряму. Його програмовий вірш «Товаришам з тюрми» (1878), як довів О. Білецький, є внутрішньо споріднений з «Інтернаціоналом» Ежена Потьє, який був надрукований 1887 р, тобто на дев'ять років пізніше, ніж згаданий вірш І. Франка. Це має принципове значення: в обох творах виразно відчувається програма Першого Інтернаціоналу.

Такі твори, як роман «Борислав сміється» (1881), що в ньому вперше в світовій літературі зображено початкову стадію організованої боротьби робітників з капіталістами, як «Гімн» («Вічний революціонер», 1880), «Каменярі» (1878), повість «Boa constrictor» (1878), як увесь цикл «Веснянки», Франко писав, за його власними словами, «на зорі соціалістичної пропаганди». Для України тих років усі ці твори були новаторськими, наступальними. Вони проголошували новий етап боротьби трудящих проти власних і чужих визискувачів. У них виразно відчувається подих соціалістичного світогляду, а з боку мистецького — елементи нового художнього методу. Можемо сміливо сказати, що значущістю вже цих творів увійшов І. Франко в історію світової літератури, хоча й досі він, як, на жаль, і вся українська література, внаслідок різних причин іще мало відомий у широкому світі.

Твори великої, чи, інакше кажучи, світової, літератури завжди пройняті людяністю, вселюдськими ідеалами свободи, добра, краси й справедливості. Будучи національними, вийшовши з рідного грунту, вони мають тому загальнолюдське значення. Саме таким твором і є «Мойсей» Івана Франка, твір з глибоким соціальним і філософським змістом. У ньому український поет створив оригінальний, ніким іще в такому плані не осмислений образ Мойсея. Це тільки посилює твердження, що «вічні образи»,— а до них належать Мойсей, Каїн, Гамлет, Фауст, Дон Кіхот і т. д.,— тлумачаться в кожній епосі по-своєму, з нової позиції, що вони для художнього осмислення невичерпні, вічно «відкриті». Глибиною ідей, мальовничістю й масштабністю картин, тонкістю психологічного аналізу (в цьому Франко близький до Шекспіра), майстерністю виражальних засобів Франковий «Мойсей» є новим і цілком оригінальним явищем у художньому осмисленні відомого біблійного образу. Рівного йому нема у світовій літературі.

Сам Франко вважав цей твір синтезом усієї своєї творчості. В «Мойсеєві» дух українського поета досяг найвищих вершин. Вікова боротьба добра й зла, правди й брехні, розуму й чуття, взаємовідношення особи й колективу і, нарешті, діалектичне розуміння шляхів розвитку всього людства — ось той багатий комплекс думок і почувань, що їх уклав поет у свій твір. Незважаючи на «біблійну» генезу, ще раз варто підкреслити — твір сягає коріння історичної долі українського народу, зачерпнувши при цьому й страдницької долі свого геніального творця. Глибоко й виразно національний Франковий «Мойсей», а разом із тим багатством своїх вселюдських ідей і мотивів є твором інтернаціональним.

Як і будь-який великий твір мистецтва, поема Франка відзначається багатоплановістю, що породило багато різних філософських тлумачень і оцінок її історико-літературного значення. «Мойсей» Франка відображає бойовий, наступальний світогляд автора і всієї його соціалістичної генерації. Поема закінчується закликом до боротьби за волю, вірою в перемогу (а в цьому й полягає сенс життя). І саме тим вона вічно актуальна, дійова.

Братіслава

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

Польські правительствені кола прожили весь 1620 рік в великій тривозі, яка все степенувалася (зростала) протягом року. Над сподівання згода, уложена з турками попереднього року, показалася не тільки нетривкою, а власне, стала прелюдією до страшних планів на повне завоювання Польщі, прийнятих в султанських колах. Ближчим приводом до розриву мав послужити факт, що в війні семигородського воєводи Бетлена-Габора, члена протестантської ліги, з головою католицької партії, цісарем Фердинандом, польське правительство підтримувало свого союзника Фердинанда, і польські своєвільні банди тан званих лісовчиків впали восени 1619 року на Угорщину й погромили військо Габора. Бетлен-Габор був турецький васал і протегованець, і ся польська напівофіційна участь в його погромі записана була на рахунок Польщі на турецькім дворі. До того Іскандер-баша додавав поголосок про плани козаків до грандіозного морського походу на турецькі землі. Під впливом сього вже під весну 1620 року в турецьких колах була вирішена й проголошена війна з Польщею. Султан вирішив сам особисто на зиму рушити в похід, щоб з весною ударити на Польщу для завоювання, а поки що вислати Іскандер-башу на Молдову, щоб скинути воєводу Граціана, що скомпрометував себе як союзник Польщі. Всі представлення польського посла в Царгороді нічого не помагали, його трактовано з найбільшою зневагою. Одинока річ, що могла б по гадці візира відвернути війну,— се коли б польське правительство зруйнувало пограничні українські міста і до чотирьох місяців винищило козаків. Зрештою турецьке правительство, не покладаючися на запевнення поляків, само вирішило забезпечити себе від козацьких нападів і вислало ще в марті башу на дніпровське устя, щоб там побудував замки на козаків. Коли ж, незважаючи на всі заходи, в липні своєвільні козаки дійсно рушили на море, справа була безповоротно вирішена: посол польський поспішив утекти з Царгорода. (...Ми знаємо, що се було ділом козаків своєвільних, які не хотіли знати комісії й вирішили похід заздалегідь. — М. Г.). Козаки пройшли в околиці Царгорода і грабували їх з нечуваною відвагою, а страх перед ними був такий великий, що приходилося киями згоняти турецьких матросів, щоб ішли на тих кілька галер, які постягано, щоб вислати на козаків. Розуміється, сей флот в таких обставинах нічого не годен був зробити козакам, і ті, попустошивши околиці Царгорода, пішли в інші сторони. Здобули й спалили до останку Варну, де було не менше 15 тисяч людності. Бушували де хотіли по всьому морю, як доносив французький посол.

Війна була вирішена. Іскандер-баша рушив з літом на Молдову з великими силами; разом з тим з Криму пішла орда, а Бетлен-Габор вислав своє військо. Воєвода Граціан благав помочі у Польщі. Жолкевський розпоряджав дуже невеликим військом, щось коло 5 тисяч усього; від козаків не міг сподіватися значнішої помочі, але рішився залишити сим разом оборонну тактику, якої розважно тримався в попередніх кампаніях, а перенести війну на Молдову. Був тут рахунок, що на молдавськім грунті поляки матимуть при собі військо Граціана, а два-

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, 1—10.

шк туркам його знищитк, мусять ка самі саої плечі їх пркйняти. Але ще більше було тут політкик нервів: стврий гетьмак, каслухавшися дорікань і підозрінь за свою нвсиивість у попередніх кампаніях, сим разом хотів затинути рота своїм критиам і рішився ризккутк. В своїм листі до королв, аступаючи а похід, аік висловив ще раз глкбоке саоє перекоиввикв, що боротьбв з турецько-твтарсьиим саітом можлква тільки зачіпиа, офензивна: пригадуаав твкі плакк иоролв Стефаиа і вивзуваа, що тепер, маючи велниу козвцьиу силу, сі плвии сповиuти далеко легше, ніж за иороля Стефаиа, иолп козаків «ие було і сотної чвсті».

Та а сій иозацькій спраах шеф польських аійсьиових снл і з тим иомінальний заерхник козацтва ніколи ие амів відповідно знайтиси. Кривавв різнв солоницьиа, повиа безоглядного заірстаа і підступу, лягла між иим і иозвччиною непрохідною пріраою на всі пізніші часи. Козвин не вірили Жолкевському, як св він сам призиавав; для нього аони зістаaалнсв «роззвіреним хлопством», «ивволоччю», розбійникзми (łotrostwo — улюблений його вирвз про козакіа). Він уважав одиноким розв'взанням козвцької спрвви иищитн їх, рубвти, топити в потоквх ирові, як писав воєводі Грацівну. А тим часом сам зивв найліпше, ивскільки труднішою стала всяка оружна розправа з иозвччиною. В усяких аоєнно-політичних рвхунках незмінио приходилося йому рахувати нв учвсть і поміч козакіа; вк державкому політиноаі калежало йому супроти того думати про звведення певного modus vivendi з иозвччиною. Алв його козвцька політикв зіствввлвся політиною нервів шлвхтичв, який через шкіру чув, «що те хлопстао з природи своєї нвроду шлвхетськиому непрнвзне», ви він писаа иивсьиій шляхті. В відносинвх до козвччини знав він тільки однв — не попусквти, нічого не дозволяти, доки можна було стрвхом оружжя стримувати їх. І жертвою сеї коротиозорої політики, якв кінець кінцем розввлилв Річ Посполиту, судилосв йому свмому упасти тенер насамперед.

Жолкевському знаний був розділ, вкий ствся серед козаччини, і звміри саоєвільників. Політичний розум наивзуаав зблизитися до партії Сагайдачного, «котрв тримається торішніх постанов, уствлених комісврвми його иор. мил.», підтрнмати її протк саоєвільиккіа асіма склами і прихилити до себе всяиими можливими уступквми. Безперечно, Свгвйдвчний ще тільки зивчив нв Уирвікі, що міг з свого боку двти дуже поввжиі коитингенти кв турецьку війиу. Але Жолкевський стовв безрвдио перед сим козацьким розділом, перед козацьким саоєаільством і не робив иівких серйозиих стврвнь, щоб притягнути иозаччииу до себе. «Щодо козвкіа ие зиаю, ви твм у иих випадуть справк: коли аізьме гору та сторонв, що держитьсв торішніх поствиов, уложеиої комісврвми ввшої иор. милості, то треба буде мати готоае, що їм обіцяно дати»,— писав він у листі до иоролв з 30/VI. Правдв, розвиввючи твм же плвн християнської ліги проти туриіа і звчіпиої війни з иимк, аін звввважав, що коли б Річ Посполкта пркйняла сей плви, то треба звлишити гвдиу про кври зв двниші морські походи й звохотитк козакіа, давши їм «чого аоик бажають, аби турквм починили яккнайбільші шиоди і злості». Але се був плви, двлеиий аід здійсення: прийиятим бачити його ке сподівввся, певио, і сам Жолкевськкй. А тим часом він нолишвв козацьким відносинвм уклвдвтиси самим, як їм бог дасть, може, ие без звдушевної гадкк, яку висловлювалк щкро інші шляхетські політики 20 літ тому — «ліпше, що вони самі з собою будуть жертиси».

В линні, коли приходиа речінець виплати козвцької плвтні, Жолкевський з підскврбієм коронним вислаа до козвків своїх агентіа з звпитвнням, чи будуть воин тримвтися поствиов комісії,— в такім разі їм буде виплачена плвтии. Агенти сі були анслвиі, очевидно, на Запорожжв до иозвиів своєвільних, і сам Жолкевський розумів, що нівкою плвтнею їх не здержиш від своєвільств і від походу нв море, до котрого, вк донесено Жолкевському, приладили вони аже даісті човнів. Отже, ся сторона булв безнвдійна. Алв і до Свгвйдачного зблизитися Жолкевський не старався, хоч той з свого боку робиа перші кроии, видввши виісь універсвли, де остерігвв перед турецько-твтврським походом. Що більше, свме в тім часі Жолкевський думва квд тим, як йому зловити а саої руки патріарха, вивввивши з иозацької території, «щоб ие вийшло більших розрухів серед иозвиів». В результаті і пвртія Свгвйдачного зіствлася на боці, і коли навіть уважати «козаиіа наємних», що звичаться між військом Жолкевського (між контингентами Жолкевського звичиться уирвіицiв з пвиом Хмелевським (sic) 800, з Тишкеви-

чем 400, барських 300, козаків наймних 1600... Се єдиний слід козацької участі в експедиції — на підставі його говориться про участь запорожців в кампанії 1620 року. — М. Г.), за козацький полк, висланий Жолкевському в поміч Сагайдачним, відповідно до його лояльної політики, то сей малий полк (1600) виглядав би скорше на іронію, ніж на реальну підмогу.

Накидатися польському правительству Сагайдачному не було інтересу: в даному моменті треба було, щоб польське правительство його просило, щоб він міг диктувати йому бажання козацькі (спеціально в справі церковній). І тоді, як Жолкевський рушав на Молдову в пащу турецького лева, Сагайдачний з своєю партією займався саме справою свячення владик, певний, що незадовго Річ Посполита таки звернеться до нього за поміччю, і тоді буде час їй дещо подиктувати.

Жолкевський в перших днях вересня нового стилю перейшов Дністер і пішов з своїм військом в глибину Волощини, під Ясси, щоб получити його з військом господаря. Але поява такого малого війська викликала тільки паніку серед волохів, що наперед вважали справу програною і почали кидати господаря та приставати до турків. Граціані, побачивши се, хотів з душею тікати до Польщі, але Жолкевський затримав його. Коли з сподіваного молдавського війська до нього прилучилася мала жменька дворян Граціані, було справді ясно, що справу програно: перехід за Дністер був фатальною помилкою, і Жолкевському треба було вертати чимдуж назад. Але амбіції старого вояка була лихим дорадником: Жолкевський не хотів вертатися, отаборився під Яссами на полях цецорських і став чекати турків.

В другій половині вересня нового стилю надтягнув Іскандер-баша з ордою кримською і з ногайськими татарами мурзи Кантемира; Жолкевський рахував того війська на 60 тисяч, а інші ще більше. Дві битви, зведені з ним, випали для польського війська не дуже щасливо, і вночі по другій битві в таборі пішла паніка. Граціані кинувся тікати; багато польських вояків також. По сім Жолкевський не вважав за можливе довше триматися й розпочав похід назад оборонною рукою. Йому вдалося таким чином зблизитися до Дністра, але вночі перед останнім переходом, за дві милі від Могилева, повторилася така ж втікачка. Сим разом гетьмани нічого вже не могли порадити, і турецько-татарське військо, ударивши на поляків, без труду розпорошило їх (дня 7 жовтня нового стилю). Жолкевський наложив головою, польний гетьман Конецьпольський і цілий ряд інших визначних панів попали в неволю. Мало що понад тисячу люду вийшло ціло. Польська корона зосталася без війська і вождів, і великим щастям було для неї, що тільки татари розпустили свої загони по Поділлю, Волині, Галичині. Турецьке військо не перейшло Дністра, хоч могло б брати тоді руками, що хотіло.

Але се ще не був кінець. Адже похід Іскандер-баші був тільки рекогносцировкою, і головний похід під проводом самого султана мав доперва розпочатись. Сеймові, скликаному ще перед катастрофою на початок падолиста нового стилю, правительство поручало нічим іншим не займатися, як тільки нарадами над способами оборони. Посольська палата, правда, раз у раз зверталася до питання, які властиво причини викликали війну і хто завинив в них; але се питання було дуже неприємне правительству, яке своєю австрофільською політикою справді багато в сім завинило, і воно рекомендувало думати ліпше над способами оборони на майбутнє. Посольська палата ухвалила восьмерний податок — річ небувалу; але те, що можна було зробити з сими кредитами, було не бозна-що — можна було найняти коло тридцяти п'яти тисяч війська на один рік. Вирішено звернутися до «християнських володарів» Європи, заохочуючи їх до участі в боротьбі з турком. Але ознайомлений хоч трохи з європейською політикою міг наперед вгадати, що з тих посольства і пропозицій нічого не буде; найближчий союзник, християнський цісар, займався християнкійшою боротьбою з протестантами і нізащо не хотів розривати перемир'я з цісарем поганським. Гадки всіх самі собою зверталися, отже, до «природженого» ворога бусурманського світу — козаччини.

Катастрофу молдавську вважали наслідком помітування козацькою поміччю. Сучасний львівський літописець записує поговірку, що ходила тоді: «канцлѣра Жолковского у Волосѣх забито и Корецкого взято, бо безъ козаковъ войну почалъ, мовилъ такъ: не хочу я зъ Грицями воєвати, нехай идутъ до ролѣ або свинѣ пасти». Подібне говорилося, певно, не тільки в самих українських колах.

Не бракувало і між поляками політиків, які готові були класти за основу покластити привернення козачини для оборони Польщі. Маємо досить популярний меморіал про способи оборони Речі Посполитої від поган з тих часів, де великий натиск кладеться на потребу козацької помочі, як з огляду на число козаків, так і на «ім'я їх у поган дуже славне і поважне». Щоб прихилити їх, автор вважає головною річчю «успокоєння релігії», а за посередництвом радить удатися до патріарха (Теофана), пробувати навіть підкупити його: на опорожнену тоді луцьку кафедру дати православним владику, якого собі бажають; побільшити платню козакам; «старшого і порядків їх не рухати»; роздати державці й староства впливовішим козацьким старшинам, «але зробити то зручно»; для переговорів з військом козацьким вислати «не коморника які дворянина, але сенатора, на котрого могли б ви покластися».

Без сумніву, подібні гадки сильно циркулювали на сеймі. Проект організації оборони, внесений в початках сейму (почався 3/XI нового стилю) і підтримуваний дуже сильно посольською палатою, головний натиск клав на той пункт, щоб в службу держави взяти 20 тисяч козаків з платою в 100 тисяч золотих на рік. Було се дешево й сердито, бо регулярного війська за ті 100 тисяч золотих не удержалося б і тисячі душ. Сенат пояснив посольській палаті, що король іще перед сеймом вислав свого агента до козаків, «щоб з ними про все умовитися», але тепер думає вислати ще значнішого посланця. Для того щоб заохотити козаків до служби Польщі, вважали дуже пожаданим посередництво патріарха. Гадка ся була прийнята королем уже в початках сейму, і з дня 10/XI нового стилю маємо королівський лист, висланий з дворянином Барт. Обалковським до патріарха Теофана. Король просив патріарха вплинути на Військо Запорозьке, аби воно сповнило королівський наказ і взяло участь у війні з турком; ширше мав в тих справах переговорити з патріархом Обалковський. Про зміст сих усних переговорів деяке поняття може дати грамота патріарха до козаків, видана ним внаслідком сих переговорів і в такій же мірі призначена для козаків, як і для правительства польського, котрого жданння сповняв він сим листом. В сій, написаній «на задану тему» грамоті (другого дня по посвяченню Курцевича в Терехтемирові), патріарх намовляв козаків, аби з усею силою ставилися на службу Речі Посполитій, бо сим здобудуть ласку королівську, славу війську своєму, молитви патріарха для себе і всього війська, віддадуть прислугу своїй отчині і так далі, і, нарешті, «то теж вашою щирою і вязичкою прислугою від найяснішого короля і пана вашого здобудете, що ту, відновлену нами в св. церкві руській ієрархію: митрополитів й єпископів, нами посвячених на місце тих, що відпали від св. апостольського престолу, він потвердить і забезпечить своїм королівським дозволом і привілеями — сього пильно-пильно маєте доходити у найясн. короля, пана вашого, вашими пильними прошеннями».

Нема сумніву, що патріарх висловлював се переконання про будуче потвердження королем новопоставленої ієрархії за службу козацьку на підставі своїх переговорів з Обалковським. Король, очевидно, поручив своєму висланцеві дати надії на сповнення тих постулатів, які будуть піднесені патріархом і козаками. В сім переконанні мали підтримати їх також листи різних сенаторів, навіть духовних: маємо лист до патріарха від краківського біскупа з того ж сейму подібного змісту, що й королівський.

Але подаючи такі надії, навіть певність сповнення головного постулату православних, і король, і католицькі кола, одначе, не хотіли дати яких-небудь певних гарантій. Заходи православних на сеймі в сім напрямі зосталися без успіху, невважаючи на натиски, який клали вони на зв'язки сеї релігійної справи з успіхами оборони. За словами сеймового щоденника, в такім дусі говорили посли київські, ставлячи «заспокоєння грецької релігії» умовою своєї участі в обороні, інакше грозили розрухами й повстаннями. В такім же дусі держана була славна промова волинського депутата Лаврентія Древинського. Він пригадав королеві й палаті, що в тій будучій війні держава буде орудувати православними силами, а тим часом православні не мають причини наставляти своєї груди за державу, яка так по-мачушому трактує їхню справу: «В сій війні проти головного ворога хреста святого, сміливо можу сказати, ваша кор. милість, ледве чи не більшу частину контингенту буде ждати від народу нашого руського, а народ сей, коли далі не буде задоволений в своїх домаганнях і прошеннях, як може

заступати, замість шанців, грудьми своїми державу вашу? Які може чинити старанни для спокою від сусідів, коли не має внутрішнього спокою у себе дома? З яким серцем, з яким почуттям буде гасити своєю кров'ю запалені мури своєї отчини, коли не бачить, щоб гашено внутрішній огонь запалених стін домашніх? Хто ж, Боже живий, не бачить сього на очі свої, які великі тяготи, утиски й неможливі прикрості терпить сей стародавній народ руський в справах релігії своєї?»

І бесідник малює сильно, драстично образ пониження руської віри й православної суспільності:

«Почавши від Кракова, в Короні як помножається слава Божа за поміччю тої новоавидуманої унії? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтності церковні попустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до В. кн. Литовського — там робиться те саме, навіть в містах пограничних з Московською державою. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священиків розігнано. (Се була боротьба полоцького уніатського владики Кунцевича з православними. — М. Г.). В Пінську те саме вчинено; монастир Лещинський на корчму обернено. Через се діти сходять зі світу без хрещення, тіла мертвих вивозяться з міст без церковного обряду, як стерво; люди без шлюбів живуть в нечистоті, не сповідаючися, не причащаючися, з світу сходять. Невже се не самому Богові обида? Невже не буде мститися за се Бог?..

Перейдім до інших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народові нашому руському, що, не кажучи про інші міста, чиниться у Львові? Хто грецького закону, не уніат, той не може мешкати в місті, ані торгувати на лікті і кварти, ані до цехів не може бути прийнятий. Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна провести через місто з церковною церемонією, ані до хорого з тайнами Господніми іти не вільно. А у Вільні чи не утиски то? Чи чувано коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять всі, навіть жиди й татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити іншою брамою, якою тільки гній міський вивозять. Навіть води не можуть докупитися і в велику в тім мають кривду: які-небудь халупці позволяють мати руру з водою, а на такий великий грунт, на стільки будинків, одної рури не дають, хоч знають, що була давніше, і тепер є сліди. Монахів, що до унії не пристали, в Новгородку й по інших містах уніати граблять, розбивають на добровільній дорозі й садять у в'язницю. До ради міської людей гідних і учених, тому тільки, що унії не тримаються, не беруть, а обсаджують місця в наругу руській вавилці хлопами простими, неученими (так що інший не вміє навіть означати, що то є справедливість). Кари грошеві стягають з невинних без слушної причини. Коротко сказати — давно вже великі, нечувані кривди поносить народ наш руський як у Короні, так і у В. кн. Литовськім.

А ті кривди і те замішання внутрішнє,— виводить далі бесідник, даючи вираз шляхетським поглядам й інтересам своєї верстви,— не з іншого джерела випливають, як з того, що ваша кор. мил. проти справедливості, проти прав і вольностей шляхетських, на престоли владичі й достоїнства духовні іменує людей, неважаючи на їхній рід. Хто не знає того, що нинішній — як він себе зве — архиепископ полоцький родом з Володимира син Кунця шевця, а зробивши з того собі шляхетське прізвище, називає себе Кунцевичем. Хто сього на очі не бачить, що нинішній перемиський владика, прізвищем Шишка, родився з свинаря і рідний брат його батька і тепер сидить на волоці в Хлопушах в підданстві київського воєводи? Хто не знає, що володимирський владика (Ілля, в чернецтві Йоаким, Мороховський, секретар і повірник Потія. — М. Г.), син львівської міщанки Стецькової Моримушиної, що уродився в півтора року по смерті Стецька, а якийсь Міхаловський і Никопольський віддали його в науку? Кому не звісно — свідчу се Богом живим — що владика холмський син віленського купця, прізвищем Пакость, що у одного бурмистра віленського украв кармазин, і якби не урятував його чернецький клобук, давно був би пішов на шибеницю. Хто не знає і того, що нинішній владика пінський родом з містечка Заблудова? Тільки й користі вашій кор. милості з унії, що за двадцять літ штукування сеї унії не можуть уніати подати когось з уроджених шляхтичів, щоб могли б гідно засідати на тих високих гідностях. От і тепер дано нам у Луцьк, проти наших прав і вільностей, Почаповського — його шляхетського роду не заперечуємо, але щодо літ,

то він не тільки такої гідности не варт, але і диаконської, не те що священичої — через те й отцем його називати не можемо, бо не має ще й двадцяти літ.

А весь сей непорядок,— пояснює далі оратор,— найбільше іде «з того, що неправильно діствують уряди: не від правдивого свого пастиря приймають священия — відступили від царгородського патріарха, якому власть ся належала в державі вашої кор. мил». І кінчить бажанням, щоб принаймні на будуче епископат приведений був до послушенства патріархові, в маєтності церковні як не зараз, то принаймні по смерті теперішніх держателів їх вернулися до законних (православних) хазяїв.

В противнім разі, коли і на сім сеймі — боронь Боже — не прийде до повного заспокоєння і вилічення тих тяжких ран, то прийдеться нам з пророком скричати: суди мене, Боже, і розсуди справу мою!»

Як бачимо, навіть і в сій, найбільш сміливій і різкій промові, не кажучи про інші, не згадано про постулат, що висів у повітрі,— затвердження королем відновленої православної ієрархії й припущення її до урядів і бенефіцій. Як Древинський, так і інші речники православних (крім депутатів київських і волинських, сеймовий щоденник згадує голоси за заспокоєнням грецької релігії в постулатах литовських, і зосібна послів берестейських) — всі прикладом попередніх сеймів домагалися загального привернення церковних відносин до їхнього давнішого ладу. Чи вважали занадто ризикованим витягати справу відновленої ієрархії з огляду на конфлікт з королівським правом патронату, чи просто з технічних причин, тому що на сеймикові наради ся справа не встигла прийти,— трудно сказати. Зістається факт, що тільки одне Віленське братство піднесло сю справу в листі, адресованім до короля й відчитанім на сеймі. В сім листі воно іменем всеї православної людности «презентувало» королеві новопосвячених владик і просило для них «віддання бенефіцій, які належать до їхніх достоїнств». Але се мало чисто теоретичне значення — те, що факт відновлення православної ієрархії був офіційно поданий до відомости правительства; ніяких дебатів над сим ведено не було, тим менше — не прийнято ніяких резолюцій.

Сеймовий щоденник, оповідаючи про промову волинських послів, каже, що інші посли переривали її своїми розмовами і навіть сміхом; промова Древинського своїми анекдотичними подробицями справді могла дати привід до того. Але загалом беручи, настрій посольської палати для православних був не неприхильний. Уніатська сторона, прибідняючися перед папськими і правительственими сферами, навіть в дуже трагічних барвах представляла своє становище. Папа, опираючися на клерикальні (уніатські, мабуть) реляції, в своїй інструкції нунцієві пояснював, що на сеймі ледве не прийшло до побіди православних — привернення бенефіцій, розданих уніатам. «Козаки, що держаться схизми, сильно добивалися того, і поляки, потребуючи їхньої помочі проти турків, вже готові були сповнити їхнє жадання; але пильність нунція і побожність короля зробила се, що вони нічого не добилися». Без сумніву, посольська палата оцінювала унію як джерело дуже неприємних політичних клопотів, і настрій для неї був досить неприхильний. За словами Рутського, уніати були лишені самі собі, і тільки нунцій підтримував в них відвагу. «Крім них двох (короля і нунція) не було іншого, хто б не те що помагав нам, але хоч ласкаво заговорив; загально називали нас причиною неспокоїв, унію прозивали нещасливою; пальцями показували на нас: от хто мутить державу! Було нам дуже гірко, але Бог не попустив нас спокусити понад наші сили!..» Нунцій, за його словами, по ночах обходив сенаторів, настроюючи їх проти домагань православних. Король держався так же над усяку похвалу; за словами пізнішого єзуїтського історика, він говорив, що лішше зречеться корони і піде на вигнання, ніж дозволить схизматському митрополиту засісти в Києві, і дійсно, навіть під загрозою загибелі польської держави не допустив ні до яких серйозних поступок православним. Сейм відновив тільки стару конституцію 1607 року, обезцінену і спрофановану пізнішими вчинками короля (номінаціями всупереч їй уніатів на православні кафедри). Ухвала його звучала:

«Успокоюючи грецьку релігію, відновляємо конституцію 1607 р. і маємо держатися її на майбутнє в роздаванні церковних бенефіцій».

Правительство рішилося далі триматися супроти православних своєї перфідної політики, яку показала по конституціях 1607 і 1609 років, і тепер, подавши

різні иадії через Обалковського, полкшала собі отвором дорогу до дальшого гноблення православних.

В сираві козацькій, заткгаючн козаччину на службу державі з усіма її снлами, воно також не хотіло платнти за се якимнсь реальнимн уступками. Сеймова конституція цоклнкала козаків тільки до учвсті у війні ик наємне військо і вниначила плвтию «з тою умовою, що вонн будуть під регіментом і властю гетьмана нашого». Праанкй status quo зістаааася нерушеинм, то значнть праантельство зоставляло зв собою право, як промине потреба, зиову загаияти козацьке військо страхом оружної розпраан а голкове аушко комісарськкх постаноа 1619 року.

Коли б правительство хотіло поучитн українські, спеціально козацькі кола, що з ним не можна дійти до икогось порозуміння добрими способами, то не могло б се зробити ліпше, як робнло се своєю політнкою 1620 року.

■

Патріарх поїхав. Під козачим ескортом, в супроводі Сагайдачного і новопоставлених аладик, проїхааши через Київщину й Брацлавщину, поставнвшн по дорозі решту владик, з кінцем лютого старого стилю прибув на молдавську границю до Буші, обминувши Поділля, куди його запрошували поляки. В Буші розпрощався він з українським товаристаом своїм, серед котрого пробув майже цілий рік. Перед виїздом видав грамоту, де вказував деякі непорядкн в церковній українській првктиці (між іншим пригадав, що на провідній неділі помннвли мерців на могнлах старою трнзною, бенкетуванням з музнкою). В кінці наступило прощання. Пвтріарх, ставши на рнику серед містечка серед зібраного народу, дав йому останні поучення, потім прочнтав молнтвн «прощательнын и раздрѣшательны». Людн, припавши до землі, побожно внслухали сі молнтвн. Спеціально до козаків патріарх звернувся з намовою, абн не ходнлн більше воюввтн московські землі, і грозив їм за се гнівом божим. «Колк не сповните мого прошения, знищнть вас Бог! Не вважтеся такої злості чинитн над правовірнними хрнстиянвмн». Се була, можлнао, однноко інструкцік, дана патріарху московським правнтельством на Україну. Козаки обіцялн — «но не сохрвнниш сего якоже обіщали бяху», завважає літописець. 12 марта Теофан повідомляв уже з Волощнни московського патріархв Філарета, що за ласкою божою і молитвами вірнних «визволився від людей протианих ввшій вірі» і щаслнао пробуває у Молдоаі.

Тим часом иад поставленою ним ієрархією збиралися темні хмари. Уніатські владики ще з кінця 1620 року забнлн на гвалт з нрнчнни новопостааленнх аладнк, особлнво з огляду на Мелетія Смотрицького, що по своїм посвяченню, приїхааши до Вільна й осіашнся а братськім монастирі, тут, хоч і обережно, почаа сповнятн владичі функції. Се зробило сильне враження на Білорусі. В своїй брошурі «Sowita wina» (1622 року) уніатн оповідалн, що у Вільні православні голосили публічно, по церквах, що віднолення ієрархії сталося за формальним дозволом короля; що бенефіції будуть вернені православним, а уніатам дані будуть різні посадн а церкві католицькій. Уніатн були у велнкім страху, боилкся повного скасуаання унії й збиралися переходити на латинство. В сім було, певно, не одне й побільшене (православні переважно заперечували, мовби щось таке було голошене, доводили, що Смотрицький нс виконував ніякнх єпископських функцій в своїй єпархії). Але в кожнім разі уніатська ієрархія почула себе сильно загроженою і метнулася до праантельствених сфер по опіку й оборону. Вона представляла, що патріарх буа самозванцем, політичним агентом турецьким, що приїздив бунтуватн козаків, і тим же займається Борецький з товаришами. Новопоставлених аладик уніати проголошували неправно постааленимн; оповідали, що вони збирають собі своєвільні банди і з ними заходяться забирати мастності й бенефіції в уніатів, і таке інше.

Правнтельстаені сфери опинилкся в дуже тижкій сктуації; з одного боку, вони всім серцем бажали прийтн а поміч уніатам і роздаантн відповлену ієрархію. З другого боку, не наручно було дратуаати православні кола під таку ханлю з огляду на козаччину. Але католицьке завзяття взяло гору над політичною розаагою. На прошения митрополнта Рутського король вндав на початку лютого нового стилю універсалн, де наказував арештуватк Борецького і Смотрицького,

як підозрілих людей, поставлених за порозумінням з турецьким султаном самозванцем патріархом. Та Борецький благорозумно сидів з своїми владиками в Київщині, і там його чіпати не мали, розуміється, ніякого заміру. Хотіли рятувати для уніатів Білу Русь, позбавлену козацької опіки. Але й тут з огляду на козаччину в правительствених колах не хотіли підіймати голосної історії; канцлер литовський Сопіга дуже нерадо контрасігнував королівський універсал: «треба оглядатися на запорозьких козаків, щоб не накоїти лиха, бо той самозванець (патріарх Теофан) між ними, і вони його дуже шанують». Радив в кожному разі не спішитися з опублікуванням універсалу, і сеї ради послухано. Насамперед післано до Вільна комісію, яка признала діяльність Смотрицького неправною; потім Смотрицького позвано до суду уніатського митрополита, засуджено й виклято; і потім доперва опубліковано універсал проти новопоставлених владик яко самозванців, шпигунів і зрадників. Вільно, Полоцьк, Вітебськ стали ареною нової завзятої боротьби між уніатами і православними. У Вільні під самий великдень магістрат за королівським наказом розпочав слідство і суд над православними міщанами, що признавали Смотрицького, давали йому якусь поміч, робили складки на владичі шати для нього і так далі. Їх арештовувано, тримано по в'язницях, і король збирався не більше не менше як підвести їх під кару смерті; до сього, щоправда, не прийшло, але позбавлено всіх православних міських урядів, повиключено з цехів, позбавлено привілеї. В єпархії полоцькій адміністрація завзято підтримувала владику Кунцевича, силоміць змушуючи православних до послушності, арештовуючи непокірних, забираючи церкви і так далі.

Разом з тим ішла дуже жива літературна полеміка між православним братством Віленським і уніатським монастирем св. Трійці, по-польськи розуміється, з огляду на правительствені кола, на адресу яких призначалася. В квітні вийшла з православної сторони брошура «Verificatia niewinnosci» («Оправдання невинності»), написана Смотрицьким. Тут збивалися обвинувачення, підняті на православних владик: пригадувалося, що правительство само признало Теофана правним патріархом, зносилося з ним і таке інше, доказувалася звичність поставлення владик, вичислялися кривди від уніатів. Уніати відповіли книжкою Sowita wina (Подвійна вина), де підтримували свої обвинувачення, і так розгорілася полеміка, що з академічного тону перших писань переходила все більше на гостру і не конче парламентарну гризню, а поруч неї йшла боротьба вулична, оружна, навіть кривава. (Замітка... представляє справу так, що мовби всі нагінки на православних робилися правительством про око: король дав наперед свою згоду на посвячення православних владик, а пізніші грізні універсали його були «не більше як дипломатичною уступкою з боку короля всемогутній в тодішній Польщі клерикальній партії», і тому сі універсали не мали лихих наслідків для владик. Але правительствені репресії, хоч не зачепили самих осіб владик, пішли далеко поза дипломатію й принесли православним багато бід, і з кореспонденції короля з Сопігою, що тримався більш поміркованого напряму, видно, що король на нову ієрархію мав завзяття дуже велике. — М. Г.).

Ті правительствені репресії проти відновленої ієрархії і проти православних взагалі мусили в високій мірі збентежити українські кола. Як розуміти було поведення правительства і короля? Він заходився притягнути козаччину до участі в новій кампанії як найбільш енергійної, й надії, подані його посланником Обалковським, що мав доручення заохотити до війни козаччину і вжити до того патріарха, мусили виробити в козацьких і взагалі українських колах те переконання, що заплатою за козацьку підмогу будуть важливі поступки в сфері церковно-національного життя, в передусім буде прийнята й санкціонована правительством нова православна ієрархія. Так оповіщав про се зовсім категорично на підставі переговорів з Обалковським патріарх у наведеній вище грамоті своїй. З огляду на такі побожні аргументи й мотиви козаччина з усією енергією взялася до приготувань до війни. Зимою козаки вибралися в похід на околиці Білгорода, здобули місто, забрали людей — невільників християнських три тисячі увільнили, як оповідали на Україні. (Про се пише на початку лютого 1621 року нового стилю, на підставі звістки від котрогось владики, мабуть українського, Остафій Тишкевич: «Козаки запорозькі, взявши Білгород, відібрали три тисячі наших невільників». — М. Г.). Се мало бути прелюдією. Під весну 1621 року вони почали вже мобілізуватися в сухопутний похід на турка, заохочувані Обал-

ковським, що мав доручення докінчувати тої мобілізації і був з тим при них. В квітні козаки вже «вигреблися» з Запорожжя на волость і обіцяли королеві всяку поміч. (Лист Ходкевича з квітня; протестація митрополита Йова 28/IV згадує теж, що козаки за наказом королівським ідуть на війну з турками і вивів їх з Запорожжя Обалковський. — М. Г.). З польських кіл заохочували їх до нового, більшого походу на море, але козаки вважали такий більший похід дуже ризикованим з огляду на способи оборони, позаяті турками. В Царгороді справді дуже боялися козаків: почасти наслідком їхнього останнього нападу, почасти під впливом осторогп партії спокою, яка страхала султана перспективами козацького нападу на Царгород, що може тут викликати повстання християн. Головному адміралові, капудан-баші, доручено вийти на море для сторожі з 40 галерами — даремно він усякими способами силкувався спекатися такої небезпечної місії — «трохи не вмер з жалю» (чи з страху). Не покладаючися на сю оборону, людність царгородська була в великім страху. «Ніколи не було ще такого страху, який я бачу в Царгороді,— доносив своєму правительству французький посол,— скла людей приготовлялася виїхати звідси, коли виїде султан, сподіваючися, що козаки прийдуть і зруйнують усе».

Але козаки супроти такої розбудженої уваги й страху вважали неврючим іти на море і ладилися до сухопутного походу. На польські намови з чисто українською іронією пригадали вони польському правительству, що вони рік тому мусили попалити на його жадання морські човни і тепер не мають чим їхати. Польське правительство іронію зрозуміло («що згадують про потоплення човнів, тому не треба давати віри», писав король), але мусило прийняти до відомості сю зміну плану. Планувало натомість диверсію на татар, щоб не дати їм прилучитися до турецького війська. Тим часом, з огляду на проектований похід, козаччина зайнялася збиранням всякого припасу й запасу з українських волостей: забирала коней під армату козацьку, порох, олово, і по всіх містах і містечках розіслала реєстр — скільки хто має їм чого дати. На запитання перетривожених такими контрибуціями магнатів козаки відповідали, що інакше не може бути, бо ж вони прийняли на себе службу королівську, і Обалковський, виводячи з Запорожжя, признав їм право брати доволі, що їм треба в маєтностях як коронних, так і панських. (Сі контрибуції козацькі дослідники кладуть по раді в Сухій Діброві...; але з змісту листа Збаразького виходить зовсім ясно, що вони почалися ще з весняної мобілізації. — М. Г.).

Але саме під той час почали приходити на Україну перші звістки про нелюдські нагінки на православних у Вільні від того правительства, якому отсе готовилася послужити православна Україна за першу серйозну поступку в церковно-національній справі.

Українські кола й митрополит Йов на чолі їх скипіли гнівом на сей новий вияв єзуїтської двоєдушності правительства. Справді, не була се «чиста робота». Заохочували українську людність, українську козаччину послужити державі й манили обіцянкою признання нової ієрархії, відновлення церковного православного життя, а піддавали нелюдським карам і беззаконним репресіям людей, вся вина яких була тільки в тім, що вони шанували владичу гідність новопоставленої ієрархії. Звертались до помочі й посередництва патріарха, щоб заохотити козаччину до гарячішої боротьби проти турка, і проголошували сього патріарха турецьким шпигом, а поставлених ним владик — агентами султанськими, ворохобниками і зрадниками. Закликали православних об'явити свою лояльність і вірність Речі Посполитій — і ображали їх найсвятіші почуття, ятрили брутально їхні найбільш болючі рани.

Дня 28/IV, місяць по віленськім погромі православних, митрополит Йов приготовив публічний протест іменем всіх новопоставлених владик проти поступування правительства. Він протестує тут проти проголошення патріарха Теофана шпигуном і ворохобником і на доказ сього розповідає про його подорож до Москви й на Україну та пригадує ставлення до нього польського правительства. Відкриває властиву причину ворогування на нього правительственних і клерикальних кіл — настановлення православних владик, і оправдує сей учинок церковними канонами, многовіковою практикою православної руської церкви і обіцянками самого короля (сеймовими конституціями) — заховувати в спокої православну церкву і давати їй ієрархію православну. Недостачу на се формального права (супроти королівського права патронату) заступає митрополит при-

нциповими, моральними мотивами: обов'язок перед богом і спасінням своєї душі наказував православним скористати з нагоди, яку посилав їм бог для відновлення православної ієрархії, «ревність для слави Божої й жалість для народу нашого спонукали нас до сього святого діла», веліла йти прикладом перших християн в часах нагінок на них. Особливо підкреслює він неповинність ні в чім віленців і їхнього провідника Смотрицького — що вони не просили собі владики і чудом дістали собі його. Широко спиняється на характеристиці козаччини, що відіграла таку важливу роль у відновленні ієрархії, що вчинила вона се не з чиєїсь інтриги, а з щирого і гарячого прив'язання до своєї церкви, яке завжди виявляла. Виправдує себе й своїх колег супроти інсинуацій, на них виданих: «Ми не шпиги, ані ховаємо шпигів. Ми обивателі сеї землі, добре і чесно уроджені в домах шляхетських, тут оселі й замешкалі, живемо явно і добре звісні людям усякого стану... Беремося до того, що лишили нам наші попередники,— до чого нам дають права божі, і людські закони, і звичаї, й більше як 600-літнє уживання. Пропові́дуємо ту ж віру, що й попередники наші. Научаємо про спасенні речі, про царство небесне. На нічиє життя і нічиє майно не наступаємо. Волостями, містами, замками не володіємо. Збитків, злочинства, насильства не чинимо. На війну на християн не зовемо, убивати не учимо. Навпаки, поучаємо давати себе убивати, майно своє погубити і не жалувати за ним, знаючи про масток ліпший і вічний на небі... Не бунтівники ми і не ворохобники, а люди на мучеництво призначені. Нехай про латинську церкву й про уніатів іде неслава по всьому світу, що вони гонять і мучать руський народ. Про нас же нехай всі сторони світу обходить добра слава мучеництва — нехай знає кожен, що перша ніж узяти на себе сю святу службу, ми положили на себе вінець мученичий... Не на панування і розкоші пішли ми, і ніякий страх, за поміччю божою, ні кари, ні муки не відвернуть нас від правдивої віри і служби Богу».

І в такий же тон в поклику до подвижництва і готовості потерпіти й постраждати до кінця звертався сей обіжник до загалу православних кінцевим відзивом:

«Стійте твердо, не хитаючися ані трвожачися! Веселими ногами поспішайте на блаженне мучеництво! Вертаються для нас ті літа і дні, які були від часів апостольських до Костянтина Великого... Тіштеся переслідуванням, муками, смертю братії нашої — бо велика нагорода наша на небі».

Але, відзиваючися до найбільш ідеальних мотивів в душах своїх земляків і вірних, як до ultima ratio (вирішального доказу,— *лат.*) включно до готовності жертвувати всім для своєї віри, митрополит не залишав і більш реальних доріг для оборони своєї справи.

Два тижні пізніше він вніс до книг київського гроду заяву, так само від себе і від усіх владик, від духовенства і всього суспільства, де обвинувачував уніатський епископат, що він, незаконно претендуючи на епископські права в народі руськім, подвигнув короля і правительство на репресії проти православних і законно (канонічно) поставленої православної ієрархії. Не виступаючи просто проти правительства, митрополит недвозначно давав до зрозуміння, що останні королівські універсали й репресії незаконні — супроти актів і конституцій, до яких відкликався. І, вичисливши далі ті насильства, кривди, беззаконності, які останніми часами потерпіли православні у Вільні, Могильові, Мінську, Орші, а також з різних приводів по різних місцях України (в Перемишлі, Ярославі, Сокалі, Бузьку, Белзі, Красноставі, Бересті, Пінську, Кремінці й ін.), він складав на уніатських владик одвічальність за наслідки, які можуть з того вийти. (В Перемишлі під час боротьби православних з накиненим їм уніатським владикою Крупецьким всіх попів і 24 міщан мучать, в'язнять в смердючій в'язниці, беруть на тортури. В Бересті кількох людей, Дороша з братами й синами, вкинули в глибоку, смердючу яму й мучать вже довгий час. В Красноставі вілізли до мурованої церкви не через двері, а через проламану в муру діру, забрали церкву й багато неповинних людей покалічили. В Сокалі церкву забрали, священиків мучили. В Белзі й Бузьку також чинять беззаконні насильства. В Ярославі, в Дажд-городку, в Кремінці тяжко й описати всі насильства, вчинені православним. В Пінську всі церкви забрано, в людей по в'язницях мучать. — М. Г.). «Коли б через такі вчинки, не дай Боже, народ руський в кривді і безправності, так звичній і так очевидній, прийшов і мусив прийти до якогось розруху,—

звявляє отепм жвлібнин,— що се ствлося б не через ногось іншого і не з чиєїсь прнчнни, а від свмих тих уніатів — через те що вонн так гввлтовно наступвють на волю і релігію, особн й майно».

Сі словв звучвлн ян недвозначнв погроза і тви не звлишнли її перетолнуавти уніатські публіцисти, хоч православні й пояснювалн, що а сих словах не було нічого більше, нрім остороги й звсвідчення власної неповинності в твних можливих наслідках. Поствва ниївсьнних митрополнтсьнних нiл мусилв бути грізна: вони мусилн розуміти, що тепер вбо ніколн вони виграють справу. А для того їм требв було самим ділом перекоиатк прввительствені і клерккальні кола про небезпечність розпочвтих репресій. В Києвщині ходнлн про се досить грізні поголосни. Агент королівський, ксьокдз Оборницьний, розповідаючи про раду нозвцьну 15/VI ноаого стилю (сю його реляцію наведу звраз), кввже, що нозаня грозилнся, янбк нороль не потвердкв новопостааленнх владин, «братк а неаолю шляхту, як їм рвдив Борецьний». Звістка в ножному рвзі схопленв нв місці, серед розпвлу подій, а не в двленнх поголосвх віленсьних чи варшввсьних. Вонв неправдоподібнв: звходн в спрввах релігійнкх все ще опиралкся в значній мірі кв правосливні елементи шляхетсьні, і то янраз у Києвщкні й на Волкні, в ка них мвла б звернутися козацька жакерія; саме тепер митрополит дбав про те, щоб звохотити їх до найжнвішої оборони релігійної справи, і, розуміється, не міг зврвзом підіймати на них козаччкну. Але ян відгомон того, що говорилося а Києвщині, звістна ся має повну вартість. Прввославні нолв нніівсьні двлені булн від пасивної понорн і, взнваючк суспільність до готовкості потерпіти мукн й переслідувввнн, мекше всього схильні булн до пасивного непротивлення злому. (Для нонтрасту руїнников нозвків... пок. Куліш... в своїй «Історії воссоединеннн» змалював буа Борецького людиною цілном не од миру сього, втіленням незлобности і милосердя. Але ян сучасна нозвччинв не була таним втіленкнм злв, так і Борецьний не був безплотним духом, а чолоаіком з кістьми і м'ясом, яний умів енергійно боротися зв те, що вввжвв своїм ділом. Його участь в нозацьнних нврвдах не лишвє сумніву а сім. — М. Г.). Алс перше ніж думвти про янусь активну опозицію, вонк малн ще дорогу опозиції пасивної. Не вонн свмі, правдв, в нозвччинв відігрвввла тут роль. Але можнв було вплинути на неї в сім напрямі.

Виступаючк з простестами протк репресій іменем не тільки новоі ієрврхії, а всього православного громвдянствв, митрополит Іов рвзом з тим звернувся до сього громвдянства з заклином прибути нв звгальний собор до Києвв, щоб рвзом

з духовенством обміркувати своє становище й порішити про дальші способи боротьби. Собор сей відбувся «на святках», очевидно, на трійцю православну, в 20-х днях мая старого стилю. Був тоді великий з'їзд «духовенства і людей релігії грецької», пише про нього князь Збаразький, не додаючи нічого про зміст нарад, крім натяку, що продовження сих нарад мало відбуватися на раді козацькій у Сухій Діброві. Уніатські полемісти, крім сього київського собору, для «попів», знають іще якийсь з'їзд, скликаний митрополитом в Житомирі «з шляхтою». Правдоподібно, се було під час сеймику Київського воєводства, що збирався в Житомирі, перед сеймом, скликаним на місяць серпень того року. Між сими двома з'їздами відбулася козацька рада, визначена в Сухій Діброві, про яку, на щастя, маємо докладніші відомості від королівського агента, ксьондза Оборницького, що був на ній особисто. Буде найліпше, коли я подам насамперед його оповідання; воно прояснить нам немало в сих обставинах і подіях.

«Рада чи збори козаків були 15 червня. Тривали три дні. Були й духовні: п. митрополит Борецький (він запросив мене до свого двору два тижні пізніше), (лист писаний 28 VI з «Фаустинова» — Фастова. — М. Г.), п. Курцевич, вибраний владикою козаками, 300 попів з 50 ченцями. Першого дня промовляв П. Борецький з сильним зворушенням, дуже сильно, скаржучися на Річ Посполиту і короля, що їхню стару і святу віру гнітять, нищать, топчуть. Витягнув лист, присланий вільнянами, і прочитав; вичитав реєстр, скільки там побито за віру, скільки ув'язнено, скільки кинуто в ями. Потім Сагайдачний дістав лист того обманного патріарха; наперед його поцілував, потім, як прочитано, положив собі на голову. Тоді раптом зчинився крик: присягали всі, що боронитимуть своєї старої віри «аж до горла».

«Другого дня приведено в середину кола королівського посла. Поставили для нього дві діжки чи бочки дерев'яні на землі й застелили коврами (замість підвищення. — М. Г.). Коли він сказав коротку промову, п. гетьман Бородавка казав стріляти з рушниць і гармат, і ся стрільба тривала без перерви дві години. По скінченні її склали присягу, що будуть вірні королеві і в теперішній потребі Речі Посполитої готові на всяку службу, коли сповнені будуть їхні прошення».

«Третього дня визначили сотників, полковників, отаманів, осавулів і послів до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна справа посольства — щоб король затвердив на митрополії й владицтвах посвячених патріархом; інакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Після того між собою робили вибір, кому дати королівські гроші, і рішили дати тільки тим, що мають добру зброю й були по кілька разів в морських походах на турків. І так прийшлося по одному золотому на двох: було вибраних козаків на конях з рушницями сорок тисяч. І нарешті, визначивши міста і волості на квартири, уставивши кари і закони, розійшлися спокійно і саме під ніч прийшли до Білоцеркви, зробивши три милі».

Оповівши далі інцидент, що стався в Білій Церкві (у одного жида в коморі знайшли збезчещену ікону, і се дало привід Бородавці дати козакам право грабити жидів по всій Україні, «що вони й сповнюють вірно»), ксьондз Оборницький додає ще кілька заміток про настрій між козаччиною:

«Треба дуже боятися, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не вийшло хлопської війни. Дуже вони тут розпаношилися, і все більше зростає їхня сміливість і своєвільство, коли побачили вони себе в такім числі й силі. Бородавка в своїй промові на тій своїй раді сказав між іншим: «Перед Військом Запорозьким трясеться земля польська, турецька і цілий світ». Охорони, Боже, тутешніх католиків, малочисленних і плохих! Нема куди тікати; всі нас облишили. Міста, волості спустошені козаками. Людей нема: що живо тільки, пішло в козацтво. Сам султан турецький і хан не наробили б більших шкод».

Се оповідання кидає трохи світла на тодішню ситуацію.

В козацькій справі зайшла якась проволока. Хоч козаччина вигребла з Запорожжя ще під весну в супроводі королівського дворянина й зачала мобілізацію,— ся мобілізація потім зам'ялася. Участь козаків у кампанії вимагала ще принциповішого рішення. Чи не було се результатом впливів київських кіл? Можливо, навіть дуже. Але в масі козаччина не стояла ще настільки під їхніми впливами, щоб взяти на себе їхню справу, і київський собор рішив доповнювати справи на раді.

Правительство зреклося вже морського походу і думало ужити козаччину для диверсії на татар. Се була справа пильна, бо вже з кінцем квітня рушилося турецьке військо з Царгорода. Щоб понудити до скоршої мобілізації, вислано до козаків посла з грошима з невиплаченою платнею за минувший рік 20 тисяч золотих. На раду, що мала формально рішити сю справу, їде у великім числі духовенство з владиками і їхні козацькі партизани з Сагайдачним на чолі — учасники київського собору. Їхнім промовам і впливам удалося осягти, що козаччина взяла церковну справу за свою: поставила першою умовою правительстване затвердження відновленої ієрархії.

Чи було се те, чого могли собі бажати київські кола? Не зовсім. Після того як правительство в сій справі встигло вже православних так безпардонно вивести в поле, наобіцявши всякого добра патріархові, вчинило такі нагінки на православних, а його самого проголосило шпигуном, ворохобником і т. д., тяжко було покладатися на добру волю короли. В момент ради, а середині червня нового стилю, вже з повною очевидністю виясинлося, як незмірно важлива для правительства участь козаків у війні. Хмари турецького війська вже присували(ся) до Дунаю, а польське військо ледве починало збиратися. І було його мало, і було воно кепське, лихо споряджене і ще лихіше дисципліноване. В сумі козацьке військо, що взяло участь в кампанії, було так велике, як польське, і нітрошки не гірше від нього — гірше уоружене, але не гірше дисципліноване і далеко ліпше вишколене у війні з татарами й турками, а притім в порівнянні з польським майже нічого не коштувало. На козаччині лежала половина справи, і всяка дальша проволока, всяке відтягання козаччини могло бути пресом на правительство просто незрівнянним. Коли б козаччина в сім моменті поставила справу на вістрі меча — aut-aut, або правительство зараз дасть гарантії її бажанням, або вона йде собі знову на Низ ловити рибу,— се могло б в даних обставинах дуже багато зробити. І от така рішуча постава була потрібна київським колам. Але козаччина не поставилася так рішуче. Як часто перед тим і потім, вона пішла тільки до половини: жадання поставила, але забезпечити їхнього сповнення наперед не постаралась.

Чи була се психологія підданих, що навіть маючи в своїх руках владущих, так часто не важаться виступити проти них різко, відкрито, безцеремонно? На виступах українських перед тим і потім ми побачимо ту психологію, от і зараз же через кілька тижнів у Варшаві. Не naprикратися занадто, не наставати дуже, щоб не зразити, не виробити злого суду про таку свою настирливість.

Чи самі київські кола не мали відваги сказати козаччині відкрито: поставтеся до кінця, «або-або»?

Все ж таки було легше се порадити, ніж самому так поступати.

І, може, був се брак податності у партії Бородавки на київські жадання. Козаччина Сагайдачного взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козаччини агітацію за демонстрацію. Але козацькі головорізи Бородавки, може, й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі «на волості» під покривкою тої королівської служби, може, взяли перевагу над вогненними словами митрополита, образами віленських мук і тортур, і пієтизмом для імпов найсвятішого отця патріарха? І свою християнську ревність вони за ліпше вважали документувати погромом українських жидів з приводу того жидівського конquиства (фіктивного, правдоподібно), ніж входити в конфлікт за свою віру з «християнішим» королем?..

Не в інтересах козаччини було доводити до повного розриву з правительством. Але, може, сей розлом, ся мала услужливість Бородавки і його партизанів заважили потім на його упадку, суді, смерті? Бо церковно-національні інтереси українські в сім моменті вимагали від козаччини служби ревнішої, теплішої, готовішої...

Се все можливо, хоч тільки буде нашим здогадом.

Далі буде

Справа наліво: редактор газети «Українські вісті» (США) Михайло Ганусяк, художники Олександр Івахненко і Микола Стратілат, журналіст Микола Чубук

ОСЯЯНИЙ ДУМАМИ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Для київського художника-графіка Олександра Івахненка цей рік видався особливим — за ілюстрації до поетичних творів великого Кобзаря він здобув звання лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка.

Народився Олександр 1949 року в селі Макжосівці неподалік від Прилук на Чернігівщині. Двадцятип'ятирічним юнаком скінчив Київський художній інститут, де навчався в майстерні книжкової графіки народного художника СРСР Василя Касіяна та заслуженого художника УРСР Василя Чебаника.

Перші ілюстрації Івахненка до творів Кобзаря з'явилися 1981 року на виставці робіт молодих художників у залах Академії мистецтв СРСР, одразу привернувши до себе увагу глибоким проникненням у літературні образи, тонким психологізмом, гнучким використанням традицій українського народного мистецтва. Наступного року за художнє оформлення книжки «Садок вишневий коло хати» Івахненко був відзначений дипломом лауреата республіканського конкурсу мистецтв «Молоді голоси». Трохи згодом вийшли у світ книжка Шевченкових поем та двотомник поезій, проілюстровані молодим художником. Останнє видання відзначене найвищою нагородою республіканського конкурсу «Мистецтво книги-88» — спеціальним дипломом.

Ілюстрації Олександра Івахненка до поетичних творів Тараса Шевченка — відрадне явище в сучасному образотворчому мистецтві. Художник, пройнявшись думами і помислами, образами й стилем великого поета, духом тієї епохи, а якій він «караався, мучився, але не каявсь», зумів по-своєму інтерпретувати Шевченкові образи, досягти виняткової чіткості та ясності в графічній інтерпретації поетового слова.

Глибоко осмисливши Шевченкіану дореволюційних та радянських митців — Опанаса Сластіона, Георгія Нарбута, Івана Їжакевича, Василя Касіяна, Олександра Данченка та інших, осягнувши естетичні вершини народного живопису, килимарства, вишивки, Олександр Івахненко виробив свій власний творчий почерк. Його ілюстрації позначені тонкою музичністю ліній і барв. У композиціях до книжки «Садок вишневий коло хати», виконаних у техніці кольорової лінографюри, до першого і другого томів «Поезій» та до «Поем» (темпера) вчуваються і гнівні громовиці, і любов, і ніжність. В них бачимо всю тогочасну Україну, де «людей у ярма запрягли пани лукаві». Вражають образи знедолених трударів, доведений до відчаю знущанням царських посіпак Варнак, который «різав все, що паном звалось». Художньо переконливі, емоційно наснажені в порвві священного гніву гайдамаки, сповнений народного духу образ Прометея, постать Перебенді, що запалює людські серця священним голосом правди.

О. Івахненко. «Мов живущою водою душу окропила»

Але чи не найбільше в Олександра Івахненка жіночих образів — безталанних Катерини, Марини, Мар'ян, покаврівія яких повсякчас глибоко вражали душу поета. Максим Рильський свого часу підкреслював, що такого полум'яного, як у Шевченка, культу материнства, такого апофеозу жіночого кохання й жіночої муки не знайти, мабуть, у жодного поета світу.

Як ода материнству звучить композиція «На панщині пшеницю жала». В одухотвореному обличчі, струнній постаті, підкресленій складками одягу, ніжному порусі рук, простягнутих до немовляти, — осяйна материнська любов, що ніби відсвічує довкруж золотим маєвом колосся — символу життя.

Нещасливе кохання. Блідий промінь місяця, що прорвався крізь темне шмаття хмар, вихопив з тіні дерев пругку постать дівчини з розпростертими в нестямі руками, в яких непогамований біль невиспіваного кохання, незвіданої радості материнства («Причинна»). У сніговій круговерті бачимо Катерину, що біжить до чорної пащі ополонки. Лячно озираючись, несе до криниці немовля Титарівна. Безрадісний пейзаж з понарлюченими деревами посилює психологічну напругу, відчуття неминучого лиха.

Мова художника стисла, яскраво декоративна. Її витоки у фольклорних образотворчих джерелах. Показова з цього погляду ілюстрація «Садок вишневий коло хати», де в одній площині, як на народній картині або килимі, поєднано кілька різночасових дій: на обійсті сім'я лаштується вечеряти, вулицею повертаються з поля плугатарі, співають ідучи дівчата. Завдяки чіткості ліній та кольоровим акцентам композиція сприймається як єдине ціле. З чистим сяйвом вечорової зорі над селом гармоніюють сріблясті кучері вишневого цвіту, сніжно-білі складки рушника, на якому стоїть вечеря. У плавних обрисах людських постатей, соломяних стріх, дерев, тинів ніби вчувається ритміка дівочого співу.

Майстерно скомпоновано кільна планів і в ілюстрації «У всякого своя доля» — жницю серед поля, сільську вулицю, де царські поплічники кують у кайдани чоловіків, котрі насмілилися протестувати проти панської сваволі, опухла дитина під тином. Тут усі дійові особи взаємопов'язані пластикою рухів.

Художник щедро використовує народну символіку: гілки, цвіт калини уособлюють жіночу вроду («Тече вода з-під явора»), квіти соняшника — чоловічу силу («Титарівна»), місяць серед темних хмар — горе, нещастя («Тополя»).

В ілюстраціях Олександра Івахненка пейзажне тло завжди посилює емоційний заряд композицій. В одних випадках воно радісне, піднесено-поетичне — чисте небо, білі хати в тіні вишневих садків, криниці з журавлями, тополі

О. Івахненко. «Наймичка»

О. Івахненко. «Перебенда»

(«Зацвіла в долині червона калина», «Тече вода з-під явора»), в других — похмуре, зловісне — захмарений обрій, поламані дерева («Титарівна», «Відьма»), жахна пустеля («Чернець», «Марія»). Часто в пейзажі чільне смислове навантаження несе образ сонця. У «Перебенді» воно червоне, велике, як і весь неосяжний простір довкіл кобзаря, сприймається як символ вічності, безсмертя людського духу. В ілюстрації «І виріс я на чужині» бліде сонце стомлено падає з-над почорнілих стріх за обрій. А ось воно, пригасле, ледь жевріє («Чи не покинуть нам, небого...»).

Усі елементи художнього оформлення — обкладинки, фронтиспіси, титули, сторінкові ілюстрації — в Олександра Івахненка підпорядковані загальному ансамблю книги, досягнению органічної єдності слова й графічного образу.

СТЕПАН МУЗИЧЕНКО

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 11, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьмэннык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 18.08.89. Підписано до друку 30.10.89. БФ 37614. Формат 70×108. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,5 обл.-вид. арк. Тираж 43 593 прим. Зам. 01018. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

О. Івахненко. «Садок вишневий коло хати...»